

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Teologiczny

ks. Sebastian Krupniewski

**Kształtowanie się ustroju wewnętrznego
i granic diecezji płockiej na przestrzeni dziejów**

Rozprawa doktorska napisana
pod kierunkiem
dr hab. Zofii Hanny Kuźniewskiej

Pracę przyjmuję i akceptuję

.....

Data i podpis promotora pracy

Toruń 2022

Spis treści

Wykaz skrótów	5
---------------------	---

Wstęp	6
-------------	---

Rozdział I

Sytuacja kościelno-polityczna Mazowska do czasu erygowania diecezji plockiej .. 13

§ 1. Diecezjalna przynależność Mazowska do 1075 roku w świetle najstarszych polskich kronik	13
1. Biskupstwo plockie w <i>Rocznikach</i> , czyli <i>Kronikach sławnego Królestwa Polskiego</i> ...	14
2. Kościół Płocki w <i>Kronikach</i> Anonima zwanego Gallem i Wincentego Kadłubka	17
3. Diecezja plocka w świetle <i>Kroniki Wielkopolskiej</i>	20
4. Bunt możnych, reakcja pogańska i uzurpacja Mieclawa na Mazowszu	23
5. W przededniu diecezji plockiej - List papieża Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego	26
§ 2. Opinie o powstaniu i początkach biskupstwa plockiego	31
§ 3. Najstarsze ośrodki kościelne na Mazowszu do 1075 roku	37
§ 4. Kształt organizacji kościelnej w Polsce do XII wieku	40

Rozdział II

Rozwój ustroju wewnętrznego diecezji plockiej 48

§ 1. Rozwój sieci parafialnej	48
§ 2. Archidiakonaty	56
§ 3. Dekanaty	59

Rozdział III

Granice diecezji plockiej do 1818 roku..... 84

§ 1. Misja pruska i granica z diecezją chełmińską	85
1. Plany chrystianizacji Prusów oraz rola przewidziana dla diecezji plockiej	85
2. Spory graniczne pomiędzy diecezją plocką a chełmińską	87
3. Przynależność parafii Białuty	93
§ 2. Granice między diecezjami plocką i włocławską	94

1. Bliskie związki biskupstw wrocławskiego i płockiego	94
2. Spór o parafie bezpośrednio sąsiadujące z Włocławkiem	97
3. Ugoda graniczna w Ziemi Gostynińskiej	100
4. Sprawa parafii leżących w kluczu ciechocińskim dóbr biskupów wrocławskich	101
5. Kontrowersja graniczna pomiędzy parafiami Dobrzyń nad Wisłą a Wistka Szlachecka	103
6. Zmiana przynależności diecezjalnej parafii Duninów	106
§ 3. Pogranicza z innymi diecezjami	107
1. Sąsiedztwo z archidiecezją czerską diecezji poznańskiej	107
2. Granica z diecezją wileńską	114
3. Granica z diecezją łucką	115
4. Granice z diecezjami pomeząską i warmińską	116
5. Zapowiedź większych zmian w następstwie rozbiórów Polski	116
§ 4. Stan granic diecezji płockiej po rozbiorach Polski (do roku 1818)	117
1. Oficjalat dla Ziemi Michałowskiej	118
2. Spór pomiędzy parafiami w Białotarsku i Solcu	120
3. Próby powołania diecezji w Pułtusku	120
4. „Na drodze” do powstania diecezji warszawskiej	121
5. Ziemie diecezji płockiej w zaborze austriackim	123
6. Zmiany w 1800 roku	125
7. Okres Księstwa Warszawskiego	126

Rozdział IV

Zmiany granic diecezji płockiej w latach 1818-1925 144

§ 1. Postawa państw zaborczych wobec Stolicy Apostolskiej i diecezji na ziemiach polskich	144
1. Królestwo Polskie i metropolia warszawska	146
2. Nowe granice diecezji w Królestwie Polskim	148
§ 2. Stan diecezji płockiej w 1818 roku	150
§ 3. Nowe granice diecezji płockiej	159
1. Granice z diecezją wrocławską	159
2. Granice diecezji płockiej z diecezją chełmińską i warmińską	161
3. Nowe granice z archidiecezją warszawską	164
4. Granice z diecezjami janowską, wileńską oraz sejneńską	167
§ 4. Opis granic diecezji w 1918 roku	169
1. Parafie i dekanaty diecezji płockiej w 1917 i 1924 roku	170
2. Rodzące się myśli o odzyskaniu suwerenności przez Polskę i potrzebie nowych granic kościelnych	174

Rozdział V

Zmiany granic diecezji płockiej w 1925 roku..... 178

§ 1. Struktura Kościoła łacińskiego w odrodzonej Polsce	179
§ 2. Projekty delimitacji diecezji polskich w latach 1918-1925	183
§ 3. Propozycje nowych granic dla diecezji płockiej	190
§ 4. Ustalenia granic diecezji płockiej w bulli <i>Vixdum Poloniae unitas</i>	195

Rozdział VI

Zmiany granic diecezji płockiej w 1992 roku..... 208

§ 1. Propozycje reorganizacji Kościoła katolickiego w powojennej Polsce	208
1. Administracje apostolskie na „Ziemiach Zachodnich”	209
2. Pierwsze projekty zmian organizacji kościelnej w PRL	210
3. Bulla <i>Episcoporum Poloniae coetus</i> z 1972 roku	214
4. Struktura administracyjna diecezji płockiej przed bullą cyrkumskrypcyjną Jana Pawła II	215
§ 2. Bulla cyrkumskrypcyjna <i>Totus Tuus Poloniae populus</i> a diecezja płocka	218
1. Parafie odłączone do diecezji łomżyńskiej	219
2. Parafie odłączone do diecezji warszawsko-praskiej	225
3. Parafie odłączone do diecezji łowickiej	225
§ 3. Ustalenie nowych granic diecezji płockiej w 1992 roku.....	227
1. Nowy podział administracyjny diecezji	227
2. Opis współczesnych granic diecezji płockiej	230

Zakończenie	240
-------------------	-----

Bibliografia	244
--------------------	-----

A. Źródła rękopiśmienne.....	244
------------------------------	-----

B. Źródła drukowane.....	248
--------------------------	-----

C. Opracowania.....	254
---------------------	-----

Wykaz map	274
-----------------	-----

Wykaz tabel	276
-------------------	-----

Streszczenie	277
--------------------	-----

Summary.....	279
--------------	-----

Wykaz skrótów

AAL	– Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie
AAS	– Acta Apostolicae Sedis
AAW	– Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie
ABKP	– Akta Biskupów Kujawsko-Pomorskich
ABMK	– Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne
ACapPl	– Acta Capituli Plocensis
ADPl.	– Archiwum Diecezjalne w Płocku
ADS	– Archiwum Diecezjalne w Siedlcach
ADWl.	– Archiwum Diecezjalne we Włocławku
AE	– Acta Episcopalia
AO	– Akta Ogólne
AV	– Acta Visitationis
EK	– Encyklopedia katolicka, wyd. KUL
EKN	– Encyklopedia kościelna, wydana przez M. Nowodworskiego
KDKK	– Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej
MHDW	– Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis
MPH	– Monumenta Poloniae Historica
MPHSN	– Monumenta Poloniae Historica Series Nova
MPP	– Miesięcznik Pasterski Płocki
MPV	– Monumenta Poloniae Vaticana
PSB	– Polski Słownik Biograficzny
SGKP	– Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich
UBCulm	– Urkundenbuch des Bistums Culm
VMPL	– Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae

Wstęp

Jednym z działów historii Kościoła w Polsce są prace z tak zwanej geografii historycznej. Zmierzają one do ukazania procesu, jak w czasie i w przestrzeni, następował rozwój organizacji administracji kościelnej. Poszukiwania odpowiedzi na pytania: Gdzie powstawały pierwsze ośrodki duszpasterskie? Jak kształtowały się poszczególne składowe diecezji, czyli parafie oraz większe okręgi administracyjne? Kiedy to nastąpiło, a także pod wpływem jakich wydarzeń? – stanowią o przedmiocie tej dziedziny historii, a w naszym przypadku zmierzającej do poznania czasu i miejsca rozwoju poszczególnych etapów dziejów diecezji płockiej. Zachodzące zmiany, zwłaszcza graniczne, miały swoje przyczyny, nieraz wymuszone politycznie, nieraz konieczne dla usprawnienia zarządu diecezją. Takie jest spektrum zagadnień, jakie zamierza podjąć niniejsza dysertacja, dlatego przewidziany tok badań ujęto w tytuł: *Kształtowanie się ustroju wewnętrznego i granic diecezji płockiej na przestrzeni dziejów*.

Podjęty temat może wywoływać u niektórych pewne zdziwienie. O granicach diecezji mówili historycy przy wielu okazjach. Dla jednych, zmiany graniczne diecezji płockiej, wydają się już sprawą zamkniętą. Nie można wnieść tu niczego nowego, ponieważ granice zostały już przebadane i opisane, a swoisty kanon w tej dziedzinie tworzy znakomita praca księdza Bolesława Kumora¹. Dodatkowo, dla drugich, uzupełnieniem tej kwestii jest Jubileuszowa Księga Pamiątkowa 900-lecia Diecezji². Mimo, że praca ks. Kumora jest fundamentalna dla geografii i historii metropolii oraz diecezji polskich, to jest jednak ogólna, mówi o granicach także ogólnie, nie dając dostatecznie wyjaśnienia szczegółów, a tym bardziej określenia granic z zaznaczeniem, jakie dokładnie miejscowości, a nie tylko parafie, stanowiły miejscowości graniczne. Próbę pewnego uszczegółowienia możemy znaleźć w artykułach tomu trzeciego *Studiów Płockich* z 1975 roku. Choć są one ważne, to nie wyczerpują kwestii zmian granicz-

¹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 18: 1969, s. 289-352; t. 19: 1969, s. 271-351; t. 20: 1970, s. 253-374; t. 21: 1970, s. 309-404; t. 22: 1971, s. 319-402. Dodatkiem do tej pracy są mapy opracowane dla poszczególnych okresów historii Kościoła w Polsce. Korzystano jednak z nadbitki: B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, Lublin 1969-1971.

² *Studia Płockie*, t. III. Kościół płocki XI-XX wieku. Jubileuszowa Księga Pamiątkowa 900-lecia Diecezji, Płock 1975.

nych. Nie ma także w literaturze przedmiotu całościowego ukazania procesu kształtowania się granic diecezji płockiej na przestrzeni dziejów.

Nie umniejszając znaczenia powyższym dziełom, należy zwrócić uwagę, że dla komplementarności obrazu, na bazie tych rozważań, należy pewne kwestie uszczegółowić, uzupełnić a także poszerzyć przez zapoznanie się z procesem legislacyjnym, jaki był konieczny, nie tylko w rozwiązywaniu sporów granicznych pomiędzy diecezjami, ale również wtedy, gdy zachodziła potrzeba rozmaitych korekt granicznych, nawet tych najdrobniejszych. Zrozumiałym jest również fakt, że rozbudowywanie sieci diecezjalnej w Polsce, łączyło się ostatecznie ze zmniejszeniem powierzchni innych diecezji, w tym także diecezji płockiej. Dlatego dla pełnego obrazu i lepszego zrozumienia dziejów diecezji ważne jest ukazanie jej wewnętrznego rozwoju, który miał wpływ na kształt granic zewnętrznych.

Należy podkreślić, że do tej pory nie powstała pełna monografia historyczna na temat diecezji płockiej. Podyktowane jest to zapewne brakiem szczegółowych opracowań monograficznych. Niniejsza dysertacja, zbierająca w jednym miejscu wiedzę w kwestii kształtowania się granic diecezji płockiej na przestrzeni wieków, a poruszaną przy okazji różnych opracowań, stanowi jedną ze szczegółowych prac, która być może przyczyni się kiedyś do stworzenia monografii o naszej diecezji.

Diecezja płocka należy do rzędu najstarszych polskich diecezji. Biorąc pod uwagę dorobek pracy naukowej wielu jej historyków, diecezja ta ma bogatą historiografię. W pracach tych najczęściej mówi się o działalności człowieka, a więc biskupów, proboszczów i innych osób zainteresowanych realizacją zasadniczego celu Kościoła, jakim jest ewangelizacja, ale porusza się także kwestie instytucji, działających w obrębie struktur diecezjalnych³. Tak powstało wiele prac o działalności biskupów i innych wybitnych osób, o powstawaniu i działalności różnych instytucji kościelnych, w tym także parafii. Przy tej okazji wspomina się z konieczności o położeniu tych instytucji, czy miejscu działalności opisywanych osób. Ale wszystko to, podkreślmy, działo się w określonej przestrzeni, mającej swoje lokalne granice. To rozpoznanie zmian granic w diecezji płockiej, zwłaszcza zewnętrznych, przedstawimy graficznie w formie map.

Wypada w tym miejscu przypomnieć najważniejsze prace poświęcone diecezji płockiej. A powstały one już bardzo dawno, że przypomnimy pracę poświęconą posta-

³ Można tu wspomnieć o zakresie prac księży, którzy ostatnio zajmowali się historią diecezji płockiej: T. Żebrowskiego, W. Góralskiego, M. M. Grzybowskiego, D. Kisiela czy W. Graczyka. Są to prace skoncentrowane na osobach biskupów, księży lub instytucji. *Zarys dziejów diecezji płockiej* napisał jedynie ks. Tadeusz Żebrowski.

ciom biskupów płockich napisaną przez biskupa Stanisława Łubieńskiego (1627-1640) już w pierwszej połowie XVII wieku⁴.

Znana i ceniona w XIX w. *Encyklopedia kościelna*, redagowana przez ks. Michała Nowodworskiego, zamieściła dosyć obszerny artykuł o tej diecezji, pióra ks. Stanisława Chodyńskiego⁵. Sporo miejsca poświęcił sprawom diecezji płockiej arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, pisząc swoją pracę o Płocku⁶. Dużą wartość posiada, krótki wprawdzie, ale źródłowo opracowany, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, napisany przez ks. Tadeusza Żebrowskiego⁷. Nie można wreszcie pominąć prac ks. Michała Mariana Grzybowskiego, który przybliżył historykom, a także innym czytelnikom, wiele źródeł dotyczących dziejów diecezji w serii wydawniczej zatytułowanej *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej*⁸.

O Płocku i diecezji płockiej dużo materiałów, chociaż od strony historii sztuki i istniejących tam zabytków, zawierają poszczególne tomiki Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce. Katalogi te, obok informacji o zabytkach tam się znajdujących, zawierają nieco wiadomości o początkach kościołów i parafii na tych terenach.

O granicach diecezji płockiej możemy dowiedzieć się również w formie szczątkowej przy okazji opisów granic innych diecezji. Wymienić tu trzeba prace choćby ks. Józefa Nowackiego o archidiecezji poznańskiej czy ks. Witolda Jemielitego o diecezji wigierskiej, sejneńskiej czy łomżyńskiej oraz prace ks. Marka Solarczyka o parafiach diecezji warszawskiej⁹.

Szereg wiadomości o dziejach poszczególnych miejscowości i kościołów można znaleźć w *Encyklopedii kościelnej* redagowanej przez ks. Michała Nowodworskiego¹⁰ i w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*¹¹, zaś biogramy biskupów związa-

⁴ S. Łubieński, *Opera Posthuma*, Antwerpia 1643.

⁵ S. Ch[odyński], *Płockie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 19, Warszawa 1893, s. 569-622.

⁶ A. J. Nowowiejski, *Płock, Monografia historyczna*, Płock 1930; W. Graczyk, *Nowowiejski Antoni Julian, bł. arcybp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, kol. 81-82.

⁷ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.

⁸ Dotychczas ukazało się 12 tomów tej serii.

⁹ M. Solarczyk, *Wpływ instytucji Kościoła katolickiego na dzieje prawobrzeżnej Warszawy*, w: *Świątynie prawego brzegu, Kościół katolicki w dziejach prawobrzeżnej Warszawy*, red. A. Sołtan, Warszawa 2009, s. 11-26.

¹⁰ *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 1-33, Warszawa, Płock, Włocławek 1873-1933.

¹¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1-15, Warszawa 1880-1902 (przedruk 1975-77).

nych z diecezją w *Polskim Słowniku Biograficznym*¹². O historii poszczególnych diecezji informuje nas współcześnie *Encyklopedia katolicka*¹³.

Ponieważ diecezja płocka przeżywała w 1975 roku jubileusz dziewięćsetlecia swojego istnienia, z tej okazji ukazał się znakomity trzeci tom *Studiów Płockich*, w którym kilku znanych autorów pisało o diecezji. Trzeba przyznać, że wspomniano tu także o granicach diecezji. Przyczynkiem są chociażby prace ks. B. Kumora czy K. Pacuskiego. Ale dobrze byłoby na jednym miejscu zebrać wszystkie zachodzące zmiany graniczne. A było ich bardzo wiele, chociaż o bardzo różnym zasięgu terytorialnym. Od tych wielkich, wprowadzanych bullami papieskimi, często wymuszonych okolicznościami politycznymi, do bardzo niewielkich, dotyczących poszczególnych parafii, a nawet wsi, o których też nie wszyscy autorzy pamiętali.

Taki cel stawia sobie autor niniejszej dysertacji. Ale należy zrozumieć, że nie wystarczy odczytać z takiego, czy innego źródła wiadomość, że ta miejscowość należała do tej, a sąsiednia już do innej diecezji, ale trzeba też poznać, dlaczego tak się stało, z jakiego powodu następowały częste zmiany granic. Jest oczywistym, że dokładne określenie tego stanu diecezji na każdy rok, jest nie do zrealizowania, zresztą nie jest to konieczne. Dopiero dokładne schematyzmy, inaczej katalogi diecezji jakie mamy dopiero z XIX i XX wieku, nie ze wszystkich lat, przedstawiały dokładny stan diecezji, ale i w nich zdarzały się pomyłki.

Przy pracy tego rodzaju nieocenioną pomocą byłyby mapy diecezji. Ciągłe jeszcze nie opracowano atlasu do Historii Kościoła w Polsce. Szereg map dotyczących diecezji płockiej opublikowano we wspomnianym trzecim tomie *Studiów Płockich* z 1975 roku. Pewnym uzupełnieniem tej luki są też mapy wydane do pracy księdza Bolesława Kumora o granicach metropolii i diecezji polskich do 1939 roku.

Najważniejsze były zmiany granic diecezji. Tych może dokonywać Stolica Apostolska postanowieniami nazywanymi technicznie bullami cyrkumskrypcyjnymi. Dla ukazania pełnego geograficznego obrazu diecezji potrzeba też poznania nie tylko zewnętrznych granic, ale także jak kształtowały się jej wewnętrzne podziały na parafie, dekanaty czy archidiakonaty. O rozwoju sieci parafialnej w diecezji płockiej pisali K. Pacuski, W. Müller, a o sieci dekanalnej i archidiakonatach ks. W. Góralski i Cz. Biały.

¹² *Polski Słownik Biograficzny*, wydawany przez Polską Akademię Nauk, począwszy od pierwszego tomu wydanego w Krakowie w 1935 roku, dotąd kontynuowanego.

¹³ Polska encyklopedia specjalistyczna wydawana w latach 1973–2014 w Lublinie przez Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Ukazało się w sumie 20 tomów.

Poznając obraz sieci parafialnej w tym okresie, zwrócimy uwagę na czas fundacji i erekcji poszczególnych parafii. Z opracowań pomocą posłużą nam tu mapy diecezji wykreślone przez Kazimierza Pacuskiego (XI-XVI w.)¹⁴. Od 1506 roku pomocą posłużą nam pierwszy spis parafii dokonany w diecezji płockiej z polecenia biskupa Erazma Ciołka¹⁵. Ważne będą protokoły wizytacji kanonicznych¹⁶, a dla czasów nowożytnych schematyzmy, czyli katalogi diecezji, czy nawet akta poszczególnych parafii, których poszukiwano w Archiwum Diecezjalnym w Płocku.

Ponadto ważne jest, jak na przestrzeni dziejów diecezji zmieniały się jej wewnętrzne podziały administracyjno-wizytacyjne, a więc sieć dekanatów i archidiakonatów, czy w XIX w. okręgów administracyjno-sądowniczych, jakimi były oficjalaty. Będziemy posługiwać się metodą analizy poszczególnych zapisów, aby w syntezie ukazać konkretne osiągnięcie badanego okresu ukształtowania granic diecezji. Najcenniejsze są źródła rękopiśmienne. Te będą dwójakiego rodzaju: kroniki oraz źródła archiwalne. Najstarsze są kroniki, spisane przez Długosza, Anonima zwanego Gallem, Wincentego Kadłubka czy Kronika Wielkopolska. Pozwalają one niestety na snucie różnych hipotez, zwłaszcza przy omawianiu początków diecezji i jej najdawniejszego okręgu diecezjalnego.

Poza kronikami, najcenniejsze są źródła archiwalne, jednoznaczne w swej treści i przedstawiające konkretną sytuację graniczną dla konkretnego okresu historycznego diecezji. Wiele wiadomości o zmianach granic i wszystkich szczegółów dla najdawniejszego okresu powinny dostarczyć dokumenty samoistne przechowywane w Archiwum Diecezjalnym w Płocku. W Archiwum tym znajduje się *Wykaz dokumentów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego*. Wszystkich zachowanych dokumentów samoistnych jest 404. Z interesujących nas dokumentów jest dokument z dnia 9 kwietnia 1444 roku w sprawie granic pomiędzy diecezją płocką a włocławską wystawiony za rządów biskupa włocławskiego Władysława Oporowskiego i biskupa płockiego Pawła Giżyckiego.

¹⁴ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.: komentarz do mapy*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 59-65.

¹⁵ Wspomniany spis parafii, sporządzony przez ks. Mąkowskiego, na który powołują się autorzy, nie istnieje. Żaden z historyków nie zamieścił w swoich opracowaniach spisu parafii z 1506 roku według ks. Mąkowskiego. Mimo to, udało się dotrzeć do wykazu z czasów biskupa E. Ciołka. Jest on jednak tylko w części czytelny z powodu zniszczeń oraz naniesionych nań poprawek z XVIII wieku. Na podstawie tych fragmentarycznych danych oraz najstarszych akt wizytacyjnych parafii w jednym z rozdziałów podjęto próbę odtworzenia spisu parafii z 1506 roku.

¹⁶ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta visitationis* 1-2, 4-11 (1591, 1595, 1609-1610).

Nie można, będąc przy źródłach drukowanych, pominąć wielkiej wagi dla naszych rozważań o zmianach granicznych z XIX i XX wieku, organów urzędowych diecezji jakimi były katalogi, schematyzmy. Choć były różnie nazywane, to zawierały nie tylko szczegółowe dane o kościołach czy duchowieństwie, ale także opis okręgów parafialnych, niekiedy z dokładnym wyliczeniem miejscowości. Dla XIX i początku XX wieku, dane zawarte w schematyzmach, wobec zaginięcia poważnej części materiałów archiwalnych z tego czasu, są często jedynymi urzędowymi wiadomościami. Należy tu również uwzględnić w tej mierze wkład ks. M. M. Grzybowskiego, który współpracując z Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, wydał katalogi duchowieństwa i parafii diecezji płockiej.

Najcenniejszym źródłem wiadomości pozwalającym poznać wszelkie perypetie z granicami diecezji na przestrzeni dziejów okazały się protokoły wizytacyjne kościołów i parafii. Wizytacje stanowią wszechstronne źródło do dziejów parafii czy diecezji.

W tym wstępie należy wyjaśnić pewne zastrzeżenia. Wprawdzie można byłoby wymienić wszystkich autorów artykułów w *Słowniku Geograficznym* poświęconych poszczególnym miejscowościom, ale świadomie postanowiono podać tylko niektórych autorów. Ponieważ też rzeczą niemożliwą byłoby opisywanie konkretnych wydarzeń dotyczących zmian granicznych, bez podania okoliczności, jakie je warunkowały, czy wręcz wymuszały, niezbędne okazało się omówienie chociażby w wielkim skrócie, okoliczności, które to powodowały. Może to powiększy objętościowo pracę, ale istotna treść będzie lepiej zrozumiana. Stąd, ponieważ każdy rozdział stanowi poniekąd osobną historię z losów granic diecezji, pozwolono sobie na krótkie wiadomości wstępne przed poszczególnymi rozdziałami czy zagadnieniami.

Biorąc pod uwagę te wszystkie zamierzenia, postanowiono przedstawić pracę w następującej kolejności: Pracę podzielono na sześć rozdziałów. Najpierw tytułem wprowadzenia, w pierwszych dwóch rozdziałach, z braku dokumentów erekcyjnych i fundacyjnych, a także z powodu skromnych, historycznych źródeł z czasów średniowiecza, omówiono najdawniejsze świadectwa dziejopisarzy polskich, mówiące o początkach diecezji płockiej oraz przedstawiono kształtowanie się wewnętrznej struktury organizacyjnej diecezji (sieć parafialna, archidiakonaty, dekanaty), która miała wpływ na kształt jej granic zewnętrznych. W kolejnych rozdziałach powiedziano o granicach i ich zmianach w poszczególnych okresach istnienia diecezji.

Rozdział trzeci przedstawi sprawy regulacji granic diecezji płockiej od momentu jej powstania do 1818 roku. Szczegółowo zostaną tu omówione granice diecezji płoc-

kiej z diecezjami chełmińską, włocławską, poznańską, wileńską, łucką, pomezzańską oraz warmińską w kontekście uwarunkowań historycznych z uwzględnieniem sporów oraz rozmów, które toczyła diecezja płocka.

Kolejny, rozdział czwarty, traktuje o zmianach granic diecezji płockiej po 1818 roku. Nowy kształt polityczny Europy, narzucony przez państwa zaborcze, wymusił na Stolicy Apostolskiej wprowadzenie nowego ładu granicznego w poszczególnych diecezjach. W diecezji płockiej korekty graniczne wprowadziły bulle Piusa VII *Ex imposita Nobis* z 1818 roku oraz *De salute animarum* z 1821 roku. Zapoznamy się w tym rozdziale z nowymi granicami diecezji płockiej, która sąsiadowała z diecezjami: włocławską, chełmińską, warszawską, podlaską (augustowską), wileńską.

W następnym rozdziale piątym zostaną omówione projekty zmian granicznych po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 roku i po ustaleniu granic w 1922 roku oraz zmiany dokonane w 1925 roku na mocy bulli Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*.

Kolejny rozdział ukaże propozycje zmian struktury Kościoła katolickiego, w tym diecezji płockiej, po II wojnie światowej, w czasach PRL oraz po odzyskaniu suwerenności w 1989 roku. Kluczowym punktem będzie tu bulla cyrkumskrypcyjna Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus* z 1992 roku.

Naturalnym uzupełnieniem i integralną częścią pracy będą mapy ilustrujące zmiany granic. Uznano, że konieczne będzie graficzne przedstawienie granic diecezji, najstarszych i najważniejszych ośrodków parafialnych, dokładnej sieci parafialnej diecezji dla poszczególnych okresów. Przy opracowaniu map pominięto zaznaczanie granic wewnętrznych podziałów na archidiakonaty czy dekanaty.

Inicjatorem powstania tej pracy był ks. kan. Henryk Lewandowski, który zachęcił mnie do podjęcia pracy nad tematem dotyczącym granic diecezji płockiej. Kiedy wspólnie pracowaliśmy w parafii Dobrzyń nad Wisłą, rozmowy z ks. proboszczem Henrykiem na temat historii diecezji były dla mnie pierwszym seminarium. Jestem wdzięczny ks. kanonikowi Henrykowi Lewandowskiemu za podsuniecie pomysłu zrealizowania tej pracy u pani dr hab. Zofii Hanny Kuźniewskiej, profesor Mazowieckiej Uczelni Publicznej w Płocku.

Dziękuję również ks. Bartoszowi Leszkiewiczowi za okazaną pomoc przy korzystaniu ze zbiorów archiwalnych w Archiwum Diecezjalnym w Płocku.

Rozdział I

Sytuacja kościelno-polityczna Mazowsza do czasu erygowania diecezji płockiej

Chociaż brak dokładnych wiadomości o początkach wszystkich najstarszych diecezji, co spowodowane jest brakiem dokumentów erekcyjnych i skromnością średnio-wiecznych źródeł historycznych, to w najtrudniejszej bodaj sytuacji znajduje się diecezja w Płocku. Z jednej strony znaczenie dzielnicy mazowieckiej nakazywałoby dopatrywać się jej istnienia w czasach najdawniejszych. To dawało, zwłaszcza najstarszym polskim dziejopisarzom, możliwość podawania różnych hipotez na ten temat. Nowsza historiografia, dysponująca już dorobkiem wielu pokoleń historyków, krytycznie przyjęła te najstarsze wiadomości. Jednak aż dotąd, kiedy mówimy o początkach diecezji na Mazowszu Płockim, poprzestawać musimy na hipotezach, przyjmując tę najprawdopodobniejszą. Ale życie kościelne w tym rejonie rozpoczęło się z pewnością wraz z rozwojem chrześcijaństwa w Polsce.

§ 1. Diecezjalna przynależność Mazowsza do 1075 roku w świetle najstarszych polskich kronik

Ponieważ Polska przyjęła chrześcijaństwo w 966 roku, a od 968 roku miała jedną diecezję poznańską, aby już w 1000 roku otrzymać własną metropolię w Gnieźnie i nowe biskupstwa, zasadnym jest postawienie pytania, do jakiej diecezji mogło należeć tak Mazowsze, jak i inne tereny, które miały zostać objęte nową diecezją w około 1075 roku. Zapytajmy o to najstarsze źródła pisane o dziejach Polski.

Analiza źródeł, tj. *Roczników*, czyli *Kronik sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza; *Kronik Anonima* zwanego Gallem i Wincentego Kadłubka; *Kroniki Wielkopolskiej*; *Listu Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego 1075 roku*, a także analiza powstania pogańskiego i buntu możnych z 1037 roku; powstania państwa Mieclawa

i działalności Kazimierza Odnowiciela po 1047 roku, pomogą nam określić diecezjalną przynależność Mazowsza – trzonu przyszłej diecezji płockiej.

1. Biskupstwo płockie w *Rocznikach*, czyli *Kronikach sławnego Królestwa Polskiego*

Wprawdzie twierdzenia Jana Długosza (1 grudnia 1415 – 19 maja 1480) o powstaniu diecezji płockiej w 966 roku, zamieszczone w *Annlaes*¹ nie są dziś uznawane przez historyków za prawdziwe, ale warto je przytoczyć².

Organizacja kościelna w Polsce w relacji Długosza zawdzięczała swój kształt Mieczysławowi (Mieszkowi) I oraz jego żonie Dąbrówce (Dobrawie). Mieszko, po przyjęciu chrztu, chciał nie tylko zasłużyć się u Boga, ale także ukazać innym świetność swego kraju; udoskonalić, umocnić i scalić powstałe państwo; chciał okazać równość innym książętom chrześcijańskim, którzy swą wielkość wyrażali przez cześć i szacunek do wiary oraz przez umacnianie religii chrześcijańskiej. Te motywy miały przynaglić Mieszka do uposażenia miejsc świętych i do wprowadzenia sług Bożych na stolicę biskupią. Ten zapał męża i księcia miała, według Jana Długosza, pochwałać i podsycać Dąbrówka³.

Mieszko I miał ufundować dwie metropolie i siedem kościołów katedralnych, w sumie dziewięć biskupstw⁴. Pierwsza metropolia powiązana z godnością prymasa⁵ ulokowana została w Gnieźnie z katedrą pod wezwaniem Rodzicielki Boga-Człowieka,

¹ J. Długosz, *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, ks. 1-2, red. Jan Dąbrowski, Warszawa 2009, s. 245.

² J. Długosz, *Vitae episcoporum Plocensium abbreviatae cum continuatione Laurentii de Wszerecz*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 6, Kraków 1893, s. 596. Wojciech Kętrzyński był zdania, że po odrzuceniu niehistorycznych pięciu pierwszych biskupów płockich (Angelotus, Martialis, Martinus, Albinus, Paschalis) należy przyjąć, że biskupstwo płockie powstało prawdopodobnie w 1076 roku. W. Kętrzyński uznaje jako pierwszego biskupa płockiego Stefana (około 1076 roku), ale pomija poprzednika Stefana, biskupa Marka, który następuje w katalogu Długosza po odrzuceniu przez Kętrzyńskiego pierwszych pięciu niehistorycznych pasterzy płockich. Zob. J. Długosz, *Vitae...*, s. 599-601.

³ J. Długosz, *Annales...*, s. 244.

⁴ Długoszowi zarzuca się liczne pomyłki i nieścisłości, jak i przeniesienie organizacji kościelnej z XII i XIII wieku w czasy Mieszka I. Zob. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów*, z. 1, *Do końca wieku XII*, Kraków 2006, nr 4, s. 5 n. Omówienie zjazdu gnieźnieńskiego i utworzenia pierwszej metropolii z podległymi czterema biskupstwami w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu oraz dotąd niezależnym Poznaniem z uwzględnieniem bibliografii przedmiotu przedstawił P. Bogdanowicz, *Zjazd gnieźnieński w roku 1000*, „Nasza Przyszłość”, t. 16, Kraków 1962, s. 5-151.

⁵ Krytycznie ocenił ten pogląd H. Likowski. Według niego o przywiązaniu godności prymasa do biskupstwa w Gnieźnie można mówić na przełomie XV/XVI wieku. H. Likowski, *Powstanie godności prymasowskiej arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Przegląd Historyczny”, t. 19, Warszawa 1915, s. 269.

Dziewicy Marii, którą zarządzał arcybiskup Willibalinus⁶, a druga metropolia z katedrą pod wezwaniem świętego Wacława, męczennika, którą kierował arcybiskup Prohorius znajdowała się w Krakowie⁷. W skład tych metropolii wchodziło siedem sufraganii: diecezja poznańska pw. św. Piotra i Pawła Apostołów kierowana przez biskupa Jordana; diecezja smogorzewska, obecnie wrocławska, pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela zarządzana przez biskupa Gotfryda⁸; diecezja kruszwicka, obecnie włocławska pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny⁹, prowadzona przez biskupa Lucidusa¹⁰; diecezja płocka pw. św. Zygmunta, króla i męczennika, której przewodził biskup Angelotus¹¹; diecezja chełmińska pw. Świętego Krzyża¹² z biskupem Oktawianem¹³; diecezja lubuska pw. św. Jana Ewangelisty, której pasterzem był biskup Jacek¹⁴ oraz diecezja kamieńska pw. św. Jana Chrzciciela z biskupem Julianem na czele¹⁵. Dodatkowo Mieszko miał ufundować liczne kolegiaty, kościoły parafialne i inne miejsca kultu¹⁶.

Czytając Długoszowy opis organizacji Kościoła polskiego za panowania nowo ochrzczonego księcia odnosimy wrażenie, że był to stan idealny. Niestety jest to tylko złudzenie. Wydaje się, że Długosz przetransponował w czasy księcia Mieszka I organi-

⁶ Pierwszym arcybiskupem gnieźnieńskim był brat św. Wojciecha – Radzim Gaudenty. J. Długosz, *Annales...*, s. 246, przypis 4 zawiera informację, że pomyłkowo na podstawie rocznika kapitulnego krakowskiego Długosz wymienia arcybiskupa mogunckiego zmarłego w 968 roku, ale jego imię powinno brzmieć Willihaldus, a nie Willibalinus i nie był on arcybiskupem Gniezna.

⁷ Postać historycznie niepewna. Pierwszym biskupem w Krakowie, uznawanym za osobę pewną historycznie, był bp Poppo. Zob. J. Widajewicz, *Prohor i Prokulf*, „Nasza Przyszłość”, t. 4, Kraków 1948, s. 17 n.

⁸ J. Długosz, *Annales...*, s. 247, przypis 3. Pierwszym historycznym biskupem wrocławskim miał być Jan, ale katalogi wrocławskie podają jako pierwszego biskupa Hieronima (1050-52). Długosz jednak opiera się na własnym opracowaniu żywotów biskupów. Zob. A. Birkenmajer, *Nowy katalog biskupów wrocławskich, Studia ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 38.

⁹ J. Długosz, *Annales...*, s. 246, przypis 2 podaje, że katedra kruszwicka była pw. św. Wita, później pw. św. Piotra, a katedra włocławska pw. Świętej Trójcy.

¹⁰ Imię przejęte z katalogu wolborskiego biskupów włocławskich. Zob. J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów włocławskich*, Kraków 1894, s. 9-10.

¹¹ J. Długosz, *Series episcoporum Plocensium*, wyd. I. Polskowski, Ż. Pauli, w: J. Długosz, *Opera Omnia*, t. 1, Cracoviae 1887, s. 548. Biskup Angelotus, otwierający katalog biskupów płockich cudzoziemców, nie jest uważany za postać historyczną. Odrzuca go, tak jak pozostałych do czasów biskupa Stefana, jako postać wymarzoną przez Długosza W. Kętrzyński. Zob. *Castellaniae Ecclesiae Plocensis*, w: MPH, t. 5, Warszawa 1961, s. 429-431.

¹² J. Długosz, *Annales...*, s. 246, przypis 3 podaje, że katedra chełmińska była pw. Świętej Trójcy.

¹³ Pierwszym biskupem chełmińskim był arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz. Jemu zlecono nadzorowanie pracy misyjnej wśród Prusów. Następnie mianowany został w 1216 roku, przez papieża Innocentego III (1198-1216), mnich cysterski Chrystian. Zob. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 18, Lublin 1969, s. 330.

¹⁴ Pierwszym biskupem lubuskim miał być Bernard, a nie Jacek. Zob. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1877-1908, nr 6, s. 8 n.; także B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK, t. 19, Lublin 1969, s. 272.

¹⁵ J. Długosz, *Annales...*, s. 247, przypis 7. Za pierwszego biskupa diecezji kamieńskiej uważa się biskupa Wojciecha, który towarzyszył św. Ottonowi z Bambergu w misji ewangelizacyjnej, a za pierwszego historycznie pewnego – biskupa Konrada (1162-1185 rok).

¹⁶ Tamże, s. 247.

zaczę kościelną już rozwiniętą i istniejącą za panowania Bolesława Krzywoustego oraz dołączył powstałą później diecezję chełmińską. Możemy tu mówić o istniejącym po roku 1075 podziale całego kraju na jedną archidiecezję w Gnieźnie (1000 rok) i siedem diecezji, które wchodziły w skład tej metropolii: Kamień (1000-1013 rok), Kraków (1000 rok), Lubusz (1123/25-1556 rok), Płock (1075 rok), Poznań (968 rok)¹⁷, Włocławek (1015 lub 1123/24 rok), Wrocław (1000 rok).

Rozbieżność dotyczy Krakowa, który według Długosza był metropolią¹⁸, i diecezji chełmińskiej, którą kronikarz umieszcza w swoim wykazie, a która zaczęła się tworzyć dopiero 5 sierpnia 1222 roku, kiedy biskup płocki Gedko¹⁹, za zgodą księcia Konrada mazowieckiego i swojej kapituły, oddał biskupowi pruskiemu Chrystianowi Ziemię Chełmińską dla ewangelizacji Prusów. Biskup Gedko oddał tę ziemię wraz z jurysdykcją kościelną, co dało początek nowej diecezji usankcjonowanej bullą papieża Innocentego IV *Hiis, quae per dilectos* z 29 lipca 1243 roku²⁰.

Problematiczne jest również miejsce pierwszej polskiej diecezji powstałej w 968 roku w strukturze metropolii gnieźnieńskiej, od której, do pewnego czasu, była niezależna.

Długosz pod rokiem 966 podaje, że kardynał biskup Idzi (Gilles) z Tusculum (ur. ok. 1080 – zm. ok. 1140)²¹ w imieniu papieża Jana XIII (965-972)²², zatwierdził wspomniane wyżej kościoły katedralne, dwie metropolie: gnieźnieńską i krakowską oraz biskupstwa: poznańskie, wrocławskie, włocławskie, płockie, chełmińskie, lubuskie i kamieńskie. Kronikarz podaje, że kardynał wyznaczył poszczególnym diecezjom gra-

¹⁷ Pierwsze biskupstwo polskie utworzone w 968 roku w Poznaniu zostało włączone do metropolii gnieźnieńskiej prawdopodobnie dopiero około 1075 roku. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, *Kościół katedralny w Poznaniu*, Poznań 1959, s. 42.

¹⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 18, s. 345-346 podkreśla, że pierwotny charakter biskupstwa krakowskiego nie jest do końca pewny. Nie można wykluczyć, że był arcybiskupstwem i przewodził metropolii. B. Kumor podaje źródła: *Rocznik krakowski (i inne roczniki)*, w: MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 794; *Katalog biskupów krakowskich*, w: MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 816; *Galli Anonymi Cronica*, w: Monumenta Poloniae Historica Series Nova, t. 2, Kraków 1952, s. 30 oraz rzekome brewe Benedykta IX *Pro reverentia principis Apostolorum* z 1046 roku, w: MPH, t. 1, Lwów 1864, s. 358 n.

¹⁹ R. Grodecki, *Gedko biskup płocki*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 369.

²⁰ *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 3, Wrocław 1964, nr 273, s. 40-43.

²¹ P. David, *Gilon de Toucy, cardinal évêque de Tusculum et sa legation en Pologne*, w: *Studia ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 117-138. Kardynał Idzi, biskup Tusculum, miał od kwietnia 1123 do maja 1124 roku, według niektórych w latach 1125-1127 lub 1128 wprowadzać postanowienia Soboru Laterańskiego I i działać z ramienia papieża Kaliksta II. Zob. K. Maleczyński, *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 208 n.

²² R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1990, s. 66-67. Legacja kardynała Idziego miała miejsce dla Węgier, Polski i Karyntii, ale za papieża Kaliksta II (2 lutego 1119 - 13 grudnia 1124) a nie Jana XIII (1 października 965 - 6 września 972). Por. Tamże, s. 88-89.

nice, ale dokumenty nie zachowały się z racji na częste pożary lub niewłaściwe przechowywanie. Pod rokiem 967 znajdujemy informacje, że z dziewięciu katedr przetrwała jedna – kruszwicka, a pozostałe uległy zniszczeniu i pobudowano na ich miejsce bardziej okazałe, a o ich uposażenie zadbała księżniczka Dąbrówka i jej mąż, książę Mieczysław²³.

Sam Jan Długosz miał świadomość niedokładności i przekłamań podawanych informacji dlatego tak się usprawiedliwiał: „Nie szukamy na to żadnych dowodów, skoro wynik pracy, przewyższając słowa, jaśniejac ustawicznie na oczach ludzkich, uroczyskiej dzieło jego wobec Boga i ludzi zaświadcza niż jakiegokolwiek zalecenia”²⁴.

Wykazanie nieścisłości w dziele Długosza oraz faktu przypisania XIII-wiecznej organizacji kościelnej czasom Mieszka I w roku chrztu Polski umacnia w przekonaniu, że ani diecezja płocka, ani pozostałe w takiej formie nie istniały. Biskupstwo płockie, jak chce tego autor *Annales*, nie zostało utworzone w 966 roku. Natomiast teren Mazowsza, podobnie jak Wielkopolska, Śląsk, Małopolska i Pomorze Gdańskie tworzące państwo Mieszka I weszły w 968 roku w granice utworzonego dla Polski biskupstwa z siedzibą w Poznaniu, której pasterzował najpierw biskup Jordan, a potem bp Unger²⁵.

2. Kościół Płocki w *Kronikach*

Anonima zwanego Gallem i Wincentego Kadłubka

Wincenty Kadłubek²⁶, powołując się na informację zamieszczoną w *Kronice polskiej* Anonima zwanego Gallem, wspominał o utworzeniu w Polsce dwóch metropolii, o powierzeniu obu sufraganom diecezji ze ściśle wyznaczonymi granicami²⁷. Wydawałoby się, że wcześniejszy zapis Anonima *quod suo tempore Polonia duos metropolita-*

²³ J. Długosz, *Annales...*, s. 248-249.

²⁴ Tamże, s. 246.

²⁵ J. Natanson-Leski, *Państwo Mieszka Pierwszego. (Zagadnienia terytorialne)*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 4(1958), s. 7-95. J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 7.

²⁶ Od 28 marca 1208 roku biskup krakowski, w latach 1190-1205, na polecenie Kazimierza II Sprawiedliwego, opisywał dzieje narodu polskiego w *Historiae Polonicae*, czyli *Kronice Polski*.

²⁷ W. Kadłubek, *Kronika polska*, edycja komputerowa: www.zrodla.historyczne.prv.pl, 2002, s. 47: „On to [Bolesław Mieszkowic] wążle jeszcze wiary pierwociny, w kolebce jeszcze ciągle kwilące [dzieci] Kościół w tak czułym uścisku, z tak dojrzałą wspierał czułością, że ustanowił dwie metropolie, że obu sufraganom powierzył należne diecezje i odrębność tych diecezji ścisłymi granicami wyznaczył”. W wydaniu z 1862 roku Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, biskupa krakowskiego, *Kronika polska*, przeł. A. Józefczyk i M. Studziński, Kraków 1862, s. 72 czytamy: „(...) iż [syn Mieczysława Bolesław] dwa urządził arcybiskupstwa, aby obydwom sufraganom przynależne oddać dycecezye, samych dycecezy odznaczenie w pewnych wyrył granicach”.

*nos cum suis suffraganeis continebat*²⁸ – za jego czasów [Bolesława] Polska miała dwóch metropolitów wraz z podległymi im sufraganami – nie dotyczy diecezji płockiej. A jednak Anonim dał tym stwierdzeniem podstawę do stworzenia hipotezy o utworzeniu metropolii wschodniej, w skład której miała wejść m.in. diecezja płocka.

Stolica pierwszej metropolii powstałej w 1000 roku w Gnieźnie nie budzi wątpliwości historycznej. Dopiero wspomnienie o drugim metropolicie, który miał podległych sobie sufraganów, otworzyła spekulacje i zrodziła liczne hipotezy i domysły o istnieniu drugiej metropolii. Kryterium podziału dla tych hipotez może stanowić umiejscowienie stolicy metropolitalnej.

I tak siedzibę zaginionej metropolii umieszczano poza granicami państwa polskiego: Magdeburg - Władysław Abraham (1860-1941)²⁹ i Gerard Labuda (1916-2010)³⁰, Kijów - Henryk Łowmiański (1898-1984)³¹, Praga - Tadeusz Wasilewski (1933-2005)]³², Moguncja - Wincenty Swoboda (1934-2000)³³, lub w jego granicach, np. w Poznaniu³⁴, Krakowie³⁵, Sandomierzu³⁶, Łęczycy czy Płocku³⁷. Pierwsze hipotezy wykraczają jednak poza stwierdzenie *Kroniki*, ponieważ Anonim napisał wyraźnie, że druga metropolia dotyczy Polski czasów Bolesława Chrobrego (*quod suo tempore Polonia*).

Niektórzy w swoich hipotezach nie podają nawet propozycji lokacji stolicy drugiej metropolii. Co do pierwszego metropolity istnieje ogólna zgoda. Za pierwszą metropolię uważa się Gniezno z arcybiskupstwem pod przewodnictwem Radzima Gaudentego

²⁸ *Galla Kronika*, w: MPH, t. 1, Lwów 1864, księga 1, rozdział 11, s. 407: „Igitur rex Boleslaus erga divinum cultum in ecclesiis construendis et episcopatibus ordinandis beneficiisque conferendis ita devotissimus existerat, quod suo tempore Polonia duos metropolitanos cum suis suffraganeis continebat”.

²⁹ W. Abraham, *Jedyne polskie biskupstwo przed rokiem 1000*, w: Tenże, *Organizacja kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Poznań 1962, s. 312 n.

³⁰ G. Labuda, *Zagadka drugiej metropolii w Polsce za czasów Bolesława Chrobrego*, „Nasza Przyszłość”, t. 62, Kraków 1984, s. 7-25 oraz Tenże, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988, s. 542 n.

³¹ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1970, s. 496.

³² T. Wasilewski, *Czescy sufragani Bolesława Chrobrego a zagadnienie jego drugiej metropolii kościelnej*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, t. 5, Warszawa 1992, s. 35 n.

³³ W. Swoboda, *Druga metropolia w Polsce czasów Chrobrego. Rzeczywistość czy wymysł Galla Anonima?*, „Roczniki Historyczne”, (63)1997, s. 12 n.

³⁴ G. Labuda, *Studia...*, s. 535.

³⁵ J. Umiński, *Obrządek słowiański w Polsce IX-X w. i zagadnienie drugiej metropolii polskiej w czasach Bolesława Chrobrego*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 4(1957), s. 38 n. K. Lanckorońska, *Studies on The Roman-Slavonic rite in Poland*, Roma 1961, s. 22 n. oraz F. Kmietowicz, *Kiedy Kraków był „trzecim Rzymem”*, Białystok 1994, s. 33 – 37.

³⁶ S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii czasów Bolesława Chrobrego*, w: Tenże, *Polska X-XI wieku*, Warszawa 1961, s. 333.

³⁷ T. Silnicki, *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, w: *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. 1, Poznań 1962, s. 357.

i z diecezjami sufraganalnymi w Kołobrzegu, Wrocławiu i Krakowie. Nie ma zgody co do drugiego metropolity³⁸. Myśl o ufundowaniu drugiej metropolii rozumie się często jako wynik współpracy księcia Bolesława i biskupa misyjnego Brunona, który miał działać na Połabiu³⁹. Biskup Brunon otrzymał od papieża paliusz - nie był jednak arcybiskupem metropolitą - ale dzięki temu przywilejowi mógł ustanowić i wyświęcić biskupów misyjnych u Pieczyngów i Szwedów. To właśnie w Brunonie niektórzy upatrują drugiego metropolitę⁴⁰. A zatem w takim ujęciu druga metropolia miałaby charakter misyjny z misyjnymi sufraganiami⁴¹.

Stanisław Kętrzyński (1876-1950) nie umiał poradzić sobie z pojęciem „metropolii misyjnej”, ale dopatrywał się w archidiakonacie czerskim resztek istnienia tej drugiej metropolii⁴². Misyjna metropolia miała funkcjonować według niego na obszarach, których nie obejmowała metropolia gnieźnieńska, tj. Kujawy, Ziemia Chełmińska, Mazowsze, Ziemia Sandomierska z Wiślicą, Ziemia Łęczycka z Sieradzem, a od 1018 roku mogły wejść w jej skład także tereny ruskie z Przemyślem. Kętrzyński widział stolicę metropolii w Sandomierzu jako *sedes regni principales*, na arcybiskupa proponował Brunona lub Ungera, czas powstania określał jako przybliżony do Gniezna, a czas istnienia przewidywał na około 30 lat, do momentu tzw. reakcji pogańskiej⁴³.

Ciekawym jest, że przy określaniu stolicy nowej wschodniej metropolii misyjnej, Stanisław Kętrzyński miał wiele propozycji. Poza Sandomierzem widział także możliwość stolicy metropolitalnej w Łęczycy. Do tego poglądu nawiązywał zapewne arcybi-

³⁸ Niektórzy widzą w nim Ungera, inni Astryka-Anastazego, jeszcze inni Brunona. Zob. T. Silnicki, *Początki...*, s. 357.

³⁹ Niektórzy badacze upatrywali jako drugiego metropolitę biskupa Brunona. Zob. W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Poznań 1962, s. 141 oraz B. Przybyszewski, *Bruno z Kwerfurtu a zagadnienie drugiej metropolii polskiej za czasów Bolesława Chrobrego*, „Studia Warmińskie”, 22/23(1985/1986), s. 143. Władysław Abraham widział w drugim metropolicie biskupa Ungera. Zob. W. Abraham, *Gniezno i Magdeburg*, w: Tenże, *Organizacja Kościoła w Polsce...*, s. 273. Powołując się na bpa Thietmara (*Thietmara Kronika*, księga 4, rozdział 45, w: MPH, t. 1, Lwów 1864, s. 259-260.) W. Abraham sądził, że biskup Unger posiadał obietnicę Bolesława Chrobrego o utworzeniu metropolii na podbitych terenach pogańskich – północnozachodnie ziemie – ze stolicą w Poznaniu. Tę sugestię popierał J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 1, s. 39.

⁴⁰ P. M. A. Cywiński, *Druga metropolia Bolesława Chrobrego a Brunon z Kwerfurtu*, „Kwartalnik Historyczny”, 4(2001), s. 3-15. Nie da się utrzymać tej hipotezy, ponieważ Brunon nie był arcybiskupem metropolitą. Proponowana jako druga metropolia magdeburgska też jest nie do zaakceptowania. Biskup Unger został zatrzymany w 1004 roku i zmuszony do złożenia oboediencji wobec Taginona, arcybiskupa Magdeburga. Obaj zmarli w 1012 roku. Zwierzchność magdeburgska była wymuszona i nie do zaakceptowania przez księcia Bolesława. Zob. G. Labuda, *Zagadka...*, s. 22.

⁴¹ S. Kętrzyński, *Kilka uwag o opacie Astryku-Atanazym: Dodatek – O dwu metropoliach w Polsce za Bolesława Chrobrego*, „Przegląd Historyczny”, 1(1905), s. 36-51.

⁴² S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii...*, s. 289-351.

⁴³ Anonim Gall, *Kronika polska*, księga 2, rozdział 8, w: MPHSN, t. 2, Kraków 1952, s. 75. Tekst polski Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki i M. Plezia, Wrocław 1996, księga 2, rozdział 8, s. 75.

skup Antoni Julian Nowowiejski, upatrując strukturę Kościoła łacińskiego następująco: w 1000 roku powstała pierwsza metropolia w Gnieźnie i cztery sufraganie: poznańska, wrocławska, krakowska i kujawsko-pomorska oraz druga metropolia łęczycka z dwoma sufraganiami: płocką i czerską. Nowowiejski identyfikował metropolitę łęczyckiego z biskupem Brunonem z Kwerfurtu i twierdził, że z czasem arcybiskupstwo łęczyckie zlało się z gnieźnieńskim, a biskupstwo czerskie mogło zjednoczyć się z biskupstwem płockim⁴⁴. Jak podkreślał ks. Józef Umiński, takich śladów nie znajdujemy w żadnych krajowych i zagranicznych pismach z tamtejszych i późniejszych czasów (polskie i obce kroniki, roczniki, żywoty świętych, katalogi biskupie, listy, dokumenty, luźne zapiski). Jednocześnie ani w Łęczycy, ani w Sandomierzu, nie ma śladu istnienia drugiego metropolitalnego ośrodka⁴⁵. To hipotezy Kętrzyńskiego i Umińskiego dały początek nowym wyobrażeniom o istnieniu w Polsce drugiej metropolii obrządku słowiańskiego.

3. Diecezja płocka w świetle *Kroniki Wielkopolskiej*

W *Kronice Lechitów i Polaków*, zwanej często *Kroniką Wielkopolską*, znajdujemy informację, że Mieczysław I w 968 roku uczynił Jordana Biskupem Polskim⁴⁶. A zatem terytorium państwa pokrywało się z obszarem powstałej diecezji. Nie powiedziano, że chodzi o Poznań, ale w stwierdzeniu *Jordanum in episcopum Poloniae ordinavit*⁴⁷ podkreślono, że biskup Jordan działaniami duszpasterskimi miał objąć całą ówczesną Polskę⁴⁸. Mowa tu o ziemiach Pomorzan, Polan, Kujawian, Mazowszan oraz Ślęzan, Wiślan i Łędzian⁴⁹. Zatem tereny, które będą należeć w niedalekiej przyszłości do diecezji płockiej zostały objęte procesem chrystianizacji i działaniem misyjnym biskupa polskiego Jordana.

⁴⁴ A. J. Nowowiejski, *Płock, Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 35.

⁴⁵ J. Umiński, *Obrządek...*, s. 34-56.

⁴⁶ *Kronika Lechitów i Polaków napisana przez Godzisława Baszko*, kustosza poznańskiego w drugiej połowie wieku XIII, z dawnego Rękopisma Biblioteki Wilanowskiej przetłumaczona, Warszawa 1822, s. 52.

⁴⁷ *Boguphali II episcopi Posnaniensis chronicon Poloniae, cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis*, w: MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 482.

⁴⁸ Mieszko I w roku 991 lub 992 w *Dagome iudex*, oddając rządzone przez siebie państwo pod opiekę papieża prezentuje ziemie polskie określając je: „(...) w tych granicach, jak się zaczyna od pierwszego boku długim morzem (stąd) granicą Prus aż do miejsca, które nazywa się Ruś, a od granicy Rusi ciągnie się do Krakowa i od Krakowa ciągnie się aż do rzeki Odry, prosto do miejsca, które nazywa się Alemure, a od tej Alemury aż do ziemi Milczan i od granicy Milczan prosto do Odry i stąd wzdłuż rzeki Odry aż do rzeczonoego państw Schinesghe”. J. Dowiat, *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza*, Warszawa 1961, s. 91.

⁴⁹ Poza *civitas Schinesghe* pozostawały Pomezania, Milsko i Łużyce, Morawy, Słowaczyna, Grody Czerwieńskie (Wołyń, Czerwień, Belz, Przemyśl, Sanok), przyłączone do Polski przez Bolesława Chrobrego. Zob. W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, Kraków 1925, mapa.

Bolesław I, opisany przez kronikarza Wielkim, Walecznym i Chrobrym, po odzyskaniu granic Lechitów, utraconych za poprzedników, rozwija organizację Kościoła łacińskiego w Polsce. Książę Bolesław miał zbudować sześć kościołów katedralnych: poznański (najpierw zbudowany, gdzie spoczywa pochowany na środku kościoła); gnieźnieński; potem mazowiecki, który teraz nazywa się płockim, krakowski, wrocławski i lubuski⁵⁰. Z fundacji tego księcia powstało wiele klasztorów, które kazał pobudować, a niektóre odnowić i wszystkie uposażyć. Wspomniany został także kościół kujawski, który nazywa się władysławskim (włocławskim), a który według autora został założony przez syna Bolesława I Chrobrego, Mieczysława II⁵¹.

W wersji łacińskiej zapisano *sex cathedrales ecclesias*⁵², ale czy wymienione kościoły katedralne powstawały w takiej kolejności jak je zapisano: Poznań, Gniezno, Płock, Kraków, Wrocław, Lubusz - jedno po drugim i czy takie zajmowały miejsce w godności i zaszczytach? I kiedy powstały? Nie pada tu data tysięcznego roku, chociaż wiemy, że to w czasie zjazdu w Gnieźnie utworzono metropolię gnieźnieńską z arcybiskupstwem w Gnieźnie i włączono do niej biskupstwa w Kołobrzegu, Wrocławiu i Krakowie. Utworzenie nowej prowincji kościelnej dokonało się dzięki obecności legatów papieża Sylwestra II. Był to zjazd polityczny cesarza Ottona III i Bolesława I Chrobrego oraz synod kościelny dla Polski. W wyniku uzgodnień między papieżem a cesarzem i na prośbę księcia polskiego, legaci promulgowali bulle papieskie o utworzeniu pierwszej metropolii polskiej⁵³.

Biskupstwo w Poznaniu zachowało dotychczasowy status z racji na sprzeciw Unghera, następcy biskupa Jordana, który nie tyle nie chciał zgodzić się na utworzenie metropolii, ponieważ była to decyzja papieska, ile na utratę znaczenia i włączenie mocno okrojonego biskupstwa do nowo utworzonej prowincji kościelnej. Przyjmuje się, że być może pragnął zapewnić w przyszłości rządzonej przez siebie diecezji status przynajmniej arcybiskupstwa, jeśli nie metropolii. Zapewne dlatego, w obronie praw *primae sedis*, udał się do Rzymu, ale został zatrzymany i uwięziony przez przedstawicieli metro-

⁵⁰ *Kronika wielkopolska*, tł. K. Abgarowicz, wstęp i komentarze B. Kürbis, Kraków 2010, s. 56.

⁵¹ *Kronika Lechitów...*, s. 53. W przypisie 44 tłumacz polski wyjaśnia czytelnikowi pojęcie *Ecclesia* użyte w łacińskim zapisie *sex cathedrales ecclesias fundaverat*, podkreślając, że Bolesław I troszczył się o tworzenie wspólnoty Kościoła i fundowanie budynku kościoła.

⁵² *Boguphali II...*, s. 482: „Et sex cathedrales ecclesias, videlicet Posnaniensem quam primo fundaverat, in cuius medio ecclesiae tumulatus quiescit; Gneznensem, post Mazoviensem, quae nunc Plocensis dicitur, Cracoviensem, Vratislaviensem et Lubucensem; Kujaviensem vero filius ejus post eum Mysko nomine, quae Vladislaviensis nuncupatur, fundavit: et multa monasteria fundavit, dotavit et construxit”.

⁵³ B. Kumor, *Biskupstwo w Poznaniu. Utworzenie metropolii w Gnieźnie*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 40.

polity magdeburskiego i jego kapituły⁵⁴. J. Nowacki argumentował, że niewłaściwą rzeczą jest nazywać biskupstwo w Poznaniu – misyjnym, ponieważ gdyby tak rzeczywiście było, to papież Sylwester w 999 roku nie zapytałby biskupa Ungera, co myśli o utworzeniu metropolii w Gnieźnie z pominięciem Poznania, a zatrzymanie Ungera w 1004 roku na ziemi saskiej przez kapitułę magdeburską nie miałoby żadnego sensu⁵⁵. Logiczną jest obawa przedstawiona przez Nowackiego, że lękano się o naruszenie *status quo* cesarstwa i metropolii magdeburskiej, jeśli żądania i prośby biskupa Ungera o ewentualne utworzenie metropolii poznańskiej zostałyby wysłuchane. B. Kumor podaje, że w granicach nowo utworzonej metropolii w Gnieźnie znalazło się również biskupstwo poznańskie⁵⁶, choć J. Nowacki utratę prawa egzempcji Poznania przesuwając na moment utworzenia diecezji płockiej w 1075 roku⁵⁷.

Ustalenia w sprawie zakresu terytorialnego utworzonego w 1000 roku arcybiskupstwa w Gnieźnie, oznaczenie granic powstałych biskupstw w Kołobrzegu, Wrocławiu i Krakowie oraz określenie ziem wchodzących w skład Biskupstwa Polskiego ze stolicą w Poznaniu, a utraconych na rzecz nowej metropolii, są istotne dla wyznaczenia początkowych granic diecezji płockiej. Należy odpowiedzieć na pytanie, z jakich ziem utworzono diecezję płocką? Zapiski w *Kronice* Thietmara potwierdzają, że Biskupstwo Polskie utworzone w 968 roku i prowadzone przez biskupa Jordana, który urzędował w Poznaniu, a później przez biskupa Ungera, obejmowało teren całego państwa polskiego, tzn. również tereny Mazowsza – trzonu diecezji płockiej⁵⁸. Mamy pewność, że ziemie pierwotnie należące do jednego Biskupstwa Polskiego z siedzibą w Poznaniu, uległy uszczupleniu na rzecz powstałej metropolii i trzech biskupstw. Ziemia Chełmińska oraz Mazowsze północne i południowe zostały podzielone między dawne Biskupstwo Polskie z siedzibą w Poznaniu - odtąd biskupstwo poznańskie, a powołaną do życia archidiecezję gnieźnieńską.

⁵⁴ Biskup Unger razem z posłem zostają uwięzieni w drodze do Rzymu. Zob. *Brunonis vita quinque fratrum*, w: MPH, t. 6, Kraków 1893, s. 419.

⁵⁵ Biskup Unger zmarł w 1012 roku. Jego roszczenia nie dotarły do Rzymu, a nieprzychylny Polakom bp Thietmar, choć nie ukrywa w *Kronice* tendencji ukazywania biskupa Ungera na stolicy poznańskiej jako podległego Magdeburgowi, to nie przypisuje go jako podległego metropolii gnieźnieńskiej. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 3-4.

⁵⁶ B. Kumor, *Biskupstwo...*, s. 40.

⁵⁷ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 4.

⁵⁸ *Thietmari Chronicon*, ks. 4, r. 28, w: MPH, t. 1, Lwów 1864, s. 260. Zob. także *Kronika Thietmara*, Poznań 1953, s. 206.

4. Bunt możnych, reakcja pogańska i uzurpacja Mieclawa na Mazowszu

Podwójna koronacja Bolesława Chrobrego i jego syna, Mieszka II, w 1025 roku została odebrana w kręgach saskich i cesarskich jako przejaw pychy, arogancji i uzurpacji ze strony polskich władców. Kronikarze europejscy nie wyłuszcza, że Niemcom chodziło przede wszystkim o przywrócenie kontroli i wpływów nad Miłskiem i Łużycami. Szykujących się do wojny z Polską, uprzedza swym atakiem na Saksonię Mieszko II w 1028 roku. W odwecie cesarz Konrad II wyprawia się rok później na Polskę, ale musi się wycofać.

Rok 1029 okaże się jednak początkiem fatalnych zdarzeń dla polskiego państwa i Kościoła. W tym roku czeski król Udarlyk (Oldrzych) wykorzysta dla siebie konflikt króla polskiego z cesarzem niemieckim i oderwie od Polski Morawy. Dwa lata później bracia Mieszka II zachęca sąsiadów do zbrojnej interwencji. Od zachodu, w obronie praw młodszego Ottona, wkroczy do Polski cesarz Konrad II z wojskami niemieckimi, a od wschodu, w obronie Bezpryma, uderzy książę ruski Jarosław ze swoimi oddziałami. Polska straci Miłsko i Łużyce oraz Grody Czerwieńskie z Przemyślem. Wzrost potęgi Niemiec i Czech, kolaboracja braci królewskich z potężnymi wrogami, opozycja wśród możnych przeciw Mieszkowi II da zielone światło reakcji pogańskiej. Król ratując się ucieczką do Pragi, zostanie okaleczony przez Udarlyka (zemsta za oślepienie księcia Bolesława III Rudego przez Bolesława I Chrobrego). Bezprym otrzyma Małopolskę i Wielkopolskę, Otto – Śląsk, a na Mazowszu władzę wzmocni Mieclaw, cześnik Mieszka II⁵⁹.

W 1032 roku, na zjeździe w Merseburgu, Mieszko II uwolniony z niewoli czeskiej, zostaje zmuszony do uznania zwierzchności cesarza Konrada II, do rezygnacji z korony i zaakceptowania podziału państwa między Ottona i Dytryka, wnuka Mieszka I. W 1033 roku umiera Otto, a z kart historii znika Dytryk. Mieszko pozostaje jako jedyny władca, który w 1034 roku jednoczy ziemie polskie i umiera. Jego syn Kazimierz, choć ma osiemnaście lat, nie obejmuje władzy. Źródła czeskie⁶⁰, niemieckie⁶¹,

⁵⁹ A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 1, Kraków 2014, s. 139-145.

⁶⁰ *Kosmasa Kronika Czechów*, przekład, wstęp i komentarze Maria Wojciechowska, Wrocław 2006, s. 191 podaje pod niewłaściwym 1022 rokiem: *W Polsce było prześladowanie chrześcijan*.

⁶¹ *Annales Hildesheimenses*, w: *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi*, Hannoverae 1878, s. 38. *Rocznik Hildesheimski* podaje tu pod rokiem 1034: *Mieszko, książę Polaków, zmarł przedwczesną śmiercią, a chrześcijaństwo dobrze zapoczątkowane przez jego przodków, a przez niego jeszcze bardziej wzmocnione, niestety! żałośnie zginęło*.

ruskie⁶² i polskie⁶³ opisują ten czas enigmatycznie jako polityczny bunt możnych i pogańską reakcję ludności.

O sytuacji Kościoła w czasie reakcji pogańskiej rozpoczętej w latach 1037-39 Anonim, zwany Gallem, informuje: „I choć tak wielkie krzywdy i klęski znosiła Polska od obcych, to jeszcze nierozsądniej i sromotniej dręczoną była przez własnych mieszkańców. Albowiem niewolnicy powstali na panów, wyzwolenicy przeciw szlachetnie urodzonym, sami się do rządów wynosząc, i jednych z nich na odwrót zatrzymali u siebie w niewoli, drugich pozabijali, a żony ich pobrali sobie w sprośny sposób i zbrodniczo rozdrapali dostojęństwa. Nadto jeszcze, porzucając wiarę katolicką – czego nie możemy wypowiedzieć bez płaczu i lamentu – podnieśli bunt przeciw biskupom i kapłanom Bożym i niektórym z nich, jakoby w bardziej zaszczytny sposób, mieczem zgładzili, a innych, jakoby rzekomo godnych lichszej śmierci, ukamienowali. W końcu zaś zarówno od obcych, jak i od własnych mieszkańców Polska doznała takiego spustoszenia, że w zupełności niemal obraną została z bogactw i ludzi. Wtedy to Czesi zniszczyli Gniezno i Poznań i zabrali ciało św. Wojciecha. Ci zaś, co uszli z rąk wrogów lub którzy uciekali przed buncem swoich poddanych, uchodzili za rzekę Wisłę na Mazowsze. A wspomniane miasta tak długo pozostały w opuszczeniu, że w kościele św. Wojciecha męczennika i św. Piotra apostoła [czyli w katedrze gnieźnieńskiej i poznańskiej] dzikie zwierzęta założyły swe legowiska”⁶⁴.

Możemy zatem wysnuć wniosek, że po buncie ludu wobec możnych i przeciw religii chrześcijańskiej, najazd Brzetysława z 1039 roku związany ze zniszczeniem Gniezna i Poznania, automatycznie sparaliżował, jeśli nie unicestwił, strukturę kościelną polskiego państwa. Zniknęła w tym momencie mazowiecka zależność wobec archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji poznańskiej. Czy jednak przejęcie władzy przez Mieciałwa, cześnika Mieszka II, doprowadziło do zniszczenia świątyń i misji chrześcijańskich na Mazowszu? Jedna z teorii mówi o sprzysiężeniu się Mieciałwa z Jadźwingami, Litwinami i Prusami, co mogło pociągnąć za sobą chęć wymazania chrześcijaństwa z ziemi mazowieckiej. Inni mówią o współdziałaniu Kazimierza Odnowiciela z Jarosławem Mądrym. Ten ostatni chciał utrzymać koalicję chrześcijańską przeciw Jadźwin-

⁶² *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 98 pod mylnym rokiem 1030 podają: *Tego czasu umarł Bolesław Wielki w Lachach, i był bunt w ziemi lachskiej: ludzie powstawszy pozabijali biskupów i popów, i bojarów swoich, i był u nich bunt.*

⁶³ Anonim tzw. Gall, *Kronika...*, s. 41-42; *Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem Kronika Polska*, w: MPHSN, t. 11, Kraków 1994, s. 47; *Powieść minionych lat*, tłum. i oprac. F. Sielicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999, s. 117.

⁶⁴ Anonim tzw. Gall, *Kronika...*, s. 43-44.

gom i Litwinom, na których ruszył z wyprawą wojenną w 1038 i 1040 roku⁶⁵. A może ucieczki ludności z całym dobytkiem z Wielkopolski i Śląska na Mazowsze, gdzie przyjmowano ich z wyrozumieniem i łaskawością są znakiem zrozumienia ze strony cześnika, że organizacja tej dzielnicy, którą zarządzał, powinna oprzeć się na nowej wierze chrześcijańskiej? Z relacji Anonima dowiadujemy się, że Mazowsze za Wisłą nie było dotknięte zamieszkami i stanowiło enklawę – schronienie dla uciekinierów ze wspomnianych dzielnic. Reakcja pogańska w Małopolsce była zapewne mniej dotkliwa z racji na wpływy chrześcijaństwa z państwa wielkomorawskiego i Czech⁶⁶.

Zniszczenie Gniezna, Poznania i Giecza po najeździe Brzetysława było dla powracającego do kraju Kazimierza bolesne i zmusiło władcę do przeniesienia stolicy do Krakowa. Wydaje się, że metropolia gnieźnieńska na pewien czas w ogóle zanikła. Z pomocą w odzyskaniu Wielkopolski przyszedł Kazimierzowi cesarz Henryk III, który ostatecznie zmusił Brzetysława do podległości lennej. O Śląsk książę polski będzie musiał walczyć, a na razie w odzyskaniu Mazowsza przyszedł mu z pomocą książę ruski Jarosław. Koligacje na dworze cesarskim oraz sojusz z Jarosławem zaowocowały zwycięstwem nad Miećławem w 1047 roku, który zginął na polu bitwy⁶⁷.

Kazimierz rozpoczął restaurację duchowej infrastruktury w Polsce od wystarania się u papieża godności arcybiskupiej dla Aarona, biskupa krakowskiego (1046-1059). Ten otrzymawszy w Kolonii paliusz, oznakę godności arcybiskupa, mógł od tej pory wyświęcać biskupów⁶⁸. Dzięki tej arcybiskupiej nominacji Kazimierz przywrócił wrocławskie biskupstwo dla Śląska z tymczasową siedzibą w Ryczynie, przeniesioną później do Wrocławia. Odnowicielowi zależało na tym, aby episkopat powstającej z gruzów Polski nie był uzależniony od Pragi. Czy arcybiskup Aaron przywrócił biskupów na stolice powołane do istnienia w czasie zjazdu gnieźnieńskiego? Czy wyświęcił nowych pasterzy lokalnych Kościołów, w tym dla Mazowsza? Trudno powiedzieć. Faktem jest, że sytuacja Kościoła polskiego była w opłakanym stanie, a jego organizacja pozostawiała wiele do życzenia.

⁶⁵ A. Nowak, *Dzieje...*, t. 1, s. 157.

⁶⁶ W. Sawicki, *Reakcja pogańska i działalność kościelna Kazimierza Odnowiciela*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 51.

⁶⁷ B. Kumor twierdzi, że po śmierci Mieszka II zanik metropolii gnieźnieńskiej był pierwszym poważnym kryzysem organizacji kościelnej na ziemiach polskich. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 18, s. 302-303. Nie zgadza się z takimi stwierdzeniami S. Kętrzyński, *Kazimierz Odnowiciel (1034-1058)*, w: Tenże, *Polska X-XI wieku*, Warszawa 1961, s. 520.

⁶⁸ MPH, t. 1, Lwów 1864, s. 358, s. 416; MPH, t. 2, Warszawa 1961, s. 794, s. 816, s. 830, s. 831, s. 873; R. Grodecki, *Aron (arcy)biskup krakowski (1046-1059)*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 165.

5. W przededniu diecezji plockiej

- List papieża Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego

Ważnym momentem przypominającym o potrzebie restaurowania polskiej prowincji kościelnej w Gnieźnie stanowi znamieny list papieża Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego.

W liście papieża nie znajdujemy informacji o wakujących stolicach biskupich na terenie państwa i Kościoła polskiego, które należałoby ewentualnie uzupełnić. Brakuje również konkretnego zapisu, gdzie zachowały się i w jakim stanie znajdowały się poszczególne stolice biskupie. Z papieskiego przekazu dowiadujemy się jedynie, że w Polsce istnieje zamęt prawny spowodowany brakiem metropolity i więzi biskupów z ich prowincjalnym zwierzchnikiem. Według papieża taka sytuacja przeczy prawom Kościoła i dekretem świętych Ojców i zmusza do podjęcia działań naprawczych. Ordynacja i wyświęcanie biskupów są wpisane w porządek i zasady kościelne. Nie może wśród biskupów panować rozprzężenie i wolność od zwierzchności i obediencji metropolitalnej⁶⁹.

Czy w tym czasie w Gnieźnie działał metropolita? Nie wiadomo. Z samego milczenia źródeł trudno wyciągać pewny wniosek, że biskupstwa gnieźnieńskie i poznańskie nie były obsadzone pasterzami. Co prawda kościelna struktura uległa zachwianiu i według *Rocznika świętokrzyskiego dawnego metropolity*, po zmarłym w 1027 roku arcybiskupie Hipolicie, był arcybiskup Bossuta Stefan (zm. 7 marca 1028 roku), a następnie dopiero Bogumił (zm. 1092), którego uważa się za pierwszego, po tak długiej przerwie, metropolitę powołanego na ten urząd w 1075 roku. W czasie reakcji pogańskiej, jak podawał Anonim zwany Gallem, niektórych, zacniejszych biskupów zabito mieczem, a tych rzekomo podlejszych ukamienowano, a chrześcijanie z Wielkopolski z rodzinami i majątkami uciekali na Mazowsze północne, gdzie prześladowań nie było. Grody Gniezna i Poznania ocalałe przy rozruchach pogańskich upadły po najeździe

⁶⁹ *List Grzegorza VII papieża do Bolesława Śmiałego roku 1075*, w: MPH, Lwów 1864, t. 1, s. 367-368: „(...) quod episcopi terrae vestrae non habentes certum metropolitanae sedis locum, nec sub aliquot positi magisterio, huc et illuc pro sua quisque ordinatione vagantes, ultra regulas et decreta sanctorum patrum liberi sunt absolute”. Co w tłumaczeniu polskim G. Labuda, B. Miśkiewicz, *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej (do połowy XV w.)*, t. 1, Poznań 1966, s. 95: „(...) że biskupi waszego kraju, nie mając żadnej stałej siedziby metropolitalnej i nie podlegając żadnej zwierzchności i tułając się tu i tam zależnie od swego zarządzenia, żyją w zupełnej niezależności od reguł i uchwał Ojców świętych”.

Brzetysława w 1039 roku, zniszczono świątynię i jak zapisał anonimowy kronikarz stały się one legowiskiem dzikich zwierząt⁷⁰.

Z tych relacji wynika zatem, że skutki rozruchów pogańskich były dla Kościoła opłakane. Wspomniano już wyżej, że powracający z wygnania książę Kazimierz przeniósł stolicę do Krakowa. Tam postarał się, aby odradzające się państwo miało, w osobie Aarona, arcybiskupa. Aaron miał tę godność otrzymać od metropolity kolońskiego. Zdobył również prawo do paliusza, dzięki czemu mógł na pewno święcić biskupów. Za czasów Kazimierza Odnowiciela i arcybiskupa krakowskiego Aarona, w 1051 roku wyświęcono śląskiego biskupa Hieronima, a rok wcześniej Osmunda, szwedzkiego duchownego, którego konsekruje pewien arcybiskup z Polski. Możemy przypuszczać, że ustanowione wcześniej i funkcjonujące, przed powstaniem pogan, buntem możnych i najazdem księcia czeskiego, stolice lokalnych Kościołów miały biskupów, a jeśli w wyniku rebelii ich zabrakło, to zostały obsadzone przez arcybiskupa Aarona, który udzielił kapłanom święceń biskupich jako arcybiskup z prawem paliusza. Nie był natomiast metropolitą. Dyskusja na ten temat trwa nadal wśród historyków⁷¹.

Również kardynał diakon Hildebrand, późniejszy papież, przebywając w Niemczech jako legat papieski, rozmawiał z nieznanym nam z imienia polskim biskupem w 1057 roku w Pöhlde koło Herzbergu w czasie konsekracji Gundekara, biskupa Eichstätt. Być może to właśnie od niego dowiedział się czegoś o Polsce, o księciu Bolesławie i o tym, że okazuje on szacunek przełożonym kościelnym. Do tej czci odniesie się w liście do Bolesława, podkreślając, że cześć oddawana papieżowi i biskupom jest czią ich Pana. Słuchając papieża, książę słucha samego Boga. W podobnym tonie utrzymuje posłuch wobec legatów, którzy mają w imieniu papieża zająć się palącym problemem, ważnym dla kraju polskiego. W Polsce, w ocenie Grzegorza VII, diecezje są rozległe z wielką liczbą ludzi, a biskupów jest za mało. Legaci papiescy mają zarządzić potrzebom Kościoła polskiego: ustanowić ponownie metropolię, utworzyć nowe diecezje i obsadzić je biskupami przy życzliwym wsparciu księcia Bolesława⁷². Odro-

⁷⁰ *Roczniki świętokrzyskie* były publikowane w Monumenta Poloniae Historica (tomy 2-6 z lat 1872–1893) i w dodatku pod nazwą Monumenta Poloniae Historica Series Nova (dokończenie tomu 6 z roku 1962).

⁷¹ W. Sawicki, *Reakcja...*, s. 52. Pierwotny charakter biskupstwa krakowskiego nie jest do końca ustalony. *Rocznik krakowski...*, s. 794; *Katalog biskupów krakowskich...*, s. 816; *Galli Anonymi Cronica...*, s. 30; Brewe papieża Benedykta IX *Pro reverentia...*, s. 358 n. Według tych źródeł Kraków miał być arcybiskupstwem i posiadać charakter metropolii, która później przez zaniedbanie została przeniesiona do Gniezna.

⁷² *List Grzegorza VII...*, s. 368: „Deinde vero quod inter tantam hominum multitudinem adeo pauci sunt episcopi, et amplae singulorum parochiae, ut in subjectis plebibus curam episcopalis officii multatenus exequi aut rite administrare valeant. Pro his igitur et aliis causis, quas hic scriber omisimus, hos

dzenie struktury kościelnej, tj. przywrócenie metropolii gnieźnieńskiej oraz utworzenie nowych biskupstw i określenie terytoriów diecezji i ich granic nastąpiło dzięki legatom papieskim. Jak wiemy 25 grudnia 1076 roku w koronacji Bolesława II Szczodrego brało udział piętnastu biskupów, w tym nowy metropolita gnieźnieński, arcybiskup Bogumił (1075-1092)⁷³.

Król Bolesław, który od lat zabiegał o koronę oraz odbudowę metropolii i arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, i zapewne wysłał do papieża swoich przedstawicieli, zajmował w konflikcie między papieżem Grzegorzem VII a cesarzem Henrykiem IV, rolę kluczową. Na przeszkodzie mógł stanąć książę ruski wygnany z Kijowa - Izasław i jego żona Gertruda, którzy wysłali do papieża Grzegorza VII swego syna, Jaropełka-Piotra. Ten oświadczył, że jego ojciec, Izasław, przyjmie z rąk papieża koronę królewską jako dar św. Piotra. Grzegorz VII z radością udzielił swego poparcia i wysłał do ruskiego księcia i jego małżonki potwierdzający to list z 17 kwietnia 1075 roku. W trzy dni później wysłał również list do władcy polskiego, sygnalizując w jego tekście i wyjaśniając przez legatów, układ papieża z wygnanym księciem Izasławem, który miał pomóc w pokonaniu schizmy z 1054 roku. Ruś kijowska, przez koronę królewską otrzymaną z rąk papieskich, a potem Moskwa i wreszcie cała Rosja miała uznać prymat Rzymu. Papież podziękował Bolesławowi za dary, które złożyli wysłannicy księcia, a więc musieli być u papieża wysłannicy księcia, starający się zapewne o odnowienie metropolii w Gnieźnie, ale w końcowej części listu ostro napomniął polskiego księcia, aby ten zwrócił zagrabione Izasławowi kosztowności. To nie tylko i wyłącznie kwestia pieniędzy zagrabionych przez Bolesława w 1073 roku. Przesłanie było jasne: za podporząd-

legatos ad vos direximus, quatenus vobiscum pertractatis negotiis, quae ad ecclesiasticam curam et aedificationem corporis Christi (quod est fidelium congregatio) pertinere videntur, quae emendanda sunt, aut ipsi juxta sanctorum patrum statuta diffiniant, aut nobis diffinienda referant. Eos itaque sicut nos audite, memores quod in missione discipulorum per evangelium veritas dicat: *Qui vos audit, me audit; et qui vos spernit, me spernit*. Et ut fructuosus apud vos cursus fatigationis eorum fiat, propter reverentiam apostolicae legationis qua funguntur, consiliis et benigno favore juvate". Co w tłumaczeniu brzmi: „Ponieważ przy tak wielkiej liczbie ludzi biskupi są nieliczni, a diecezje rozległe, w żaden sposób nie mogą należycie wykonywać i wypełniać obowiązków biskupiego urzędu wobec podległego im ludu. Z tych więc i innych powodów, które tu pominiemy, tych legatów do was kierujemy, aby omówiwszy z Wami rzeczy należące do budowania Ciała Chrystusa (którym jest społeczność wierzących) – co należy poprawić albo sami wedle postanowienia świętych Ojców orzekli, albo nam do orzeczenia przekazali. Tych przeto jak nas słuchajcie, pamiętając, że w misji uczniów przez Ewangelię prawda mówi: *Kto was słucha, mnie słucha; a kto wami gardzi, Mną gardzi*. I oby był owocny u Was bieg zmęczenia Waszego, ponieważ duże uznanie jako legatów apostolskich spełniając, radami i łaskawym wsparciem pomagajcie”.

⁷³ Na zjeździe w Tribur 16 października 1076 roku Lambert z Hersfeldu wymienił dwóch legatów papieża Grzegorza VII: patriarchę Sigeharta z Akwilei i biskupa Altmana z Pasawy (św. Altman). Potem Lambert opisuje koronację Bolesława Szczodrego, która tak mocno zdenerwowała Niemców (Bolesław płacił trybut Niemcom, a bez zezwolenia cesarskiego sięgnął po koronę), a w której uczestniczyło piętnastu biskupów, w tym wspomniani legaci. W gronie zaproszonych piętnastu biskupów byli wtedy zapewne legaci, biskupi zagraniczni i polscy, także nowo utworzonych diecezji – w tym płockiej.

kowanie Kijowa Rzymowi miała zapłacić Polska przez interwencję zbrojną i pomoc Izasławowi i Gertrudzie w przywróceniu tronu. Papież wysłał legatów i przekazał swoją wolę. Bolesław prawdopodobnie zobowiązał się do interwencji kijowskiej. Po tych wydarzeniach nastąpiło odnowienie metropolii gnieźnieńskiej, wchodzących w jej skład biskupstw, utworzenie nowych diecezji, ustanowienie i wyświęcenie metropolity i biskupów i już w następnym roku, na Boże Narodzenie, koronowano księcia Bolesława II na polskiego króla⁷⁴.

Ważną dla naszego zainteresowania tym, kiedy mogło dojść do fundowania i erygowania diecezji dla Mazowsza była konstatacja papieska zawarta w liście do Bolesława Śmiałego, że brakowało w Polsce wystarczającej liczby biskupstw.

Sprawę kościelnej przynależności Mazowsza komplikuje fakt późniejszego podziału tej dzielnicy między dwie diecezje: poznańską i płocką⁷⁵. Jeśli prześledzimy tzw. falsyfikat mogileński rzekomo powstały w 1065 roku, to dostrzeżemy, że granica między tymi diecezjami opiera się na południowej granicy określonej w tym dokumencie jako *tota Masovia*⁷⁶. Można to tłumaczyć na wiele sposobów.

Po pierwsze – Mazowsze mogło stanowić z początku jedno z biskupstw hipotetycznej drugiej polskiej metropolii zniszczonej w latach 1031-1047, a po odbudowie już nie przywróconej do życia⁷⁷. Nic jednak nie wskazuje na to, że Mazowsze miałoby być objęte reakcją pogańską skoro stanowiło dla uchodźców z Wielkopolski *refugium*.

Po drugie – Mazowsze miało bezpośrednio podlegać arcybiskupstwu w Gnieźnie. Z tego terytorium wydzielono za Bolesława II Odnowiciela biskupstwo płockie, a archidiakoniat czerski (dla jednych powstały w 1070 roku⁷⁸, dla innych w 1124 roku⁷⁹) miał stanowić odszkodowanie dla biskupstwa poznańskiego za stracone ziemie na rzecz diecezji lubuskiej.

Po trzecie, przyjmując wydawałoby się logiczne tłumaczenie Józefa Nowackiego, że w 999 roku na synodzie rzymskim podzielono Polskę na zasadzie równoleżnikowej, przyznając północny pas archidiecezji gnieźnieńskiej (część Wielkopolski, Mazowsze

⁷⁴ A. Nowak, *Dzieje...*, t. 1, s. 105-109, s. 135-136.

⁷⁵ J. Bieniak, *Państwo Mieclawa*, Warszawa 2012, s. 51.

⁷⁶ Sprawę benedyktynów z Mogilna przedstawiał Karol Potkański, dostrzegając w ich pobycie na Mazowszu związek z arcybiskupstwem gnieźnieńskim i założeniem biskupstwa w Płocku. Zob. K. Potkański, *O założeniu i uposażeniu klasztoru w Mogilnie, Pisma pośmiertne*, t. 2, Kraków 1924, s. 189-190, s. 197-198.

⁷⁷ S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii...*, s. 21-23.

⁷⁸ J. Umiński, *Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego odeń archidiakonatu czerskiego*, Wrocław 1952, s. 63.

⁷⁹ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 59, s. 64. Tenże, *Gniezno...*, s. 21.

i Kujawy), środkowy pas – diecezji poznańskiej (także Ziemię Kaliską i Łęczycką), a południowy pas – diecezji krakowskiej, nie można już uznać za wiarygodne twierdzenie, że Mazowsze weszło pod zarząd pasa północnego i archidiecezji gnieźnieńskiej z racji na, jak mówi autor tego poglądu, silniejsze scementowanie tej dzielnicy⁸⁰. Stwierdzenie to nie jest przekonujące i J. Bieniak uznał, że przy takim założeniu należałoby ściślej scementować Wielkopolskę ze Śląskiem, z Krakowem czy Pomorzem, które z takim trudem Kazimierz odzyskiwał⁸¹. I tu pojawia się ciekawa koncepcja i twierdzenie, jakoby Wielkopolska razem z Mazowszem, tworzyła pierwotnie jedną dzielnicę w tzw. starym państwie i stąd nie była brana pod uwagę przy podziale pierwszej polskiej metropolii na biskupstwa, ale w sposób naturalny traktowano ją jako przynależną do Wielkopolski i do Gniezna. W opinii historyka Janusza Bieniaka, odrębność dzielnicowa Mazowsza miała pojawić się później z upływem lat⁸².

Po czwarte, pominięcie Mazowsza przy podziale biskupstw w 999 roku część badaczy widziała w istnieniu jakiejś diecezji, która miała stanowić zaopatrzenie dla misyjnej działalności Brunona z Kwerfurtu. Istnieje relacja Wiperta o tym, że Brunon udając się na ostatnią misję opuścił jakąś diecezję⁸³, ale czy to rzeczywiście świadczy o tym, że diecezja ta miałaby być płocką, która następnie w wyniku przemian w połowie XI wieku zatraciła misyjne funkcje i została przekształcona w ściśle terytorialną? Dodatkowo misyjna diecezja płocka nie mogłaby posiadać terenów należących do archidiecezji gnieźnieńskiej, ale istnieć tam, gdzie nie sięgała diecezja arcybiskupa - metropolity.

To trochę zbyt zawile i trudne do wyobrażenia, że obie diecezje wielkopolskie byłyby nieproporcjonalne wobec siebie i innych diecezji. J. Bieniak uznał dwie możliwości wyjaśnienia pominięcia Mazowsza w pierwszej sieci stolic diecezjalnych w Polsce: pierwsza to ścisłe zespolenie Mazowsza z Wielkopolską, co uznał za bardziej prawdopodobne, a druga możliwość to potraktowanie Mazowsza jako pomostu dla ekspansji chrześcijańskiej w kierunku ludów bałtyckich i utworzenie diecezji misyjnej. Tę drugą możliwość odrzucił, ponieważ misja biskupa Brunona i tak przechodziła przez Mazow-

⁸⁰ J. Nowacki, *Dzieje...*, s. 44-48.

⁸¹ K. Buczek, *Pierwsze biskupstwa polskie*, „Kwartalnik Historyczny”, 52(1938), z. 2, s. 181-182; G. Labuda, *Studia...*, s. 236; K. Tymieniecki, *Początki państwa Polan*, „Przegląd Historyczny”, 50(1959), s. 40-41.

⁸² J. Bieniak, *Państwo...*, s. 53.

⁸³ Pytanie, czy chodzi o diecezję, którą zarządzał? Zob. *Wipert o śmierci św. Brunona*, w: MPH, t. 1, Lwów 1864, s. 230.

sze, dlatego nie było potrzeby tworzenia dla niej specjalnej diecezji o takim charakterze⁸⁴.

§ 2. Opinie o powstaniu i początkach biskupstwa płockiego

W 966 roku, za panowania księcia Mieszka I, powstało biskupstwo płockie⁸⁵. Stawiając taką tezę jej twórca - Jan Długosz - dla uwiarygodnienia tej daty przedstawił katalog pierwszych biskupów płockich: Angelotus Rzymianin (966-982), Martialis z Rzymu (983-1005), Martinus z Francji (1006-1024), Albinus Rzymianin (1025-1042), Paschalis z Etryrii (1042-1067), Marcus z Luki lub Lukanii (1068-1087)⁸⁶. Po nich, według Długosza, Kościołem płockim zarządzili pierwsi Polacy: Stefan (1088-1099) i Filip (1100-1107)⁸⁷. Następnie na stolicy biskupiej w Płocku mamy Szymona i Aleksandra. Tak rozbudowany katalog biskupów płockich podał bp Stanisław Łubieński (1643)⁸⁸, co krytycznie ocenił Wojciech Kętrzyński, twierdząc, że biskup swoją pracą „(...) tekst Długosza znakomicie rozwodnił, mało co własnego, a nieomal nic ważnego, od siebie nie dodawszy; przechował także jedyny przedmowę Długosza w swem dziele”⁸⁹. Pierwszych sześciu biskupów płockich z katalogu Długosza przywołał w monografii o Płocku także bł. arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski (1930)⁹⁰, ale sam skłaniał się do opinii tysięcznego roku. Natomiast na dziewięćsetlecie istnienia diecezji płockiej, ówczesny biskup, Bogdan Marian Sikorski, zaakcentował rok 1075 jako datę zaistnienia Kościoła płockiego. Interesujące, że trzech biskupów płockich podawało trzy daty powstania biskupstwa, którym zarządzali⁹¹.

W 1000 roku za panowania księcia Bolesława I Chrobrego zwanego Wielkim erygowano diecezję płocką. Argumentem dla bł. arcybiskupa za przypuszczalnym zaistnieniem diecezji płockiej w tym czasie jest fakt, że skoro Wielkopolska, Śląsk i Krakowskie mogły otrzymać biskupstwa to również Mazowsze jako odrębna dzielnica, powinno je otrzymać. A. J. Nowowiejski przyjmuje, jak sam określił, za niedalekie od prawdy przypuszczenie, że z okazji pobytu cesarza Ottona III w gościnie u Bolesława Chrobrego

⁸⁴ J. Bieniak, *Państwo...*, s. 54.

⁸⁵ J. Długosz, *Annales...*, s. 179-180.

⁸⁶ J. Długosz, *Series...*, s. 548.

⁸⁷ J. Długosz, *Vitae...*, s. 599-600.

⁸⁸ S. Łubieński, *Vitae et series episcoporum plocensium*, w: *Opera posthuma*, Antwerpiae 1643, s. 309-320.

⁸⁹ Wstęp do J. Długosz, *Vitae...*, s. 593.

⁹⁰ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 36.

⁹¹ S. Łubieński, *Vitae et series episcoporum plocensium...*, s. 309-320; A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 36; B. Sikorski, *Na jubileusz dziewięciu wieków diecezji płockiej*, „Studia Płockie” 3(1975), s. 8.

go, obok metropolii gnieźnieńskiej z czterema sufraganiami: poznańską, wrocławską, krakowską i kujawsko-pomorską, utworzono także metropolię łęczycką z sufraganią płocką i czerską. Powołując się na dawne kroniki, nie wymienia ich z nazwy, ale odwołuje się do utworzenia siedmiu biskupstw w 1000 roku i w św. Brunonie z Kwerfurtu upatruje arcybiskupa łęczyckiego. Z czasem arcybiskupstwo łęczyckie miało złąć się z arcybiskupstwem gnieźnieńskim, biskupstwo czerskie zjednoczyło się z płockim, ale to nie rościło sobie pretensji do tytułu arcybiskupiego, ponieważ zawsze było tylko sufraganią⁹². Tej hipotezy nie da się jednak utrzymać.

Stanisław Chodyński, opierając się na świadectwie *Kroniki wielkopolskiej*, uznał za najprawdopodobniejsze, że fundatorem katedry Kościoła mazowieckiego, zwanego obecnie płockim, był Bolesław Chrobry⁹³. Dla uwierzytelnienia tej hipotezy powołał się na *Roczniki Hildesheimskie* i stwierdzenie, że cesarz Otton III, przebywając na zjeździe i synodzie gnieźnieńskim, założył siedem biskupstw⁹⁴. Wzmocnieniem tego twierdzenia miała być również informacja u Annalisty Saxo⁹⁵. W przeciwieństwie do pierwszego zapisu, ostatnie dwa nie zawierają jednak wzmianki imiennej o diecezji płockiej, a posiadają tylko informację ogólną o założeniu u Słowian i w czasie synodu, siedmiu biskupstw. Chodyński łączy te zapisy z kroniką Bogufała, a różnicę w liczbie wyjaśnia tym, że pominięto tu diecezję kołobrzeską, która według niego upadła w 1003 lub 1004 roku, natomiast dołączono ufundowaną rzekomo przez Mieszka II diecezję kujawską zwaną władysławowską jako siódmą. Argumenty powyższe swojej hipotezy uważa za niepodważalne: „Tak dawne i pewne świadectwa, zasługują na wiarę i powinny zapewne usunąć wątpliwości o czasie i twórcy biskupstwa płockiego, którym jest Bole-

⁹² A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 35.

⁹³ *Boguphali II...*, s. 482. Tekst polski zob. *Kronika wielkopolska...*, s. 56: „Bolesław I Wielki, zwany też Zapalczywym, co w polskim nazywa się Chrobry, dzielnie odzyskał granice Lechitów, utraczone przez innych. I założył sześć kościołów katedralnych, a mianowicie poznański, najpierw zbudowany, gdzie spoczywa pochowany na środku kościoła; gnieźnieński, potem mazowiecki, który teraz nazywa się płockim, krakowski, wrocławski i lubuski; kujawski zaś, który nazywa się władysławskim, zbudował po nim syn jego Mieszko; założył też, wyposażył i zbudował wiele klasztorów”.

⁹⁴ *Roczniki Hildesheimskie*, w: MPH, Warszawa 1961, t. 2, s. 762: *coadunata sinodo, episcopia septem disposuit*. Taki cytat podaje S. Chodyński, ale kronikarz mylnie podaje tu Pragę i księcia Bolesława czyni czeskim księciem. Może i siódemka jest błędna. Dokładnie zapis kronikarski pod rokiem 1000 brzmi: „Imperator Otto tertius causa orationis ad sanctum Adalbertum episcopum et martirem quadragesimae tempore Sclaviam intravit. Ibiq[ue] coadunata sinodo episcopia septem disposuit, et Gaudentium, fratrem beati Adalberti, in principali urbe Sclavorum Praga ordinari fecit archiepiscopum, licentia Romani Pontificis, causa petitionis Bolizlaronis Boemiorum ducis, ob amorem potius et honorem sui venerandi fratris, digni pontifices et martiris”.

⁹⁵ Annalista Saxo, *Scriptores*, w: Monumenta Germaniae Historica, t. 37, Hannover 2006, s. 274-275: *disposuit igitur in Slavia septem episcopis, a Boleslavo usque Magdeburg comitatu deducitur egregio*.

sław Chrobry”⁹⁶. Wysuwa jedynie przeciwko nim zapis *Kroniki Thietmara*, który podając fundacje Chrobrego, nie podał wśród nich płockiej stolicy biskupiej⁹⁷.

Podobny zapis o ustanowieniu „*in Slauia VII episcopiis*” jest u wspomnianego Annalisty Saxo, ale poprzedzony został wspomnieniem o utworzeniu diecezji dla arcybiskupa Gaudentego oraz biskupów Reinberna (Kołobrzeg), Poppona (Kraków), Jana (Wrocław), z wyjątkiem Ungera (Poznań)⁹⁸.

Z pomocą tej hipotezie przyszedł Adam Naruszewicz, który przemilczenie dwóch diecezji: płockiej i lubuskiej widział po pierwsze w nieznanomości tych nazw u kronikarza, a po drugie sugerował, że w tym tekście mowa jest nie o biskupstwach, tylko o biskupach już wyświęconych i poddanych pod jurysdykcję Radzima Gaudentego. Według Naruszewicza katedry biskupie płocka i lubuska były już wtedy postanowione, ale nie miały jeszcze swoich biskupów z racji braku liczby osób odpowiednich⁹⁹. Dlatego Ludwik Jan Leporowski, popierając hipotezę utworzenia biskupstwa płockiego w 1000 roku twierdził, że nie zostało ono objęte przez biskupa z powodu braku osoby zdolnej to uczynić, lub z innego, nam nieznanego powodu i że fundacja tego biskupstwa została wprowadzona w życie później, w czasach lepszych, jednak za życia Bolesława Chrobrego¹⁰⁰. Richard Roeppel natomiast twierdził, że z braków innych dowodów, należy uznać świadectwo *Kroniki wielkopolskiej*¹⁰¹.

Hipotezę tysięcznego roku popierał po Ludwiku J. Leporowskim rektor Uniwersytetu Lwowskiego Antoni Małecki. Według niego przyczyny powołania do istnienia

⁹⁶ S. Chodyński, *Płockie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, A. Zaręmba, S. Biskupski, t. 19, Warszawa 1893, s. 569.

⁹⁷ *Thietmari Chronicon...*, s. 259-260 pod rokiem 1000: „Nec mora, fecit ibi archiepiscopatum, ut spero legitime, sine consensu tamen prefati presulis, cuius diocesi omnis haec regio subiecta est; commitens eundem predicti martyris fratrii radimo, eidemque subiciens Reinbernum, Salsae Cholbergiensis aecclesiae episcopum, Popponem Cracuaensem, Johannem Wrotizlaensem, Vungero Posnaniensi excepto; factoque ibi altari, sanctas in eo honorifice condidit reliquias”.

⁹⁸ Annalista Saxo, *Scriptores...*, s. 274.

⁹⁹ A. Naruszewicz, *Historia narodu polskiego*, t. 2, Kraków 1859, s. 238, nota.

¹⁰⁰ L. J. Leporowski, *De primis episcopatibus in Polonia conditis*, Herbipoli et Ostrów 1874, s. 110: Nolumus tamen negare, formalem constitutionem tam episcopatus Masoviensis quam Lubuszensis, nondum statim sive ob defectum praesulum, sive alia nobis ignota de causa secutam fuisse, et demum aliquos post annos, rebus in melius compositis, Boleslaum, praeordinatam in synodo Gnesnensi duorum horum episcopatum constitutionem, perfecisse”. W rozdziale jedenastym zatytułowanym: *De Masoviensis seu Plocensis ac Lebusensis seu Lubuszensis episcopatus primordiis* autor odnosi się do momentu utworzenia diecezji płockiej. Opierając się na cytatach z *Kroniki Boguśła*, *Annales Hildesheimenses* i z Annalisty Saxo w kontrze do zapisu z *Kroniki Thietmara* z wyjaśnieniem Adama Naruszewicza, wnioskując jakoby powołano te dwie diecezje do istnienia wcześniej, tj. w tysięcznym roku, ale z racji braku osób lub innych przyczyn gotowych do objęcia urzędu biskupa odłożono na później i zrealizowano po kilku latach za przyczyną Bolesława Chrobrego.

¹⁰¹ R. Roeppel, *Dzieje Polski*, t. 2, Lwów 1879, s. 194-196.

w tym właśnie czasie biskupstwa płockiego należy upatrywać w zamiarze chrystianizacji Prusów i Jadźwingów¹⁰².

Kolejna hipoteza mówi, że diecezja powstała po 1042 lub 1047 roku, a zatem po pokonaniu Mieclawa i miał ją ufundować Kazimierz I Odnowiciel¹⁰³. Zwolennicy tej opinii widzą fundację biskupstwa mazowieckiego w działalności reformatorskiej księcia Kazimierza. Adam Naruszewicz (1733-1796)¹⁰⁴, Melchior Buliński (1810-1877)¹⁰⁵ i Michał Bobrzyński (1849-1935)¹⁰⁶ to nieliczni przedstawiciele tej hipotezy, która nie bazując na konkretnych źródłach, lecz dysponując tylko założeniem, że po zwycięskiej bitwie Kazimierza sprzymierzonego z księciem ruskim i śmierci Mieclawa, czesnika Mieszka II, w 1047 roku, przyjmuje, że polski książę przywracając porządek w państwie założył diecezję płocką.

Myśli o fundacji i erygowaniu diecezji oraz biskupstwa płockiego w tym czasie, torpedował Władysław Abraham, który w swych twierdzeniach na podstawie kroniki Kosmasa twierdził, że książę czeski Brzetysław zniszczył także Kraków, a żadna świątynia nie ocalała. Kazimierz Odnowiciel nie od razu przywrócił dawny stan rzeczy. Musiał odbić zajęte tereny, przywrócić administrację państwową i wzmocnić ją odradzaną powoli strukturą kościelną. Jego dzieło nie osiągnęło ideału¹⁰⁷. Nie mamy w liście papieskim z 20 kwietnia 1075 roku informacji o wakujących diecezjach, ale skarga papieża pokazała raczej opłakany stan polskiego Kościoła. Odnowa struktur kościelnych w sposób zadowalający i zaspokajający ówczesne potrzeby nastąpiła dopiero za Bolesława II, którego możemy nazwać Odnowicielem Kościoła w Polsce.

W 1075 roku utworzono biskupstwo płockie¹⁰⁸. To kolejna, najprawdopodobniejsza, hipoteza. Bronisław Chlebowski, w obszernym opracowaniu o Płocku do *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego*, utworzenie diecezji płockiej wiązał z obecnością w tym czasie Henryka, opata wircburskiego, legata papieskiego, który urządzał w Polsce biskupstwa¹⁰⁹. Według Bolesława Kumora ta opinia posiada najlepszą podstawę

¹⁰² A. Małecki, *Kościelne stosunki pierwotnej Polski*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 3(1875), s. 313 n.

¹⁰³ Rok 1042 podaje Bolesław Kumor, choć częściej można spotkać rok 1047. Zob. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 277. Por. J. Bieniak, *Państwo...*, s. 93.

¹⁰⁴ A. Naruszewicz, *Historia...*, s. 35 n., s. 238 n.

¹⁰⁵ M. Buliński, *Historia Kościoła polskiego*, t. 1, Kraków 1873, s. 244 n.

¹⁰⁶ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski*, t. 1, Kraków-Warszawa-Lublin 1927, s. 94.

¹⁰⁷ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 88.

¹⁰⁸ B. Sikorski, *Na jubileusz dziewięciu wieków diecezji płockiej...*, s. 8.

¹⁰⁹ Br. Ch[lebowski], *Płock*, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 8, Warszawa 1887, s. 287.

źródłową¹¹⁰. Składają się na nią *List papieża Grzegorza VII do Bolesława Śmiałego z 20 kwietnia 1075 roku*¹¹¹, *Spominki płockie*¹¹² i *Spominki sochaczewskie*¹¹³ oraz inwokacja z *Kroniki polskiej* Anonima zwanego Gallem¹¹⁴. Początkowo diecezja miała nazywać się „mazowiecką” a z czasem przyjęła nazwę diecezji płockiej.

Stanisław Arnold natomiast, przez analizę falsyfikatu mogileńskiego, wydanego rzekomo w 1065 roku przez księcia Bolesława, stwierdził, że istniał jakiś związek Płocka z Mogilnem. Po śmierci księcia Mieszka II w wyniku zamieszek upadło stare opactwo benedyktyńskie w Trzemesznie. Klasztor, odrestaurowany przez Krzywoustego, choć pod opieką kanoników regularnych, posiadał imię św. Wojciecha, co miało nawiązywać do poprzedniego wezwania. Na podstawie tej właśnie przesłanki, że w tym czasie tylko klasztor benedyktyński w Płocku nosił wezwanie św. Wojciecha, S. Arnold wysnuł wniosek, jakoby w czasie buntu z 1038 roku zakonnicy trzemeszeńscy uciekli na Mazowsze i tu się osiedlili, dając z czasem, za Bolesława Śmiałego w 1075 roku, podstawę i początek do utworzenia przyszłego biskupstwa płockiego¹¹⁵.

Władysław Abraham, przedstawiając stan Kościoła polskiego po 1050 roku twierdził, że istniały tylko katedry we Wrocławiu i Krakowie, a katedrę w Gnieźnie odnowiono dopiero za Bolesława Śmiałego. Katalog biskupów poznańskich jest nam znany dopiero z końca XI wieku. Abraham jako argument potwierdzający przypuszczenie, że nie przywrócono poprzedniego stanu rzeczy, przywołuje list papieża Grzegorza VII z 20 kwietnia 1075 roku. To ma przemawiać też za tym, że diecezja płocka została utworzona po interwencji papieża być może w miejsce katedry kruszwickiej. Abraham oparł swoją hipotezę o przedmowę do pierwszej księgi kroniki Anonima¹¹⁶. Kronika ta powstała w latach 1113-1116 i wymienia we wspomnianym miejscu ówczesny episkopat czyli istniejące biskupstwa: arcybiskupstwo gnieźnieńskie – arcybiskup Marcin, biskupstwo płockie – biskup Szymon, biskupstwo poznańskie – biskup Paweł, biskupstwo krakowskie – biskup Maur¹¹⁷.

¹¹⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 277.

¹¹¹ *List Grzegorza VII...*, s. 367-368.

¹¹² *Spominki płockie*, w: MPH, t. 3, Kraków 1878, s. 122 n.

¹¹³ *Spominki sochaczewskie*, w: MPH, t. 3, Kraków 1878, s. 119.

¹¹⁴ *Galli Anonymi Cronica...*, s. 391.

¹¹⁵ S. Arnold, *Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Płocku”, 1(1929), s. 3, s. 20.

¹¹⁶ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 92.

¹¹⁷ *Galli Anonymi Cronica*, księga 3, ustęp 49. Mowa tu o biskupie Szymonie, który walczył z poganami, którzy wtargnęli na Mazowsze i odbił z niewoli swoje owieczki. W księdze 2, ustęp 2, Anonim zwany Gallem opisując śmierć Władysława Hermana pomija obecność biskupa płockiego wymieniając tylko arcybiskupa gnieźnieńskiego, ale według Abrahama nie świadczy to wcale o tym, że biskupstwo

Wojciech Kętrzyński podał trzy argumenty przemawiające za powołaniem w 1075 roku do istnienia diecezji płockiej. Po pierwsze, przede wszystkim zarzucał Długoszo- wi, że uzupełniał katalogi biskupów poszczególnych diecezji, także płockiej, wymarzo- nymi nazwiskami obcokrajowców. Kościół rzeczywiście mógł się na początku posiłko- wać misjonarzami obcokrajowcami, ale dążył do tego, aby kler miejscowy utworzył struktury diecezjalne lokalnego i narodowego Kościoła. Obsadzanie biskupstwa płoc- kiego przez sto kilkadziesiąt lat cudzoziemcami uważał W. Kętrzyński za zmyślane. Po drugie, na poparcie swych przypuszczeń powoływał się na zapis z końca XVI wieku o przeniesieniu w katedrze płockiej grobów pierwszych biskupów płockich: Stefana, Filipa, Szymona, Aleksandra i Wernera oraz książąt Władysława Hermana i Bolesława III Krzywoustego w czasie remontu, za biskupa Andrzeja Noskowskiego (1546-1567), który umieścił ich kości w jednym grobie. Wreszcie po trzecie, W. Kętrzyński przywo- łując datę konsekracji katedry płockiej z 1144 roku w oparciu o *Spominki sochaczew- skie* i *Spominki płockie*, twierdzi, że budowano ją kilkadziesiąt a nie sto kilkadziesiąt lat. I właśnie na podstawie tych trzech przesłanek oraz listu papieża Grzegorza VII do księcia Bolesława, Kętrzyński zbudował wniosek, że założenie biskupstwa nastąpiło w 1075 roku¹¹⁸.

Z opinią o utworzeniu diecezji płockiej w 1075 roku możemy spotkać się w opra- cowaniach takich historyków jak m.in. Władysław Abraham (1860-1941)¹¹⁹, Wojciech Kętrzyński (1838-1918)¹²⁰, Antoni Małecki (1821-1913)¹²¹, Bolesław Ulanowski (1860- 1919)¹²², Stosław Łaguna (1833-1900)¹²³, Stanisław Arnold (1895-1973)¹²⁴, Karl Völ- ker (1886-1937)¹²⁵, Heinrich Felix Schmid (1893-1964)¹²⁶, Mieczysław Gębarowicz

w Płocku nie istniało. Wyjaśniając to pominięcie wraca do prologu książki pierwszej i stwierdza, że po- stawienie biskupa Szymona na drugim miejscu po arcybiskupie gnieźnieńskim oznacza, że Szymon był wcześniej konsekrowany od biskupów dalej wymienionych w prologu, a biskupstwo płockie już istniało przed śmiercią Władysława Hermana.

¹¹⁸ *Castellaniae Ecclesiae Plocensis*, w: MPH, t. 5, Warszawa 1961, s. 431.

¹¹⁹ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 147.

¹²⁰ W. Kętrzyński, *Założenie i uposażenie biskupstwa płockiego*, „Przewodnik Naukowy i Literac- ki”, 14(1886), s. 385-392, s. 481-488; Tenże, *Założenie biskupstwa płockiego*, „Przegląd Powszechny”, 27(1890), s. 363-371; *Castellaniae Ecclesiae Plocensis...*, s. 423.

¹²¹ A. Małecki, *Biskupstwa w pierwotnej epoce Polski. Z dziejów literatury*, Lwów 1886, s. 225 n.

¹²² B. Ulanowski, *O uposażeniu biskupstwa płockiego*, w: *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, 21(1888), s. 1-48.

¹²³ St. Łaguna, *Pierwsze wieki Kościoła Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 5(1891), s. 563-564.

¹²⁴ St. Arnold, *Początki...*, s. 24 n.

¹²⁵ K. Völker, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin-Leipzig 1930, s. 42.

¹²⁶ H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westlavischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 186.

(1893-1984)¹²⁷, Tadeusz Wojciechowski (1838-1919)¹²⁸, Józef Nowacki (1893-1964)¹²⁹, Tadeusz Silnicki (1889-1968)¹³⁰, Juliusz Bardach (1914-2010)¹³¹, Michał Sczaniecki (1910-1977)¹³², Bolesław Kumor (1925-2010)¹³³, Zygmunt Sułowski (1920-1995)¹³⁴, Hieronim Eugeniusz Wyczawski (1918-1993)¹³⁵, Tadeusz Żebrowski (1925-2014)¹³⁶, Michał Marian Grzybowski¹³⁷ czy Waldemar Graczyk¹³⁸.

Przedstawiony powyżej szereg opinii nie jest wyczerpujący i pełny. Wymagałby zapewne głębszego prześledzenia - pewnego studium analitycznego, ale wydaje się, że na tym etapie jest wystarczającym oprzeć się o zdanie Bolesława Kumora, który wymieniając opinie uczonych, podkreślał brak współczesnych przekazów źródłowych oraz brak dokumentu erekcyjnego i fundacyjnego diecezji płockiej oraz przekazywał współcześnie przyjmowane jako najbardziej udokumentowane przypuszczenie, że diecezja płocka została powołana do istnienia przez legatów papieskich przy wsparciu księcia Bolesława II Odnowiciela po otrzymaniu listu Grzegorza VII z 20 kwietnia 1075 roku¹³⁹.

Powszechnie przyjmuje się, że rok 1075 jest najprawdopodobniejszą datą powstania diecezji płockiej dla Mazowsza Płockiego i nie tylko.

§ 3. Najstarsze ośrodki kościelne na Mazowszu do 1075 roku

Po erygowaniu diecezji płockiej w 1075 roku przyszedł czas na przeprowadzenie wewnętrznej misji chrystianizacyjnej i umocnienie wiary oraz budowę struktur administracyjnych. Najlepiej nadawały się do tego ośrodki duszpasterskie zbudowane w gro-

¹²⁷ M. Gębarowicz, *Mogilno – Płock – Czerwińsk. Studia nad organizacją Kościoła na Mazowszu w XI i XII w.*, w: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St. Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 118.

¹²⁸ T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI wieku*, Warszawa 1950, s. 136. (przedruk z 1904).

¹²⁹ J. Nowacki, *Dzieje...*, s. 49.

¹³⁰ T. Silnicki, *Początki...*, s. 357.

¹³¹ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *do połowy XV wieku*, Warszawa 1964, s. 137.

¹³² M. Sczaniecki, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 1, Warszawa 1973, s. 213.

¹³³ B. Kumor, *Reorganizacja metropolii i nowe fundacje biskupstw*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 81.

¹³⁴ Z. Sułowski, *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, w: „*Studia Płockie*” 3(1975), s. 36.

¹³⁵ H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 13.

¹³⁶ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 11.

¹³⁷ M. M. Grzybowski, L. Zygmier, *Episkopat Płocki 1075-2015. 940 lat istnienia diecezji*, Płock 2015.

¹³⁸ W. Graczyk, *Paweł Giżycki, biskup płocki (1439-1463)*, Płock 1999, s. 20; Tenże, *Historyczność pierwszych biskupów płockich na tle opinii o początkach diecezji*, „*Saeculum Christianum: pismo historyczne*”, 21(2014), s. 74; Tenże, *Stanisław Łubieński, pasterz, polityk i pisarz (1574-1640)*, Kraków 2005, s. 117.

¹³⁹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 277.

dach, gdzie rezydował książę lub lokalny władca. Elementarną rolę pełniły tu ośrodki duszpasterskie skoncentrowane przy grodach lub wokół zakonów, których praca z czasem dała początek parafiom.

Niektórzy twierdzą, że murowane palatium z rotundą w Płocku, czy odkryta tu druga rotunda z pierwszej połowy XI wieku, to ślady ośrodków duszpasterskich wykorzystywanych między innymi przez św. Brunona z Kwerfurtu jako baza misyjna przed wyprawami do plemion pogańskich w Jaćwieży¹⁴⁰. Inni twierdzą, że jedna z tych budowli mogła się wiązać z początkami opactwa św. Wojciecha ufundowanego przez Bolesława Chrobrego i przetrwać kryzys trzydziestych lat XI wieku¹⁴¹. Czyli najstarszego, czy jednego z najstarszych, ośrodków chrześcijańskich na Mazowszu należy upatrywać w tym mieście.

Struktura administracyjna powstałego w X wieku państwa polskiego stanowiła w sposób naturalny bazę do utworzenia pierwszych ośrodków kościelnych. Historycy i archeolodzy zwracają uwagę na fakt, że fundowanie nowych ośrodków religijnych opierano na okręgu grodowym oraz prowincji. Pierwszy, niższy szczebel, był zarządzany przez komesa grodowego, późniejszego kasztelana – pana. Drugim szczeblem kierował komes prowincji¹⁴². Pierwsze rodzące się parafie nie miały ściśle określonych granic, ale raczej skoncentrowane były wokół ośrodka, gdzie właścicielem był biskup, książę, możnowładca, czy inna osoba zamożna lub klasztor. Dopiero później, w związku z rozwijającym się osadnictwem pozagrodowym, przyszedł czas na zakładanie tzw. parafii wiejskich.

Na podstawie falsyfikatu z Mogilna możemy określić istnienie w 1065 roku przynajmniej 19 grodów, które były zrębem osadnictwa na Mazowszu oraz fundamentem przyszłych parafii. Falsyfikat mogileński wymienia m.in. mazowieckie dawniejsze i obecne miasta, miasteczka i wioski jak Bielsk, Ciechanów, Czerwińsk, Grzebsk, Kamion, [K]ozielsk (część Mławy), Maków, Nasielsk, Nowy Raciąż, Płock, Płońsk, Serock, Sierpc, Sochocin, Stupsk, Szreńsk, Wizna, Wyszogród, Zakroczym¹⁴³.

¹⁴⁰ W. Szafrński, *Wczesnośredniowieczna architektura kamienna w Płocku*, „Archeologia Polski”, 11(1966), s. 213-250; Tenże, *Początki i rozwój grodu i ośrodka miejskiego do roku 1138*, w: „Dzieje Płocka”, Płock 1973, s. 27-37.

¹⁴¹ Z. Sułowski, *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 38-39.

¹⁴² K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.: komentarz do mapy*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 60; Tenże, *Parafie diecezji płockiej od XI-XVI wieku*, „Kwartalnik Notatki Płockie”, Płock 1996, s. 4.

¹⁴³ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone sięgające do roku 1400*, t. 4, Poznań 1881, nr 3. W dokumencie pojawiają się miejscowości jak Rypin, Steklin czy Kikół, ale to już Ziemia Kujawska. Podobnie Dobrzyń, ale to już Ziemia Dobrzyńska.

Pomijamy tu już te grody z Ziemi Chełmińskiej, które oddano biskupowi Chryścianowi czy te w Ziemi Dobrzyńskiej, które w połowie XIII wieku zaanektował książę kujawski i łęczycki Kazimierz. Ale w pierwszym okresie mogły należeć, nawet z częścią Kujaw wschodnich. W uszczuplonej prowincji mazowieckiej księcia Siemowita Płock zachował jedność z Dobrzyniem przez jurysdykcję tylko kościelną¹⁴⁴.

Wydaje się prawdopodobnym, że to właśnie benedyktyni z Mogilna zakładali najpierw kaplice grodowe lub przejęli już istniejące. Może o tym świadczyć wybór świętych patronów kaplic grodowych i kościołów zachowanych na Mazowszu: Raciąż, Szreńsk, Stupsk i Nasielsk, być może też Serock – św. Wojciech; Grudusk i Zakroczym – św. Wawrzyniec; a w kaplicy zachowanej na podgrodziu w sąsiedztwie grodziska w Grzebsku – św. Leonard (dziś wezwanie kościoła parafialnego); w Sierpcu albo święty Wawrzyniec, albo św. Wit. Kaplica umieszczona była zazwyczaj na obronnym podgrodziu, a jej kapelan, z racji na wykształcenie, miał również do spełnienia państwowe zadania administracyjne¹⁴⁵.

Tadeusz Żebrowski twierdził, że już w połowie XI wieku duszpasterstwo było prowadzone w około czterdziestu ośrodkach grodowych. Wśród nich podawał w pierwszej kolejności niektóre kościoły lub kaplice grodowe wymienione dla Mazowsza w dokumencie mogileńskim jak: Serock, Zakroczym, Sierpc, Nowy Raciąż, [K]ozielsk, Szreńsk, Ciechanów, Stupsk, Grzebsk, Grudusk, Nasielsk, Wyszogród, Płock. Drugą grupę stanowiłyby inne grody, z których benedyktyni również dostawali pieniądze za przeprawę: Maków, Wizna, Czerwińsk, Kamion. I to też, według T. Żebrowskiego, nie wyczerpywało liczby wszystkich ośrodków duszpasterskich sprzed 1075 roku. W trzeciej grupie należałoby uwzględnić kościoły z XI wieku jak: Węgra, Sońsk, Zambski, Pułtusk, Brańsk, Brok, Nur, Zuzela, Świętek i Łomża, Płońsk oraz Łętowo, a w czwartej grupie jeszcze inne ze względu na gęste osadnictwo typu: Czyżew czy Szczepankowo, Sypniewo lub Różan¹⁴⁶.

¹⁴⁴ Do grupy parafii powstałych w XI-XIII w. wieku, przekazanych biskupowi Chryścianowi należały według ks. Bartosza Leszkiewicza następujące parafie: „Bobrowo, Boluminek, Chełmno-Kałdus, Chełmża, Czarnowo, Czarze, Golub, Grudziądz, Grzywna, Jabłonowo, Kowalewo, Lembarg, Lidzbark Welski, Lisewo, Łążyń, Papowo Biskupie, Płowęż, Płużnica, Pokrzydowo-Świecie nad Drwęcą, Pokrzywno, Radzyń Chełmiński, Rogowo, Sarnowo, Słoszewo, Starogród, Świerczynki-Pigrza, Unisław, Wabcz, Wąbrzeźno, Wielka Łąka, Wielkie Czyste, Wielsządz”. Zob. <https://archiwumplock.pl/wp-content/uploads/2021/05/chronologia-powstawania-parafii.pdf>, dostęp: 03.09.2022.

¹⁴⁵ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.: komentarz do mapy*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 60-61.

¹⁴⁶ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 12-13.

Przypuszczalne rozmieszczenie ośrodków duszpasterskich w XI wieku na terenie Mazowsza przedstawia mapa 1, która została zamieszczona na końcu rozdziału. Trudno jednak ustalić jednoznacznie sieć najstarszych świątyń mazowieckich z racji na braki źródłowe i jasne określenie przynależności diecezjalnej Mazowsza przed 1075 rokiem¹⁴⁷.

§ 4. Kształt organizacji kościelnej w Polsce do XII wieku

Przyjęcie chrztu świętego przez władcę Polski księcia Mieszka I w 966 roku warunkowało małżeństwo z czeską księżniczką Dąbrówką¹⁴⁸. Wydarzenie to nie miało wymiaru czysto matrymonialnego, ale niosło ze sobą konsekwencje i korzyści polityczne. Otwierały kraj Polan na nowy ład społeczny, polityczny i religijny. W przyszłości mądrość książąt i hierarchów tkwiła w oparciu nowego porządku o tworzące się struktury administracji państwowej i kościelnej. Te rzeczywistości wzajemnie się uzupełniały, przenikały i wspierały, stanowiąc filary młodego państwa i Kościoła. Osłabienie jednego skutkowało niejednokrotnie chwiejnością drugiego, a co za tym idzie upadkiem obu i ruiną Polski¹⁴⁹.

Utrzymanie i rozwój struktur eklezjalnych i narodowych leżało zatem w interesie rządzących. W związku z tym, za pozwoleniem papieża, książę młodego państwa polskiego, określonego w dokumencie *Dagome iudex* jako *Schinesghe*, założył w 968 roku w Poznaniu biskupstwo polskie¹⁵⁰. Swoim działaniem ewangelizacyjnym objęło ono najpierw Ziemię Lubuską, Wielkopolskę i Mazowsze¹⁵¹. W latach 70-80 X wieku przyłączono do polskiego państwa Pomorze, Ziemię Chełmińską, Ziemię Lubelską i Sandomierską, Grody Czerwieńskie z Przemyślem (utracone w 981 roku), a wreszcie w latach dziewięćdziesiątych X wieku – Śląsk i Ziemię Krakowską. Zakres działań

¹⁴⁷ T. Żebrowski, *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. 1, Pułtusk 2006, s. 182-188.

¹⁴⁸ Chrzest Mieszka I i zezwolenie na utworzenie biskupstwa w Poznaniu otrzymuje Polska od papieża Jana XIII (965-972). Zob. A. Kopiczko, *Jan XIII*, w: *Encyklopedia katolicka*, red. S. Wielgus, J. Duchniewski, M. Daniluk, t. 7, Lublin 1997, kol. 829. Por. J. N. D. Kelly, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997, s. 181-182.

¹⁴⁹ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 43. Według Abrahama Bolesław Chrobry uważał rozwój chrześcijaństwa za konieczny warunek pomyślnego rozwoju państwa i doskonale wiedział, że rozszerzanie granic domagało się organizacji kościelnej odpowiadającym potrzebom: krzewienia wiary wewnątrz kraju i uzależnienia się od wpływów zewnętrznych sąsiadów, a przede wszystkim od wpływów Magdeburga.

¹⁵⁰ P. Latoszek, *Papiestwo a Regnum piastowskie w latach ok. 965-973*, „Saeculum Christianum”, 24(2017), s. 55.

¹⁵¹ Zob. Tamże. W. Abraham poddawał w wątpliwość, czy po śmierci Mieszka I zakres działań biskupa poznańskiego Ungera obejmował Mazowsze.

chrystianizacyjnych z racji nowych zdobyczy terytorialnych zwiększał się, a biskupstwo polskie z siedzibą w Poznaniu, zwane zamiennie biskupstwem poznańskim, nie do końca nadążało z wypełnieniem swych zadań misyjnych i mimo ofiarnej i ciężkiej pracy misyjnej biskupa Jordana domagało się nowych struktur kościelnych. Jordan umarł w 982/984 roku¹⁵², a jego następca biskup Unger nie bardzo był zadowolony z postanowień papieża Sylwestra II na synodzie rzymskim w 999 roku¹⁵³.

Bez pozwolenia papieża, aprobaty cesarza i życzliwej pomocy zainteresowanego księcia, stworzenie metropolii nie byłoby w Polsce w ogóle możliwe. W 1000 roku w Gnieźnie doszło do spotkania między cesarzem Ottonem III a księciem Bolesławem I Chrobrym w ramach zjazdu i synodu kościelnego, w którym uczestniczyli także przedstawiciele papiescy. W obecności legatów ogłoszono decyzję papieską o utworzeniu pierwszej polskiej metropolii z arcybiskupstwem w Gnieźnie i trzema sufraganalnymi biskupstwami w Kołobrzegu, Wrocławiu i Krakowie. Według tradycji nowymi prowincjami kościelnymi zarządzali: w Gnieźnie – Radzim Gaudenty, przyrodni brat św. Wojciecha, biskupa i męczennika; w Kołobrzegu – biskup Reinbern, we Wrocławiu – Jan, a w Krakowie – Poppo. Jak wiemy ze źródeł, do metropolii gnieźnieńskiej nie chciał dołączyć z okrojoną diecezją poznańską biskup Unger. W tej sprawie wyruszył do Rzymu, ale zatrzymany przez Magdeburchyków zmarł w więzieniu w 1012 roku. Przypuszcza się, że po jego śmierci diecezja poznańska wróciła pod obediencję gnieźnieńską. Niektórzy historycy przesuwają tę datę na czas odnowy Kościoła polskiego za czasów Bolesława II w 1075 roku¹⁵⁴.

Przyczyny upadku pierwszej sufraganii kołobrzesckiej przed 1015 rokiem nie zostały do dziś wyjaśnione. Niektórzy wiążą je z opuszczeniem stolicy przez biskupa Reinberna i jego wyprawą misyjną na Ruś kijowską w 1013 roku, gdzie zmarł w więzieniu pięć lat później¹⁵⁵.

¹⁵² J. Tazbirowa, *Jordan*, w: *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Spławiński, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 340. O Jordanie znajdujemy wzmianki źródłowe w: *Rocznik kapituły poznańskiej*, a. 968, w: MPHSN, t. 6, Warszawa 1962, s. 23; *Rocznik poznański (starszy)*, a. 968, ibidem, s. 129; *Annales Bohemici*, a. 968, w: *Fontes rerum Bohemicarum*, t. 2, Praha 1875, s. 380; *Annalista Saxo, Scriptores...*, s. 622.

¹⁵³ Działania biskupów Jordana i Ungera należy postrzegać jako działania na licencji papieskiej. Pierwotnie Jordan nie miał przydzielonej stolicy biskupiej, ale miał podążać za księciem i tam przebywać. A. Weiss, *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992, s. 257-259.

¹⁵⁴ R. Michałowski, *Początki arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, w: *1000 lat archidiecezji gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 32-33.

¹⁵⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 18, s. 338.

Lata trzydzieste i czterdzieste XI wieku przyniosły Kościołowi i państwu zgłiszczą. Przegrana wojsk polskich w 1031 roku rozpoczęła bunt możnych, reakcję pogańską i rozochociła Brzetysława do najazdu w 1039 roku, który zniszczył strukturę kościelną w Gnieźnie i Poznaniu. Te klęski doprowadziły też do opuszczenia kraju przez księcia Kazimierza¹⁵⁶.

Chrześcijanie z Wielkopolski uciekali z dobytkiem i rodzinami do Mieclawa na Mazowsze, gdzie panował spokój. Janusz Bieniak uważa, że powstanie Mieclawa stało w opozycji do ruchu ludowego i stanowiło formę obrony zarówno państwa jak i Kościoła¹⁵⁷. J. Bieniak staje przeciw interpretacji J. Lelewela. Użyty zwrot Anonima zwanego Gallem „falsi christicolae” odniósł Lelewel do stronników Mieclawa występujących przeciw prawowitej władzy Kazimierza i według niego miał oznaczać pogan, odszczepieńców i być niezaprzeczalnym świadectwem, że Mazowsze wróciło do pogaństwa¹⁵⁸. A tymczasem wydaje się wręcz przeciwnie, że Mazowsze było miejscem azylu i ucieczki chrześcijan wielkopolskich, a Mieclaw jedynym, który w trudnej sytuacji mógł ratować zniszczone i opuszczone państwo¹⁵⁹. Wydaje się, że Mieclaw nie myślał też o unicestwieniu Piastów, lecz o ewentualnym nadaniu państwu nowej historii i nowej linii dynastycznej. Mogła więc powstać u Mieclawa myśl o stworzeniu nowego państwa w oparciu o struktury kościelne, co było normalnym zwyczajem władzy świeckiej, ale nie wydaje się możliwym do utrzymania hipoteza, że czas zamętu zniszczył rzekomo istniejącą, podawaną przez Stanisława Kętrzyńskiego czy Henryka Paszkiewicza, drugą w Polsce metropolię mazowiecką: łacińską bądź metodiańską¹⁶⁰.

Kazimierz na czele oddziału wojów, otrzymanych za wstawiennictwem matki Rychezy, wrócił do kraju, a widząc nieistniejące grody oraz świątynie Gniezna i Poznania, postanowił przenieść swoją stolicę do Krakowa. Dla wzmocnienia swej władzy postarał się u swego wuja Hermana, arcybiskupa metropolity kolońskiego, o wyświęcenie Aarona dla stolicy biskupiej w Krakowie oraz o uzyskanie dla niego przywileju paliusza. Odbudowa organizacji kościelnej w Polsce, zniszczonej w wyniku powstania ludowego,

¹⁵⁶ S. Kętrzyński, *Kazimierz...*, s. 304-305.

¹⁵⁷ J. Bieniak, *Państwo...*, s. 51.

¹⁵⁸ J. Lelewel, *Wybór pism historycznych*, Biblioteka Narodowa, seria I, nr 133, Wrocław 1950, s. 133.

¹⁵⁹ Całość relacji zob. Anonim zwany Gallem, *Kronika polska*, w: MPHSN, t. 2, Kraków 1952, s. 41-47.

¹⁶⁰ S. Kętrzyński, *O zaginionej metropolii...*, zob. przyp. 14; H. Paszkiewicz, *The origin of Russia*, New York 1954, s. 391-394. Hipoteza „kościelno-słowiańska” Paszkiewicza zdobyła duży rozgłos za granicą. W Polsce nie spotkała się z uznaniem. Napisał o tym m.in. H. Kapiszewski, *Zagadnienie metropolii słowiańskiej w Sandomierzu*, „Małopolskie Studia Historyczne”, 1(1958), s. 73-78.

reakcji pogańskiej i najazdu czeskiego, musiała być procesem długim i trudnym. Po takich zniszczeniach w latach 1031-1047 Kazimierz Odnowiciel nie mógł natychmiast dokonać restytucji Kościoła i państwa, ale dokonywało się to stopniowo i systematycznie¹⁶¹. Przed księciem rysował się czas walk o odzyskanie poszczególnych dzielnic i przywrócenie dawnej siły państwa wypływającej z dobrze prosperującej administracji świeckiej i kościelnej. Kościół *in statu fieri* etapami, systematycznie i stopniowo docierał z Krakowa do innych rejonów kraju. Na pierwszym planie była odbudowa zniszczonych biskupstw oraz katedr poznańskiej i gnieźnieńskiej. Do 1050 roku Śląskie było pod wpływem czeskiej prowincji kościelnej. Zatem Aaron, biskup krakowski, odtwarzając powoli strukturę polską wyświęcił najpierw dla Wrocławia biskupa w 1051 roku¹⁶².

Potem przyszedł czas, by pomyśleć o tym, co zrobić z terenami biskupstwa z siedzibą w Kruszwicy. Przypuszcza się, że powstało ono już w 1034 roku za panowania Mieszka II. Wiemy, że diecezja ta była spadkobierczynią nieistniejącej diecezji kołobrzeskiej i przejęła tereny wschodniego Pomorza i część Kujaw. Pozostałe obszary dawnej diecezji kołobrzeskiej trafiły pod zarząd ustanowionego później biskupstwa wolińskiego¹⁶³.

Dzieło Kazimierza kontynuował Bolesław II, którego możemy nazwać również Odnowicielem. To dzięki jego staraniom, zabiegom i zręcznej polityce, papież Grzegorz VII wysłał do Polski dwóch legatów z listem *Quoniam honor* z 20 kwietnia 1075 roku. List papieski przedstawił sytuację polskiego Kościoła¹⁶⁴. Stolica metropolity w Gnieźnie nie istniała. Zależność prawna biskupów od metropolity także nie istniała. Biskupi, w celu uzyskania święceń i przyjęcia sakry, musieli błąkać się szukając obcego metropolity, co było sprzeczne ze zwyczajami i prawem Kościoła. Diecezje w Polsce były nieliczne i małe. Biskupi nie mogli wykonywać swoich urzędów, ale również zapewnić powierzonym sobie diecezjom troski duszpasterskiej. Dlatego liczbę biskupstw w Polsce należało zwiększyć, a rozległe tereny innych diecezji podzielić na mniejsze. W związku z tym papież informuje księcia Bolesława, że wysłał do Polski swoich legatów, którzy z jego pełnomocnictwa i za życzliwym wsparciem księcia Bolesława II, dokonają przywrócenia oraz reorganizacji metropolii. Przyjmuje się, że wtedy, w 1075

¹⁶¹ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 139-144.

¹⁶² Tamże. W okresie kryzysu historycznie poświadczane jest istnienie tylko dwóch katedr we Wrocławiu i w Krakowie.

¹⁶³ A. Lewicki, *Mieszko II, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzenia Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. 5, Kraków 1876, s. 140.

¹⁶⁴ B. Kumor, *Reorganizacja...*, s. 81.

roku założono płockie biskupstwo dla Mazowsza północnego, części Kujaw i dla Ziemi Chełmińskiej, a południową część Mazowsza pozostawiono pod jurysdykcją biskupów poznańskich¹⁶⁵.

Istnieją przypuszczenia, że utworzono wtedy również drugie biskupstwo dla Pomorza ze stolicą w Białogardzie. Pierwszą diecezją, która obejmowała część Pomorza, jest wspomniana wyżej diecezja ze stolicą w Kruszwicy. Być może, że w wyniku działań legatów i księcia przywrócono do życia diecezje w Poznaniu i Kruszwicy. Prawdopodobnie w 1096 roku w czasie wojny domowej Władysława Hermana ze Zbigniewem upadła diecezja w Kruszwicy, a samo miasto zostało zniszczone. Przestała również istnieć diecezja pomorska w Białogardzie. Władysław Herman stracił Pomorze, a stolicę diecezji kruszwickiej przeniesiono ok. 1097 roku do Włocławka¹⁶⁶.

Legacja z 1075 roku, a także późniejszy pobyt legata Gwalona z Beauvaix w Polsce na przełomie 1103/1104 roku nie uregulowały definitywnie struktur kościelnych. Odnaleziony w Szwecji spis polskich biskupstw z 1123 roku podawał miejscowości takie jak Gniezno, Poznań, Kraków, Wrocław i Płock¹⁶⁷. Jeśli wierzyć prawdziwości tych zapisów, to diecezji było ciągle zbyt mało, a istniejące były zbyt obszerne.

Reorganizacja i uzupełnianie mapy kościelnego podziału państwa były dziełem Bolesława III Krzywoustego (1102-1138). Za zgodą Stolicy Apostolskiej, po odzyskaniu Pomorza zorganizował tu w 1123 roku misje dla Pomorzan prowadzone przez biskupa Bernarda, a następnie od 1124 roku przez św. Ottona Bamberskiego i uzyskał wysłanie do Polski legata w osobie kardynała Idziego, biskupa Tusculum, który przebywał w Polsce w latach 1123-24. Wtedy, według przekazów, diecezje miały otrzymać ścisłe granice. Zadaniem legata było stworzenie nowej organizacji kościelnej. Stworzono wtedy diecezje lubuską, szczecińską i wolińską oraz włocławską, które weszły w skład metropolii gnieźnieńskiej¹⁶⁸. Diecezja szczecińska została w 1140 roku włączona do biskupstwa wolińskiego.

W 1124 roku z legacji kard. Idziego z Tusculum powstaje zatem diecezja włocławska i lubuska. Pozostałe ziemie po diecezji kołobrzeskiej, tj. zachodnie Pomorze aż po Szczecin, znalazły się w granicach erygowanej w 1140 roku diecezji woliń-

¹⁶⁵ H. E. Wyczawski, *Przygotowanie...*, s. 13.

¹⁶⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 18, s. 338.

¹⁶⁷ B. Kumor, *Reorganizacja...*, s. 82.

¹⁶⁸ Tamże. Wydaje się, że B. Kumor popełnia tu błąd w stosunku do diecezji włocławskiej i kruszwickiej wymieniając je jako dwie istniejące obok siebie i utworzone przez biskupa Idziego z Tusculum w tym samym czasie. Kumor sugeruje zjednoczenie obu diecezji kruszwickiej i włocławskiej w jedną włocławską w roku 1157 przez biskupa Onolda. Być może wynika to z bulli Innocentego II z 1133 roku, gdzie papież wymienia nowo utworzone biskupstwa z nazwy.

skiej¹⁶⁹. Na skutek zniszczenia Wolina przez Duńczyków w 1171 roku biskup Konrad I przeniósł stolicę do Kamienia Pomorskiego, co potwierdził 25 lutego 1188 roku papież Klemens III¹⁷⁰.

Możemy podsumować, że do pierwszej połowy XII wieku struktura Kościoła w Polsce ukształtowała się w ramach jednej prowincji kościelnej - metropolii gnieźnieńskiej, w skład której weszły: arcybiskupstwo w Gnieźnie oraz biskupstwa sufragalne we Wrocławiu, w Krakowie, Poznaniu, Włocławku, Płocku, Lubuszu i prawdopodobnie w Kamieniu Pomorskim.

Według B. Kumora granice metropolii gnieźnieńskiej pokrywały się z granicami politycznymi królestwa Bolesława III Krzywoustego i obejmowały dziewięć diecezji: Gniezno, Kraków, Kruszwica (do 1157), Lubusz, Płock, Poznań, Włocławek, Wolin i Wrocław. Wymienienie dwóch jednocześnie istniejących obok siebie diecezji kruszwickiej i włocławskiej opiera się na bulli Innocentego II z 1133 roku i wydaje się być błędnym.

Niebezpieczeństwem dla odrestaurowanej i tak zbudowanej prowincji kościelnej był kryzys, który przeżyły biskupstwa i prowincja metropolity po podziale państwa w 1138 roku. Należało zatem zabezpieczyć interesy nie tylko polityczne, ale także nie dopuścić do uszczuplenia terytorium własnych diecezji. Dlatego też biskupi poszczególnych diecezji zaczęli zwracać się do Stolicy Apostolskiej o potwierdzenie stanu posiadania majątku kościelnego i terytorialnego swoich diecezji. Papieże brali w opiekę te diecezje i wystawiali dla nich bulle protekcyjne. Taką bullę, posiada diecezja włocławska, wydaną w 1148 roku, na prośbę biskupa Wernera przez papieża Eugeniusza III¹⁷¹.

Większość historyków uważa, że w pierwotnych granicach diecezji płockiej na pewno znalazła się północna część Mazowsza – ziemie po prawej stronie Wisły i identyfikowane były jako należące wcześniej do archidiecezji gnieźnieńskiej. Uważano zatem, że diecezję płocką wykrojono tylko i wyłącznie z archidiecezji gnieźnieńskiej, ale nie z diecezji poznańskiej¹⁷². Są jednak i tacy, którzy w początkowych granicach diecezji widzą całą dzielnicę mazowiecką – także obszary leżące po lewej stronie Wisły. Tak

¹⁶⁹ W. Abraham, *Organizacja...*, s. 156.

¹⁷⁰ B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 483-484.

¹⁷¹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2, *Wizytacje w latach 1123-1421*, ABMK, t. 10, Włocławek 1965, s. 87.

¹⁷² M. Gębarowicz, *Mogilno...*, s. 153. Dowodem, przemawiającym za tą tezą ma być stały kanonikat arcybiskupów gnieźnieńskich w kapitule płockiej.

sądzi H. F. Schmid rekonstruuując zasięg terytorialny diecezji płockiej w oparciu o tzw. falsyfikat mogileński z 1065 roku, określający terytorium przez wyliczenie kasztelanii. Do utworzonej w 1075 roku diecezji miały należeć również Ziemia Chełmińska i część Kujaw z Włocławkiem¹⁷³. M. Gębarowicz uważa, że do 1124 roku w granicach diecezji płockiej znajdowały się też ziemie lewobrzeżnej Wisły: Ziemia Gostynińska, północna część Ziemi Sochaczewskiej i Warszawskiej¹⁷⁴. Inaczej twierdził T. Żebrowski widząc obszary na lewym brzegu Wisły jako należące do archidiecezji gnieźnieńskiej, gdyż według niego posiadłości diecezji poznańskiej na Mazowszu pochodzą dopiero z XIII wieku¹⁷⁵.

Diecezja płocka mogłaby zatem w 1075 roku w wersji szerokiej obejmować pierwotnie swymi granicami Ziemię Chełmińską i Mazowsze, graniczące od północy z Prusami; na wschodzie granica biegłaby poza Łomżę i Wiznę, schodząc na południe przekraczałyby rzeki Narew i Bug, skręcałyby na zachód, pozostawiając poza swymi granicami Węgrów oraz Liw i dochodziłyby do Wisły; w swych granicach miałyby Pragę, północną część Ziemi Warszawskiej i Ziemi Sochaczewskiej, na lewym brzegu Wisły obejmowałyby część Ziemi Gostynińskiej oraz Włocławek z częścią Kujaw¹⁷⁶.

Według W. Graczyka diecezja płocka w 1075 roku miała jednak zasięg terytorialny mniejszy od podanego wyżej. Od północy naturalnie graniczyła z Pojezierzem Mazurskim, od południa granicę wyznaczała droga prowadząca od Kamienia nad Wisłą do Liwu nad Liwcem, od zachodu Wisłą od Kamienia w rejonie dzisiejszej Warszawy aż do ujścia do niej Drwęcy z wyjątkiem niewielkiego występu za Wisłą w rejonie Gostynina i niewielkiego obszaru na prawym brzegu Wisły w okolicach Włocławka, a na wschodzie diecezja miała graniczyć z Podlasiem¹⁷⁷.

Jak wiadomo diecezje polskie po kryzysie z 1138 roku, związanym z podziałem państwa na dzielnice, zwróciły się do papieża o potwierdzenie granic i stanu posiadania majątku diecezji¹⁷⁸. O taką bullę nie wystąpiła niestety diecezja płocka. Biskupstwo płockie nie posiada również aktu fundacyjnego ani innego dokumentu potwierdzającego erygowanie diecezji w 1075 roku, co nie zamyka opinii i sporów na temat powstania

¹⁷³ H. F. Schmid, *Die rechtlichen...*, s. 153.

¹⁷⁴ M. Gębarowicz, *Mogilno...*, s. 112-174.

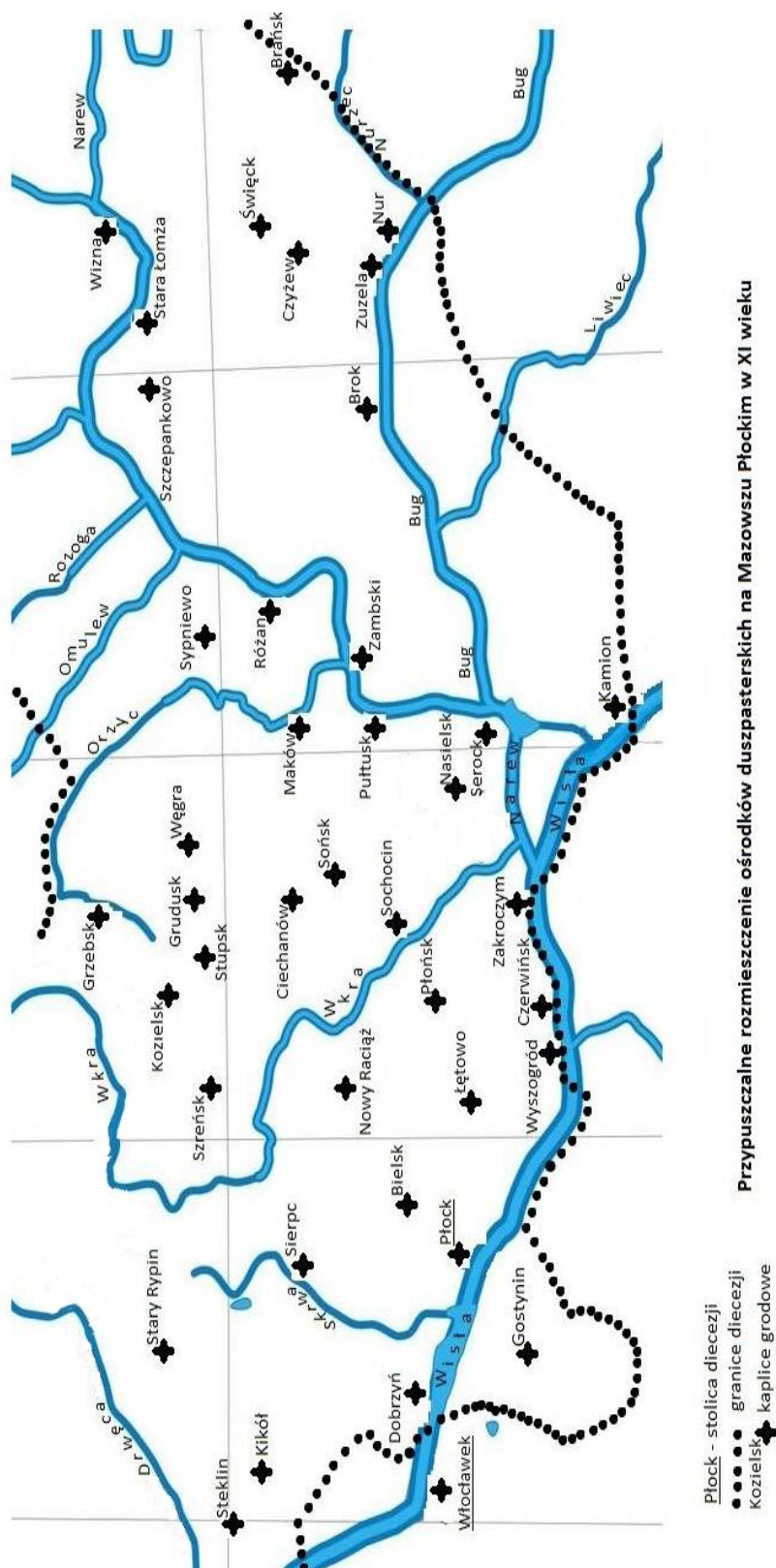
¹⁷⁵ T. Żebrowski, *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1992, s. 132-134.

¹⁷⁶ H. E. Wyczawski, *Przygotowanie...*, s. 17; M. Gębarowicz, *Mogilno...*, s. 53.

¹⁷⁷ W. Graczyk, *Historyczność...*, s. 74; Tenże, *Paweł Giżycki...*, s. 20-21.

¹⁷⁸ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, nr 47, Kraków 1937, s. 52 n.

i kształtowania się przynależności kościelnej ziem, które weszły w późniejszym czasie w zakres jurysdykcji płockiego biskupa i jego diecezji.

Mapa 1. Przypuszczalne rozmieszczenie ośrodków duszpasterskich na Mazowszu Płockim w XI wieku, opracowanie własne.

Rozdział II

Rozwój ustroju wewnętrznego diecezji płockiej

Wprawdzie nie można było ustalić dokładnie daty erekcji interesującej nas diecezji, to jednak za najbardziej prawdopodobne należy uznać, że powstała ona za czasów pontyfikatu papieża Grzegorza VII oraz za panowania w Polsce króla Bolesława Szczodrego, czyli Śmiałego.

Kiedy powstawała diecezja, nie mogło jeszcze być mowy o parafiach, których załączkami były dopiero ośrodki duszpasterskie, tworzące się dzięki działalności chrystianizacyjnej, o czym traktował rozdział I. Stały się one podstawą jej ustroju wewnętrznego.

W historiografii Kościoła katolickiego ważne są niektóre daty, stanowiące momenty wielkich zmian w Jego organizacji. Zrozumiałe, że kiedy zagłębialiśmy się w poznanie dziejów i organizacji poszczególnych diecezji polskich, tych przełomowych dat nie można pominąć. Były to najważniejsze bulle papieskie organizujące diecezje na ziemiach polskich.

Wprawdzie zasadniczym celem niniejszej rozprawy jest przedstawienie granic diecezji płockiej na przestrzeni wieków, to jednak jej terytorium było tworzone najpierw przez najmniejsze jej komórki, czyli parafie, które następnie były organizowane w większe jednostki administracyjne, czyli dekanaty i archidiakonaty. Dlatego, dla lepszego ich przedstawienia, powzięto myśl, aby najpierw zapoznać się jak wyglądał budowany jej wewnętrzny ustrój. Czyli jak powstawały parafie, dekanaty i archidiakonaty. Jak ten podział wyglądał przed nowymi podziałami diecezji, wprowadzonymi w następstwie rozbiorów, wizualnie ukażą załączone tabele i mapy.

§ 1. Rozwój sieci parafialnej

W tym miejscu interesuje nas okres rozwoju sieci parafialnej diecezji płockiej do czasu największych zmian w organizacji Kościoła w Polsce w następstwie rozbiorów

Polski, czyli do nowej bulli cyrkumskrypcyjnej *Ex imposita Nobis* z 1818 roku. Przez cały ten okres należała ona do gnieźnieńskiej prowincji kościelnej. Parafie w tym czasie administracyjnie były zorganizowane w dekanaty i archidiakonaty.

Pierwszym więc i podstawowym ogniwem, na które dzieliła się diecezja, były parafie, których załączki, w postaci ośrodków duszpasterskich, poznaliśmy w rozdziale poprzednim¹. Czynnikiem warunkującym powstawanie nowych parafii w miarę rozwoju organizacji diecezjalnej, będzie zabezpieczenie im wystarczającej podstawy materialnej, czyli uposażenia dla duchowieństwa i zbudowanie świątyni dla nabożeństw parafialnych. Ten akt prawny nazywa się fundacją parafii. Fundator w tamtym czasie, nazywany najczęściej kolatorem lub patronem, miał prawo prezentowania swojego kandydata na proboszcza fundowanej parafii².

Do zaistnienia nowej parafii wymagany jest także akt prawny kompetentnego przełożonego kościelnego, w tym wypadku ordynariusza miejscowego, który nazywamy erekcją kanoniczną³.

Diecezja płocka nie posiada średniowiecznych źródeł na temat parafii w charakterze *liber beneficiorum*, czyli spisów uposażeń, dóbr i przywilejów kościelnych⁴. Niewiele jest zachowanych pełnych tekstów dokumentów erekcyjnych i fundacyjnych parafii. Istnieje też nieliczna grupa tekstów, które mówią o reerekcji parafii. Kolejną grupę źródeł stanowią teksty mówiące o tych dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych lub zawierające choćby tylko wzmiankę roczną funkcjonowania parafii. Zasadniczo, przy określaniu daty fundacji i erekcji parafii, badacze opierali się na metodzie retrogresji do pierwszej wzmianki źródłowej o parafii⁵.

W porównaniu do innych diecezji, których wykaz parafii możemy spotkać w 1325 roku z racji oddawanego do Rzymu świętopietrza⁶, diecezja płocka może wyka-

¹ O parafii i jej przymiotach zob. M. Sitarz, *Parafia*, w: Encyklopedia katolicka, t. 14, Lublin 2010, kol. 1324-1326.

² O fundacji i jej podstawach prawnych zob. W. Wójcik, *Fundacja*, w: EK, t. 5, Lublin 1989, kol. 760-761.

³ Zob. W. Góralski, *Erekcja*, w: EK, t. 4, Lublin 1985, kol. 1068-1069.

⁴ Pojęcie *liber beneficiorum* wyjaśnia A. Brückner, Encyklopedia Staropolska, t. 1, Warszawa 1990, s. 770. Najlepszy *liber beneficiorum* posiada archidiecezja gnieźnieńska dzięki arcybiskupowi Janowi Łaskiemu. Zob. J. Łaski, *liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis*, t. 1-2, Gniezno 1880-1881.

⁵ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.: komentarz do mapy*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 59-60.

⁶ Informacje o regulacji zobowiązań finansowych wobec Rzymu są zawarte w dokumentach watykańskich, ale nie ma wykazu parafii tylko jest mowa ogólnie o diecezji. Np. Biskup Florian dnia 20 sierpnia 1321 roku uiszczył opłatę z diecezji płockiej w wysokości 43 złotych florenów. Zob. *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1: *Acta Camerae Apostolica 1207-1344*, Kraków 1913, s. 68; Tamże, f. 124, s. 288-289.

zać się pierwszym pełnym rejestrem parafii dopiero z 1506 roku⁷. Całą zatem historię parafii (informacje o wezwaniu kościoła, uposażeniu, patronacie, wielkości) można zrekonstruować w wielu wypadkach najwcześniej dopiero w oparciu o późniejsze XVI-wieczne kościelne źródła wizytacyjne⁸. W czasie drugiej wojny światowej mazowieckie źródła średniowieczne uległy znacznemu uszczupleniu z racji ich zniszczenia przez Niemców⁹.

Proces tworzenia parafialnych struktur w diecezji płockiej uformowany niemal całkowicie w średniowieczu - generalnie w XIII i na początku XIV wieku¹⁰, zasadniczo został zakończony na przełomie XIV i XV wieku¹¹. Nie licząc naturalnie zmian granicznych i podziałów niektórych ziem na przestrzeni wieków, biskupstwo płockie zachowało do dziś ten sam trzon terytorialny doby piastowskiej, który w połączeniu ze stabilnie ukształtowaną siecią parafialną dał Mazowszu silne i trwałe więzi religijno-społeczne. Być może przyniosło to w przyszłości skutek w postaci wierności Kościołowi, a odrzuceniu różnych herezji. Nie można tu mówić o skrajnych postawach, fanatyzmie czy zaściankowości Mazowszan, ale o zwyczajnej wierności zdrowej nauce Kościoła. To zagadnienie mogłoby być interesującym przedmiotem badań.

⁷ Na ten wykaz powoływał się K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 59 i s. 64. Natomiast E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 123, dodawał w przypisie 33, że wykaz ten znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Płocku bez oznaczonej sygnatury, zaś autorem jest W. T. Mąkowski, który sporządził go w oparciu o *Acta Consistorii Plocensis*, nr 6, fol. 103-108.

⁸ Znajdują się one w Archiwum Diecezjalnym w Płocku. Do najstarszych akt wizytacyjnych należą: *Acta visitationis nr 1 z 1591 roku*, Sygn.: Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Visitationis 1* (76 parafii niepodzielonych na dekanaty); *Akta wizytacji dekanatów lipnowskiego, dobrzyńskiego i rypińskiego z lat 1597-1599*, Sygn.: ADPł., AV 2 (w sumie 56 parafii); brak księgi AV 3. Dalej mamy kolejno: *Akta wizytacji generalnej dekanatów rypińskiego, mławskiego, wyszogrodzkiego, bielskiego i przasnyskiego z lat 1605-1606*, Sygn.: ADPł., AV 4 (w księdze parafie nie zostały przydzielone do dekanatów, lecz ułożono je alfabetycznie – w sumie 28 parafii); *Akta wizytacji archidiaconatu płockiego z lat 1598-1599*, Sygn.: ADPł., AV 5 (zastosowano spis alfabetyczny, co dało sumę 142 parafii, ale pominięto 17 parafii: Kuklin, Łęg, Łętowo, Płońsk, Zagroba, Zakroczym, Zakrzewo, Zawidz, Zeńbok, Zgliczyn, Zielona Ciechanowska, Zielona Mławska, Zieluń, Żmijewo, Żochowo, Żukowo, Żuromino (Żurominek); *Akta wizytacji dekanatów płockiego, płońskiego, ciechanowskiego, lipnowskiego, dobrzyńskiego z 1609 roku*, Sygn.: ADPł., AV 6 (w sumie 64 parafie podzielone na dekanaty); *Akta wizytacji dekanatów płońskiego, gostyńskiego i mławskiego z 1609 roku*, Sygn.: ADPł., AV 7 (w sumie 35 parafii, ponownie zwizytowano dekanat płocki jednak bez Płocka); *Akta wizytacyjne dekanatów bielskiego, płockiego, wyszogrodzkiego z lat 1609-1610*, Sygn.: ADPł., AV 8 (w sumie 28 parafii); *Akta wizytacyjne dekanatów sierpeckiego, szreńskiego, zakroczymskiego, przasnyskiego z 1609 roku*, Sygn.: ADPł., AV 9 [powinno być zamiast zakroczymskiego - czerwiński, ponieważ zakroczymski dekanat jeszcze wtedy nie istniał, pojawiał się dopiero od 1693 roku], (parafie przypisano do dekanatów, w sumie 63 parafie); *Akta wizytacji dekanatów wyszkowskiego, nurskiego, stanisławowskiego, wizeńskiego, łomżyńskiego z 1609 roku*, Sygn.: ADPł., AV 10 (parafie przypisane do dekanatów, w sumie 63 parafie); *Akta wizytacji dekanatu pułtuskiego z lat 1609-1610*, Sygn.: ADPł., AV 11 (w sumie 19 parafii).

⁹ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 59.

¹⁰ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu...*, s. 124.

¹¹ J. Kłoczowski, *Zarys dziejów kościoła płockiego: uwagi wstępne*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 16.

Wewnętrzny podział administracyjny diecezji, w porównaniu do reszty kraju, nastąpił stosunkowo późno. Sieć kościołów parafialnych przed rokiem 1200 jest raczej niewielka, a zapis krzyżacki o istnieniu na ziemiach księcia mazowieckiego Konrada dwustu pięćdziesięciu kościołów jest przyjmowany przez historyków z dużą nieufnością. Zachowując też uczciwość nie można z całą pewnością i przekonaniem określić oraz stwierdzić, mimo braku formalnych parafii, że nie funkcjonowały i nie wywierały wpływu swym działaniem ośrodki duszpasterskie¹². Przyjmuje się, że dla diecezji płockiej, bez archidiakonatu dobrzyńskiego (na początku XVI wieku liczył ok. 60 parafii), do końca XII wieku można wykazać istnienie przynajmniej 36 parafii. Razem z kaplicami grodowymi dawałoby to sumę około 50 ośrodków duszpasterskich. W XIII wieku pojawiają się dwadzieścia dwie nowe parafie, a od XIV do początku XVI wieku (1506 rok) zaobserwujemy skok o 186 parafii¹³. W XVI wieku powstanie jeszcze trzynaście parafii, z czego w pierwszej połowie – dziesięć, zaś w drugiej połowie – trzy. Późniejsze wieki przyniosą niewielkie zmiany w obrazie sieci parafialnej. Jedne parafie zanikną, a powstaną drugie. Częste najazdy wrogich ludów, a także działania wojenne prowadzone na tych terenach przyczynią się do upadku parafii. Rozwój sieci parafialnej będą natomiast wspomagać czasy stabilizacji i pokoju¹⁴.

Poznając obraz sieci parafialnej w tym okresie, zwrócimy uwagę na czas fundacji i erekcji poszczególnych parafii. Pomocą posłużą nam tu mapy sieci parafialnej diecezji opracowane przez Kazimierza Pacuskiego za okres od XI do XVI wieku¹⁵. Od 1506 roku mamy natomiast pierwszy spis parafii dokonany w diecezji płockiej z polecenia biskupa Erazma Ciołka¹⁶. Dla opisanego wewnętrznej struktury diecezji płockiej i okre-

¹² Cz. Deptuła, *Kościół płocki w XII wieku*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 72; A. Witkowska, *Kościół na Mazowszu Płockim w XIII i pocz. XIV w.*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 87.

¹³ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu...*, s. 124. W oparciu o takie dane W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 156 dopatrywał się w początkach XVI wieku 314 parafii w strukturach diecezji płockiej.

¹⁴ W XIV wieku działania wojsk polskich, litewskich, krzyżackich czy Jana Luksemburskiego były powodem zachwiania lub upadku niejednej parafii. Zob. A. Witkowska, *Kościół na Mazowszu Płockim...*, s. 87-88. Natomiast za rządów księcia Siemowita III (1320-1385) i jego najstarszego syna Janusza I (1346-1429) nastąpił rozwój sieci parafialnej i gospodarczej. Zob. T. Żebrowski, *Stolica książąt mazowieckich i płockich w latach 1138-1495*, w: *Dzieje Płocka*, Płock 1973, s. 79 n.; B. Włodarski, *Między Polską, Litwą a zakonem krzyżackim*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 16(1950), z. 1-4, s. 5-21.

¹⁵ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, mapa (a): XI-XII wiek, kaplice grodowe; mapa (b): do 1250; mapa (c): 1251-1350; mapa (d): 1351-1400; mapa (e): 1401-1500; mapa (f): 1501-1600.

¹⁶ Wszyscy autorzy, poruszający ten temat, powołują się na Archiwum Diecezjalne w Płocku, Wykaz parafii diecezji płockiej z 1506 roku sporządzony przez ks. W. T. Mąkowskiego w oparciu o *Acta Consistorii Plocensis*, nr 6, fol. 103-108 (bez sygnatury). Mimo wielkiej życzliwości pracowników Archiwum Diecezjalnego w Płocku nie udało się odnaleźć tego wykazu.

ślenia jej granic, będziemy wspomagać się również mapą Mazowsza z II połowy XVI wieku oraz najstarszymi aktami wizytacyjnymi poszczególnych parafii z przełomu XVI i XVII wieku¹⁷.

Rozwój instytucji kościelnych od początku był ściśle powiązany z ośrodkami administracyjnymi państwa. W pierwotnej strukturze administracyjnej możemy wyróżnić dwa szczeble: niższy to okręg grodowy, na czele którego stał komes grodowy, późniejszy kasztelan oraz wyższy to prowincja, na czele której stał komes prowincji¹⁸.

W XI i XII wieku powstawały kaplice grodowe, załóżek przyszłych parafii¹⁹ (zob. Mapa 2 na końcu rozdziału drugiego). Należały do nich ośrodki duszpasterskie w następujących miejscowościach²⁰: Kikół, Stary Rypin, Sierpc (Siepre), Dobrzyń nad Wisłą, Gostynin, Płock²¹, Szreńsk, Raciąż, Wyszogród, Kozielsk, Stupsk (Stopsk), Płońsk, Grzebsk, Grudusk (Grudowski), Ciechanów, Zakroczym, Nasielsk, Pułtusk (Poltowski), Serock, Wyszaków, Brok, Stara Łomża, Wizna, Święck. W sumie to dwadzieścia cztery grody - ośrodki duszpasterskie, których fundatorami byli najprawdopodobniej benedyktyni (np. Sierpc, Płock, Szreńsk, Raciąż, Kozielsk, Stupsk, Płońsk, Grzebsk, Grudusk, Zakroczym, Nasielsk, Serock), a w pozostałych przypadkach książę (np. Gostynin)²².

Od końca XI wieku do końca XII wieku powstały również m.in. kościoły w Bielsku, Czerwińsku, Zagrobie, Zambskach, Łętowie, Radziwiu, Słupnie, Białej, Rębowie i Żukowie, ale Kazimierz Pacuski umieścił je już na mapie (b) do 1250 roku²³ (zob. Mapa 3 na końcu rozdziału drugiego).

Na stronie internetowej Archiwum Diecezjalnego w Płocku zamieszczono wykaz chronologiczny erekcji parafii diecezji płockiej. Dla XI wieku podano tu miejscowości wymienione w Falsyfikacie Mogileńskim (1065): Bielsk, Ciechanów, Czerwińsk nad Wisłą, Dobrzyń nad Wisłą, Grzebsk, Kamień, Maków Mazowiecki, Mława, Nasielsk, Płock, Płońsk, Pułtusk, Rypin, Serock, Sierpc, Sochocin, Stupsk, Szreńsk, Wyszogród, Zakroczym. Z XI w. miałyby pochodzić parafie: Gostynin, Grudusk, Raciąż, Różan,

¹⁷ *Atlas Historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. Władysław Pałucki, cz. 1, mapa, plany, Warszawa 1973, s. 1-4; ADPł., AV 1-AV 2; Tamże, AV 4-AV 11.

¹⁸ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 60.

¹⁹ Tamże, mapa (a).

²⁰ Opisy poszczególnych miejscowości można znaleźć w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1-15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., Warszawa 1880-1902.

²¹ M. Kozarski, Br. Ch[lebowski], *Płock*, w: SGKP, t. 8, Warszawa 1893, s. 285-308.

²² K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 60-61.

²³ Tamże, mapa (b).

Sońsk, Zagroba. Na przełomie XI/XII wieku ulokowano powstanie parafii Gąbin, zaś w XII wieku erygowano parafie: Biała, Brwilno, Ciek syn, Daniszewo, Duninów, Góra, Mokowo, Płock – św. Jakuba Większego (Imielnica), Płock – św. Benedykta (Radziwie), Pomiechowo, Radomin, Radzikowo, Ruże, Skołatowo, Słupno, Winnica, Zakrzewo, Zegrze, Żukowo; Strzygi (1162 rok), Bądkowo (ok. 1190)²⁴.

Kolejnym etapem w kształtowaniu struktury parafialnej było tworzenie ośrodków duszpasterskich poza grodem właściwym. Były to kościoły erygowane w większych ośrodkach osadnictwa wiejskiego, szczególnie w miejscach targowych, bądź w miejscach ważniejszych przepraw, czy poboru opłat celnych. Kazimierz Pacuski podkreślił, że do 1250 roku, poza wymienionymi wyżej 24 kaplicami grodowymi i dziesięcioma kościołami pozagrodomowymi z XI-XII wieku, powstało jeszcze 35 ośrodków duszpasterskich²⁵. Erygowano wtedy parafie: Baboszewo, Skołatowo, Maków, Zuzel (Zuzela), Zasków²⁶, Pomiechowo, Brwilno, Orszymowo, Radzikowo, Winnica, Dzierżenin, Joniec, Ruże, Imielnica, Trzepowo, Rogotwórk, Gumino, Unierzyż, Bodzanów, Kurowo, Unieck, Rokicie, Daniszewo, Zakrzewo, Okunin, Ciechocin, Płonne, Michałowo, Białotarsk, Bądkowo, Pałuki, Sońsk, Chotomów, Zegrze (Zgierz), Szczepankowo²⁷ (zob. Mapa 3 na końcu rozdziału drugiego).

Według Kazimierza Pacuskiego fundatorami wielu z wymienionych tu kościołów Pomiechowo, Baboszewo, Skołatowo, Zuzel (Zuzela), Zasków, Bielsk, Zagroba, Radziwie, Biała, Łętowo, Maków, Zambski, Czerwińsk, Żukowo, Brwilno i Słupno mieli być benedyktyni; z fundacji zaś księcia powołano m.in. Orszymowo, Rębowo i Radzikowo; biskupi płockcy byli choćby fundatorami parafii w Winnicy, Jońcu, Dzierżeninie, Rużu i Imielnicy; z dóbr kapituły płockiej ufundowano Trzepowo, Rogotwórk, Gumino; klasztor norbertanek ufundował kościół parafialny w Bodzanowie, a reszta fundacji leżała w gestii możnych właścicieli²⁸.

Do 1250 roku główną przeszkodą w rozwoju sieci parafialnej były zniszczenia powodowane najazdami pruskimi i litewskimi. Dopiero pokojowy zwrot w relacjach polsko-litewskich przez małżeństwo Bolesława II (zm. w 1313 roku) z Gaudemundą-Zofią, córką księcia litewskiego Trojdena, przyczynił się do rozwoju sieci parafialnej

²⁴ ADPł., *Chronologia erekcji parafii diecezji płockiej*, <https://archiwumplock.pl/wp-content/uploads/2021/05/chronologia-powstawania-parafii.pdf>, dostęp: 03.09.2022.

²⁵ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, mapa (b).

²⁶ Br. Ch[lebowski], *Zasków*, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 455. Zasków był parafią w latach 1200-1350. Następnie jako wioska należał do parafii Nur.

²⁷ Br. Ch[lebowski], *Szczepankowo*, w: SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 841.

²⁸ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, 62.

w latach 1251-1350²⁹ (zob. Mapa 4 na końcu rozdziału drugiego). Odtąd wojska litewskie omijały Mazowsze, co miało ogromny wpływ na odbudowę tej dzielnicy pod względem gospodarczym, państwowym i kościelnym³⁰.

Poza odradzającymi się parafiami powstają nowe ośrodki w takich miejscowościach jak Węgra, Rościszewo, Żałe, Radzymin, Goleszyn, Proboszczewice, Sieluń, Bonisław, Gozdowo, Drobin (Drobnin), Łęg, Radzanowo, Tłuchowo, Jeżewo, Sikórz, Nowy Dwór³¹, Brzozie, Cielęta, Grążawy, Szczuka, Gorczenica, Jastrzębie, Górzno, Osiek, Księża, Nowogród, Dobrzejewice, Złotorya, Mazowsze, Czernikowo, Wola, Sumino, Lipno, Rypin, Rogowo, Mokowo, Sarbiewo, Wrońska, Krysk, Naruszewo, Kobylniki, Grodziec, Kamienica, Chamsk, Lekowo, Kraszewo, Klukowo, Cieksyn, Tarchomin, Klembów, Nur (zob. Mapa 4 na końcu rozdziału drugiego).

Z fundacji książęcej powstały w tym czasie między innymi parafie w Rościszewie i Żałem, biskup płocki ufundował parafie w Radzyminie i Goleszynie, z fundacji rycerskich pojawiły się parafie w Bonisławiu, Gozdowie, Drobinie, Łęgu, Radzanowie i Tłuchowie, z dóbr kapituły płockiej ufundowano parafię w Proboszczewicach, inne zaś powstały z fundacji możnych właścicieli. W Nowym Dworze z fundacji Jana, wojewody mazowieckiego, powstała kaplica pw. św. Małgorzaty³².

Na przestrzeni lat 1351-1400, w okresie rządów biskupów płockich, trzech braci Mikołaja Sówki (1365-1367), Stanisława Sówki (1367-1375) i Dobiesława Sówki herbu Prawdzic (1375-1381) oraz biskupa Ścibora herbu Ostoja (1381-1391), odnotować można erygowanie nowych parafii lub ich reerygowanie z okazji odbudowy kościołów zniszczonych przez wojska litewskie w 1368 roku³³. Były to parafie: Radomin, Borkowo, Dobrzyków, Nowe Miasto, Koziebrody, Ostrołęka, Nowogród, Zambrów, Różan, Trąbin, Słupia, Szyszki, Szwelice, Obryte, Kamion, Drozdowo³⁴, Dziektarzewo, Góra, Wierzbowiec, Miszewko Strzałkowskie, Miszewo Murowane, Żurominek, Gralewo, Krasne, Goworowo, Sadłowo, Skrwilno, Osiek, Strzygi, Czernice, Gradzanowo, Strzegowo, Łubki, Karniewo, Gołymin, Gzy, Płoniawy, Węgrzynowo, Pokrzywnica (Koprzywnica), Krasnosielc, Piski, Śniadowo, Piątnica, Barcice, Lutocin, Ligowo, Ciachcin, Woźniki, Lubowidz, Sarnowo, Kuczbork, Radzanów, Dąbrowa, Blichowo,

²⁹ Tamże, mapa (c).

³⁰ Tamże, s. 61.

³¹ Br. Ch[lebowski], *Nowy Dwór*, w: SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 293. Nowy Dwór nie był parafią, lecz znajdowała się w nim kaplica pw. św. Małgorzaty. Parafia funkcjonuje od 1792 roku.

³² K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 62.

³³ Tamże, s. 63.

³⁴ Dr. J. B[liziński], Br. Ch[lebowski], A. Pal[mirski], *Drozdowo*, w: SGKP, t. 2, Warszawa 1881, s. 162. W XIX wieku będzie tu już tylko kaplica.

Bulkowo, Smoszewo, Łążyn, Szczutowo, Radziki, Gortatowo, Świedziebnia, Dulsk, Działyn, Chojno, Chrostkowo, Gójsk, Karnkowo, Wierzbick, Sudragi, Zawidz, Wielgie, Grochowalsk, Mochowo, Biskupice, Świącieniec, Ciechomice, Mnich, Zielona, Lipowiec, Wieczfnia, Szydłowo, Wyszyny, Żmijewo, Łysakowo, Dzierzgowo, Krzynowłoga Wielka, Zgliczyn, Krajkowo, Gliniojeck, Żochowo, Królewo, Pilichowo, Miączyno, Kroczewo, Wrona, Bogate, Gąsiorowo, Wieliszew, Poryte, Kobyłka, Ciemnewko³⁵ (zob. Mapa 5 na końcu rozdziału drugiego).

Parafie w Borkowie, Dobrzykowie, Nowym Mieście, Koziebrodach, Ostrołęce, Nowogrodzie, Zambrowie i Różanie ufundowano w dobrach książęcych, natomiast z dóbr biskupich powstały parafie w Trąbinie, Słupi, Szyszkach, Szwelicach, Obrytem, Kamionie. Kapituła płocka ufundowała parafie w Miszewku Strzałkowskim, Miszewie Murowanym, Żurominku, Gralewie, Krasnym, Goworowie. Pozostałe parafie ufundowano z uposażenia możnych właścicieli. Rozwój sieci parafialnej na wschodniej ścianie diecezji płockiej następuje wyraźnie w związku z rozwojem osadnictwa w tej części diecezji po unii polsko-litewskiej z 1385 roku³⁶.

W latach 1401-1500 można zaobserwować fundowanie i erygowanie parafii na terenach pogranicznych z państwem krzyżackim na Zawkrzu oraz w północnej części ziemi ciechanowskiej jak również tworzenie parafii na terenach starego osadnictwa³⁷. We wspomnianym okresie powstały parafie: Janowo, Przasnysz, Podosie, Troszyn, Przewodowo, Pniewo, Brańszczyk (Brańsk), Gąsewo, Szelków, Długosiodło, Dłutowo, Bożewo, Poniatowo, Biezuń, Duczymin, Sulerzyż, Malużyn, Łopacin, Szczutowo, Sobowo, Sokołów, Starożreby, Chociszewo, Pawłowo, Sochocin, Zatory, Nick, Niechłotin, Kłośno, Gulbiny, Pręczki, Wielkie³⁸, Karniszyn, Łukomie, Skępe, Kisielewo, Siecień, Solec, Kucice, Miszewo Garwackie, Bogurzyn, Podkrajewo, Mława, Kuklin, Janowiec (Janowo), Krzynowłoga Mała, Zeńbok, Kozicznynek, Zielona, Gromadzyn, Smogorzewo, Niegów, Jadów, Kamionna, Lubotyń, Dąbrówka, Poświętne (Cygowo), Korytnica, Pniewnik, Kamieńczyk (Kamieniec), Czerwin, Wąsewo, Rzekuń, Kleczkowo, Miastkowo, Kolno, Grajewo, Niedźwiadna, Wąsosz, Lachowo, Grabowo, Słucz, Radziłów, Romany, Przytuły, Mały Płock, Jedwabne, Burzyn, Dobrzyjałowo, Łomża,

³⁵ Br. Ch[lebowski], *Ciemnewko*, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 688.

³⁶ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, mapa (d).

³⁷ Tamże, s. 64.

³⁸ Miejscowość Wielkie nie została wymieniona w SGKP. Jako parafia funkcjonowała w latach 1401-1500 i dość szybko zanikła.

Puchały, Rutki, Kołaki, Zawady, Szumowo, Rosochate, Andrzejewo (Wronie), Czyżew, Zaręby³⁹ (zob. Mapa 6 na końcu rozdziału drugiego).

Przyjmuje się, że rozbudowa sieci parafialnej na terenach między Drwęcą, a Narwią i Orzycem, zakończyła się generalnie do 1460 roku. Z fundacji książęcej uposażono parafie w Janowie, Przasnyszu, Troszynie czy Drozdowie, z fundacji biskupiej powstały parafie w Przewodowie, Pniewie i Brańsku, z dóbr kapituły płockiej ufundowano parafie w Gąsewie, Szelkowie czy Długosiodle, a większość pozostałych otrzymała uposażenie z fundacji zamożnych właścicieli⁴⁰ (zob. Mapa 6 na końcu rozdziału drugiego).

W latach 1501-1600 najczęstszymi fundatorami parafii byli możni właściciele⁴¹. Erygowano w tym czasie parafie w takich miejscowościach jak: Białaszewo, Chorzele (z fundacji królowej Bony), Niedzbórz, Zieluń, Nowa Wieś, Lubiel Nowy, Jelonki, Złotoryja, Sadowne, Stoczek, Postoliska, Dobre, Okuniew, Pustelnik, Stanisławów⁴² (zob. Mapa 7 na końcu rozdziału drugiego).

Pierwszy znany wykaz parafii diecezji płockiej sporządzono w 1506 roku. W II połowie XVI wieku diecezja płocka liczyła około 320 parafii. Sam archidiakonat dobrzyński obejmował swym zasięgiem około 60 parafii.⁴³

Archidiakonat dobrzyński, w zachodniej części diecezji płockiej, odznaczał się podobną dynamiką rozwoju co wschodnia część biskupstwa. 51 z 55 parafii powstały tu do końca XVI wieku. Najwięcej parafii ufundowano jednak w wieku XIV. Do początku XV wieku erygowano tu 41 parafii. Czas utworzenia czterech pozostałych parafii to przełom XVI i XVII wieku⁴⁴. Z końcem XVI wieku diecezja płocka posiadała nieco ponad trzysta parafii na swoim terenie⁴⁵.

§ 2. Archidiakonaty

Dla lepszej i skuteczniejszej organizacji duszpasterstwa oraz celem zaradzenia nowym potrzebom jurysdykcji kościelnej, utworzono w 1316 roku archidiakonaty do-

³⁹ Br. Ch[lebowski], *Zaręby*, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 420.

⁴⁰ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, mapa (e) oraz tamże, s. 64.

⁴¹ Tamże, mapa (f).

⁴² Br. Ch[lebowski], *Stanisławów*, w: SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 189.

⁴³ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 64.

⁴⁴ Cz. Biały, *Sieć parafialna archidiakonu dobrzyńskiego do 1775 r.*, Lublin 1960, maszynopis.

⁴⁵ E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów Reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1968, s. 272.

brzyński i plocki⁴⁶, a w związku z ekspansją w powstawaniu parafii na wschodzie diecezji plockiej, w 1443 roku, powołano do istnienia archidiakonat pułtusi⁴⁷.

Archidiakonat to urząd i jednostka terytorialna dawnej administracji diecezjalnej, na czele której stał archidiakon. Archidiakon był reprezentantem biskupa na synodach, w zarządzie diecezją i sądownictwie kościelnym, pełnomocnikiem w działalności charytatywnej oraz nadzorcą biskupiego domu, a także dóbr kościelnych⁴⁸. Zakres kompetencji archidiakonów rósł stale. W czasie nieobecności biskupa zarządzali diecezją. W XIII wieku uzyskali na tyle dużą autonomię, że traktowani byli jako potencjalni rywale biskupów. Dopiero Sobór Trydencki (1563) ograniczył ich władzę i utwierdził zależność prawną archidiakonów od biskupów rezydencjalnych⁴⁹.

Instytucja archidiakonatów przetrwała do 1818 roku. Trzeba zaznaczyć, że w diecezji plockiej powstawanie archidiakonatów nastąpiło dosyć późno⁵⁰. W tym czasie w Polsce biskupi zaczęli odchodzić od preferowania archidiakonów na rzecz nowego urzędnika zwanego oficjałem. Chodziło o to, że archidiakoni byli praktycznie nieusuwalni i dlatego mogli stanowić pewne zagrożenie dla ordynariusza. Natomiast oficjał był ustanawiany przez biskupa i przez niego mógł w każdej chwili być odwołany⁵¹. Od niego też otrzymywał władzę sądowniczą, czy administracyjną, ale zawsze sprawował ją jako zastępca. Nie mógł wizytować parafii. Był pierwszym urzędnikiem w kancelarii biskupa. Ponieważ sprawował tę władzę dla pewnego okręgu, lub całej diecezji, stąd zwykło się mówić o oficjalatach generalnych i okręgowych⁵².

Archidiakonat dobrzyński obejmował piątą część diecezji plockiej, a jej archidiakon zajmował siódme miejsce w plockiej kapitule katedralnej. Natomiast na archidia-

⁴⁶ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji plockiej*, „Studia Płockie”, 42(2014), s. 147; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976, s. 17, s. 19. Ks. Tadeusz Żebrowski cytując wzmiankę z 1318 roku o archidiakonie dobrzyńskim Wolkmarusie. (*Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 40), informował o jego istnieniu już w 1316 roku. T. Żebrowski przypuszczał, że archidiakonat dobrzyński istniał już w XII wieku i obejmował tereny, które w 1243 roku weszły w skład diecezji chełmińskiej.

⁴⁷ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 147; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 19-20.

⁴⁸ B. Kumor, *Archidiakon*, w: EK, t. 1, Lublin 1985, kol. 869; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 152-155.

⁴⁹ B. Kumor, *Archidiakon*, w: EK, t. 1, Lublin 1985, kol. 869-873.

⁵⁰ J. Szymański, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcja*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1: Średniowiecze, Kraków 1968, s. 227. Por. także T. Silnicki, *Organizacja archidiakonu w Polsce*, Lwów 1927, s. 132. Okręgi archidiakonu najwcześniej utworzono w Krakowie na przełomie XII i XIII wieku. Dalej w połowie XIII wieku archidiakonaty powstały w archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji wrocławskiej i wrocławskiej, a pod koniec XIII wieku w diecezji poznańskiej. W plockiej diecezji archidiakonaty pojawiły się w XIV i XV wieku.

⁵¹ T. Nowicki, *Oficjał*, w: EK, t. 14, Lublin 2010, kol. 406-408.

⁵² Tenże, *Oficjał*, w: EK, t. 14, Lublin 2010, kol. 406.

konat plocki składały się pozostałe cztery części biskupstwa plockiego. Pozycja archidiacona plockiego w kapitule była wyższa od dobrzyńskiego, który w XIII i XIV wieku zajmował czwarte miejsce po prepozycie, dziekanie i scholastyku⁵³. Od początku XIV wieku biskupi plockcy coraz częściej rezydowali w Pułtusk, nie tylko z racji centralnego położenia miasta względem całej diecezji i na posiadane tu w większości dobra biskupie, ale również z powodu zniszczeń, jakie przyniosły w Płocku najazd Prusów w 1243 roku, wyprawa karna księcia litewskiego Mendoga na przełomie lat 1261/62, ponowne najazdy Prusów w 1281 roku oraz Rusinów i Litwinów w 1286 roku czy odwetowa ekspedycja Władysława Łokietka i Litwinów w 1325 roku za plocką pomoc zakonowi krzyżackiemu⁵⁴. Od 1351 do 1450 roku obserwujemy na tym obszarze wzrost liczby tworzonych parafii. Archidiacon plocki nie był w stanie wypełniać swych obowiązków wizytacyjnych dlatego biskup Paweł Giżycki (1439-1463) utworzył archidiaconat pułtuski, a kapituła katedralna plocka w dniu 4 lutego 1443 roku przekazała na rzecz archidiacona pułtuskiego pierwsze uposażenie. To stworzyło sposobność utworzenia archidiaconatu pułtuskiego, a następnie powołanie tam do istnienia pułtuskiej kapituły kolegiackiej⁵⁵.

Ponieważ przed sądy kościelne, czyli biskupie, wnoszone były coraz częściej sprawy cywilne, celem odciążenia biskupów, ustanowiono sędziów, którzy będą ich wspomagać, a nawet zastępować. Dlatego prawie równoległe z instytucją archidiaconów, powstało stanowisko kościelnego urzędnika sądowo-administracyjnego, przez sobór trydencki nazywanego oficjałem⁵⁶. W ślad za tym powstał nieformalny zwyczaj mówienia o okręgach zwanych oficjالاتami. W Polsce pierwsze oficjالاتy generalne (stołeczne) tworzone były w połowie XIII wieku. W późniejszych wiekach pojawiły się oficjالاتy foralne (okręgowe) (XIV/XV w.), a najczęściej tworzone były w wiekach XVII-XVIII⁵⁷.

Najpierw powstawały oficjالاتy generalne z oficjałem generalnym, nazywanym często wikariuszem generalnym, z szerokimi uprawnieniami, na duży, nieraz całą diecezję obejmujący obszar. Powstawały także oficjالاتy okręgowe, zwane foralnymi, dla mniejszego okręgu i ograniczonej możliwości załatwiania spraw. W Polsce ich roz-

⁵³ T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu...*, s. 132-134.

⁵⁴ J. Bieniak, *Zjednoczenie państwa polskiego*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 258.

⁵⁵ M. Żywczyński, *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 2(1955), s. 177.

⁵⁶ T. Nowicki, *Oficjał*, kol. 406-408.

⁵⁷ Tenże, *Oficjالات*, kol. 406.

wój przypadł na przełom XIV i XV wieku. Oficjałowie, obok funkcji sądowniczych wspomagali często biskupa także w administrowaniu diecezją, jako ich wikariusze w sprawach duchownych. Ich władza była władzą własną, to jest taką, że od wyroków oficjała nie można było się odwołać do biskupa. Jednak to biskup ich powoływał i on mógł w każdej chwili ich odwołać. W dużych diecezjach mogło być nawet kilku oficjałów generalnych, a z uwagi, że ich jurysdykcji powierzano jakąś część diecezji, mówiono nawet o okręgach zwanych oficjalatami, co w odniesieniu do czasów przed zaborami nie jest ściśle. Niekiedy powoływano także oficjała pomocniczego, zwanego często foralnym, inaczej okręgowym, dla spraw mniejszej wagi. Jednak o oficjalatach, jako w pewnym sensie o okręgach administracyjnych, będzie potrzeba mówić dopiero począwszy od pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku⁵⁸.

§ 3. Dekanaty

Archidiaconaty z kolei dzieliły się na dekanaty, nazywane często wikariatami okręgowymi, czy archiprezbiteratami. W diecezjach podział na dekanaty i archidiaconaty dokonywał się albo jednocześnie, albo wcześniej istniały już pojedyncze dekanaty, a dopiero później dzielono diecezję na dekanaty i archidiaconaty. Dekanaty są jednostką terytorialną w obrębie diecezji, obejmującą kilka parafii, pozostającą pod zarządem dziekana dla lepszej i skuteczniejszej opieki duszpasterskiej oraz dla realizowania zasady pomocniczości w diecezji⁵⁹. Do obowiązków i uprawnień dziekana należy czuwanie nad zgodnym z normami, a także prawem kościelnym, życiem duchowieństwa, ożywianie życia religijnego w dekanacie, troska o majątek kościelny i o przestrzeganie przepisów liturgicznych, wizytowanie parafii oraz opieką nad kapłanami, zwoływanie i przewodniczenie konferencjom kapłańskim oraz składanie biskupowi sprawozdań⁶⁰.

Z powodu skąpych źródeł, lub nieraz w ogóle braku danych, nie można od samego początku odtworzyć dokładnego procesu kształtowania się sieci dekanalnej w diecezji płockiej. Funkcjonowanie dekanatów potwierdzają choćby statuty synodalne z 1398 roku zainicjowane przez biskupa Jakuba z Korzkwi (1396-1425)⁶¹, kiedy określono

⁵⁸ T. Nowicki, *Oficjalat*, kol. 406, Tenże, *Oficjał*, w: kol. 406-408; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych...*, s. 165-171.

⁵⁹ T. Pawluk, *Dekanat*, w: EK, t. 3, Lublin 1985, kol. 1114-1115; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych...*, s. 155-157.

⁶⁰ T. Pawluk, *Dziekan*, w: EK, t. 4, Lublin 1983, kol. 586-588.

⁶¹ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 48-51.

kompetencje wiejskich dziekanów⁶². Widzimy zatem, że w tym czasie sieć dekanatów w poszczególnych archidiakonatach była rozbudowana, a obowiązki i prawa dziekanów jasno określone. Najwcześniejszą wzmianką na temat dekanatów jest wspomnienie w *Formularzu plockim* biskupa Jakuba z Korzkwi o Stanisławie, dziekanie lipnickim, oraz o dekanacie czerwińskim⁶³. Źródłowo poświadczane jest następnie istnienie dekanatów łomżyńskiego w 1444 roku⁶⁴, zawkrzeńskiego w 1446 roku⁶⁵ oraz pułtuskiego w 1473 roku⁶⁶.

W. Graczyk uważa, że w pierwszej połowie XV wieku diecezja płocka była podzielona na dwanaście dekanatów. W archidiakonacie dobrzyńskim były dekanaty dobrzyński, rypiński, lipnowski oraz ewentualnie michałowski, o którym wspominał T. Żebrowski⁶⁷, zaś do archidiakonatu plockiego należały dekanaty: plocki, czerwiński, ciechanowski, pułtuski, zawkrzeński, łomżyński, nurski i wizneński⁶⁸. T. Żebrowski postulował istnienie w XV wieku jeszcze jednego dekanatu – wyszkowskiego, utworzonego prawdopodobnie właśnie z dekanatu pułtuskiego, dla kościołów zbudowanych na prawym brzegu Narwi, mimo że w 1506 roku nie ma o nim wzmianki.⁶⁹

To właśnie na synodzie diecezjalnym, w 1506 roku, biskup Erazm Ciołek (1504-1522)⁷⁰ uznał struktury diecezjalne za niewystarczające i nakazał podzielić wielkie dekanaty na mniejsze. Po reformie archidiakonat plocki posiadał jedenaście dekanatów. Dotychczasowy dekanat plocki podzielono na cztery mniejsze dekanaty: bielski, gosty-

⁶² *Incipiunt statua dioecesis Plocensis [episcopi Jacobi]*, w: J. Sawicki, *Concilia Poloniae, Źródła i studia krytyczne*, t. 6: *Synody diecezji plockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 209; J. Kłoczowski, *Biskup Jakub z Korzkwi (1396-1425) i próba restauracji kościoła plockiego*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 113.

⁶³ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 20; W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 148; W. Graczyk, *Paweł Giżycki, Biskup Płocki (1439-1463)*, Płock 1999, s. 26 w przypisie 45 odwołuje się do źródła jakim jest wydany przez biskupa Jakuba *Formularz plocki*. Czytamy w nim: „[...] viri Stanisłai decani Lipnensis”. Jakub z Korzkwi, *Liber formularum ad ius canonicum spectantium ex actis Iacobii de Kurdwanów episcopi Plocensis maxima parte depromptarum*, t. 1, n. 5, Kraków 1895, s. 17 oraz druga wzmianka: „[...] aut eorum vicesgerentibus in decanatu Czirvenensi”. Tamże, n. 22, s. 29.

⁶⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Officialia Pulthoviensia* 111, k. 258, Sygn.: ADPł., AOP 111; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 20; W. Graczyk, *Paweł Giżycki...*, s. 26; W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 148.

⁶⁵ *Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438-1523; 1438-1525)*, t. 6, n. 363, Kraków 1891, s. 94: „De interdicto posito in decanatu Zawczrensi pro plebano occiso in Glinoyeczko”; W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 148.

⁶⁶ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Officialia Pulthoviensia* 110, k. 152 Sygn.: ADPł., AOP 110; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 20; W. Graczyk, *Paweł Giżycki...*, s. 26; W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 148.

⁶⁷ W Ziemi Michałowskiej w XIV i XV wieku miał funkcjonować dekanat michałowski. T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 20.

⁶⁸ W. Graczyk, *Paweł Giżycki...*, s. 27.

⁶⁹ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 20.

⁷⁰ A. J. Nowowiejski, *Płock, Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 53-57; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 55.

niński, płocki i sierpecki; dotychczasowy dekanat czerwiński na trzy mniejsze dekanaty: czerwiński, płoński i wyszogrodzki; dotychczasowy dekanat ciechanowski na pięć, z tym że ciechanowski i przasnyski pozostały przy dekanacie ciechanowskim, a dekanaty: dobrzyński, lipnicki i rypiński włączono do archidiakonu dobrzyńskiego; wreszcie dekanat zawkrzeński podzielono na dwa dekanaty: szreński i mławski⁷¹. W skład archidiakonu pułtuskiego, jak wspomniano wyżej, wchodziły dekanaty: pułtuski oraz wydzielony z niego, zdaniem T. Żebrowskiego, dekanat wyszkowski, a także łomżyński, wizneński i nurski⁷².

Reorganizacja z początku XVI wieku była świetną okazją do sporządzenia wykazu parafii diecezji płockiej zorganizowanej w dziewiętnastu dekanatach⁷³. Próba dotarcia do tego spisu okazała się jednak niemożliwa. Archiwum Diecezjalne utrzymuje, że na dzień dzisiejszy nie posiada takiego dokumentu. Ponieważ nie możemy dotrzeć do wykazu parafii z 1506 roku, spróbujemy go odtworzyć w oparciu o dokonywane wizytacje parafii w diecezji przez biskupów płockich⁷⁴, na kanwie wypowiedzi poszczególnych autorów⁷⁵, a także na podstawie map opisujących sieć parafialną na Mazowszu, Kujawach i w Ziemi Dobrzyńskiej⁷⁶.

Tabela 1. Wykaz parafii i dekanatów diecezji płockiej w 1506 roku.

Archidiakonat	Dekanat	Parafia
Archidiakonat płocki	Bielski ⁷⁷	Bielsk, Biskupice, Drobin, Góra, Żochowo, Baboszewo, Gralewo, Koziębudy, Krajkowo, Drozdowo, Łęg, Raciąż, Rogotwórk, Słupia, Starożreby.

⁷¹ *Synody biskupa Erazma Ciolka 1504-1522*, w: J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, s. 79-80.

⁷² W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 149.

⁷³ Wykaz parafii diecezji płockiej z 1506 roku miał sporządzić W. T. Mąkowski w oparciu o *Acta Consistorii Plocensis*, nr 6, fol. 103-108. Mimo, że spisu ks. Mąkowskiego nie udało się odnaleźć to jednak w Aktach Biskupich znajduje się po części tylko czytelny, ale też w złym stanie wykaz z 1506 roku. Zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Illustrissimi et Reverendissimi Domini Erasmi Episcopi Plocensis reparata de mandato Illustrissimi Excelentissimi ac Reverendissimi Domini Antonij Sebastiani a Dębowa Góra Dębowski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Plocensis feliciter moderni, cura Pontlustris et Admodum Reverendi D. Francisci Włoszkiewicz V. I. D. Canonici Pultoviensis Praepositi Viscoviensis, et S. Crucis, Curia Illustrissima Celsitudinis Iudicis Surrogati, Die 20 Martis A. D. 1744*, Sygn.: ADPł., AE 6, s. 103-108. Na bazie tego, co udało się odczytać oraz w oparciu o późniejsze akta, sporządziłem własny wykaz. Zapisy w AE 6 nie są do końca jednoznaczne z tego powodu, że nanieśiono na nich poprawki z 20 marca 1744 roku (por. zapis na okładce księgi).

⁷⁴ Zob. ADPł., AV 1, AV 2 oraz ADPł., AV 4 – AV 11.

⁷⁵ K. Pacuski, *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej...*, s. 59 i s. 64; E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu...*, s. 123, przypis 33; W. Müller, *Diecezja płocka od II połowy XVI wieku...*, s. 156.

⁷⁶ Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV w.*, Warszawa-Poznań 1974, s. 12, 50; Z. Guldón, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1964; *Atlas Historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku...*, s. 1-4.

⁷⁷ ADPł., AV 8, k. 140-213; AE 6, s. 103.

	Ciechanowski ⁷⁸	Ciechanów, Zeńbok, Łysakowo, Grudusk, Czernice, Koziczyn, Pałuki, Ciemnowo, Sońsk, Łopacin, Nowe Miasto, Ciekсын, Nasielsk, Królewó, Sochocin, Kraszewo.
	Czerwiński ⁷⁹	Chociszewo, Czerwińsk, Grodziec, Kamienica, Krysk, Kroczewo, Miączyn, Naruszewo, Radzikowo, Radzymin, Smoszewo, Zakroczym, Żukowo.
	Gostyniński ⁸⁰	Ciechomice, Dobrzyków, Duninowo, Gostynin, Mnich, Radziwie, Sokołowo, Solec.
	Mławski ⁸¹	Bogurzyn, Dąbrowa, Grzebsk, Janowiec, Kuklin, Lekowo, Malużyn, Sulerzyż, Mława, Niedzbórz, Podkrajewo, Stupsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wyszyny, Żmijewo, Żuromino (Żurominek).
	Płocki ⁸²	Imielnica, Słupno, Miszewo Murowane, Świecieniec, Radzanowo, Woźniki, Zagroba, Ciachcin, Trzepowo, Miszewo Śledziowe, Miszewo Wielkie, Płock, św. Bartłomieja.
	Płoński ⁸³	Glinójeck, Dziektarzewo, Strzegowo, Gromadzyn, Joniec, Płońsk, Pomiechowo, Sarbiewo, Unieck, Unierzyż, Wierzbowiec, Wrona, Wrońska ⁸⁴ .
	Przasnyski ⁸⁵	Bogate, Chorzele, Duczymin, Dzierzgowo, Gołymin, Janów, Karniewo, Krasne, Krzynowłoga Wielka, Krzynowłoga Mała, Maków, Pawłowo, Przasnysz, Węgra, Węgrzynowo, Zielona.
	Sierpecki ⁸⁶	Biała, Biezuń, Bonisław, Borkowo, Bożewo, Brwilno, Goleszyn, Gozdowo, Jeżewo, Kisielewo, Kurowo, Lutocin, Mochowo, Proboszczewice, Rościszewo, Sierpc, Sikórz, Zawidz.

⁷⁸ ADPł., AV 6, k. 220-274; AE 6, s. 105-106.

⁷⁹ ADPł., AV 9, k. 88-143 podany jako dekanat zakroczymski, ale ten został utworzony dopiero w 1693. Powinno się go określać jako dekanat czerwiński. Zob. AE 6, s. 104.

⁸⁰ ADPł., AV 7 z 1609 r., k. 246-350; AE 6, s. 103.

⁸¹ ADPł., AV 7, k. 506-548; AE 6, s. 105.

⁸² ADPł., AV 6, k. 1-179; AE 6, s. 103.

⁸³ ADPł., AV 6, k. 180-219; AE 6, s. 105.

⁸⁴ ADPł., AV 8, k. 208; AE 6, s. 106.

⁸⁵ ADPł., AV 9, k. 144-273; AE 6, s. 106.

⁸⁶ ADPł., AV 9, k. 1-56; AE 6, s. 103-104.

	Szreński⁸⁷	Chamsk, Dłutowo, Zgliczyn, Gradzanowo, Karniszyn, Kuczbork, Lipowiec, Lubowidz, Nick, Niechłonin, Poniatowo, Radzanów, Sarnowo, Szreńsk, Zielona, Zieluń.
	Wyszogrodzki⁸⁸	Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Daniszewo, Gumino, Kobylniki, Łętowo, Łubki, Orszymowo, Pilichowo, Zakrzewo, Rębowo, Wyszogród, Kucice, Skołatowo.
Archidiakonat pultuski	Łomżyński⁸⁹	Białaszewo, Burzyn, Dobrzyjałowo, Grabowo, Grajewo, Jedwabne, Kolno, Lachowo, Łomża, Miastkowo, Nowa Wieś, Niedźwiadna, Nowogród, Ostrołęka, Mały Płock, Poryte, Przytuły, Radziłów, Romany, Słucz, Wąsosz.
	Nurski⁹⁰	Andrzejewo, Brok, Czyżew, Dobrze, Jadów, Kamionlas (Kamionna), Korytnica, Nur, Pniewnik, Rosochate, Sadowne, Stoczek, Zaręby, Złotoryja, Zuzela.
	Pultuski⁹¹	Winnica, Dzierżenin, Serock, Zegrze, Smogorzewo, Pokrzywnica, Klukowo, Szyszki, Gąsiorowo, Przewodowo, Gzy, Szwelice, Szelków, Różan, Sieluń, Gąsewo, Siedlec (Krasnosielc), Podosie (późniejsze Płoniawy), Pułtusk.
	Wizneński⁹²	Drozdowo, Goworowo, Kleczkowo, Kołaki, Lubotyń, Piątnica, Piski, Puchały, Rzekuń, Rutki, Smladowo (Śniadowo), Szczepankowo, Szumowo, Troszyn, Wizna, Zambrów, Zawady.
	Wyszkowski⁹³	Barcice, Brańsk, Czerwin, Długosiodło, Jelonki, Kamieniec (Kamieńczyk), Lubiel, Obryte, Ostrowia (Ostrów), Pniewo, Wąsewo, Wyszków, Zambski, Zatory, Chotomów, Cygowo

⁸⁷ ADPł., AV 9, k. 71-87; AE 6, s. 105.

⁸⁸ ADPł., AV 8, k. 1-130, 450; AE 6, s. 104.

⁸⁹ ADPł., AV 10, k. 133-225; AE 6, s. 107-108.

⁹⁰ ADPł., AV 10, k. 53-94; AE 6, s. 108.

⁹¹ ADPł., AV 11, k. 1-69; AE 6, s. 107.

⁹² ADPł., AV 10, k. 225-260; AE 6, s. 108.

⁹³ ADPł., AV 10, k. 1-52; k. 96-130 (dekanat stanisławowski przed 1593 rokiem należał do dekanatu wyszkowskiego). Zob. AE 6, s. 108.

		(Poświętne), Dąbrówka, Kamion, Klembów, Kobyłka, Niegów, Okuniew, Okunin ⁹⁴ , Pustelnik, Postoliska, Radzymin, Stanisławów, Tarchomin, Wieliszew.
Archidiakonat dobrzyński	Dobrzyński⁹⁵	Wielgie, Tuchowo, Mokowo, Grochowalsk, Bądkowo, Dobrzyń, Sobowo, Rokicie, Siecień.
	Lipnowski⁹⁶	Ligowo, Sudragi, Lipno, Wierzbick, Skępe, Karnkowo, Kikół, Grodzień, Chrostkowo, Sumin, Wola, Osiek Mały, Czernikowo, Mazowsze, Złotaria, Dobrzejewice, Łążyn, Ciechocin, Nowogród, Działyń.
	Rypiński⁹⁷	Gójsk, Łukomie, Szczutowo, Skrwilno, Rogowo, Pręczki, Chojno, Żałe, Ruże, Dulsk, Radomin, Trąbin, Gulbiny, Płonne, Radziki Wielkie, Osiek Wielki, Strzygi, Rypin, Sadłowo, Kłóšno, Świedziebnia, Księte, Górzno, Brzozie, Brodnica suburbium (Michałowo), Cielęta, Gorczenica, Szczuka, Gortatowo, Jastrzębie, Grązawy.

Z przedstawionej tabeli wynika, że w 1506 roku diecezja płocka skupiała 320 parafii w dziewiętnastu dekanatach. Eugeniusz Wiśniowski określał liczbę parafii w początkach XVI w. na nieco ponad trzysta⁹⁸. Wiesław Müller podawał, że w tym czasie możemy doliczyć się w diecezji płockiej 314 parafii, ale biorąc pod uwagę relację biskupa Wojciecha Baranowskiego, który informował Rzym o 320 parafiach w 1595 roku, problem należy widzieć w podstawie źródłowej i nieznacznym wzroście liczby parafii w XVI wieku⁹⁹.

W wyniku reformy dokonanej za rządów biskupa Wojciecha Baranowskiego (1590-1606)¹⁰⁰ diecezja płocka posiadała 20 dekanatów¹⁰¹. Biskup Wojciech na synodzie w 1593 roku podzielił dekanat nurski. Część parafii z dekanatu nurskiego trafiło

⁹⁴ Do Okunina należała kaplica w Nowym Dworze. W 1792 roku Nowy Dwór stanie się parafią, a kaplicą w tej parafii będzie Okunin.

⁹⁵ ADPł., AV 2, k. 1-7 v; Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1964. Zob. AE 6, s. 106.

⁹⁶ ADPł., AV 2, k. 8-13; AE 6, s. 106-107; Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej...*, Toruń 1964.

⁹⁷ ADPł., AV 2, k. 14-35; AE 6, s. 107; Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej...*, Toruń 1964.

⁹⁸ E. Wiśniowski, *Diecezja płocka u progu...*, s. 124.

⁹⁹ W. Müller, *Diecezja płocka od II połowy XVI wieku...*, s. 156.

¹⁰⁰ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 61-62.

¹⁰¹ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 148-149.

do dekanatu wyszkowskiego, a inne utworzyły dla części podwarszawskiej dekanat stanisławowski¹⁰².

W dniu 30 lipca 1608 roku biskup Marcin Szyszkowski (1607-1617)¹⁰³, w swoim *Directorium*, nakazał dziekanom opisać stan dekanatów i należących do nich parafii oraz osądził pracę dziekanów¹⁰⁴. W 1643 roku, za czasów biskupa Karola Ferdynanda Wazy (1640-1655)¹⁰⁵, na synodzie diecezjalnym utworzono dekanat górzeński i włączono go do archidiakonatu dobrzyńskiego. Odtąd diecezja plocka liczyła dwadzieścia jeden dekanatów: w archidiakonacie dobrzyńskim - cztery, w archidiakonacie plockim - jedenaście, w archidiakonacie pułuskim - sześć dekanatów¹⁰⁶.

Kolejnej reorganizacji dokonał Andrzej Chryzostom Załuski, biskup plocki w latach 1692-1699¹⁰⁷, który widział potrzebę usprawnienia funkcjonowania diecezji. W dniu 18 września 1693 roku biskup zlikwidował dekanat czerwiński w archidiakonacie plockim oraz dekanat nurski w archidiakonacie pułuskim¹⁰⁸.

Jednocześnie rządcą diecezji powołał do istnienia w archidiakonacie pułuskim dwanaście nowych dekanatów: andrzejewski, bieżuński, bodzanowski, janowski, kamieńczykowski, makowski, nowomiejski, ostrowski, raciański, radzymiński, wąsowski i zakroczymski. Odtąd diecezja plocka składała się z trzydziestu jeden dekanatów¹⁰⁹.

W archidiakonacie plockim było szesnaście dekanatów: plocki, bielski, sierpecki, bodzanowski, wyszogrodzki, raciański, bieżuński, szreński, mławski, janowski, przasnyski, ciechanowski, nowomiejski, płoński, zakroczymski i gostyniński; w archidiakonacie dobrzyńskim były cztery dekanaty: dobrzyński, lipnowski, rypiński oraz górzeński; zaś w archidiakonacie pułuskim było jedenaście dekanatów: pułuski, makowski, wyszkowski, ostrowski, andrzejewski, łomżyński, wizneński, wąsowski, kamieńczykowski, radzymiński i stanisławowski. Dekanaty obejmowały po dziesięć parafii, za wyjątkiem ostatniego dekanatu stanisławowskiego, w którym było osiem parafii¹¹⁰.

¹⁰² Synod biskupa Wojciecha Baranowskiego z 1593 roku, w: J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, s. 131.

¹⁰³ Tamże, s. 62.

¹⁰⁴ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 149.

¹⁰⁵ A. J. Nowowiejski, *Plock...*, s. 65-66. Synodu tego książę biskup nie odbył sam, lecz przez swego delegata Szymona Kołodzkiego. Ingres w katedrze plockiej odbył w 1644 w asyście króla Władysława IV, ale i tak pozostał przy królu, a władzę w diecezji sprawowali jego delegaci.

¹⁰⁶ Synod biskupa księcia Karola Ferdynanda z 1643 r., w: J. Sawicki, *Concilia Poloniae...*, s. 159.

¹⁰⁷ A. J. Nowowiejski, *Plock...*, s. 67; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 57.

¹⁰⁸ W. Góralski, *Andrzej Chryzostom Załuski, biskup plocki 1692-1698, Wkład w dzieło reformy trydenckiej*, Warszawa 1987, s. 5-60.

¹⁰⁹ ADPł., Acta Episcopalia 46, k. 189-195 v.

¹¹⁰ Tamże, k. 193-194.

Można to przedstawić w sposób bardziej wizualny w formie tabeli.

Tabela 2. Wykaz dekanatów diecezji plockiej do 1693 roku.				
przed 1443 rokiem	w 1506 roku	w 1593 roku	w 1609 roku	w 1693 roku
12-13 dekanatów	19 dekanatów	20 dekanatów	20 dekanatów	31 dekanatów
<u>Archidiakonat</u>	-	-	-	Andrzejewski
<u>dobrzyński:</u>	Bielski	Bielski	Bielski	Bielski
dobrzyński,	-	-	-	Biezuński
rypiński,	-	-	-	Bodzanowski
lipnowski	Ciechanowski	Ciechanowski	Ciechanowski	Ciechanowski
michałowski?	Czerwiński	Czerwiński	Czerwiński	-
	Dobrzyński	Dobrzyński	Dobrzyński	Dobrzyński
<u>Archidiakonat</u>	-	-	-	-
<u>plocki:</u>	Gostyniński	Gostyniński	Gostyniński	Gostyniński
plocki,	-	-	-	<u>Górznieński od 1643 roku</u>
czerwiński,	-	-	-	Janowski
ciechanowski,	-	-	-	Kamieńczkowski
zawkrzeński,	Lipnowski	Lipnowski	Lipnowski	Lipowski
łomżyński,	Łomżyński	Łomżyński	Łomżyński	Łomżyński
nurski	-	-	-	Makowski
wizneński	Mławski	Mławski	Mławski	Mławski
pultuski,	-	-	-	Nowomiejski
wyszkowski	Nurski	Nurski	Nurski	-
	-	-	-	Ostrowski
	Plocki	Plocki	Plocki	Plocki
	Płoński	Płoński	Płoński	Płoński
	Przasnyski	Przasnyski	Przasnyski	Przasnyski
	Pultuski	Pultuski	Pultuski	Pultuski
	-	-	-	Raciążski
	-	-	-	Radzyński
	Rypiński	Rypiński	Rypiński	Rypiński
	Sierpecki	Sierpecki	Sierpecki	Sierpecki
	-	Stanisławowski	Stanisławowski	Stanisławowski
	Szreński	Szreński	Szreński	Szreński
	-	-	-	Wąsowski
	Wizneński	Wizneński	Wizki	Wizneński
	Wyszkowski	Wyszkowski	Wyszkowski	Wyszkowski
	Wyszogrodzki	Wyszogrodzki	Wyszogrodzki	Wyszogrodzki
	-	-	-	Zakroczymski

Tabela 3. Tabelaryczny układ parafii diecezji plockiej z 1693 roku.

Archidiakonat	Dekanat	Parafia
Archidiakonat plocki	Dekanat plocki	Płock, Trzepowo, Brwilno, Sikórz, Radzanowo, Imielnica, Miszewo, Śledź, Woźniki, Miszewo Murowane.
	Dekanat bielski	Bielsk, Zagroba, Łęg, Słupia, Góra, Staro- żreby, Ciachcin, Bonisław, Proboszczewice, Biała.
	Dekanat sierpecki	Sierpc, Kurowo, Borkowo, Bożewo, Gole- szyn, Mochowo, Jeżewo, Gozdowo, Szczu- towo, Gójsk.
	Dekanat bodzanowski	Bodzanów, Miszewko, Kucice, Święcie- niec, Łętowo, Orszymowo, Blichowo, Pili- chowo, Daniszewo, Bulkowo.
	Dekanat wyszogrodzki	Wyszogród, Gumino, Kobylniki, Zakrzewo, Rębowo, Skołatowo, Naruszewo, Czer- wińsk, Żukowo, Radzikowo.
	Dekanat raciański	Raciaż, Gralewo, Koziębrodę, Krajkowo, Drozdowo, Unieck, Drobin, Rogotwórk, Biskupice, Żochowo.
	Dekanat bieżuński	Lutocin, Skrwilno, Rościszewo, Biezuń, Karniszyn, Chamsk, Poniatowo, Zawidz, Zgliczyn, Lubowidz.
	Dekanat szreński	Szreńsk, Gradzanowo, Radzanów, Sarno- wo, Nick, Dłutowo, Zieluń, Zielona, Nie- chłonin, Kuczbork.
	Dekanat mławski	Mława, Boguszyn, Wyszyny, Niedzbórz, Dąbrowa, Lipowiec, Żuromin, Stupsk, Żmijewo, Szydłowo.
	Dekanat janowski	Janowo, Janówek, Grzebsk, Wieczfnia, Kuklin, Białuty, Chorzele, Duczymin, Krzynowłoga Wielka, Dzierzgowo.
	Dekanat przasnyski	Przasnysz, Pawłowo, Węgra, Zielona, Za- ręby, Węgrzynowo, Krasne, Bogate, Goły- min, Krzynowłoga Mała.
	Dekanat ciechanowski	Ciechanów, Lekowo, Zeńbok, Łysakowo, Grudusk, Czernice, Pałuki, Sulerzyż, Unie- rzyż, Kozicznynek

	Dekanat nowomiejski	Nowe Miasto, Nasielsk, Ciekosyn, Królewo, Ciemnowo, Sochocin, Kraszewo, Łopacin, Sońsk, Klukowo.
	Dekanat płoński	Płońsk, Sarbiewo, Radzymin, Wierzbowice, Baboszewo, Smardzewo, Malużyn, Glinojek, Strzegowo, Gromadzyn.
	Dekanat zakroczymski	Zakroczym, Smoszewo, Chociszewo, Joniec, Wrona, Grodziec, Krysk, Kamienica, Kroczewo, Pomiechowo.
	Dekanat gostyniński	Gostynin, Ratowo [Gostynin] św. Jakuba, Duninowo, Solec, Mnich, Sokołowo, Radziwie, Dobrzyków, Ciechomice.
Archidiakonat dobrzyński	Dekanat dobrzyński	Dobrzyń, Bądkowo, Sobowo, Mokowo, Ligowo, Tłuchowo, Grochowalsk, Rokicie, Siecień, Skępe.
	Dekanat lipnowski	Lipno, Kikół, Czernikowo, Mazowsze, Szumino, Działyń, Łążyn, Karnkowo, Czarne, Wierzbick.
	Dekanat rypiński	Rypin, Strzygi, Trąbin, Ruże, Żałe, Sadłowo, Rogowo, Chrostkowo, Chojno, Dulsk.
	Dekanat górzeński	Górzno, Jastrzębie, Osiek, Radziki, Płonne z Radominem, Brzezcie, Grążawy, Świeździebnia, Krosno [Kłóšno], Szczuka z Górczenicą i Cielętami.
Archidiakonat pultuski	Dekanat pultuski	Zgierz, Serock, Dzierżenin, Pokrzywnica, Gzy, Smogorzewo, Gąsiorowo, Winnica, Przewodowo, Szyszki.
	Dekanat makowski	Maków, Sieluń, Podosie, Gąsewo, Szelków, Krasnosielc, Szewlice, Różan, Karniewo, Czerwinka.
	Dekanat wyszkowski	Wyszków, Obryte, Lubiel, Długosiodło, Pniewo, Zatory, Barcice, Troszyn, Goworowo, Zambski.
	Dekanat ostrowski	Ostrów, Jelonki, Poręba, Brok, Lubotyń, Pisko, Złotoryja, Wąsewo, Szumowo, Czerwin.
	Dekanat andrzejewski	Andrzejewo, Zambrów, Nur, Rutki, Kołaki, Zawady, Zaręby, Zuzela, Czyżew, Rosochate.

	Dekanat łomżyński	Łomża, Nowogród, Śniadowo, Puchały, Szczepankowo, Ostrołęka, Nowa Wieś, Miastkowo, Rzekuń, Kluczkowo.
	Dekanat wizneński	Wizna, Burzyn, Poryte, Dobrzyjałowo, Przytuły, Jedwabne, Drozdowo, Stawiska, Mały Płock, Piątnica.
	Dekanat wąsowski	Wąsewo, Grabów, Słucz, Kolno, Białasze- wo, Grajewo, Niedźwiadna, Lachowo, Romany, Radziłów.
	Dekanat kamieńczykowski	Kamieńczyk, Brańszczyk, Sadowne, Ka- mionna, Jadów, Sulejów, Postoliska, Nie- gów, Korytnica, Stoczek.
	Dekanat stanisławowski	Stanisławów, Klembów Kościelny, Pustel- nik, Okuniew, Dobrze, Pniewnik, Kobyłka, Cygów.
	Dekanat radzyński	Radzymin, Dąbrówka, Nieporęt, Tarcho- min, Chotomów, Okunin, Wieliszew, Po- powo, Kamion, Skaryszew.

W 1696 roku miały powstać rzekomo dwie nowe parafie, które włączono do dekanatu stanisławowskiego. Rzeczywiście, biskup Andrzej Chryzostom Załuski w relacji do Rzymu, informował, że diecezję podzielił na dekanaty tak, aby każdy pojedynczy dekanat zawierał po dziesięć kościołów parafialnych¹¹¹. W. Góralski opierał się na tym zapisie, ale ani z niego, ani z innych dokumentów nie wynika, że w dekanacie stanisławowskim przybyły jakieś nowe parafie¹¹². Nie ma o nich śladu w innych zestawieniach. Utworzenia dwóch parafii w dekanacie stanisławowskim nie potwierdza również W. Müller, omawiający stan diecezji płockiej od drugiej połowy XVI wieku¹¹³.

Następna reorganizacja za biskupa Hieronima Antoniego Szeptyckiego (1759-1773)¹¹⁴ była tylko przejściowa¹¹⁵.

¹¹¹ *Informatio de Regimine & Statu Dioecesis Plocensis ad SSmii D. N. D. Innocentium Papam eius Nominis XII a me Andrea Chrysostomo Załuski Episcopo Plocensi missa die 21 Men: Octobr. 1696* znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Płocku, *Acta Actorum Andrea Christophoris Załuski Episcopi ab anno 1696 ad 1697*, Sygn.: ADPł., AE 47, k. 490 v.

¹¹² W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 152. W. Góralski nie podaje nazw tych dwóch parafii.

¹¹³ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku...*, s. 187-188 nie podawał liczby 10, tylko 8 parafii w dekanacie stanisławowskim.

¹¹⁴ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 70.

¹¹⁵ Biskup Szeptycki wyłączył z archidiaconatu płockiego dekanaty ciechanowski, janowski, nowomiejski, przasnyski i włączył je do archidiaconatu pułtuskiego. W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 152.

W następstwie pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku, kiedy kilka parafii w Ziemi Michałowskiej znalazło się w zaborze pruskim, biskup był zmuszony ustanowić oficjała okręgowego w Górznie dla parafii włączonych politycznie, ale nie kościelnie, do Prus. Potem zaborca pruski, chcąc ograniczyć i wykluczyć władzę biskupa, zażądał ustanowienia tam oficjała generalnego. To zapowiedź tego, co czeka diecezję w niedalekiej przyszłości.

Wykaz parafii, dekanatów i archidiakonatów, jaki mamy z 1785 roku dzięki arcybiskupowi Michałowi Jerzemu Poniatowskiemu (1773-1785), ukazuje już te zmiany¹¹⁶.

Tabela 4. Ecclesiae Dioecesis Plocensis una cum Personis Anno 1785.	
Ecclesiae Parochiales Archidiaconatus Plocensis	
Decanatus	Parochiae
Bielscensis	Biała, Bielsko, Bonisław, Ciachcino, Gora, Łąg, Proboszczewice, Słupia, Starozreby, Zagroba.
Bieżunensis	Biezuń, Chamsk, Poniatowo Filia, Lubowidz, Łukomia, Lutocino, Rościszewo, Skrwilno, Zawidz, Zgliczyno.
Bodzanoviensis	Blichowo et Łubki Filia, Bodzanowo, Bulkowo, Daniszewo, Kucice, Miszewo Garwackie, Łętowo, Orszymowo, Pilichowo, Święcieniec.
Ciechanoviensis	Ciechanów Oppid., Czernice, Grudusk, Koziczyno, Lekowo, Łysakowo, Pałuki, Sulerzys, Zymbok.
Gostynensis	Białe Oratorium, Dobrzykowo et Ciechomice, Duninowo, Mnich, Radziwie, Sokołowo, Solec.
Janoviensis	Białuty, Chorzele Oppid., Duczymino, Dzierzgowo, Grzebsk, Janow Oppidum, Janowiec, Krzynowłoga Major, Kuklino, Wiczfnia.
Mlavenis	Bogurzyno, Dąbrowa, Lipowiec, Mława Oppidum, Niedzborz Oppidum, Stupsk, Szydłowo, Wojnowka Filia Mlav., Wyszyny, Zeromino Kapitulne, Zmiiewo.
Novomiestens	Ciemniewko, Ciexino, Klukowo, Kraszewo, Karolewo, Łopacin, Nasielsk Oppidum, Nowe Miasto Oppid., Sochocin Oppid. et Filia Gromadzyno, Sońsk.

¹¹⁶ *Ecclesiae Dioecesis Plocensis una cum suis Personis, Anno 1785*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, T. II (1831-1852), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2012, s. 581-604. Wykaz kościołów diecezji płockiej dla roku 1785 został wszyty na koniec tomu drugiego.

Plocensis	Brwilno, Jemielnica, Miszewo Murowane, Miszewo Sledziowe, Plock Civit., Radzanowo, Sikorz, Słupno, Trzepowo, Woźniki.
Plonscensis	Baboszewo, Dziektarzewo, Glinowiec, Małużyno, Płońsk in. corporat. Conventui Carmel. Plonsce, Ibidem Prebenda S. Petri, Radzymino, Sarbiewo et Filia Smardzewo, Wierzbowiec.
Przasnensis	Bogate, Gołymín, Krasne, Krzynowłoga Minor, Pawłowo, Przasnysz Oppidum, Węgra, Węgrzynowo, Zielona.
Raciążensis	Drobin, Gralewó, Koziebrody, Kraykowo et Filia in Drozdowo, Raciąż, Rogotworsk, Strzegowo, Unieck, Unierzysz, Zochowo.
Sierpcensis	Borkowo, Bożewo, Góleszyn, Goysk, Gozdowo, Jeżewo, Kurowo, Mochowo, Sierpc, Szczutowo.
Szrenscensis	Dłutowo et Filia Nicko, Gradzanowo, Kuczbork Oppidum, Szreńsk Oppid., Sarnowo et Filia, Niechłanino, Radzanowo Oppidum, Zielona, Zielun.
Vissogrodensis	Czerwińsk, Gumino, Kobylniki, Radzikowi, Skołatowo, Wyszogród et Filia in Rembowo, Zakrzewo, Zukowo.
Zakroczymensis	Chociszewo, Grodziec, Joniec, Kamienica, Kroczewo, Krysk, Miączyno, Pomiechowo, Smoszewo, Wrona i Wrońska, Zakroczym Oppidum.
Ecclesiae Parochiales Archidiaconatus Dobrzynensis	
Dobrzynensis	Bądkowo, Dobrzyń Opp., Grochowalsk, Ligowo, Mokowo, Mokowo cum Sieczenie unita, Skempe, Sobowo, Tłuchowo, Wielgie.
Golubiodulscensis	Osiek Magna, Płonne, Radziki, Radomino, Strzygi, Swiedziebna, Trąbino, Księżę.
Gorzniensis	Brzozie Polskie, Brodnica Suburbium Ecclesiae S. Gregorii, Gorzno Opp. et Szczutowo Filia, Grążawy, Gorczenica Filia Osiek Magnae, Jastrzembie, Szczuka et Filia Cieleća.
Lipnensis	Czernikowo, Działyn, Kikół et Filia Grodzien, Karnkowo et Filia Wierzbicko, Lipno Oppidum, Łążyno, Mazowsze, Osiek Parva, Sumino, Wola post Incorpora. Ord. Carm, Convent. Trutovien.
Rypinensis	Chrostkowo, Dulsko, Rogowo, Róże, Rypino, Ibidem S. Spiritus, Sadłowo, Zale.
Ecclesiae Parochiales Archidiaconatus Pultoviensis	
Andrzeiowiensis	Andrzeiów Oppid., Czyżewo, Kołaki, Nur Opp., Boguty Fil., Rosochate, Rutki, Zambrowo Oppidum, Zaremby, Zawady, Zuzel.
Camenecensis	Jadowo, Kamieńczyk Oppidum, Kamionolas, Korytnica, Niegowo, Podstoliska, Sadowne, Stoczek, Suleiów.

Łomzensis	Kleczkowo, Łomża Opp., Miastkowo, Nowogrod, Puchały, Smłodów, Szczepankowo.
Macoviensis	Czerwonka, Gąsewo, Karniewo, Makow Opp., Podosie, Różan Opp., Szelkowo, Szewice, Zawady Filia Rożan.
Ostrołękensis	Kadzidło, Baranów, Krasnosielc, Myszyniec, Nowa Wieś, Ostrołęka Oppidum, Rzekuń, Sieluń, Zaremby.
Ostroviensis	Brok Oppid., Czerwin, Jelonki, Jasienica Filia Złotoryen., Lubotyń, Ostrow Opp., Piski, Szumowo, Troszyn, Wąsewo, Złotorya.
Pultoviensis	Dzierżenin, Gąsiorowo, Gzy, Pokrzywnica, Przewodowo, Pułtusk Civitas, Ibidem Eccl. S. Mariae Magdalene, Ibidem Eccl. B.V.M., Ibidem Capella Hospital S. Spiritus, Serock Opp., Smogorzewo, Szyski, Winnica.
Radzyminensis	Chotomowo, Dąbrówka, Nieporęt, Okunin, Radzymin, Tarchomin, Skaryszewo Oppidum, Wieliszewo.
Stanislawoviensis	Cygowo, Dobrze, Kłobow, Kobyłka, Pustelnik, Pniewnik, Okuniewo Oppidum, Stanisławów Oppidum,
Visnensis	Burzyno, Dobrzyń, Drozdowo, Jedwabne, Piątka., Płock Parva, Poryte, Przytuły, Wizna Opp.
Wąsossensis	Białaszewo, Grabowo, Graiewo Opp., Kolno Opp., Lachowo, Niedzwiedna, Romany, Radziłowo, Słucz, Szczucin, Wąsosz.
Wyszkoviensis	Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Goworowo, Lubiel, Obryte, Pniewo, Popowo, Poręba, Wyszków Oppidum, Zatory, Zamski, Sokołowo Filia Zamszen.

W 1785 roku diecezja płocka zorganizowana w trzech archidiakonatach oraz trzydziestu trzech dekanatach posiadała łącznie 312 parafii i 19 filii. Następny dokładny spis parafii diecezji podano w schematyzmie diecezji płockiej na rok 1801, czyli *de facto* rocznik ten ukazywał stan z 1800 roku. Nie pojawił się w tym schematyzmie podział na archidiakonaty.

Tabela 5. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1801 roku¹¹⁷.

Decanatus	Parochiae
Andrzejoviensis	Andrzejów Oppid., Czyżewo, Kołaki, Nur Oppid., Boguty Fil. Nuren., Rosochate, Rutki, Zambrow Oppid., Zaremby, Zawady, Zuzel.
Bielsensis	Biała, Bielsko Oppid., Bonisław, Ciecchino, Góra, Łąg, Proboszczewice, Słupia, Starożeby, Zagroba.

¹¹⁷ *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis A. D. 1801*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, T. I (1772-1830), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2010, s. 26-38. Przy sporządzaniu tablic zachowano dokładnie pisownię.

Bieżuniensis	Biežuń Opp., Chamsk et Fil. Poniatoŵo, Lubowidz, Łukomia, Lutocino, Rościszewo, Skrwilno, Zawidz, Zgliczyno.
Bodzanoviensis	Blichowo et Fil. Łubki, Bodzanowo Oppid., Bulkowo, Daniszewo, Kucice, Miszewo Garwackie, Łętowo, Orszymowo, Pilichowo, Święcieniec.
Ciechanoviensis	Ciechanow Op., Czernice, Grudusk, Koziczyno, Lekowo, Łysakowo, Pałuki, Sulerzyż, Zembak.
Dobrzynensis	Bątkowo, Czarne, Dobrzyn Op., Grochowalsk, Ligowo, Mokowo, Rokicie, Skępe Opp., Sobowo, Siecień, Tłuchowo, Wielgie.
Gostinensis	Dobrzykowo et Fil. Ciechomice, Duninowo, Gostynino Op., Mnich, Radziwie, Sokołowo, Solec.
Golubiodulscensis	Osiek Mag., Płonne, Radomino, Radziki, Strzygi, Świedziebna, Trąbino.
Gorzniensis	Brzozie Polsk., Brodnica Suburbium, Gorzno Op. et Fil. Szczutowo, Grązawy, Gorczenica Fil. Osiek Mag., Szczuka et Fil. Cielęta. Sub ditione Borussia
Janoviensis	Białuty, Chorzele Opp., Duczymino, Dzierzgowo, Grzebsk, Janow Opp., Janowiec, Krzynowłoga Major, Kuklino, Wieczfnia.
Lipnensis	Czernikowo, Działyn, Karnkowo et Fil. Wierzbisko, Kikoł et Fil. Grodzin, Lipno Oppid., Łązyno, Mazowsze, Osiek Parwa, Sumino, Wola.
Łomzensis	Kleczkowo, Łomża Opp., Miastkowo, Nowogrod Opp., Puchały, Smłodow, Szczepankowo.
Makoviensis	Czerwonka, Gąsewo, Karniewo, Krasnosielc, Makow Opp., Podosie, Rożan Opp., Szelkowo, Sieluń, Szwelice, Zawady Fil. Rózanen.
Młavensis	Bogurzyno, Dąbrowa, Lipowiec, Mława Opp., Niedzborz, Stupsk, Szydłowo, Woynowka Fil. Mlaven., Wyszyń, Zeromino Kapitulne, Zmiiewo.
Novomestensis	Ciemniewko, Ciehcino, Klukowo, Kraszewo, Królewsko, Łopacin, Nasielsk Opp., Nowe Miasto, Sochocin, Sońsk.
Ostrołęcensis	Baranowo, Kadzidło, Myszyniec, Nowa Wieś, Ostrołęka Opp., Rzekuń, Zaremby.
Ostroviensis	Brok Oppid., Czerwin, Jelonki, Jasienica Fil. Złotorien., Lubotyń, Ostrow Opp., Piski, Szumowo, Troszyn, Wąsewo, Złotoria.
Płocensis	Brwilno, Jemielnica, Miszewo Murowane, Miszewo Sledziowe, Płock Civitas, Radzanowo, Sikorz, Słupno, Trzepowo, Woźniki.
Płońscensis	Baboszewo, Dziektarzewo, Glinowieck, Małużyno, Płońsk Opp., Ibid. Praeben. Scti Petri, Radzymino, Sarbiewo et Fil. Smardzewo, Wierzbowiec.
Przasnensis	Bogate, Gołymino, Krasne, Krzynowłoga Minor, Pawłowo, Przasnysz Oppid., Węgra, Węgrzynowo, Zielona.
Pultoviensis	Dzierzenin, Gąsiorowo, Gzy, Pokrzywnica, Przewodowo, Pułtusk Civitas, Ibid. Eccl. Sanctae Mariae Magdal., Serock Opp., Smogorzewo, Szyski, Winnica, Zegrz.

Raciążensis	Drobin Opp., Gralewo, Koźmierz, Kraykowo et Fil. Drozdowo, Raciąż Opp., Rogotwórk, Strzegowo, Unieck, Unierzyż.
Radzyminensis	Chotomowo, Nieporęt, Okunin, Skaryszewo, Tarchomin, Wieliszewo. Radzymin i Dąbrówka - położone w zaborze austriackim.
Rypinensis	Chrostkowo, Dulsko, Rypin Oppid., Ibid. Praebend. S. Spiritus, Rogowo, Róże, Sadłowo, Zale.
Sierpsensis	Borkowo, Borzewo, Golezszyn, Gaysk et Fil. Szczutowo, Gozdowo, Jeżewo, Kurowo, Mochowo, Sierpc Opp.
Szreńscensis	Dłutowo et Fil. Nicko, Gradzanowo, Kaczobork, Szreńsk Opp., Sarnowo et Fil. Niechłanino, Radzanow Oppid., Zielona, Zieluń.
Wąsossensis	Białaszewo, Grabowo, Graiewo, Kolno Oppid., Lachowo, Niedzwiedna, Romany, Radziłowo, Słucz, Szczucin Opp., Wąsosz Opp.
Wiznensis	Burzyn, Dobrzyń, Drozdowo, Jedwabne, Piątka, Płock parva, Poryte, Przytuły, Wizna Opp.
Wyszogrodensis	Czerwińsk, Gumino, Kobylniki, Naruszewo, Radzikowo, Skołatowo, Wyszogrod Oppid., Zakrzewo, Zukowo.
Wyszkoviensis	Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Goworowo, Lubiel, Obryte, Pniewo, Popowo, Poręba, Wyszków Oppid., Zatory, Zamski et Fil. Sokołowo.
Zakroczymensis	Chociszewo, Groiec, Joniec, Kamienica, Krysk, Krocze, Pomiechowo, Smoszewo, Wrona et Wrońska, Zakroczym Oppid.
Camenecensis	sub Dominio Austriaco.
Stanisławowiensis	sub Dominio Austriaco.

Mamy tu podane dla diecezji płockiej 33 dekanaty, 301 parafii i 19 filii, ale faktycznie biskup płocki sprawował jurysdykcję nad 277 parafiami i 16 filiami zorganizowanymi w trzydziestu dekanatach. Przyczyną tego było praktyczne odłączenie od diecezji dekanatu górzeńskiego, politycznie położonego już w Prusach i części dekanatu kamieńczowskiego i stanisławowskiego, leżących w granicach Austrii. Taki stan diecezji utrzymał się do zmian w wyniku bulli *Ex imposita nobis* z 1818 roku. Warto tu zwrócić uwagę na pojawiające się zapisy w dekanacie górzeńskim: *sub ditione Borussiaca* oraz w dekanatach kamieńczowskim i stanisławowskim: *sub Dominio Austriaco*. Pierwszym terminem *ditio* określa się zarząd danymi terenami, ale z odcieniem zadanego gwałtu, ponieważ bez dobrowolnego aktu oddania tych parafii zabrano je diecezji płockiej. Sprawa jurysdykcji została uregulowana znacznie później, niż na terenach zajętych przez zaborcę austriackiego. Drugi termin *dominium* jest łagodniejszy w stosunku do pierwszego i oznacza panowanie (posiadanie) z wyrażeniem zgody na oddanie

jurysdykcji, nawet jeśli była ona stopniowo wymuszona, jak w przypadku diecezji płockiej.

Ostatni spis parafii dla diecezji płockiej przed zmianami, jakie miały zajść na ziemiach polskich w 1818 roku, posiadamy ze schematyzmu z 1814 roku. Diecezja płocka składała się z 30 dekanatów, 276 parafii i 25 filii.

Tabela 6. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1814 roku¹¹⁸.

Decanatus	Parochiae
Andrzejoviensis	Andrzejów Oppid., Czyżewo, Nur Oppid., Boguty fil. Nuren., Rosochate, Zaremby, Zawady, Zuzel, Złotoria et Filia Jasiennica.
Bielscensis	Biała, Bielsko Oppid., Bonisław, Ciechcino, Góra, Łąg, Proboszczewice, Słupia, Staroźreby, Zagroba.
Bieżuniensis	Bieżuń Opp., Chamsk et Filia Poniatowo, Lubowidz, Lutocino, Łukomia, Rościszewo, Skrwilno, Zawidz, Zgliczyno.
Bodzanoviensis	Blichowo et Filia Łubki, Bodzanowo Oppid., Bulkowo, Daniszewo, Kucice, Łętowo, Orszymowo, Pilichowo.
Ciechanoviensis	Ciechanow Op., Czerznice, Grudusk, Koziczyno, Lekowo, Łysakowo, Pałuki, Sulerzycz, Zembok.
Dobrzynensis	Bątkowo, Czarne, Dobrzyn Op., Grochowalsk, Ligowo et Filia Siedrogi, Mokowo, Rokicie, Skępe Opp., Sobowo, Siecień, Tłuchowo, Wielgie.
Gostinensis	Dobrzykowo et Filia Ciechomice, Gostynino Oppid., Mnich, Radziwie, Sokołowo, Solec.
Golubiodulscensis	Osiek Magna et Filia Gorczenice, Płonne, Radomino, Radziki, Strzygi, Świedziebna et Fil Xięnte.
Gorzniensis	Brzozie Polsk., Brodnica Suburbium, Gorzno Op. et Fil. Szczutowo, Grążawy, Gorczenica Fil. Osiek Mag., Szczuka et Fil. Cieleća.
Janoviensis	Białuty, Chorzele Opp., Duczymino, Dzierzgowo, Grzebsk, Janow Opp., Janowiec, Krzynowłoga Major, Kuklino, Wieczfnia.
Lipnensis	Czernikowo, Działyń, Karnkowo et Filia Wierzbisko, Kikoł et Filia Grodziedz., Lipno Oppid., Łążyń, Mazowsze, Osiek parva, Sumino, Wola.
Łomzensis	Kołaki, Łomża Opp., Lubotyń, Miastkowo, Nowogrod Opp., Puchały, Rutki, Smłodowo, Szczepankowo, Szumowo, Zambrow Opp., Zawady.
Makoviensis	Czerwonka, Gąsewo, Karniewo, Krasnosielc, Makow Opp., Podosie, Różan Opp., Szelkowo, Szwelice, Zawady et Filia Różan.

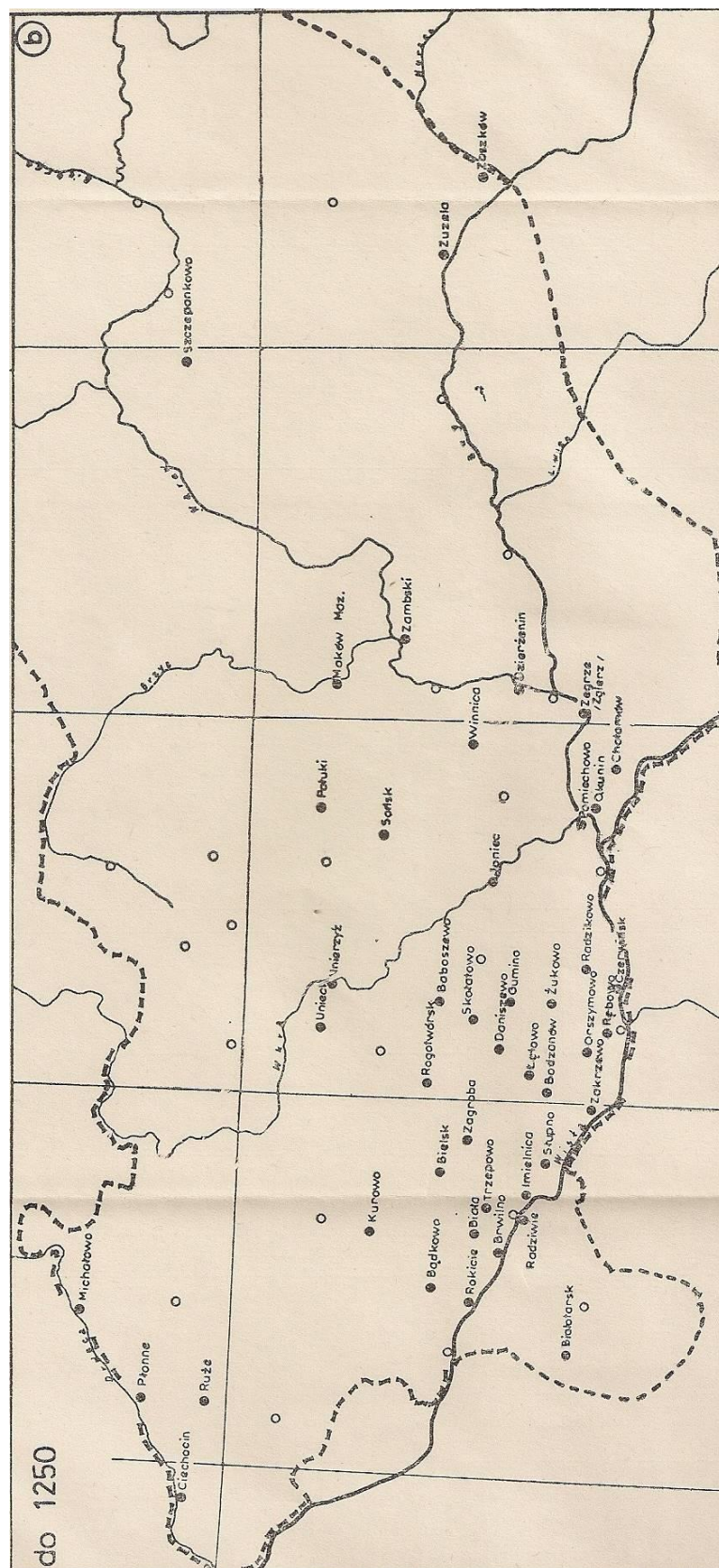
¹¹⁸ *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis A. D. 1814*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*. T. I (1772-1830), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2010, s. 139-159. Zachowano dokładnie pisownię. Nie wypisywano tu imiennie duchowieństwa czy zakonników.

Mlavenis	Bogurzyno, Dąbrowa, Lipowiec, Mława Opp., Niedzborz, Stupsk, Szydłowo, Woynowka Filia Mlavenis, Wyszyny, Zerumino Kapitulne, Zmijewo.
Novomestensis	Ciemniewko, Ciechcino, Gromadzino, Klukowo, Kraszewo, Królewó, Łopacin, Nasielsk Opp., Nowe Miasto Oppid., Sochocin, Sońsk.
Ostrołęcensis	Baranowo et Fil. Brodowa Łąka, Goworowo, Kadzidło, Myszyniec, Nowa Wieś, Ostrołęka Opp., Rzekuń, Sieluń et Filia Glinki, Zaręby, Goworowo, Sieluń et Fil. Glinki.
Ostroviensis	Brok Oppid., Czerwin, Jelonki, Kleczkowo, Ostrow Opp., Piski, Poremba, Troszyn, Wąsewo,
Plocensis	Brwilno, Miszewo Murowane, Miszewo Strzałkowskie, Płock Civitas, Radzanowo, Sikorz, Słupno, Święcennice, Trzepowo, Woźniki.
Płońscensis	Baboszewo, Dziektarzewo, Glinowieck, Małuzyno, Płońsk Opp., Ibid. Praeben. Scti Petri, Radzymino, Sarbiewo et Fil. Smardzewo, Wierzbowicz.
Przasnensis	Bogate, Gołymino, Krasne, Krzynowłoga Minor, Pawłowo, Przasnysz Oppid., Węgra, Węgrzynowo, Zielona.
Pultoviensis	Dzierżenin, Gąsiorowo, Gzy, Pokrzywnica, Przewodowo, Pułtusk Civitas, Ibid. Eccl. Sanctae Mariae Magdal., Serock Opp., Smogorzewo, Szyszki, Winnica, Zegrz.
Raciążensis	Drobin Opp., Gralewó, Koziebrody, Kraykowo et Fil. Drozdowo, Raciąż Opp., Rogotwórk, Strzegowo, Unieck, Unierzyż.
Rypinensis	Chrostkowo, Dulsko, Rypin Oppid., Ibid. Praebend. S. Spiritus, Rogowo, Roże, Sadłowo, Zale.
Sierpscensis	Borków, Borzewo, Goleśzyn, Goysk et Fil. Szczutowo, Gozdowo, Jeżewo, Kurowo, Mochowo, Sierpc Opp.
Szreńscensis	Dłutowo et Fil. Nicko, Radzanowo, Kuczbork, Szreńsk Opp., Sarnowo et Fil. Niechłanino, Radzanow Oppid., Zielona, Zieluń.
Wąssosensis	Białaszewo, Grabowo, Graiewo, Kolno Oppid., Lachowo, Niedzwiedna, Romany, Radziłowo, Słucz, Wąssosz Opp.
Wiznensis	Burzyn, Dobrzyń, Drozdowo, Jedwabne, Piątница, Płock parva, Poryte, Przytuły, Wizna Opp. et Fil. Giełczyn.
Wissogrodensis	Czerwinsk, Gumino, Kobylniki, Naruszewo, Radzikowo, Skołatowo, Wyszogrod Oppid. et Fil. Rembowo, Zakrzewo, Zukowo.
Wyszkoviensis	Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Obryte, Pniewo, Popowo, Wyszkw Oppid., Zatory, Zamski et Fil. Sokołowo.
Zakroczymensis	Chociszewo, Grodzice, Joniec, Kamienica, Krysk, Kroczewo, Pomniechowo, Smoszewo, Wrona, Zakroczym Oppid.

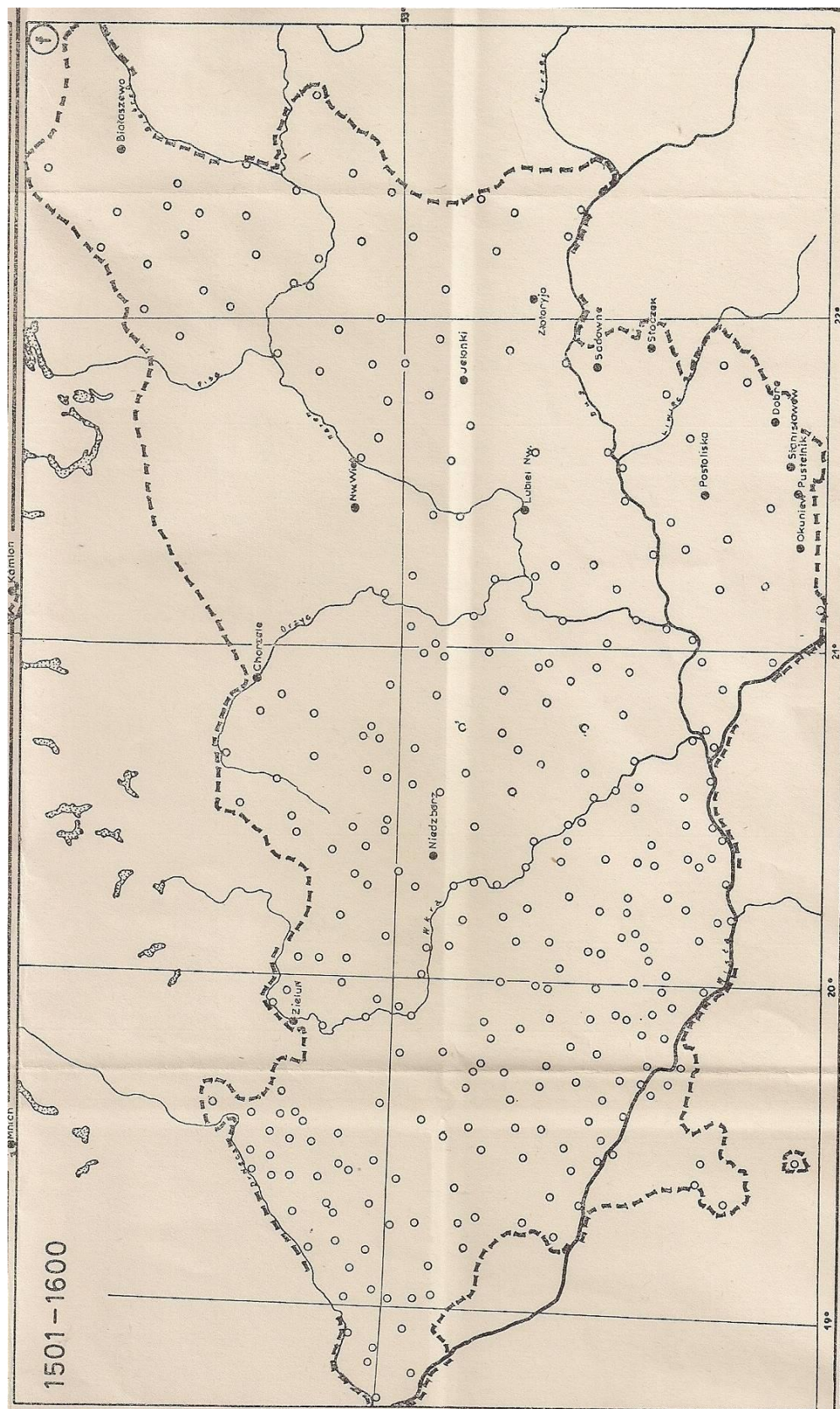
Przedstawione opisy tabelaryczne ukazują jak wyglądała wewnętrzna organizacja administracyjna diecezji płockiej. Następny zachowany schematyzm jest już z 1819

roku. Ukazuje on faktycznie stan diecezji z roku poprzedniego, 1818, ale już po zmianach, które przyniosła bulla Piusa VII *Ex imposita Nobis*.

Poniżej zamieszczono mapy ukazujące organizację sieci parafialnej. Oryginalnie mapa: K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.* zamieszczona jest w „Studiach Płockich” 3(1975). Jako dodatek tworzy całość podzieloną na sektory: a) XI—XII wiek, kaplice grodowe, b) do 1250, c) 1251—1350, d) 1351—1400, e) 1401—1500, f) 1501—1600. Dla naszych potrzeb, dla wygodniejszego i łatwiejszego wglądu, każda z sekcji została tu przedstawiona jako oddzielna mapa.

Mapa 3. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*,
b) do 1250.

Mapa 7. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*,
f) 1501-1600.

Rozdział III

Granice diecezji płockiej do 1818 roku

Rozdział drugi ostatecznie dał nam obraz wewnętrznego rozwoju diecezji powstałej około 1075 roku. Poświęcony był najpierw rozwojowi sieci parafialnej. Bo to one powstawały najpierw, wyłaniając się z pierwszych, jeszcze dziesięciowiecznych, a potem jedenastowiecznych ośrodków duszpasterskich. Później, w miarę rozwoju życia duszpasterskiego diecezji, następowała dalsza organizacja także jej życia administracyjnego. Dlatego coraz liczniejsze parafie organizowano w mniejsze okręgi, zwane dekanatami. Potem, dla łatwiejszego zarządzania, powstały większe okręgi, zwane archidiaconatami. Archidiaconaty ostatecznie od czasów Soboru Trydenckiego traciły na znaczeniu i praktycznie jeszcze w okresie staropolskim dziejów Kościoła w Polsce zaginęły. Poniekąd pojawiający się w międzyczasie urząd oficjała, który dla określonego okręgu diecezji sprawował w imieniu biskupa ordynariusza władzę sądowniczą, spowodował, że próbowano okręgi podległe temu urzędowi nazywać oficjالاتami. Ale nie były to archidiaconaty. Jedynie w niektórych tylko diecezjach, między innymi w diecezji płockiej, w pierwszych latach po 1818 roku, a więc już w okresie zaborów, jeszcze próbowano do nich nawiązywać. Ostatecznie jednak podział na te większe okręgi administracyjne zaginął i od wieku XIX diecezje dzielą się na dekanaty.

W niniejszym rozdziale zajmiemy się przedstawieniem granic diecezji od jej powstania do zmian, jakie nastąpiły w następstwie rozbiorów Polski ze wszystkimi uwarunkowaniami historycznymi i szczegółami sporów oraz rozmów między zainteresowanymi diecezjami.

Jednakże dokładne granice diecezji, nawet po pracowitym rozpoznawaniu poszczególnych spraw granicznych, będzie możliwe dopiero dzięki zachowanym protokołom kanonicznym wizytacji parafii diecezji, a dla ostatnich lat omawianego okresu, wykazom parafii w schematyzmach diecezji płockiej.

§ 1. Misja pruska i granica z diecezją chełmińską

1. Plany chrystianizacji Prusów oraz rola przewidziana dla diecezji płockiej

Tak się złożyło, że u zarania swoich dziejów diecezja płocka musiała zainteresować się północną swoją częścią. Bowiem wszystko wskazuje, że jej oddziaływanie chrystianizacyjne sięgało daleko, aż po Ziemię Chełmińską i tereny pruskie.

Pierwsze próby chrystianizacji Prusów podjęto za księcia Bolesława I Chrobrego, który chciał wykorzystać zapal misyjny dawnego biskupa Pragi, Wojciecha. Czyli cała Polska była tym zainteresowana. Niestety początki tej misji okazały się fatalne dla biskupa, który zginął śmiercią męczeńską w 997 roku¹.

W planach papieskich część składowa diecezji płockiej, jaką stanowiła Ziemia Chełmińska, od początku wyznaczona w charakterze bazy misyjnej w kierunku ziem pruskich, przewidziana została do utworzenia nowej diecezji. Już w 1216 roku papież Innocenty III (1198-1216) mianował Chrystiana biskupem misyjnym dla Prus², uposażył go w liczne przywileje, a książęta Konrad Mazowiecki, Władysław Odonic i biskup płocki Gedko (1207-1223)³ wsparli jego działania nadaniami ziemskimi. Należy bowiem tu wspomnieć, w kwestii wyjaśnienia owych licznych nadań wsi i miast, że w roku 1217 papież Honoriusz III (1216-1227) wezwał świat europejskich rycerzy do krucjaty przeciwko Prusom, którzy uderzyli na neofitów i zachwiali misją chrześcijańską⁴. Działania militarne umocniły pozycje chrześcijańskie i zrodziły możliwości stworzenia biskupstwa chełmińskiego⁵.

Sprawy potoczyły się już szybko. Biskup Chrystian nosił się z zamiarem utworzenia normalnej struktury kościelnej na ziemiach pruskich, a papież Honoriusz III wy-

¹ A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 1, Kraków 2014, s. 102-104.

² Cz. Deptuła, *Chrystian*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 293-294. S. Chodyński, *Chełmińskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. przez M. Nowodworskiego, t. 3, Warszawa 1874, s. 230.

³ J. Bazydło, *Gedko*, w: *EK*, t. 5, Lublin 1989, kol. 926.; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 31-32.

⁴ B. Kumor, *Chryścianizacja Prusów*, w: B. Kumor, Z. Obertyński, *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 198. Do krucjaty doszło, ale dopiero w 1222 roku z udziałem książąt Leszka Białego, Konrada Mazowieckiego, Henryka Brodatego oraz abpa Wincentego z Czarnkowa i biskupów polskich oraz rycerzy. Powtórzono ją w 1223 roku.

⁵ Zob. S. Chodyński, *Chełmińskie biskupstwo*, w: *EKN*, t. 3, s. 229-240; B. Kumor, *Chełmińska diecezja*, w: *EK*, t. 3, Lublin 1985, kol. 113-123.

szedł naprzeciw tym oczekiwaniom. Listem Apostolskim *Etsi secundum Apostolum* z dnia 5 maja 1218 roku nadał Chrystianowi szerokie uprawnienia i tego samego dnia, bullą *Cum in partibus*, nakazał mu podzielić Prusy na dwie lub trzy diecezje oraz wyświęcić dla nich biskupów⁶. Cały czas jednak papież powierzał kontrolę nad tymi działaniami, jako swemu legatowi, arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, Henrykowi Kietliczowi (1199-1219), a następnie Wincentemu z Niakła (1220-1232)⁷. Pisząc o tym, historyk ks. Bolesław Kumor twierdził, że prawdopodobnie w związku z tą legacją papieską arcybiskupów oraz za zgodą księcia Konrada Mazowieckiego, a także kapituły płockiej, biskup Gedko odstąpił 5 sierpnia 1222 roku biskupowi Chrystianowi Ziemię Chełmińską i Lubawską, a ponadto niektóre dziesięciny i majątki należące do biskupstwa płockiego, wraz z jurysdykcją kościelną, co miało stanowić bazę materialną pod erekcję nowego biskupstwa⁸. Papież Honoriusz III bullą *Cum a nobis petitur* z dnia 11 kwietnia 1223 roku zatwierdził darowiznę biskupa płockiego na rzecz biskupa pruskiego⁹. W rękach biskupa Chrystiana znalazła się Ziemia Chełmińska i całe Prusy.

Kiedy biskup Chrystian w latach 1233-39 przebywał w niewoli u Sambijczyków, Krzyżacy znaleźli poparcie u legata Wilhelma, a ten postarał się u papieża Grzegorza IX o bullę z dnia 30 maja 1236 roku, w której papież nakazał podzielić Prusy na trzy diecezje i obsadzić ich dominikanami¹⁰.

Ostatecznie legat papieża Innocentego IV (1243-1254), Wilhelm z Modeny, podzielił wreszcie Prusy na trzy diecezje: pomezańską, warmińską i sambijską dekretem *Noverit universitas vestra* z dnia 4 lipca 1243 roku, a z Ziemi Chełmińskiej utworzył czwartą diecezję¹¹. W skład diecezji chełmińskiej weszły Ziemia Chełmińska, określona

⁶ Honoriusz III, List apostolski *Etsi secundum Apostolum* z dnia 5 maja 1218 roku, w: *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304*, vol. I, nr 5770-5771, Berolini 1874-1875, s. 507; Tenże, Bulla *Cum in partibus* z dnia 5 maja 1218 roku, w: Tamże.

⁷ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1, nr 29, Romae 1860, s. 4.

⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, Nadbitka z czasopisma *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, t. 18, Lublin 1969, s. 331; t. 19, Lublin 1969, s. 278-279; *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. 3, Wrocław 1964, nr 273, s. 40-43; R. Grodecki, *Gedko biskup płocki*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 369; *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, t. 1, nr 217, Warszawa 1919, s. 214-218. Ze stwierdzeniem B. Kumora nie zgodził się ks. Antoni Liedtke, który powołując się na R. Grodeckiego w PSB, t. 7, s. 369 przywołuje jego zapis, że „...darowizny księcia (Konrada) w ziemi chełmińskiej uzupełnił Gedko przelaniem na Chrystiana biskupich praw diecezjalnych w tejże ziemi, które dotąd przysługiwały katedrze płockiej”. Zob. A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przyszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, t. 34, Kraków 1971, s. 65, przypis 12.

⁹ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis...*, t. 1, nr 221, s. 227-229.

¹⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji...*, t. 18, s. 331.

¹¹ B. Kumor, *Kościelna geografia historyczna diecezji pruskich (1243-1993)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1(1996), s. 29. A. Liedtke uważa, że B. Kumor błędnie odczytał datę dekretu. W oparciu o określenie „quarto die stantis iulii” należałoby zamiast 4 lipca 1243 roku podać datę 29 lipca

rzekami Wisłą, Drwęcą i Ossą oraz Ziemia Lubawska. Te postanowienia potwierdził bullą *Hiis, quae per dilectos* z dnia 29 lipca 1243 roku papież Innocenty IV¹².

Do Ziemi Chełmińskiej należą tereny położone w łuku Wisły, na prawym jej brzegu. Od południa granicę tego obszaru wyznacza rzeka Drweca, a od wschodu rzeka Lutryna, która łączy się z uchodzącą na północy do Wisły rzeką Ossą. Taki był pierwotny obszar Ziemi Chełmińskiej, który w II połowie XIII wieku wzbogacił się na północno-wschodniej ścianie o obszar po prawej stronie rzeki Ossy wokół miasteczka Łasin oraz o Ziemię Lubawską na południowym wschodzie. Dodatkowo do Ziemi Chełmińskiej przyłączono w 1317 roku także Ziemię Michałowską, która w rzeczywistości była częścią Ziemi Dobrzyńskiej leżącą naprzeciw Brodnicy¹³. Dwa najstarsze i główne miasta tego regionu to Chełmno i Toruń¹⁴.

Do Ziemi Lubawskiej zaliczyć możemy tereny położone pomiędzy rzekami Drwęcą, Brynicą i Wel z miejscowościami Kurzętnik, Lubawa i Lidzbark Welski. Nowe Miasto Lubawskie pierwotnie założone było na prawej stronie Drwęcą i należało do Ziemi Chełmińskiej. Na mocy ustaleń II pokoju w Toruniu w 1466 roku Krzyżacy oddali Polsce m.in. Ziemię Michałowską, Lubawską i Chełmińską¹⁵.

2. Spory graniczne pomiędzy diecezją plocką a chełmińską

Ziemię Chełmińska oraz Lubawska, które zostały w 1222 roku dobrowolnie oddane pod jurysdykcję biskupa Chrystiana, a które tworzyły od 1243 roku diecezję chełmińską, stały się w niedalekiej przyszłości źródłem pretensji biskupów plockich. Wy-

1243 roku. Dokładne wyjaśnienie zob. A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej...*, s. 65, przypis 12.

¹² *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands*, t. 1, Mainz 1860, nr 6, s. 8-9; Tamże, nr 7, s. 9 n.; T. Glemma, *Dzieje diecezji chełmińskiej*, w: *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego. Ser. Balticum*, z. 2, s. 183 n.; Gerard Kucharski zwraca uwagę na fakt, że choć Ziemia Lubawska pierwotnie wymieniona została w bulli erekcyjnej diecezji chełmińskiej, to w dekrete legata Wilhelma nie ma określonych granic i wymieniona jest tylko z nazwy jako *Lubouia*. Pierwotnie biskupowi Chrystianowi wyznaczono z sześćset łanów i jedną trzecią Ziemi Lubawskiej. Dopiero 16 września 1257 roku w wystawionym nad rzeką Wel (Wełną) dokumencie przez księcia kujawskiego Kazimierza Konradowica możemy przeczytać, że katedra Świętej Trójcy w Chełmży otrzymała połowę Ziemi Lubawskiej. W ten sposób przy diecezji chełmińskiej znalazło się 5/6 tej ziemi, a 1/6 należała do Krzyżaków. Zob. G. Kucharski, *Nadanie Ziemi Lubawskiej księcia Kazimierza Konradowica na rzecz biskupstwa chełmińskiego z 1257 roku*, „*Studia Pelplińskie*”, 32(2002), s. 127-129.

¹³ *Ziemia chełmińska w przeszłości: wybór tekstów źródłowych*, red. M. Biskup, Toruń 1961, s. 6.

¹⁴ Obecnie w skład Ziemi Chełmińskiej wchodzi z województwa kujawsko-pomorskiego: Toruń, Grudziądz, Brodnica, Chełmno, Chełmża, Wąbrzeźno, Golub-Dobrzyń, Kowalewo Pomorskie, Jabłono-wo Pomorskie, Łasin, Radzyń Chełmiński oraz z województwa warmińsko-mazurskiego: Nowe Miasto Lubawskie, Lubawa, Lidzbark.

¹⁵ G. Kucharski, *Nadanie Ziemi Lubawskiej...*, s. 127-129; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji...*, t. 18, s. 331-332.

dawało się, że spór graniczny na linii diecezja plocka - diecezja chełmińska, został zażegnany umową z dnia 6 grudnia 1289 roku, kiedy to biskup plocki Tomasz (1271-1294)¹⁶, zrzekając się jurysdykcji, otrzymał od biskupa chełmińskiego Wenera (1275-1291) wieś Orzechowo położoną koło Torunia i trzysta łanów ziemi w Ziemi Lubawskiej¹⁷.

Pierwsze pretensje do Ziemi Chełmińskiej wysunął biskup Andrzej II Ciołek (1254-1260)¹⁸, kiedy papież Aleksander IV (1254-1261) ustanowił 31 marca 1255 roku metropolię ryską i włączył do niej z metropolii gnieźnieńskiej diecezję chełmińską. Biskup plocki Andrzej powołał się na przynależność tej ziemi do diecezji plockiej i zażądał zwrotu dochodów z Ziemi Chełmińskiej. Co ciekawe, wyznaczeni przez papieża sędziowie, wydając 12 lutego 1259 roku w Toruniu wyrok, przyznali tę ziemię biskupowi plockiemu i diecezji plockiej. Jednak biskup chełmiński Heidenryk (1245-1263) odwołał się od tej decyzji. Sprawa pozostała w zawieszeniu aż do 1289 roku¹⁹.

W księgach akt diecezji chełmińskiej dokument sporządzony w Toruniu w dniu św. Mikołaja, tj. 6 grudnia 1289 roku, przygotowano w trzech egzemplarzach: pierwszy akt dla biskupa plockiego, Tomasza (zm. 1294)²⁰, drugi akt dla biskupa chełmińskiego Wenera (1275-1291), następcy biskupa Heidenryka, i trzeci akt dla dziekana Piotra z Łęczycy jako sędziego delegowanego przez Stolicę Apostolską²¹. Mediatorami w tej *dissensionis* są również biskup włocławski Wisław (1284-1300), a także niejaki Meyncone z Querenworde²², magister Ziemi Pruskiej. Dokumentem tym biskup Tomasz zrzekł się wszelkiej jurysdykcji nad Ziemią Chełmińską w imieniu własnym oraz swoich następców. Za uwierzytelnioną zgodą swojej kapituły, przekazał wszystkie *instrumenta, privilegia seu rescripta* biskupowi chełmińskiemu Wernerowi i obiecał, że żadnych praw doczesnych ani duchowych do tej ziemi rościć nie będzie. W zamian za to, jak wspomniano wyżej, biskup Werner, za zgodą własnej kapituły, przekazał biskupowi Tomaszowi oraz Kościołowi plockiemu wioskę Orzechowo z prawem patronatu w wysokości trzydziestu marek i trzystu łanów w Ziemi Lubawskiej ze wszystkimi prawami

¹⁶ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 34.

¹⁷ *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, nr 38, Warszawa 1863, s. 28 n.; *Urkundenbuch des Bistums Culm*, t. 1, Danzig 1885, nr 121, s. 79 n.; *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 4, nr 19, Kraków 1888, s. 163 n.; Tamże, nr 20, s. 164.

¹⁸ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej...*, s. 33-34.

¹⁹ *Urkundenbuch des Bistums Culm*, t. 1, nr 121, s. 79-86; A. Liedtke, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej...*, s. 72.

²⁰ Biogram tego biskupa plockiego zob. A. J. Nowowiejski, *Płock, Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 43.

²¹ *UBCulm*, t. 1, nr 121, s. 79-86.

²² *UBCulm*, t. 1, nr 121, s. 80.

doczesnymi i wiecznymi. Poczynione ustalenia biskup Werner poparł przysięgą na krzyż święty, wobec rycerzy i świadków, że ustaleń dotrzyma. Karą za złamanie porozumienia miało być wypłacenie tysiąca marek w czystym srebrze dla biskupa płockiego. Świadcami układu poza wspomnianymi wyżej osobami biskupów i mediatorów byli ze strony płockiej: dziekan Jan, archidiakon Gotsko, kustosz Bartłomiej, scholastyk Mikołaj, subkustosz Jakub oraz kanonik płocki Mikołaj. Sygnatariuszami dokumentu ze strony diecezji chełmińskiej byli: przepozyt Henryk, kustosz Jan, kantor Henryk, Konrad z Elbingo, Henryk z Munsterberk, kanonik chełmiński Mikołaj, Chrystian, przepozyt wyspy św. Marii, Konrad Stango, prowincjał Ziemi Chełmińskiej, Henryk Wberlinge, komtur toruński, Ludegerus, Jan. Akt ten podpisali także obywatele: Gizo, gwardian Braci Mniejszych i jego towarzysz Wezlo oraz rycerze: pan Arnold z Waldov, pan Bartłomiej z Ruthenberk, pan Henryk z Cigenberk. Znaleźli się tu również obywatele toruńscy: wójt Henryk ze Złotej Góry, Gotko Lessehorn, Henryk Clumpingus i wielu innych godnych wiary²³. Przekazane diecezji płockiej tereny wsi Orzechowo i trzysta łanów w Ziemi Lubawskiej dały fundamenty pod parafię w Brzoziu, którą erygował po 1310 roku Jan III, biskup płocki w latach 1310-1318²⁴.

Kwestie uzgodnień z 1289 roku ponownie pojawiły się na wokandzie sądowej 19 lutego 1293 roku²⁵. Zarzutem było nieuzasadnione określanie terenów oddanych diecezji chełmińskiej jako należących do Kościoła płockiego i jego biskupa. W tym jednostronnym osądzie biskup chełmiński, Henryk Schenk (1291-1301) w obecności prepozyta Henryka, a także pozostałych członków kapituły chełmińskiej, powołując na mediatorów wspomnianych już wyżej biskupa włocławskiego Wisława (1284-1300) oraz szlachetnego i religijnego Meynardo z Querenvorde, magistra pruskiego, *tenore praesentium*, czyli na podstawie przedłożonych oryginalnych pism z 1289 roku, oświadczyli, że biskup i Kościół płocki zrzekli się praw do Ziemi Chełmińskiej *iam dudum*, czyli już dawno. Biskup Henryk zmienił w tym dokumencie uposażenie na rzecz Kościoła płockiego. Orzechowo i 30 marek z dóbr biskupich na rzecz Płocka pozostało. W dobrach orzechowskich biskup płocki miał otrzymać 70 łanów ziemi, wójtostwo z pięcioma łanami wolnymi i prawo patronatu z ośmioma łanami parafialnymi, czyli wszystkie prawa doczesne. Biskup Henryk stwierdził, że żadnych praw sobie nie zastrzega i nie rezerwuje co do tych dóbr, ale mimochodem dorzucił prawnicze

²³ Tamże, s. 81-85.

²⁴ *Diecezja chełmińska, Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 487; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 35.

²⁵ UBCulm t. 1, nr 131, s. 92 n.

określenie: *nisi solum spirituale iudicium*, co musiało zapewne otwierać furtkę późniejszym roszczeniom. Dokument został podpisany przez biskupa Henryka oraz prepozyta Henryka²⁶, Henryka z Munterberch, kapelana biskupiego Mikołaja i wielu pobożnych licznie zgromadzonych mężów. Wspominani kanonicy chełmińscy wywodzili się spośród Krzyżaków. W dokumencie nie wymieniono miejscowości jego podpisania, tylko datę dzienną, 19 lutego 1293 roku²⁷.

Dopiero pięć dni później, tj. 24 lutego 1293 roku, przebywający w Orzechowie biskup płocki Tomasz (ok. 1271-1294), w obecności wymienionych mediatorów, a także prepozyta Jana, dziekana Jana, scholastyka Mikołaja, archidiakona Gosko, kustosza Bartłomieja, wobec całej kapituły płockiej i wielu pobożnych oraz licznie zgromadzonych kanoników płockiego Kościoła, podpisał w dniu św. Mateusza Apostoła dokument o identycznej treści, potwierdzając wcześniejsze ustalenia²⁸. Biskup płocki Tomasz podpisał się również pod zastrzeżeniem, że biskup Henryk nie rości pretensji do praw i ziem przeniesionych na rzecz biskupa płockiego, *nisi solum spirituale iudicium*²⁹.

Spór graniczny na tym odcinku odrodził się w dniu 19 czerwca 1378 roku³⁰, kiedy Kościołem chełmińskim zarządzał biskup Wikbold Dobilstein (1363-1385)³¹, wcześniej kapelan wielkiego mistrza krzyżackiego Winrycha von Kniprode i dotyczył 300 łanów ziemi w Ziemi Lubawskiej. W numerze 351 *Księgi Akt Biskupstwa Chełmińskiego* mamy podane dwie wersje dokumentu sporządzonego w miejscowości Brzozie, będącego porozumieniem w sprawie ziem wcześniej przyznanych Kościołowi płockiemu, na bazie których utworzono potem parafię³². Pierwsza wersja dokumentu została sporządzona dla biskupa płockiego Dobiesława z Golczewa Sowka herbu Prawdzic (1375-1381)³³, a druga dla kapituły katedralnej chełmińskiej reprezentowanej przez prepozyta Jana ze Smalburga³⁴ i dziekana Konrada z Melsak³⁵. Dziwić może nieobecność biskupa,

²⁶ R. Krajniak, *Prepozyci krzyżackiej kapituły katedralnej w Chełmży w latach 1266-1457*, „Zapiski Historyczne”, t. 75, z. 3, Toruń 2010, s. 16-17.

²⁷ UBCulm, t. 1, nr 131, s. 93.

²⁸ Tamże, nr 132, s. 93 n.

²⁹ Tamże, s. 94.

³⁰ Tamże, t. 1, nr 351, s. 268-271.

³¹ T. Glemma, *Historjografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*, Dysertacja doktorska, w: *Nova Polonia Sacra*, t. 2, Kraków 1926, s. 89.

³² UBCulm, t. 1, nr 351, s. 268-274.

³³ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 46-48.

³⁴ R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku*, *Studium prozopograficzne*, Toruń 2013, s. 195.

³⁵ R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły...*, s. 190-191.

ale Wikbold zdał rządy kapitule, a sam przebywał w swoich rodzinnych stronach³⁶. W imieniu chełmińskiej diecezji i biskupa działał zatem prepozyt Jan³⁷. Granice oznaczono jako pewne i rozróżnione z dokonaniem pomiaru³⁸. Dokument płocki i chełmiński podpisali biskup Dobiesław, prepozyt Bronisław z Kurzętnik, a jednocześnie gnieźnieński oraz płocki kanonik, następnie archidiakon dobrzyński Jan, oficjał Piotr, Albert Jan i Świętosław z Langu, a także Sędziwój z Płocka, wikariusz generalny biskupa chełmińskiego Jan z Thura³⁹, kustosz Jan z Nysy⁴⁰, Mikołaj z Vranksteyn⁴¹, kanonik chełmiński i płocki Jan Schulmeister⁴², proboszcz w Brzoziu - Mikołaj, proboszcz w Swyner - Jan z Leslow, Świętosław, notariusz publiczny oraz dziedzic z Granzow - Jan Achttisnicht oraz Henryk - wójt w Brzoziu oraz inni liczni i godni wiary. Przy spisaniu dokumentów obecny był również gorliwy rycerz Jaszcone z Osieka⁴³.

Kolejnym zarzewiem konfliktu na początku XIV wieku była Ziemia Michałowska. Tym terminem określano część Ziemi Dobrzyńskiej z Michałowem, które po spaleniu zostało włączone do Brodnicy. Spór jednak szybko zakończono gdy w 1312 roku

³⁶ W 1375 rycerz Jan z Kruszyn, porwał i więził biskupa przez 44 dni w Dobrzyniu oraz w miejscowości Słozewy. Po tym zdarzeniu papież Grzegorz XI rzucił na porywacza klątwę, ten zaś w akcie skruchy ufundował wikariat przy kościele szpitalnym w Brodnicy. Niedługo potem biskup wyjechał w swoje rodzinne strony, zdał diecezję kapitule, a w latach 1379-1380 wikarem Janowi. Oficjalnie zdał biskupstwo między 1380-1385, używając tytułu biskupa chełmińskiego dożywotnio. Przed swoją śmiercią spisał testament przekazując legaty katedrze w Chełmży oraz kościołowi klasztornemu w Pelplinie. Pochowany w klasztorze cystersów w Altenburgu. T. Glemma, *Historjografia diecezji chełmińskiej...*, s. 90 n. Oficjalnie do 1385 roku był biskupem chełmińskim, a więc w czasie toczącego się sporu.

³⁷ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 47.

³⁸ UBCulm, t. 1, nr 351, s. 271-272: *Primo incipiendo a loco, in quo Brenniczia influit Drwancziam contra Swocziam, ubi prima est granicia; et ascendendo Drwancziam in pede montis et in quadam pinu non longe a Drwanczia posita secunda repetitur signata granicia. Deinde eundo directe per viam antiquam apud lacum Sugana circa viam, que ducit de villa Sugana in Brzosze Pauli, tertia granicia in quodam trinco lapidibus circumdato signata repetitur. A quo quidem trunco descendendo dextrorsum per granicias medias usque ad littas lacus Sugana, et ulterius in littore lacus ad ecclesiam nostrum Plocensem pertinente versus meridionem plagam, lacu autem, piscine et locis palustribus ecclesie Culmensis capitulo manentibus, usque ad aggerem ex opposito molendini, et inde circa fluvium Suganice, cuius fluvii medietas infra aggerem et molendium ad nostrum Plocensem ecclesiam pertineat; in quadam alno quartam fecimus signari graniciam circa ipsum fluvium Suganice infra alnum predictam ad nostrum ecclesiam Plocensem ex integro pertinentem. De hac vero alno ascendendo montem sinistrorum quinta granicia in quadam tilia de nostro consensus extitit consignata. Demum ab illa descendendo dextrorsum in prato vicino sexta habetur statue erectione, acumulatione terre et congeries lapidum signata granicia. A qua eundo per diametrum et medias granicias de novo etiam erectas trans fluvium lacum Sambrze influentem usque ad quondam alnum, cuius incisione in ipsa alno et circa eam lapidum congeries non longe positorum septimam graniciam fecimus consignari. A qua per dyametrum etiam per granicias medias eundo contra Brenicziam, octava granicia in quadam quercu circa Brennicziam ipsius querens excisione reperitur consignata. Intra quas quidem granicias per descensum Brenniczie in Drwancziam supradicti trecenti mansi sunt inclusi integraliter, medietate utilitatis fluviorum Brenniczie et Drwanczie cum directo et pleno dominio lacuum agrorum et ceterorum superscriptis limitibus inclusorum, sicut ad Culmensis ecclesie capitulum spectabant, ad nostrum ecclesiam Plocensem pertinente.*

³⁹ R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły...*, s. 67 i s. 97.

⁴⁰ Tamże, s. 54.

⁴¹ Tamże, s. 219-220; R. Krajniak, *Prepozyci krzyżackiej kapituły...*, s. 31.

⁴² R. Krajniak, *Duchowieństwo kapituły...*, s. 177-178.

⁴³ UBCulm, t. 1, nr 351, s. 273-274.

Karol z Trewiru, mistrz krzyżacki, na zjeździe w Grudziądzu oświadczył uroczyście, iż Ziemia Michałowska należała od zawsze do diecezji płockiej⁴⁴.

Zmiany graniczne na tym odcinku (Ziemia Michałowska) nastąpiły jednakże w 1317 roku, a podyktowane były ekspansją zakonu krzyżackiego⁴⁵. Ustalono wtedy, że linia graniczna między dobrami biskupa płockiego oraz diecezji płockiej, a diecezją chełmińską i dobrami zakonnymi będzie przebiegać w rejonie Brodnicy wzdłuż rzeki Drwęcy, a dalej granicę wytyczą miejscowości Jastrzębie i Gołkowo. Biskup płocki Jan herbu Nałęcz (1310-1318) w dniu 5 sierpnia 1317 roku potwierdził te ustalenia w ramach obopólnego porozumienia⁴⁶. Poświadczyli je komtur prowincji Henryk z Gery, prepozyt Florian, scholastyk Albert, archidiakon dobrzyński i kanonik płocki Wolkmar, a mediatorami byli Konrad, adwokat chełmiński oraz Henryk z Milin⁴⁷.

Wspomniana wyżej parafia Jastrzębie pojawia się w dokumentach z 1325 roku. Wtedy to zakon krzyżacki przekazał ją w zarząd i na własność diecezji płockiej. Inaczej było z parafią Szczuka, która choć była pod płocką jurysdykcją kościelną, to politycznie należała do państwa zakonnego i do kasztelani michałowskiej⁴⁸.

Nieco później, bo 13 listopada 1379 roku, określono granicę między Mazowszem, a Ziemią Lubawską. Najprawdopodobniej spór ten powstał w wyniku zmian politycznych - podziału dzielnicowego zatwierdzonego w dniu 23 listopada 1379 roku⁴⁹. W oparciu o pismo przedłożone do księcia Siemowita (lub Ziemowita, ur. ok. 1320, zm. 16 czerwca 1381 roku) oraz na podstawie skargi Winrycha von Kniprode⁵⁰, mistrza krzyżackiego w latach 1351-1382, zwołano przedstawicieli wyżej wymienionych, którzy w ramach komisji mieli określić nowe granice między Mazowszem a Ziemią Lubawską. Należeli do nich ze strony płockiej: szlachetny mąż pan Stefan, kapitan płocki i podkomorzy gostyniński, liczni szlachetni z Mazowsza, mianowicie gorliwi rycerze oraz pan Gothard, sędzia płocki, skarbnik Jan, stolnik Benedykt, sędzia z Wyszogrodu Paszko, a ze strony chełmińskiej: prepozyt Jan, dziekan Jan, scholastyk Henryk, czci-

⁴⁴ S. Chodyński, *Płockie biskupstwo*, w: EKN, t. 19, Warszawa 1893, s. 577.

⁴⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 332.

⁴⁶ UBCulm, t. 1, nr 177, s. 119-120: *Incipiendo a quercu in ripa fluminis herente dicti Drwancza, quam quercum, ut moris est, dicari pro signo perpetuo manadaverunt, usque ad paludem mediam, ubi palum unum pro limite similiter erexerunt. Et deinceps per queroeta, signis et tumulis decentissimis consignata usque ad terminus de Jastrambe, ubi thilia stat prope paludem cumulate, et deinde per medium ipsius paludis ascendendo circa lapidem ad primum, deinde ad cumulum pro limite factum similiter et erectum usque Ksenithe fluvium, ubi signata quercus permanet prope Golkow, partem nobis tam in lacubus tum in paludibussinistras, dextram vero dominis fratribus assignantes.*

⁴⁷ Tamże, t. 1, nr 177, s. 119

⁴⁸ *Diecezja chełmińska, Zarys...*, s. 135 n.

⁴⁹ UBCulm, t. 1, nr 354, s. 276-278.

⁵⁰ P. Pizuński, *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich*, Skarszewy 1999, s. 87.

godni ojcowie i mężowie Reynhard, komtur ze Strosbergu Hartmann, adwokat z Lypaw, gorliwi rycerze, a także panowie Hugon z Pfilzdorff, Jan z Mussek. Gorliwie i sumiennie przejrano granice, a dwaj rycerze, polski Gothard i krzyżacki Hugon, uroczyście ogłosili granice w dokumencie spisany w języku polskim i niemieckim⁵¹.

Należy przy tym również zaznaczyć, że graniczne parafie Grążawy i Górzno od początku należały do diecezji płockiej⁵² (zob. Mapa 8).

3. Przynależność parafii Białuty

Pod koniec XVI wieku nastąpiły zmiany na odcinku granicznym pomeziańsko – płockim, bardzo zresztą niewielkim. Około 1371 roku zakon krzyżacki założył parafię Białuty, przynależącą do diecezji pomeziańskiej. Kiedy Prusy zaczęły ulegać silnym wpływom protestanckim, parafię Białuty przejęli najpierw luteranie. Parafia wydawała się straconą, tak jak wiele w tym czasie parafii w diecezji pomeziańskiej, które przeszły na stronę protestantów. Sama diecezja pomeziańska przestała istnieć w 1525 roku, aczkolwiek prawna likwidacja nastąpiła dopiero w 1821 roku mocą bulli *De salute animarum*. W tym konkretnym przypadku parafii Białuty zadziałało prawo patronatu. Opiekunem spraw doczesnych tej parafii, czyli jej kolatorem, był kasztelan płocki Tomasz Narzyski. Dzięki jego wpływom i staraniom parafia białucka otrzymała w 1562 roku rzymskokatolickiego księdza jako proboszcza. Dalej Białuty zostały otoczone kuratelą biskupów z Płocka. Wojciech Baranowski, biskup płocki (1591-1607)⁵³, poprosił Stolicę Apostolską o włączenie wspomnianej parafii w granice płockiej diecezji, co uczynił

⁵¹ UBCulm, t. 1, nr 354, s. 277: (...) *videlicet, quod granicia Ott[o]czsna antiquitus dicta et vulgarter, [o]stensa a preposito in qua[dam] parva valle [prope] ri[vulum] Ottoczsh, [nec] a Nida longe distante, in suo loco et vigore manente, ab ipsa per diametric direccionem linea duci deberet contra flumen Brennisie usque ad medium dissepsionis, ac ibi granicia nova erigi robusta lignorum terreque cumulatione sollicita et firmari. Quod siquidem arbitramentum, prout racionabiliter factum fuit et provide, partibus ratificantibus, statunque die se[quen]ti proximo dissensionis m[edio], presentibus dictis compromissariis, arte agrimen[sor]is invento prope flumen Brennisie et signato, [inno]vata quoque prefata granicia, [que] Ottoczsh dicitur, ductis etiam ab illa [secundum] dyametri directionem lineater contra Brennisiam centum quadraginta tribus funiculis, per quatuor medias granicias usque ad supradictum signatum medium, in ipso medio du[arum] quericium incisione, terre accumulacione et lignorum quercinorum quadrata circu[m]st[ru]ccione, erecta [fuit] et fermata ad [pacem perpetuam] et memoriam nova granicia. A qua secundum direccionem linea a proxima [granicia] superior venientis trans[iri] debet [dyametraliter] usque ad medium fuvii Brennisie, quod medium flu[vii] per eandem lineam] sic inventum finis esse debet prietis, [terminus Mzo]uie et districtum territorii capituli Culmiensis ecclesie limitans.*

⁵² *Diecezja chełmińska, Zarys...*, s. 419; UBCulm, t. 1, nr 206, s. 145-146.

⁵³ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 56.

Germanicus Masalpina, nuncjusz apostolski w Polsce, dekretem *Ex litteris* z dnia 13 lutego 1593 roku⁵⁴.

§ 2. Granice między diecezjami plocką i włocławską

1. Bliskie związki biskupstw włocławskiego i plockiego

Wydaje się, że po upadku diecezji kruszwickiej i utworzeniu diecezji plockiej prawdopodobnie w 1075 roku, w skład tej drugiej weszła część Kujaw z Włocławkiem⁵⁵. Natomiast erygowanie w 1124 roku, w wyniku legacji kardynała Idziego z Tusculum, biskupstwa ze stolicą we Włocławku, spowodowało pierwszą cyrkumskrypcję i utratę ziem w diecezji plockiej. Biskupstwo plockie oddało sąsiedniej diecezji pierwsze tereny – wspomnianą część Kujaw z Włocławkiem⁵⁶.

Kiedy przed rokiem 1218 biskup plocki Gedko (zm. w 1223 roku), pozostając w zatargu z metropolitą gnieźnieńskim arcybiskupem Henrykiem Kietliczem, otrzymywał z jego strony kolejne zarzuty o niedbalstwo w sprawowanych obowiązkach⁵⁷; kiedy następnie uszczuplił stan diecezji, zrzekając się jurysdykcji kanonicznej nad Ziemią Chełmińską, jak wspomniano we wcześniejszym paragrafie; kiedy po kłótni i sporach w kapitule plockiej wybrano wreszcie w 1225 roku schorowanego, starszego wiekiem Jana, herbu Gozdawa, na biskupa plockiego (1223-1227)⁵⁸, w tym czasie rządy diecezją włocławską obejmował biskup Michał (ok. 1220-1252)⁵⁹. Powoli, acz skutecznie, budował swoją pozycję w polskim episkopacie i w oczach władców. Często pośredniczył w rozmowach i układach między książętami oraz biskupami, uczestniczył w zjazdach władców dzielnicowych w Łowiczu (1222 rok), Gąsawie (1227 rok), Skarysze-

⁵⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Illustrissimi et Reverendissimi Domini Adalberti Baranowski Episcopi Plocensis ab 1591 ad 1595*, k. 397-399, Kopia dekretu z 13 lutego 1593 roku, Sygn.: ADPł., AE 27; zob. *Diecezja chełmińska, Zarys...*, s. 409 n.

⁵⁵ W. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, w: *Diecezja włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 23.

⁵⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 18, s. 278.

⁵⁷ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 40. Biskup Gedko miał nawet otrzymać od arcybiskupa Henryka zakaz odprawienia Mszy świętej w czasie zaślubin księcia Konrada. Zob. J. Umiński, *Henryk, arcybiskup gnieźnieński*, Lublin 1926, s. 193.

⁵⁸ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 40.

⁵⁹ Początek jego rządów niektórzy widzieliby między 1220 a 1222 rokiem, tymczasem w *Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque cruciferorum*, Poznań 1892, s. 209 mamy ostatni zapis o biskupie Barto z 15 czerwca 1220, a już 5 sierpnia 1222 roku pojawia się informacja o biskupie Michale. Zob. M. Bruszeńska – Głombiowska, *Biskup włocławski Michał, Działalność kościelna, gospodarcza, polityczna (1220-1252)*, Warszawa 2002; J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. 3, Warszawa 1985, s. 6-7.

wie (1228 rok), Zgierzu (1231 rok) i Dankowie (1236 rok), dbając o immunitet od władzy książęcej, a także o zachowanie dóbr polskiego Kościoła⁶⁰. Jego ostrożna i roztropnie prowadzona polityka oraz dobre relacje z władcami z kujawsko-mazowieckiej linii piastowskiej zapewniły mu wysoką pozycję wśród hierarchów. Prawie 30-letnie administrowanie diecezją wzbogaciły Kościół włocławski w liczne ziemie i po nowym podziale dzielnic w 1236 roku, gdzie wśród żądań księcia kujawskiego Kazimierza widać było odbicie pretensji biskupa włocławskiego o tereny sporne z diecezją płocką, leżące na prawym brzegu Wisły, określone w dokumentach jako położone *trans Uislam*⁶¹ przyznano biskupstwu włocławskiemu tereny prawobrzeżnej Wisły⁶².

Przyczyn zatroskania biskupa Michała o zabezpieczenie uposażenia materialnego w Ziemi Dobrzyńskiej nie można upatrywać w jego zachłanności, ale w lęku przed utratą dóbr powierzonej mu diecezji. Oddanie tych terenów pod zarząd zakonu Braci Dobrzyńskich⁶³, którzy mimo wielu starań i licznych chęci tak naprawdę nie radzili sobie z pogańskimi najazdami z racji na swój niewielki potencjał militarny wynikający z niedostatecznej liczby rycerzy⁶⁴; ich przegrana bitwa latem 1225 roku z Prusami pod Brodnicą⁶⁵ oraz pojawienie się na horyzoncie Zakonu Krzyżackiego, zaborczego w swych działaniach, rodziło w jego oczach realne niebezpieczeństwo dla obecnego *status quo*. Jako wytrawny polityk musiał mieć niesamowitą intuicję oraz wyczucie co do przyszłych posunięć zarówno książąt jak i zakonu krzyżackiego zaproszonego na te ziemie w 1226 roku przez księcia Konrada. Krzyżacy wchłonęli w swoje struktury Braci Dobrzyńskich w 1233 roku, stając się jednocześnie właścicielami ziem wcześniej przez nich posiadanych⁶⁶, w tym miasta Dobrzynia nad Wisłą i Ziemi Dobrzyńskiej⁶⁷.

⁶⁰ J. Bieniak, *Michał (?-1252), biskup włocławski*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 131-133.

⁶¹ T. Silnicki, *Organizacja archidiecezji w Polsce*, Lwów 1927, s. 16-18.

⁶² Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dok. 131; *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. 2, lata 1248-1355 (240), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź 1989, s. 115-157. W aktach z 1321 roku wymienione zostaną następujące miejscowości: Zarzeczewo (Zarzeczewo), Krępa, Krojczyn, „Lewye”, Oleszno, Ostrowite. Nie zidentyfikowano do tej pory miejscowości „Lewye”.

⁶³ Tak naprawdę zakon rycerski nosił nazwę Rycerzy Chrystusowych, a Braciami Dobrzyńskimi nazywano ich od miasta powierzonego im w opiekę przez księcia Konrada. J. Duchniewski, *Bracia Dobrzyńscy*, w: EK, t. 2, Lublin 1976, kol. 995.

⁶⁴ Z. H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia nad Wisłą*, Płock 2014, s. 41-42.

⁶⁵ Z. Bigoszewski, *80-lecie urodzin*, pod red. R. Bartoszewskiego, Dobrzyń nad Wisłą 2009, s. 36; S. Rosik, P. Wiszewski, *Poczet polskich królów i książąt. Od Mieszka I do Władysława Łaskonogiego*, Wrocław 2007, s. 352.

⁶⁶ A. Bartosiewicz, H. Bartosiewicz, *Dobrzyń*, w: *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Warszawa-Pułtusk 2006, s. 54.

⁶⁷ Pierwszy raz nazwa *Ziemia Dobrzyńska* pojawiła się w związku z nadaniem tych obszarów Braciom Dobrzyńskim oraz w 1235 roku, kiedy książę Konrad odbił zbrojnie Dobrzyń nad Wisłą z rąk zakonników, a na trwałe przyjęto tę nomenklaturę za czasów króla Kazimierza Wielkiego w dniu 8 lipca 1343 roku, tj. od pokoju zawartego między Polską a Zakonem Krzyżackim. F. M. Sobieszczański, *Do-*

W 1235 roku książę Konrad Mazowiecki w wyprawie zbrojnej odbił zagarnięte ziemie i na zjeździe w Dankowie 2 lipca 1236 roku, rozgraniczając swoją dzielnicę między synów, przyznał Bolesławowi Mazowsze oraz część Ziemi Dobrzyńskiej, a Kazimierzowi część Ziemi Dobrzyńskiej i posiadane od 1231 roku Kujawy⁶⁸.

Zagrożenie utraty dóbr biskupich skonsolidowanych w parafiach Ciechocin, Nowogród, Dobrzejewice i Złotoria, określanych mianem klucza ciechocińskiego, wygasło dopiero w 1235 roku w wyniku umowy między Zakonem Krzyżackim a księciem mazowieckim Konradem I. Do tego momentu zagrożenie nie było urojone, bowiem to właśnie ekspansja krzyżacka sprawiła, że Włocławek utracił parafie zorganizowane w dekanatach bytowskim, zantyrskim oraz żuławskim (Wyspa Większa). Wymienione dekanaty, odebrane dla utworzenia nowych diecezji na Pomorzu Wschodnim i Zachodnim, zrodziły w biskupie włocławskim chęć rekompensaty⁶⁹. W tej sytuacji, świadomie czy nie, biskupi włocławscy zwrócili swą uwagę na diecezję płocką. W swojej zachodniej części diecezja płocka miała prawdopodobnie powstać z dawnego biskupstwa kruszwickiego. Poza diecezjalną świadomością i przekonaniem o pierwotnej przynależności tych ziem, sam książę Konrad wypowiedział się w 1242 roku o dobrach biskupich, szczególnie o tych nad Drwęcą czyli parafiach w Ciechocinie, Nowogrodzie, Dobrzejewicach i Złotorii, że *ab origine mundi* są własnością biskupów włocławskich⁷⁰.

Uposażenie biskupstwa włocławskiego we wspomniane tereny w Ziemi Dobrzyńskiej rozpoczęły zatem epokę zmian terytorialnych na przestrzeni XIV i XVII. Od 25 lutego 1248 roku, tj. po śmierci brata, Kazimierz stał się faktycznie władcą części Ziemi Dobrzyńskiej i włączył ją do Kujaw⁷¹. Ta bliskość tej ziemi z Kujawami nie pozostała bez wpływu na zainteresowania biskupów Włocławka sąsiednimi terenami.

Ogólnie można powiedzieć, że Ziemia Dobrzyńska wędrowała z rąk do rąk. Raz była wcielona na przełomie XI i XII wieku do Wielkopolski⁷², innym razem

brzyńska Ziemia, w: Encyklopedia Orgelbranda, t. 7, Warszawa 1859-1868, s. 191-192; J. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997, s. 211; M. Barański, *Poczet królów i książąt polskich*, Warszawa 1997, s. 131.

⁶⁸ Ziemię łączyczką otrzymał Kazimierz 31 sierpnia 1247 roku po śmierci ojca. Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa 1974, s. 27-28.

⁶⁹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze, Wstęp ogólny*, ABMK, t. 8, Włocławek 1964, s. 31-33.

⁷⁰ ADWł, Dok. 12.

⁷¹ Br. Włodarski, *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku*, w: „Roczniki Towarzystwa Naukowego Toruńskiego”, t. 61, Warszawa 1958, z. 1, s. 5-34.

⁷² G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 33, 1968, z. 3, s. 53.

za księcia Bolesława do 1248 roku należała do Kujaw i Mazowsza⁷³, a wreszcie od 25 lutego 1248 roku do Kujaw⁷⁴. Od 1 września 1291 roku rządy Ziemią Dobrzyńską powierzono Siemowitowi, który tytułował się księciem dobrzyńskim⁷⁵.

2. Spór o parafie bezpośrednio sąsiadujące z Włocławkiem

Pod względem kościelnym kolejny zatarg na granicy płockiej diecezji z biskupstwem włocławskim miał miejsce w 1321 roku. Spór graniczny między diecezjami rozpoczął się już za pontyfikatu biskupa włocławskiego Michała (ok. 1220-1252)⁷⁶, a zaostrzył ostatecznie, kiedy rządy diecezją sprawował biskup Gerward (1300-1323)⁷⁷. Oponentem biskupa Gerwarda był zasiadający na stolicy w Płocku biskup Florian Laskary (1318-1333)⁷⁸.

Na spornych terenach znajdowały się parafie: Szpetal⁷⁹, Bobrowniki⁸⁰ i częściowo Przypust⁸¹. W przypadku parafii Przypust⁸², zaliczonej do archidiaconatu włocławskie-

⁷³ J. Natanson-Leski, *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa 1964, s. 14.

⁷⁴ E. Kwiatkowska, *Osadnictwo wiejskie w ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX wieku i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Toruń 1963, s. 6-8.

⁷⁵ J. Karwańska, *Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235-1343*, w: *Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, t. 7, 1927, z. 1, s. 12.

⁷⁶ Zob. M. Bruszeńska - Głombiowska, *Biskup włocławski Michał, Działalność kościelna, gospodarcza, polityczna (1220-1252)*, Warszawa 2002.

⁷⁷ K. Stachowska, Gerward, w: PSB, t. 7, Warszawa 1948-1958, s. 48-49; J. Bieniak, Gerward z Ostrowa (?-1323), w: *Zasługi dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 56-58.

⁷⁸ J. Karwańska, Florian, w: PSB, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 38-40.

⁷⁹ Szpetal należał do diecezji włocławskiej co potwierdzają wizytacje biskupie z dawnych czasów: *Visitatio Ecclesiarum dioecesis Wladislaviensis, per Rev. D. Mathiam Karski, decanum Crusviciensem et canonicum Wladislaviensem de mandato R-mi Stanislai Karnkowski Ep. Wl. Facta anno 1578, diebus mensis Aprilis*, w: *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, t. 19, Wladislaviae 1900, s. 69, s. 122; *Visitatio Ecclesiarum (quae sequuntur), secundum interrogatoria ab Illustrissimi ac Recerendissimo Domino [Hieronimo Rozrażewski], data Anno Domini 1599, mense Martio*, w: MHDW, t. 21, Wladislaviae 1901, s. 210; *Trium Decanatum: Nisseviensis, Radzieiowiensis et Brestensis, per Rev. D. Lucam ab Unieiov, Archidiaconum Wladislaviensem, anno Dmi 1594 facta, visitatio*, w: MHDW, t. 23, Wladislaviae 1907, s. 15; Zob. S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2, *Wizytacje w latach 1123-1421*, ABMK, t. 10, Włocławek 1965, s. 144; także W. Kujawski, *Sieć parafialna diecezji włocławskiej od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Warszawa 1971, Mnps w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku, s. 111; Tenże, *Parafie diecezji włocławskiej*, Włocławek 2018, s. 1050-1060; S. M. Sza-cherska, *Opactwo cysterskie w Szpetalu, a misja pruska*, Warszawa 1960, s. 58.

⁸⁰ W. Kujawski, *Sieć parafialna diecezji włocławskiej...*, s. 76-77. Najstarszy wykaz miejscowości wchodzących w skład tej parafii z 1598 roku podaje *Revisio ecclesiarum parochialium Decanatus Nieszoviensis*, w: MHDW, t. 21, Wladislaviae 1901, s. 134; W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej...*, s. 999-1004.

⁸¹ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej...*, t. 10, Włocławek 1965, s. 68 oraz przypis 33 z najważniejszymi danymi o parafii Br. Ch[lebowski], *Przypust*; w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, Warszawa 1888, s. 223-224. Wśród wiosek wchodzących w skład parafii Przypust wyliczono w okręgu za rzeką Wolne, Rybitwy i Starkowiec. Zob. *Revisio ecclesiarum parochialium...*, s. 128-132. Por. także W. Kujawski, *Sieć parafialna diecezji włocławskiej...*, s. 67-68.

go, kościół znajdował się po lewobrzeżnej stronie Wisły a niektóre wioski jak Rybitwy⁸³ oraz Starkowiec położone były po prawej stronie rzeki⁸⁴. Dokładnie chodziło o miejscowości: Rybitwy, Suszyce⁸⁵, Liskowo (być może dzisiejszy Lisek?), Bobrowniki⁸⁶, Rachcin „Rachocin Jakubowy”⁸⁷, Witoszyn⁸⁸, Maliszewo⁸⁹, Radomice⁹⁰, Popowo⁹¹, Fabianki⁹², Łochocin⁹³, Bogucin⁹⁴, Szpital i kościół św. Gotarda, czyli obecnie Szpetal Dolny na prawym brzegu Wisły i sąsiadujący z nim Szpetal Górny⁹⁵, Chełmica⁹⁶, Kulin⁹⁷, Brzeźno⁹⁸, Ostrowite⁹⁹, Kupirzyce (nieznana dziś miejscowość), Witkowo¹⁰⁰, Kurowo, Złowody Złowody¹⁰¹, Skórzno¹⁰², Nasiegniewo¹⁰³, Zarzecze¹⁰⁴, Cieślin (nieznana dziś miejscowość), Zaduszniki¹⁰⁵, Krojczyn¹⁰⁶, Krępa¹⁰⁷, Truszczyń (nieznana dziś miejscowość), Chmielno (prawdopodobnie chodzi o Chalin koło Moko-wa), Oleszno¹⁰⁸, Pacany (niezidentyfikowane), Podstola¹⁰⁹ oraz Zamniewo, dziś miejscowość nieistniejąca¹¹⁰.

⁸² Monumenta Poloniae Vaticana, t. 1: *Acta Camerae Apostolica 1207-1344*, Kraków 1913, s. 248-267. Parafia Przypust znalazła się w wykazie świątyni pobieranego z parafii należących do diecezji kujawsko-pomorskiej z lat 1325-1327 zachowanym w watykańskich archiwach.

⁸³ E. Cal[lier], Rybitwy, w: SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 58.

⁸⁴ Br. Ch[lebowski], Starkowiec, w: SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 244; Z. Guldon, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1967, s. 16 oraz mapa. Istnieje przypuszczenie, że Wisła zmieniła tu swój bieg.

⁸⁵ Suszyce, w: SGKP, t. 11, Warszawa 1890, s. 609.

⁸⁶ Bobrowniki, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1890, s. 264.

⁸⁷ Rachcin, w: SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 350.

⁸⁸ Br. Ch[lebowski], Witoszyn, w: SGKP, t. 13, Warszawa 1893, s. 675.

⁸⁹ Maliszewo, w: SGKP, t. 6, Warszawa 1885, s. 19.

⁹⁰ Br. Ch[lebowski], Radomice, w: SGKP, t. 9, Warszawa 1888, s. 420.

⁹¹ Tenże, Popowo, w: SGKP, t. 8, Warszawa 1887, s. 803-804.

⁹² Fabijanki, w: SGKP, t. 2, Warszawa 1881, s. 366.

⁹³ Łochocin, w: SGKP, t. 5, Warszawa 1884, s. 674.

⁹⁴ Br. Ch[lebowski], Bogucin, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 280.

⁹⁵ Tenże, Szpital Dolny i Górny, w: SGKP, t. 12, Warszawa 1892, s. 30-31.

⁹⁶ Chełmica, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 560.

⁹⁷ Kulin, w: SGKP, t. 4, Warszawa 1883, s. 646.

⁹⁸ Br. Ch[lebowski], Brzeźno, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 414.

⁹⁹ Ostrowite, w: SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 721.

¹⁰⁰ Br. Ch[lebowski], Witkowo, w: SGKP, t. 13, Warszawa 1893, s. 669.

¹⁰¹ Złowody, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 649.

¹⁰² Skórzno, w: SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 708.

¹⁰³ Br. Ch[lebowski], Nasiegniewo, w: SGKP, t. 6, Warszawa 1885, s. 923-924.

¹⁰⁴ Tenże, Zarzecze, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 430.

¹⁰⁵ Tenże, Zaduszniki, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 252.

¹⁰⁶ Krojczyn, w: SGKP, t. 4, Warszawa 1883, s. 680.

¹⁰⁷ Br. Ch[lebowski], Krępa, w: SGKP, t. 4, Warszawa 1883, s. 670.

¹⁰⁸ Br. Ch[lebowski], Oleszno, w: SGKP, t. 7, Warszawa 1886, s. 476.

¹⁰⁹ Podstola, w: SGKP, t. 8, Warszawa 1887, s. 471.

¹¹⁰ Zamniewo, w: SGKP, t. 14, Warszawa 1895, s. 373.

Biskupi Włocławka i Płocka poprosili o przeprowadzenie sądu polubownego. Pierwszym arbitrem był Janisław, arcybiskup z Gniezna (1317-1341)¹¹¹, a drugim sędzią Domarad, biskup poznański (1319-1324)¹¹². Wyrok, który wydano 3 września 1321 w Rawie Mazowieckiej został sporządzony i podpisany przez wymienionych wyżej pasterzy oraz dziekana gnieźnieńskiego Mikołaja¹¹³, archidiacona kujawskiego i kanonika gnieźnieńskiego Bartłomieja¹¹⁴, dziekana włocławskiego Macieja, późniejszego biskupa¹¹⁵, kanoników włocławskich Godkina¹¹⁶, a także Zbyluta¹¹⁷ oraz magistra i kantora włocławskiego Piotra¹¹⁸, który był również w latach 1320-1339 kanonikiem poznańskim. Do naszych czasów nie zidentyfikowano występujących w dokumencie postaci kanclerza łęczyckiego Jana, scholastyka Wojciecha, kasztelana kruszwickiego Skarbimira, kasztelana Alberta, magistra Andrzeja, a spośród trzech wymienionych tu płockich kanoników Gabriela. Pozostali dwaj płoccy kanonicy, którzy podpisali się na dokumencie z 1321 roku to kanonik Dzierżek¹¹⁹ i być może kanonik Mikołaj Sówka¹²⁰. W tym wyroku jest również wzmianka o wielu osobach, których nie wymieniono z imienia, a które były obecne przy jego sporządzaniu¹²¹.

Werdykt jurorów był korzystny dla biskupa kujawsko-pomorskiego i nakazywał przestrzegania granic między diecezjami w oparciu o linię wyznaczoną przez wioski parafialne. Poczynając od parafii Przypust były to Rybitwy, Podstola i Zamniewo. W parafii bobrownickiej linię graniczną wyznaczały Pacany, Brzeźno i Maliszewo, zaś w parafii szpetalskiej granicę zamykały wioski Radomice, Ostrowite, Oleszno, Le-we, Krojczyn, Krępa i Zarzeczewo¹²² (zob. Mapa 10).

Pozostał jeszcze najważniejszy etap, czyli zatwierdzenie cyrkumskrypcji przez papieża, ale ten rezydował wówczas w Awinionie. Biskup włocławski Gerward,

¹¹¹ J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 według źródeł archiwalnych*, t. 1, Poznań 1888, s. 358.

¹¹² J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 66-67. Udział jego osoby w arbitrażu między diecezją płocką a włocławską potwierdzony jest w *Codex diplomaticus Poloniae*, II, nr 240, Warszawa 1847-1858.

¹¹³ J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej, od roku 1000, aż do dni naszych*, t. 2, Gniezno 1883, s. 629-630.

¹¹⁴ J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy...*, t. 1, s. 34-35.

¹¹⁵ W. Kujawski, *Maciej Golańczewski*, w: *Zasługi dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 61-63.

¹¹⁶ S. Chodyński, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich*, Rękopis przechowywany w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, s. 275.

¹¹⁷ W. Kujawski, *Maciej Golańczewski...*, s. 64-65.

¹¹⁸ S. Chodyński, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich...*, s. 74.

¹¹⁹ A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV w.*, Toruń 1991, s. 75-76.

¹²⁰ Tamże, s. 111-112.

¹²¹ *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza...*, cz. 2, nr 159, s. 155-157.

¹²² ADWł., Dok. 131.

chcąc osobiście zakończyć spór graniczny z diecezją płocką, a przy okazji przeciwdziałać dyplomacji krzyżackiej, udał się do Awinionu. W czasie pobytu w Awinionie umarł i został pochowany w tamtejszym kościele św. Jana Ewangelisty. Po uroczystościach pogrzebowych papież Jan XXII wyznaczył na następcę biskupa Gerwarda Macieja z Gołańczy (1323-1364). Ten jednak nie zajął się sprawą graniczną, lecz dopiero później poprosił papieża o potwierdzenie wyroku sądu polubownego z 1321 roku, co papież zaaprobował bullą *Ea quae iudicio vel concordia* z 1 września 1327 roku¹²³. Tak zakończyła się następna zmiana granic diecezji płockiej i po raz kolejny na jej niekorzyść.

3. Uгода graniczna w Ziemi Gostynińskiej

Kolejna kontrowersja graniczna pomiędzy diecezjami miała miejsce w 1444 roku. Chodziło o rozgraniczenie parafii Białotarsk¹²⁴ z diecezji włocławskiej i płockiej parafii Sokołów¹²⁵. Uгода, o której niżej mowa może być nieco trudna do zrozumienia, bowiem niektóre z wymienionych w niej miejscowości albo zniknęły, albo zmieniły nazwę.

16 kwietnia 1444 roku Władysław Oporowski, biskup włocławski w latach 1434-1449 oraz Paweł Giżycki¹²⁶, biskup płocki w latach 1439-1463 w obecności prepozyta płockiego Jakuba Jaszczołda¹²⁷, archidiacona i wikariusza do spraw duchowych diecezji włocławskiej Świątosława z Wrzący¹²⁸, archidiacona płockiego Ścibora¹²⁹, kustosza płockiego Jana¹³⁰, wreszcie wobec prałatów i kanoników Kościoła włocławskiego

¹²³ VMPL, t. 1, nr 386, s. 302-304; B. Kumor, *Granice diecezji płockiej*, w: „Studia Płockie”, 3(1975), Płock 1975, s. 46.

¹²⁴ Kościół w Białotarsku istniał już w 1249 roku, o czym dowiadujemy się z dokumentu księcia Siemowita zatwierdzającego Dąbrowę na rzecz kościoła w Białotarsku. Zob. *Dokumenty kujawskie i mazowieckie...*, s. 156. Nie wiadomo jednak, do której diecezji wtedy należał. Kazimierz Pacuski na mapach przedstawiających sieć parafialną diecezji płockiej będzie wykazywał przynależność do niej parafii w Białotarsku. Dopiero z późniejszych wykazów świętopietrza mamy informację, że *ecclesia in Albo Foro* należy do diecezji włocławskiej. Zob. MPV, t. 1, s. 264. Parafia białotarska obejmowała swym zasięgiem miejscowości: Beszyn, Dziankowo, Dziankówko, Górki, Gulewo, Patrowo, Siemiony, Wąwał, Zakrzewo i Zawada.

¹²⁵ Stanisław Grad z rodu Dołęgów zakupił w 1398 roku Sokołów i w 1405 roku ufundował tu kościół parafialny pod wezwaniem św. Anny (obecnie św. Stanisława Biskupa i Męczennika). W skład parafii sokołowskiej wchodziły: Pomorzany, Złewody, Włodkonie, Prandota, Grabie i Jankowo Marci. Zob. K. Pacuski, *Ziemia gostynińska od XII w. do 1462 na tle dziejów Mazowsza płockiego i rawskiego*, w: *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, red. M. Chudzyński, Warszawa 1990, s. 149.

¹²⁶ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 54. W. Graczyk, *Paweł Giżycki, biskup płocki (1439-1463)*, Płock 1999, s. 45-70.

¹²⁷ A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej...*, s. 88-90.

¹²⁸ S. Chodyński, *Katalog prałatów i kanoników włocławskich...*, 902-904.

¹²⁹ A. Radziwiński, *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej...*, s. 145-147.

¹³⁰ Tamże, s. 100-102.

i plockiego podpisali ugodę cyrkumskrypcyjną (zob. Mapa 11). Ustalenia biskupie, dotyczące spornych miejscowości jak znane do dziś Sokołów, Białotarsk, Piotrowo, Górki i Dąbrówka oraz zanikłe Bezwody, Włodkonie, Prandota, Grabie, a także Jankowo, potwierdziła później Stolica Apostolska w dniu 9 września 1445 roku. Biskupi ustalili w 1444 roku, że do diecezji plockiej będą należeć Sokołowo, Pomorzany oraz Bezwody, Grabie i Jankowo, a miejscowości Łanięta, Piotrowo, Górki oraz Dąbrówka do włocławskiej parafii *in Albo Foro*, czyli Białotarska¹³¹.

Podsumowując spory między diecezją włocławską i plocką z roku 1321 i 1444 można ustalić granicę diecezji plockiej, która po lewej stronie Wisły wykreślona została przez dekanat gostyniński z parafiami Duninów, Radziwie, Ciechomice, Dobrzyków, Solec, Rataje (Gostynin, św. Jakuba), Gostynin, Sokołów, Mnich, a po prawej stronie Wisły przez parafie archidiakonatu dobrzyńskiego: Dobrzyń nad Wisłą, Grochowalsk, Wielgie, Wierzbick, Karnkowo, Lipno, Kikół, Sumin, Wola, Czernikowo, Osiek, Złotoria (zob. Mapa 9). Taki opis granicy znajduje się w aktach wizytacyjnych z 1597 roku¹³².

4. Sprawa parafii leżących w kluczu ciechocińskim dóbr biskupów włocławskich

Wspomniano wyżej, że diecezja włocławska miała swoje dobra stołowe skupione w dużym kluczu ciechocińskim, nad lewym brzegiem rzeki Drwęcy. A tam były parafie diecezji plockiej w Nowogrodzie, Ciechocinie, Dobrzejewicach i Złotorii.

Tak się złożyło, że w tym samym czasie biskupami tych diecezji byli rodzeni bracia: Maciej Łubieński (1630-1641)¹³³ we Włocławku, a Stanisław Łubieński (1627-1640)¹³⁴ w Płocku. Oni to, 4 maja 1633 roku zlikwidowali niedogodną i nienormalną sytuację dotyczącą parafii we wspomnianym kluczu. Dobra ziemskie stanowiły uposażenie biskupów włocławskich, ale ze względu na jurysdykcję kościelną początkowo

¹³¹ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Uгода pomiędzy biskupem włocławskim, Władysławem Oporowskim, a biskupem plockim, Pawłem Giżyckim, w sprawie granic parafii Białotarsk i Sokołowo (16 kwietnia 1444 roku)*, ADPł., Dok. 261; B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufragani w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 13, z. 4, Włocławek 1966, s. 50; *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego...*, nr 192, s. 210.

¹³² ADPł., *Akta wizytacji archidiakonatu dobrzyńskiego, dekanat lipnowski z 1597 r.*, Sygn.: ADPł., AV 2, k. 8-13.

¹³³ W. Graczyk, Stanisław Łubieński, pasterz, polityk, pisarz, 1574-1560, Kraków 2005, s. 25-26. Por. także W. Urban, *Maciej Łubieński*, w: PSB, t. 18, Wrocław 1979, s. 491-493.

¹³⁴ W. Graczyk, Stanisław Łubieński..., s. 27-32. Por. także W. Czapliński, *Stanisław Łubieński*, w: PSB, t. 18, Wrocław 1979, s. 498-501.

parafie te leżały w archidiakonacie dobrzyńskim diecezji płockiej, w dekanacie lipnowskim. Nienormalność sytuacji polegała na tym, że będąc właścicielami tych ziem biskupi włocławscy nie mogli wykonywać tu jurysdykcji oraz czynności pontyfikalnych. Niedogodność dotyczyła tego, że ilekroć znajdowali się w swoich włościach, musieli zawsze prosić biskupów płockich o możliwość wykonywania władzy płynącej z urzędu.

O tym, że Nowogród, Ciechocin, Dobrzejewice i Złotorya stanowią własność diecezji włocławskiej dowiadujemy się już z bulli papieża Aleksandra IV z 11 maja 1259 roku wydanej na prośbę biskupa Wolimira (zm. 1275)¹³⁵ oraz z drugiej bulli z 19 czerwca 1259 roku, potwierdzającej posiadłości jego diecezji w Ziemi Dobrzyńskiej i na Kujawach¹³⁶. Wiadomości o tych ziemiach posiadamy również z wizytacji biskupów płockich¹³⁷, kujawsko-pomorskich oraz dokumentów potwierdzających stan uposażenia biskupów włocławskich. Choć sprawa wydawała się niemożliwa do zrealizowania, ponieważ na zmianę granic nie tylko musieli zgodzić się obaj biskupi, to dodatkowo jeszcze obie kapituły, co zatwierdzić musiała Stolica Apostolska, to szczęściem mogła się pochwalić diecezja włocławska. Okoliczność sprzyjająca nadarzyła się, kiedy bracia Łubieńscy zasiedli na stolicach biskupich.

Po uprzedniej zgodzie kapituły płockiej, polubownej umowie zmieniającej granicę podpisanej 4 maja 1633 roku przez braci biskupów Macieja i Stanisława, przyszedł czas na kapitułę włocławską. 10 maja 1633 roku w obecności prepozyta Krzysztofa Charbickiego, archidiakona Jakuba Piaseckiego, kustosza Mikołaja Łackiego oraz kanoników Sebastiana Grodkowskiego, Marcina Koseckiego, Stanisława Nieborowskiego, Stanisława Orłowskiego, Stanisława Pomerskiego i Stefana Wilkostowskiego, przyjęto z radością w kapitule włocławskiej uporządkowanie tej sprawy na prawym brzegu Wiśły¹³⁸.

¹³⁵ J. Bieniak, *Wolimir (?-1275), biskup włocławski*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 217-218.

¹³⁶ ADWł., Dok. 35. Dokument wydany drukiem w: *Dokumenty kujawskie i mazowieckie...*, s. 197. W dokumencie papieskim wymieniono: miasto Włocławek i wsie: Brudnia, Byczyna, Chełmce, Czarne, Ciechocin, Dźwierzno, Grabkowo, Konarzewo, Kucierz, Lubanie, Łącko, Mikanowo, Nowogród, Parchanie, Pomorzany, Powsino, zamek Raciąż (Raciążek), Sławsko, Sokołowo, Szosnkę, Wieniec, Witowo i Złotoryę. Nowe miejscowości jak Ruda, Sitno, Młyniec, Małszyce, Miliszewo, Drozdowiec, Dobrzejewice i Silno biskup Wolimir chciał zakładać na prawie niemieckim za zezwoleniem księcia Kazimierza, księcia kujawskiego, które otrzymał 13 czerwca 1262 roku.

¹³⁷ Najstarsze wizytacje jakie możemy znaleźć w płockich archiwach dotyczące wspomnianych parafii są wizytacjami Wojciecha Baranowskiego, biskupa płockiego i pochodzą z lat 1591, 1595 i 1597-1599 oraz wizytacja z czasów biskupa płockiego Marcina Szyszkowskiego z 1609 roku.

¹³⁸ ADWł., *Akta kapituły włocławskiej, Akta posiedzeń kapitułnych (1620-1637)*, Sygn.: Acap., pos. 9(223), k. 281.

Zmiany musiała jeszcze zatwierdzić Stolica Apostolska, ale już otwierała się praktyczna możliwość, bardzo realna, utworzenia włocławskiego dekanatu zawiślańskiego. Na stolicę nowego dekanatu wybrano Bobrowniki. Jeszcze tego roku biskup Maciej, przy okazji składania sprawozdania ze stanu diecezji kujawsko-pomorskiej, zwrócił się z prośbą do papieża Urbana VIII o sankcję kanoniczną cyrkumskrypcji. Kongregacja kardynałów tłumaczy Soboru Trydenckiego 12 listopada 1633 roku odpowiedziała biskupowi, że w tej sprawie należy się zwrócić do Datarii Apostolskiej o zatwierdzenie cesji dziesięciu parafii z diecezji płockiej. Dlaczego dziesięciu? Nie wiadomo. Do nowopowstałego na synodzie diecezjalnym 16 maja 1634 roku dekanatu bobrownickiego należały parafie dawne, tj. Bobrowniki, Chełmica, Zaduszniki, Ostrowite i Szpetal oraz cztery nowe Ciechocin, Dobrzejewice, Złotoria i Nowogród. Papież Urban VIII bullą *Ex injuncto nobis desuper* z 5 października 1639 roku zaakceptował ten nowy dekanat oraz przesunięcie granic między obu diecezjami¹³⁹ (zob. Mapa 12 oraz Mapa 20).

Tak więc, w wyniku ugody biskupów Łubieńskich z 1633 roku, zmieniły się tu granice diecezji. Granicznymi po stronie włocławskiej były owe przyłączone do niej parafie wraz z dawniej należącymi do niej wioskami parafii Przypust, teraz Nowa Nieszawa, Bobrownikami, Szpetalem, Chełmicą, Zadusznikami i Ostrowitem.

5. Kontrowersja graniczna pomiędzy parafiami

Dobrzyń nad Wisłą a Wistka Szlachecka

Następny spór między diecezjami włocławską i płocką dotyczył Dobiegniewa, Dębu i Rudy, a zrodził się z tego powodu, że nie funkcjonowała, najbliższej położona parafia włocławska w miejscowości Wistka Szlachecka.

Sytuację komplikowały tu okoliczności polityczne. Nieszczęścia najazdów obcych wojsk i pożary nie omijały parafii położonych z obu stron Wisły. W 1655 roku Szwedzi zniszczyli kościół parafialny w Wistce Szlacheckiej. Od tego momentu opieka duszpasterska nad tymi terenami i zamieszkującymi tu wiernymi, pozbawionymi świątyni parafialnej, została powierzona parafii św. Jana Chrzciciela we Włocławku¹⁴⁰. Tamtejszy proboszcz zarządzał inkorporowaną parafią i tam znajdowały się księgi metrykalne.

¹³⁹ ADWł., Akta Biskupów Kujawsko-Pomorskich, *Visitatio ecclesiarum parochialium in archidiaconatu Wladislaviensis, iussu Mathiae Lubinski, episcopi Cujaviensi et Pomeraniae, per admodum reverendum Sebastianum Grodkowski, i. u. d., archidiaconum Vladislaviensem, in anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo nono et aliis, successive facta et expedita*, Wiz. 13(74), s. 807-875.

¹⁴⁰ W. Kujawski, *Z dziejów parafii Wistka Szlachecka-Smólnik*, Smólnik 1996, s. 36-37.

Odległość między Włocławkiem a Duninowem, czyli najbliższymi kościołami wynosiła ponad 30 km, a Wistka znajdowała się mniej więcej w połowie tego odcinka. Poszkodowani parafianie zostali objęci prawną opieką przez włocławską parafię św. Jana, a tymczasową troskę duszpasterską zlecono franciszkanom z Dobrzynia nad Wisłą, chociaż ich klasztor znajdował się po drugiej stronie Wisły. Okazuje się, że w tamtym czasie przeprawa przez Wisłę była łatwiejsza, poza czasem roztopów, a sama rzeka w miejscu przeprawy była o wiele węższa (dziś ma w tym miejscu ok. 3 km szerokości). Parafianie mieszkający w Skokach korzystali z kościoła w Duninowie, a mieszkańcy Telążnej mieli bliżej do Kowala niż do Włocławka¹⁴¹.

Wydaje się, że kiedy istniał kościół w Wistce Szlacheckiej, mieszkańcy wspomnianych wsi: Dobiegniewa, Dębu i Rudy, chociaż prawnie należeli do zawiślańskiej parafii w Dobrzyniu nad Wisłą, korzystali z nabożeństw w bliżej położonej świątyni.

W 1760 roku zarządca i dzierżawca Dobiegniewa, Michał Kryger, za zgodą i z polecenia Kazimierza z Lubrańca Dąbskiego, właściciela Dobiegniewa, założył w nuncjaturze w Warszawie proces o stwierdzenie przynależności diecezjalnej trzech wymienionych wyżej wiosek, które do końca XV wieku należały do parafii w Dobrzyniu nad Wisłą¹⁴² (zob. Mapa 13). Piszący o tych sprawach zwracają uwagę na dotychczasowy fakt pomijania w literaturze historycznej zagadnienia sporu o wspomniane wioski¹⁴³. A ten dotyczy dawnej parafii nadwiślańskiej w Wistce Szlacheckiej, której spadkobierczynią jest aktualnie parafia Smólnik w diecezji włocławskiej.

Najstarsze wizytacje diecezji włocławskiej z 1577 roku, bardzo szczegółowo przeprowadzane za czasów biskupów Stanisława Karnkowskiego (1567-1581) i Hieronima Rozrażewskiego (1591-1600), nie wykazują obecności wsi Dębu, Dobiegniewa oraz Rudy w parafii Wistka Szlachecka¹⁴⁴. Nie ma też śladu o Dobiegniewie i Dębie w granicach Wistki Szlacheckiej w diecezji włocławskiej w aktach wizytacyjnych sporządzonych w sposób bardzo drobiazgowy przez Sebastiana Grodkowskiego z polecenia

¹⁴¹ Tamże.

¹⁴² ADWł., ABKP, *Visitatio generalia decanatum Bresten[sis], Radziejovien[sis] et Junivladislavien[sis] parochiae, sub felicii regimine Ill[ustrissi]mi, et R[everend]i D[omi]ni Antonii Casimiri de Ostrowski, Dei et Ap[osto]l[ic]ae Sedes Gra[ti]a, Ep[isco]pi Vla[dislaviensis] et Pomeraniae, per me Ludovicum Bratoszewski, Eccle[si]ae Chat[edralis] Wlasisl[aviensis] Primicerum, facta Anno Domini 1766-to, die 16 mensis maji*, Wiz. 27(85), s. 21-22.

¹⁴³ W. Kujawski, *Z dziejów parafii Wistka...*, s. 36-37; Tenże, *Parafie diecezji włocławskiej...*, s. 59-61; Z. H. Kuźniewska, *Kościelne dzieje Dobrzynia...*, s. 133-136.

¹⁴⁴ *Visitatio ecclesiarum in Archidiaconatu Dioecesis Wladislaviensis consistentium, per Rdum in Christo Patrem et Dominum Stanislaum Karnkowski, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcoporum Wladislaviensem et Pomeraniae, adhibito public Notario nobili Petro Goiski, facta, sub Anno Domini 1577 in principio mensis Septembris incoepta*, w: MHDW, Wladislaviae 1899, s. 105-106.

biskupa Macieja Łubieńskiego w 1635 roku. Mowa tu tylko o miejscowościach: Młyn Ruda, Modzerowo, Telążna, Wistka Szlachecka i Wistka Królewska¹⁴⁵. Najstarsze zachowane wizytacje w diecezji płockiej pochodzą natomiast z 1591, 1595 oraz 1597-1599. Wizytacja przeprowadzona w Dobrzyniu nad Wisłą w 1609 roku za biskupa Wojciecha Baranowskiego lokuje interesujące nas miejscowości w granicach tejże parafii¹⁴⁶.

Zanim został odbudowany kościół parafialny w 1788 roku przez właściciela Wistki Szlacheckiej, Andrzeja z Ossówki Zboińskiego, w Dobiegniewie powstała kaplica pod wezwaniem Matki Bożej¹⁴⁷. Sami parafianie określili się, że jako mieszkańcy Dębu, Dobiegniewa i Rudy chcą należeć do włocławskiej parafii Wistka Szlachecka, co zostało zawarte we wspomnianej wyżej sprawie wniesionej do Nuncjatury Warszawskiej¹⁴⁸.

Wyroku, z przeprowadzonego w tej sprawie w 1760 roku procesu w nuncjaturze w Warszawie, nie znamy z racji zniszczenia akt w czasie II wojny światowej, ale na podstawie akt wizytacyjnych możemy określić, że wyrok był pozytywny dla diecezji włocławskiej. W 1766 roku w czasie wizytacji podkreślono przynależność tych wiosek do parafii wisteckiej w sformułowaniu, że odtąd włocławski proboszcz lub jego wikariusz mają opiekować się kaplicą w Dobiegniewie¹⁴⁹, co potwierdził w 1779 roku wizytator biskupa Józefa Rybińskiego - kanonik płocki i pułtuski Józef Gliński¹⁵⁰.

Istnieje jeszcze jedna niewyjaśniona wątpliwość, która przez chwilę pojawia się w roku 1786¹⁵¹. Chodzi o wykazanie w wizytacji z tego roku wsi Skoki, która przecież znajdowała się w parafii Duninów, jako należącej do parafii Wistka Szlachecka. Wątpliwość czy ewentualny błąd nie został do dziś wyjaśniony, natomiast kolejna wizytacja

¹⁴⁵ ADWł., ABKP, Wiz. 13(74), s. 396-399.

¹⁴⁶ ADPł., 1609 mense Novembri decanatus Dobrinensis visitatio externa a Jacobo Żółtowski parochy in Brzozie visitatore subdelegato peracta, Sygn.: ADPł., AV 6, k. 338.

¹⁴⁷ W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej...*, s. 60.

¹⁴⁸ Tenże, *Z dziejów parafii Wistka Szlachecka...*, s. 38-39;

¹⁴⁹ ADWł., ABKP, Wiz. 27(85), s. 21-22.

¹⁵⁰ ADWł., ABKP, *Visitatio generalis ecclesiarum decanatus Brestensis et Radziejoviensis, ab Illustrissimo et Reverendissimo Josepho Rybiński, Episcopo Wladislaviensis et Pomeraniae, ordinum aquilae aalae sancti Stanislai equite instituta, per Perillustrem Reverendissimum Josephum Gliński, ecclesiarum cathedralium Wladislaviensis cancellarium, Plocensis et Pultoviensis canonicum, ad eandem perficiendam delegatum, expedita anno domini 1779*, Wiz. 39(89), k. 126-126 v.

¹⁵¹ ADWł., ABKP, *Wizytacja dziekańska dekanatu brzeskiego kujawskiego, natenczas przez księdza Jana Wiconowskiego dziekana, z rozkazu Jaśnie Wielmożnego Józefa Rybińskiego, biskupa kujawskiego i pomorskiego, roku 1786 sprawiedliwie odprawiona*, Wiz. 55 (91), k. 52v-54.

z 1816 roku, ostatnia w diecezji kujawsko-pomorskiej, zaliczyła Skoki do parafii Duninów, co już nie będzie ulegało zmianom¹⁵².

6. Zmiana przynależności diecezjalnej parafii Duninów

W omawianym okresie, w 1800 roku, swoją przynależność diecezjalną zmieniła również licząca 700 dusz, parafia Duninów, która pierwotnie należała do diecezji płockiej. Troskę duszpasterską nad tą parafią sprawował wikariusz katedry płockiej, posiadając jednocześnie prawo patronatu nad miejscowościami wchodzącymi w jej skład: Duninów, Wólka, Środoń, Nowa Wieś, Osiek, Skoki. W wykazie z 1892 rok zamieszczono więcej miejscowości, które miały tworzyć tę parafię. Były to: Cegielnia, Czołownica, Duninów, Duninów Kolonia, Duninów Stary, Goreń Mały, Grodziska, Huta, Kamion, Karolewo, Kobyle Błota, Leonów, Lipianki, Nowa Wieś, Rumunki Środońskie, Skoki Małe, Skoki Wielkie, Środoń, Środoń Folwark, Trzcianne i Wólka¹⁵³.

Parafię Duninów przeniósł do diecezji włocławskiej papież Pius VII, wydając 9 września 1800 roku brewe *Ad universam gregis Dominici curam*¹⁵⁴. Onufry Kajetan Szembek, ówczesny biskup płocki, 17 lutego 1801 roku wprowadził w życie postanowienie papieskie, przekazując władzę i jurysdykcję nad parafią Józefowi Ignacemu Rybińskiemu, biskupowi włocławskiemu. Tym samym płocka parafia Duninów została włączona do diecezji włocławskiej i weszła w skład brzesko-kujawskiego dekanatu¹⁵⁵ (zob. Mapa 21).

Szukając powodu tej zmiany możemy tylko spekulować i przypuszczać, że było to czasowo związane z utworzoną w 1798 roku diecezją warszawską. Kiedy erygowano nową diecezję i odłączano od diecezji płockiej niektóre parafie, znajdujące się w pobliżu Warszawy, być może postanowiono też, z niewiadomych nam racji, oderwać od Płocka właśnie parafię Duninów oraz włączyć ją do biskupstwa włocławskiego. Kto lobbował tę zmianę, trudno dziś wyjaśnić¹⁵⁶.

¹⁵² ADWł., ABKP, *Wizytacja dziekańska brzeskiego dekanatu 1816 roku odbyta*, Wiz. 78(385), s. 59-61.

¹⁵³ Tamże, s. 57-61; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis quam regularis, Dioecesis Wladislaviensis seu Calisiensis pro anno Domini 1892*, Wladislaviae [1891], s. 25.

¹⁵⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Capituli Plocensis (1747-1808)*, Sygn.: ADPł., ACapPl 26, k. 132¹-134¹; Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Actorum Onuphrii Cajetani Szembek Episcopi Plocensis, Ab anno 1799 ad 1780, Acta Gratiiosa Annorum 1799, 1800, 1801*, Sygn.: ADPł., AE 80, k. 345-351.

¹⁵⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, Lublin 1970, s. 313; ADPł., AE 80, k. 251-252.

¹⁵⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 333.

§ 3. Pogranicza z innymi diecezjami

1. Sąsiedztwo z archidiecezją czerską diecezji poznańskiej

Południowa granica diecezji płockiej stanowi ciekawostkę nie tyle z racji trudności w jej ustaleniu, bo jeśli o to chodzi, to generalnie była nią Wisła i droga z Warszawy na Litwę przez Liw nad Liwcem, ile z racji na zagadkowy fakt istnienia grójecko-czersko-warszawskiego archidiecezji należącego do diecezji poznańskiej, oddzielonego od jej części wielkopolskiej pasmem ziem, należących do archidiecezji gnieźnieńskiej. Zasadniczo w nauce przyjęto za pewnik wyjaśnienie Władysława Abrahama, że archidiecezja powstała jako rekompensata dla Poznania za utracone ziemie na rzecz diecezji lubuskiej¹⁵⁷. Archidiecezja utworzona ok. 1124 roku za legacji kardynała Idziego, niektórzy uważali że powstała już w 1050 lub 1075 roku, miał stanowić teren misyjny. Stosław Łaguna twierdził, że tereny archidiecezji należały od zawsze do diecezji poznańskiej, a stały się enklawą na skutek utworzenia diecezji kruszwickiej, względnie włocławskiej, oraz diecezji płockiej¹⁵⁸.

Wyjaśnienie to zmodyfikował Józef Nowacki, historyk diecezji poznańskiej, który najpierw przyjął założenie, że pierwotnie pod jurysdykcją poznańską, poza południową częścią Mazowsza (późniejszy archidiecezja) i częścią wielkopolską tej diecezji, pozostawały również strefy Łądu, Uniejowa, Łowicza, Kalisza, Sieradza, Opoczna, Skrzynna, Radomia, stanowiące łącznik. Diecezja poznańska na przełomie 999/1000 roku miała obejmować zasięgiem środkową część państwa polskiego równoległą do północnej, którą zajmowała archidiecezja gnieźnieńska (północno-wschodnia część Wielkopolski z Gnieznem, Łeknem, Kcynią i Nakłem, Kujawy, Łęczycę oraz północne Mazowsze) i równoległą do południowej, czyli biskupstwa krakowskiego. W ocenie J. Nowackiego za Bolesława II, którego możemy nazwać Odnowicielem¹⁵⁹, w 1075 roku utworzono pięć diecezji: płocką, wskrzeszoną pomorską ze stolicą w Belgardzie (dawna kołobrze-

¹⁵⁷ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Poznań 1962, s. 61; T. Silnicki, *Organizacja archidiecezji...*, s. 108.

¹⁵⁸ S. Łaguna, *Pisma*, Warszawa 1915, s. 267-276.

¹⁵⁹ *Kalendarz krakowski*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, Warszawa 1961, s. 918: *Boleslaus rex Poloniae, qui constituit episcopatus per Poloniam, obiit*. Zapis ten odniósł Nowacki do Bolesława II, a w przypisie A. Bielowski wskazał, że dotyczy to Bolesława I Chrobrego. Stosław Łaguna również opowiedział się za Chrobrym. Zob. S. Łaguna, *Pisma...*, s. 271-272.

ska)¹⁶⁰, kaliską¹⁶¹ i południowo-mazowiecką prawdopodobnie ze stolicą w Grójcu¹⁶², zawichojską (lub sandomierską) dla wschodnich części ziemi kieleckiej, sandomierskiej i lubelskiej, gdyż, jak twierdził, diecezja krakowska byłaby zbyt rozległa. Wtedy to, według Nowackiego, dla okrojonej archidiecezji gnieźnieńskiej, z której pozostał już tylko skrawek ziemi w Wielkopolsce, tj. część północno-wschodnia i być może Kujawy, przyznano jako rekompensatę ziemię z miejscowościami Łąd, Koło, Konin, Uniejów, Łęczyca, Rawa oraz dalej ziemie pod Kurzelów, Opoczno, a także Radom. Następnie w 1124 roku z powodu niemożności zapewnienia uposażenia diecezji kaliskiej i południowo-mazowieckiej – skasowano je oraz włączono pierwszą do arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, a drugą pozostawiono przy biskupstwie poznańskim, tworząc z tych terenów archidiakonat czerski. Są to tylko hipotezy, ale faktem niezaprzeczalnym jest istnienie archidiakonatu grójecko-czersko-warszawskiego¹⁶³.

Diecezja płocka z dekanatem gostynińskim¹⁶⁴ oraz parafiami: Mnich¹⁶⁵, Sokółów¹⁶⁶, Solec¹⁶⁷, Rataje¹⁶⁸, Gostynin¹⁶⁹, Duninów¹⁷⁰, Radziwie¹⁷¹, Ciechomice¹⁷², Do-

¹⁶⁰ Wzmiankę o przebywającym przejściowo w 1082 roku w Leodium *Franko episcopus Bellegrandensis* uznał Nowacki za wzmiankę o biskupie diecezji pomorskiej, dawnej kołobrzesckiej. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 10. Nie uznał, że Franko mógłby być biskupem poznańskim.

¹⁶¹ *Herbordi vita Ottonis episcopi bambergensis*, w: MPH, t. 2, Lwów 1872, s. 77. W żywocie św. Ottona, biskupa z Bambergu, który był apostołem Pomorza Szczecińskiego wspomniana została diecezja kaliska i na tej wzmiance J. Nowacki opiera swoją hipotezę. Zob. J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 10.

¹⁶² W przywileju erekcyjnym kościoła parafialnego w Trębkach z 6 lipca 1303 roku ówczesny biskup poznański Andrzej Zaremba określił przynależność tego kościoła *in nostra diocesis Czarnensis* – do naszej diecezji czerskiej. Archidiakonat obejmował od XIV do połowy XVI wieku dekanaty: Błonie, Liw, Czersk, Grójec i Sochaczew, a od połowy XVI wieku dodatkowo dekanaty Garwolin, Gąbin, Mszczonów, Piaseczno i Warka. W 1245 roku przeniesiono stolicę archidiakonatu z Grójca do Czerska, a 5 stycznia 1406 roku do Warszawy, zachowując w nazewnictwie archidiakonat czersko-warszawski. *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, Poznań 1879, t. 3, nr 2038: *In nomine Domini amen. Nos Andreas miseracione divina Poznaniensis episcopus, presentibus literis universis volumus esse notum, quod ad honorem omnipotentis Dei, beate Marie virginis gloriose ac Omnium Sanctorum, per nos in nostra diocesi Czirnensi in Trambki ecclesia consecrata est ad humilem et devotam supplicationem comitis Andree heredis de Trambki; et ut presbiter inibi deserviens, pauperes alere, onera iure debita sustinere et hospitalitatis onera valeat observare, decimas mense nostre provenientes, videlicet de Paczinovin, Podench, Osmolino, Czerniewo, Gossoske, Pyrissowo et Slonkowo, eidem ecclesie de consensu nostri Capituli perpetue concedimus et donamus. Et ne super his in posterum dubitetur, presentes literas conscribi fecimus et sigilli nostri et Capituli nostri appensione muniri. Actum et datum Poznanie in octava beatorum Petri et Pauli apostolorum, anno Domini millesimo trecentesimo tercio, presentibus dominis Iohanne preposito, magistro Petro decano, Henrico scolastico, Antonio cantore, Thomka custode, Iacobo cancellario, Sven-toslao archidiacono; Radonio archidiacono Czirnensi, Tilone, Iacobo, Iascone, Goslao, Urbano, Goslao, Adam, Zenone, Adam, canonicis Poznaniensibus.*

¹⁶³ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 8.

¹⁶⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Liber Primus Actorum Curiae Excellentissimi Illustrissimi ac Reūmi Dñi Dñi Andraeae Chrisostomi in Zahuskie Zahuski Dei & Apostolica Sedis Gratia Episcopi Plo-censis Quattuor Annos Continens 1692. 1693. 1694. 1695*, Sygn.: ADPł., AE 46, k. 189-195'; B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 49 wymienia w dekanacie gostynińskim także Imielno i Łanięta, powołując się na *Acta Episcopalia* 46 z 1693 roku, ale to nie jest prawdą. Te parafie nie należały do diecezji płockiej.

¹⁶⁵ Tamże, k. 299-311.

¹⁶⁶ Tamże, k. 278-294.

brzyków¹⁷³ sąsiadowała z następującymi parafiami poznańskiego archidiecezji: Strzelce¹⁷⁴, Trębki¹⁷⁵, Susierz¹⁷⁶, Gąbin¹⁷⁷, Czeremo¹⁷⁸, Troszyn¹⁷⁹. Na tej linii widzimy, że powiat gostyński był podzielony między Płock i Poznań. W sposób naturalny granica południowa biegła dalej od Pragi do Troszyna korytem Wisły. W archidiecezji na lewym brzegu Wisły przygranicznymi parafiami poznańskimi były: Wawrzyszew pod Warszawą¹⁸⁰, Kiełpin¹⁸¹, Łomna¹⁸², Kazuń¹⁸³, Głusk¹⁸⁴, Brochów¹⁸⁵, Kamion¹⁸⁶, Iłów¹⁸⁷, Piotrkówek¹⁸⁸, Życk¹⁸⁹ i Troszyn. Po stronie płockiej, na prawym brzegu Wisły były parafie: Kamion¹⁹⁰, Tarchomin¹⁹¹, Chotomów¹⁹², Okunin z Nowym Dworem¹⁹³, Zakroczym¹⁹⁴, Kroczewo¹⁹⁵, Smoszewo¹⁹⁶, Chociszewo¹⁹⁷, Czerwińsk¹⁹⁸, Wyszogród¹⁹⁹, Zakrzewo²⁰⁰ oraz Miszewo Murowane²⁰¹ (zob. Mapa 14).

¹⁶⁷ Tamże, k. 295-297.

¹⁶⁸ Tamże.

¹⁶⁹ Tamże, k. 248-277.

¹⁷⁰ ADPł., *Akta wizytacji z r. 1609, dekanaty: płocki, gostyński, mławski*, Sygn.: ADPł., AV 7, k. 312-327.

¹⁷¹ Tamże, k. 341-350.

¹⁷² Tamże, k. 323-334.

¹⁷³ Tamże, k. 335-340.

¹⁷⁴ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 509-510. Parafię erygowano 13 marca 1389 roku.

¹⁷⁵ Tamże, s. 509. Parafia powstała 6 lipca 1303 roku.

¹⁷⁶ Tamże. Parafia istniała już w XIII wieku i powstała z parafii gąbińskiej.

¹⁷⁷ Tamże, s. 506. Pierwszą fundację kościoła należy odnieść do XII lub nawet XI wieku.

¹⁷⁸ Tamże. Parafia jednowioskowa założona w XV wieku.

¹⁷⁹ Tamże, s. 506-507. Fundację kościoła parafialnego należy odnieść najpóźniej do około połowy XIV wieku.

¹⁸⁰ Tamże, s. 519-520. Przywilej erekcyjny kościoła wystawiono 20 sierpnia 1542 roku. Wcześniej Wawrzyszew należał do warszawskiej parafii św. Jana.

¹⁸¹ Tamże, s. 515. Kiełpin był parafią od 1461 roku. Powstał z parafii Łomna.

¹⁸² Tamże. Przypuszcza się, że parafia w Łomnej założona została w XII wieku przez klasztor czerwiński.

¹⁸³ Tamże. Parafia mogła istnieć w Kazuniu już w XIV wieku.

¹⁸⁴ Tamże, s. 514-515. J. Nowacki uważa, że kościół w Głusku ufundowano już w XIII wieku.

¹⁸⁵ Tamże, s. 510. Przyjmuje się, że kościół św. Jana Chrzyciela w Brochowie mógł istnieć już w 1113 roku.

¹⁸⁶ Tamże. Kościół parafialny mógł powstać w XIII wieku lub wcześniej.

¹⁸⁷ Tamże, s. 507. Kościół Wniebowzięcia N. M. P. w Iłowie powstał prawdopodobnie już w XII wieku.

¹⁸⁸ Tamże. J. Nowacki uznaje parafię za fundację z XIV wieku, choć nie wyklucza wcześniejszej.

¹⁸⁹ Tamże. Parafię erygowano w 1442 roku.

¹⁹⁰ ADPł., *Akta wizytacji z 1609 roku, dekanaty: wyszkowski, nurski, stanisławowski, wizeński, łomżyński*, Sygn.: ADPł., AV 10, k. 104-105, k. 122.

¹⁹¹ Tamże, k. 105-106, k. 126-128.

¹⁹² Tamże, k. 106-107, k. 124.

¹⁹³ Tamże, k. 107-108, k. 125-126, k. 126a.

¹⁹⁴ ADPł., *Akta wizytacji z roku 1609, dekanaty: sierpecki, szreński, czerwiński, przasnyski*, Sygn.: ADPł., AV 9, k. 88-91, k. 128-129; *Diecezja Płocka 1978, Struktura personalno-administracyjna, (Stan z dnia 1 października 1977 r.)*, red. W. Lis, Płock 1978, s. 450. Podobnie jak w Czerwińsku, tak w Zakroczymiu przypuszcza się istnienie kościoła parafialnego już w 1065 roku.

¹⁹⁵ ADPł., *Akta wizytacji archidiecezji płockiej z lat 1598-1599*, Sygn.: ADPł., AV 5, k. 107-108; *Diecezja Płocka...*, s. 443. Przypuszcza się, że kościół parafialny w Kroczewie powstał najwcześniej między XII i XIII wiekiem mimo, że pierwsza wzmianka źródłowa pochodzi z roku 1424.

W swoim opracowaniu map J. Nowacki przedstawia granicę północną archidiakonu czersko-warszawskiego, a tym samym południową granicę diecezji płockiej, osadzoną na rzekach Wisły, Bugu i Liwca²⁰². Tak miała ta granica kształtować się między X a XIII wiekiem. Dopiero później została przesunięta bardziej na południe z korzyścią dla biskupstwa płockiego i oparła się na parafiach granicznych jak Okuniew, Pustelnik i Pniewnik²⁰³ (zob. Mapa 15).

Według J. Nowackiego na przestrzeni lat 1415/20 do ok. 1510 Okunin i Nowy Dwór należały do diecezji poznańskiej²⁰⁴. Swoje przekonanie Nowacki zbudował na twierdzeniu, że w tych latach wymienione miejscowości podano w aktach konsystorza gnieźnieńskiego jako przynależne do diecezji poznańskiej, a w 1516 roku biskup Jan Lubrański (1498-1520) udzielił instytucji kanonicznej Wojciechowi Postruskiemu na plebanię w Radzyminie w powiecie warszawskim. Co prawda od 1463 roku parafia Pniewnik miała należeć do diecezji płockiej, ale pleban Pniewnika – Jan miał proces z liwskim plebanem Stanisławem Żelawskim o dziesięciny ze Szczurowa, Nojszewa, Roguszyna i Osowna. Na tej podstawie Nowacki twierdził, że granica diecezji nie była tam widocznie ustalona²⁰⁵.

Bolesław Kumor przynależność tych parafii do diecezji poznańskiej jeszcze w 1510 roku uważał za mylną. Wykazywał tu Nowackiemu niezgodności, ponieważ według Jana, oficjała płockiego, w prowadzonej przez niego w dniu 5 lipca 1419 roku sprawie Mikołaja, plebana z Okunina, parafia ta należała do diecezji płockiej. Nie można też potwierdzić, według B. Kumora, instytucji ks. Wojciecha Postruskiego przez

¹⁹⁶ ADPł, AV 5, k. 118; *Diecezja Płocka...*, s. 447; Pierwsza wzmianka źródłowa o kościele parafialnym w Smoszewie pochodzi z 1389 roku.

¹⁹⁷ ADPł, AV 5, k. 121-122; *Diecezja Płocka...*, s. 427. Parafię Chociszewo erygował biskup Paweł Giżycki 4 lutego 1452 roku. W jej skład wchodziła tylko jedna wioska.

¹⁹⁸ ADPł, AV 5, k. 129-133; *Diecezja Płocka...*, s. 428. Przypuszcza się, że pierwszą parafię w Czerwińsku można umieścić w II połowie XI wieku, kiedy to Bolesław II Odnowiciel z biskupem Markiem ufundowali klasztor benedyktynów. Pierwszy kościół parafialny miał nosić wezwanie św. Wojciecha.

¹⁹⁹ ADPł, AV 5, k. 130-152; *Diecezja Płocka...*, s. 437. W źródłach historycznych Wyszogród został wymieniony w 1065 roku. Być może już wtedy istniał kościół św. Jakuba obsługiwany przez benedyktynów z Mogilna.

²⁰⁰ *Diecezja Płocka...*, s. 128. Zakrzewo funkcjonuje jako parafia już od XII wieku. Do parafii płockiej należały trzy wioski leżące po drugiej stronie Wisły, które włączono w XVI wieku do poznańskiej parafii Piotrkówek.

²⁰¹ ADPł, AV 5, k. 299-301; *Diecezja Płocka...*, s. 121. Parafia w Miszewie Murowanym istnieje od XIV wieku.

²⁰² ADPł., AE 78, k. 189-195'.

²⁰³ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 9-10.

²⁰⁴ Tamże, s. 37 oraz dodatek: *Mapa VII, Diecezja poznańska, archidiakonat czerski X-XIII w.; Mapa VIII, Diecezja poznańska, archidiakonat warszawski 1510 r.; Mapa IX, Diecezja poznańska, archidiakonat warszawski 1603-1793 r.*

²⁰⁵ Tamże.

biskupa poznańskiego Jana Lubrańskiego, ponieważ akta konsystorskie plockie wymieniają tę parafię (Radzymin) systematycznie od roku 1485 do 1503 jako przynależną diecezji plockiej²⁰⁶.

Podobnie w diecezji plockiej wymienia się parafie Klembów (1448), Czerwonkę (1512) i Pniewnik (1527), a także Tarchomin. Jedynie o parafii Pustelnik wiemy, że jeszcze w 1516 roku jej sprawy rozpatrywała diecezja poznańska na konsystorzu, a o parafii Czerwonka możemy powiedzieć, że od 1603 roku jurysdykcyjnie podlegała już wspomnianej diecezji poznańskiej²⁰⁷.

Pogranicze diecezji plockiej z diecezją poznańską biegło w linii prostej od rzeki Liwiec w okolicy Liwu (Liw należał do archidiakonatu czersko-warszawskiego) aż do Wisły w rejonie Pragi. Naturalnie do plockiej diecezji należały parafie Pniewnik, Pustelnik, Okuniew i klasztor na Pradze (zob. Mapa 15). B. Kumor podawał w oparciu o *Regestrum beneficiorum curatorum* archidiakonatu pułtuskiego z 1530 roku, że do diecezji plockiej należały tereny położone na południe od Bugu i na wschód od Wisły, a zamykała je rzeka Liwiec. Na tym terenie miały funkcjonować parafie Okunin, Nowym Dwór, Wieliszew, Kamionek, Chotomów, Tarchomin, Dąbrówka, Radzymin, Kobyłka, Kamion, Klembów, Niegów, Kamieńczyk, Jadów Stoczek, Korytnica, Pniewnik, Stanisławów, Pustelnik (dekanat nurski). Autor błędnie wymienia tu dwie parafie Kamion i Kamionek (chodzi o tę samą parafię), a także Okunin i Nowy Dwór (prawdopodobnie chodzi o tę samą parafię, choć *Regestrum* pułtuskie z 1530 roku wymienia jako parafię tylko Nowy Dwór) oraz pomija parafie występujące na tym terenie jak: Sadowne, Postoliska, Cygowo (Poświętne), Dobre, Kamionolas (Kamionna)²⁰⁸.

Z dniem 24 maja 1462 roku rozpoczął się nowy spór graniczny diecezji plockiej i poznańskiej. Wydano wtedy w tej sprawie, podpisany przez biskupa poznańskiego Andrzeja Bnińskiego (1438-1479) oraz biskupa plockiego Pawła Giżyckiego (1439-1463), polubowny wyrok, który ustalał granicę obu diecezji w oparciu o drogę z Warszawy przez Liw na Litwę. Jednocześnie począwszy od rzeki Liwiec w kierunku War-

²⁰⁶ B. Kumor, *Granice diecezji plockiej...*, s. 49. Nowy Dwór przynależał jako filia do Okunina, nie był parafią, ale w *Regestrum* pułtuskim z 1530 roku wymienia się jako parafię Nowy Dwór, a nie ma mowy o parafii Okunin.

²⁰⁷ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 38.

²⁰⁸ *Regestrum, in quo proventus beneficiorum curatorum et non curatorum in archidiaconatu Pultoviensi existentium (...) a. D. 1530 conscriptum*, wyd. B. Ulanowski i S. Zachorowski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 10, Kraków 1916, s. 387-389. Por. B. Kumor, *Granice diecezji plockiej...*, s. 49, gdzie błędnie wymienia parafie Kamion i Kamionek (chodzi o tę samą parafię), a także Okunin i Nowy Dwór (podobnie ta sama parafia) oraz pomija parafie występujące na tym terenie jak: Sadowne, Postoliska, Cygowo (Poświętne), Dobre, Kamionolas (Kamionna).

szawy miejscowości Liw, Czerwonka, Osówno, Długa i Gocław (dziś dzielnica Warszawy) przypisano do diecezji poznańskiej, natomiast Pustelnik, Cisek, Wola Osowieńska zostały przy diecezji płockiej. Ustalenia tego polubownego wyroku nie zakończyły sporów na tym odcinku²⁰⁹.

Do spraw granicznych w 1494 roku doszła jeszcze kwestia spornych dziesięcin plebańskich i biskupich. Z akt kapituły poznańskiej dowiadujemy się, że do tej rozprawy papież wyznaczył sędziów delegowanych w osobach kanoników włocławskich Mikołaja Chądzyńskiego i Stanisława Ząbińskiego, a zgromadzona 15 kwietnia 1501 roku generalna kapituła poznańska na synodzie diecezjalnym wybrała swoich przedstawicieli. Nie posiadamy jednak dokładnej wiedzy jakich dóbr dotyczył spór, ani jaki wydano wyrok. Czy sprawę rozsądzono? Ze źródeł nic na ten temat nie wiadomo. Być może chodziło w tych sporach o parafię Grębków położoną niedaleko Wyszkowa, bowiem biskup poznański Jan Latański (1525-1536) podniósł w dniu 30 czerwca 1533 roku kwestię uzurpowania przez biskupa płockiego dziesięcin należących do biskupstwa poznańskiego i w czasie trwania kapituły generalnej przywoływał również spór graniczny w okolicy Liwu, a konkretnie sprawę parafii Grębków (Grampski)²¹⁰.

Wydawało się, że wspomniane żale biskupa poznańskiego pozostawały bez odpowiedzi ze strony biskupa płockiego. O pewnych zmianach oraz próbie porozumienia można mówić od 1540 roku²¹¹, kiedy na stolicy płockiej zasiadł Andrzej Noskowski (1546-1567)²¹², i to on wreszcie, dnia 18 czerwca 1547 roku zawarł porozumienie z biskupem poznańskim Benedyktem Izdbieńskim (1546-1553), ustalając nową granicę w spornej strefie na linii Warszawa – Liw nad Liwcem²¹³. Porozumienie biskupów musiało otrzymać zgodę obu kapituł, co nastąpiło w Piotrkowie 28 stycznia 1548 roku. Ustalenie głosiło, że granicę między diecezjami ma nadal wyznaczać droga z Warszawy na Litwę. J. Nowacki podaje, że do diecezji poznańskiej należały Gocław, Sulejów, Długa, Okuniew, Budziska, Goździówka z młynem i zagrodnikami, Sokole, Rakowiec, Rudzienko, Czarnogłowska Wola, Czarnogłów, Osówno bez dworu i folwarku, Wyrzyki, Czerwonka, Liw Stary i Nowy. Do diecezji płockiej należały zaś następujące miejscowości: Praga, Kamion, Grochów, druga część Okuniewa, Michałowo, Pustelnik, Stanisławów, Osowieńska Wola, czyli Nowawieś, Skarzyn. Pod względem parafii gra-

²⁰⁹ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 38..

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ Tamże.

²¹² T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 56.

²¹³ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 38.

nicznych od strony diecezji płockiej były to parafie Korytnica, Pniewnik, Dobre²¹⁴, Stanisławów, Pustelnik, Okuniew, Kamion, a po stronie diecezji poznańskiej w archidiaconacie warszawskim granicznymi parafiami były: Liw²¹⁵ z filią w Czerwoncu²¹⁶, Grębków²¹⁷, Wiśniew²¹⁸, Jakubów²¹⁹, Mińsk Mazowiecki²²⁰, Długa Kościelna²²¹, Zerzno²²², Milanów (Wilanów)²²³, Służew²²⁴.

Z tymi ustaleniami nie do końca zgadzała się kapituła poznańska. Kapituła miała otrzymać dziesięcinę snopową z Okuniewa w zamian za dziesięcinę z Budzisk. Do ich dóbr miała dojść również dziesięcina ze wsi Sokole w poznańskiej diecezji. Dodatkowo biskup oraz kapituła poznańska mieli otrzymać dziesięciny z miejscowości: Rakowiec, Rudzienko, czyli Wola Rudzińska, Rudno, Czarnogłowska Wola i Czarnogłów. Ostatecznie kapituła poznańska nie zgodziła się na potwierdzenie tych układów, a jej ratyfikację odroczyła do momentu uzyskania obiecanych przez biskupa płockiego dochodów z Okuniewa. W sprawie utraty dziesięcin z Budzisk kapituła poznańska wytoczyła pretensje wobec swego delegata Marcina Dąbrowskiego, archidiacona poznańskiego²²⁵.

Biskup Andrzej Noskowski nosił się z zamiarem utworzenia na tym pograniczu nowej parafii. W związku z tym w 1558 roku zaproponował biskupowi, a także kapitule poznańskiej, by oddali mu miejscowości Cyganka, Brzózce i Lubomin w zamian za inne

²¹⁴ Tamże, s. 548. W aktach poznańskich wspomniano o tej parafii, że istniała już w 1527 roku, ale w dokumencie rozgraniczenia diecezji płockiej i poznańskiej z 1547 roku pominięto miasteczka Dobrze Stare Dobrzynieckich oraz Dobrze Nowe Osowińskich, które należały do parafii dobrzyńskiej. Diecezji poznańskiej przyznano wsie Rakowiec, Rudzienko, Rudno, Osowno wieś (bez dworu oraz folwarku), Czarnogłów, Czarnogłowską Wolę, a diecezji płockiej przyznano wieś Osowieńska Wola, czyli Nowawieś. Jest to osobliwy przypadek uzależnienia części parafii od jurysdykcji biskupa innej diecezji. Parafia w Dobrem powstała w 1530 roku.

²¹⁵ Tamże, s. 547-548. Erekcję kościoła św. Jana Chrzciciela w Liwie odnosi się do przełomu X/XI wieku.

²¹⁶ Tamże, s. 548. Zarówno w 1537 i 1603 roku Czerwonka była filią Liwu.

²¹⁷ Tamże, s. 547. Parafię w Grębkowie, powstałą z części parafii w Liwie i Mińsku, erygował 27 października 1425 roku biskup Andrzej Łaskarz Gosławski. Z części parafii Grębków i Czerwonka utworzono w 1583 roku parafię w Wierzbnie.

²¹⁸ Tamże, s. 548. Najwcześniej fundację parafii w Wiśniewie należy upatrywać w XIV lub XV wieku.

²¹⁹ Tamże, s. 548-549. Parafię w Jakubowie erygowano w 1473 roku.

²²⁰ Tamże, s. 549. Kościół parafialny Narodzenia N.M.P. wydaje się być fundacją z XIII lub najpóźniej XIV wieku. Z tej parafii powstała parafia Jakubów.

²²¹ Tamże, s. 550. Parafię w Długiej Kościelnej erygował rzekomo w 1445 roku biskup Andrzej Bniński, wyłączając ją z parafii zerzeńskiej.

²²² Tamże, s. 538. Parafię w Zerznie wyłączono w części lub w całości ze starszej parafii w Wilanowie w 1403 roku.

²²³ Tamże, s. 522. Parafia Wilanów (dawniej Milanów) powstała w XIII wieku. Pierwotnie swoim zasięgiem obejmowała tereny po obu stronach Wisły, czyli późniejsze tereny parafii Zerzno i część parafii w Powsinie.

²²⁴ Tamże. Parafia w Służewie powstała w 1238 roku.

²²⁵ Tamże.

z diecezji płockiej. Andrzej Czarnkowski (1553-1562)²²⁶, wyraził zgodę, ale kapituła wysłała dwóch delegatów i zdaje się, że nie poparła pomysłu obu pasterzy. Ostatecznie wspomniane miejscowości pozostały przy parafii Nowy Mińsk²²⁷.

Południową granicę diecezji płockiej, a jednocześnie północną granicę archidiecezji czerskiego (warszawskiego), poczynając od Pragi aż do Troszyna włącznie, stanowiła Wisła. Józef Nowacki twierdził, że w oparciu o posiadane źródła nie mamy informacji o jakichkolwiek sporach na tym odcinku²²⁸. Ciekawostką jest, że w parafii Zakrzewo, istniejącej już od XII wieku, linia graniczna zdaje się, że przekraczała Wisłę. W opisie stanu diecezji z 1 października 1977 roku, w historycznym opisie wspomnianej parafii, mamy wzmiankę, że do parafii Zakrzewo z diecezji płockiej należały trzy wioski leżące po drugiej stronie Wisły, które dopiero włączono w XVI wieku do poznańskiej parafii Piotrkówek²²⁹. A były to Suchodół, Pomocne i Nieznachy²³⁰.

2. Granica z diecezją wileńską

Na wschodzie biskupstwo płockie sąsiadowało z diecezją wileńską, opierając swą kościelną linię graniczną mniej więcej na granicy politycznej między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim²³¹. A zatem granica biegła od rzeki Ełk, od Grajewa, aż do jej ujścia do Biebrzy w rejonie Goniądza (Goniądz należał już do diecezji wileńskiej), a następnie biegiem Biebrzy aż do jej połączenia się z Narwią. Do diecezji wileńskiej w 1530 roku należały parafie: Rajgród, Rydzewo²³², Dolistów, Goniądz, Trzciana, Knyszyn, a do diecezji łuckiej należał Tykocin i Suraz²³³. Natomiast w skład

²²⁶ J. Nowacki, *Andrzej Czarnkowski*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 216-217.

²²⁷ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, s. 39.

²²⁸ Tamże.

²²⁹ *Diecezja Płocka...*, s. 128.

²³⁰ *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Atlas Historyczny Polski*, red. Władysław Pałucki, cz. 1, mapa, plany, Warszawa 1973, s. 4.

²³¹ S. Brzozecki, T. Kasabuła, *Wileńska archidiecezja*, w: EK, t. 20, Lublin 2014, kol. 593-608; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 294. Diecezja wileńska została erygowana przez papieża Urbana VI bullą *Romanus Pontifex* z dnia 12 marca 1388 roku. Wykonawcą bulli był biskup poznański Dobrogost. Pierwszym biskupem wileńskim ustanowił biskupa Andrzeja z Seretu. Terytoriami swymi diecezja wileńska objęła obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego za wyjątkiem ziem ukraińskich, które należały do diecezji łuckiej, kijowskiej i kamienieckiej.

²³² Br. Ch[lebowski], *Rydzewo*, w: SGKP, t. 10, Warszawa 1889, s. 84; B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 48 umieszcza Rydzewo w diecezji płockiej, zamiast w diecezji wileńskiej.

²³³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 294.

diecezji płockiej na pograniczu wchodziły parafie: Grajewo, Wąsosz, Białaszewo²³⁴, Radziłów, Burzyn oraz Wizna²³⁵ (zob. Mapa 16).

3. Granica z diecezją łucką

Diecezja rzymsko-katolicka w Łucku powstała w 1404 roku²³⁶. Okazuje się, że i z tą diecezją graniczyła diecezja płocka.

Przy ujściu Biebrzy do Narwi, Wierciszew rozpoczynał kolejny etap graniczny, idąc w górę korytem Narwi i podchodząc pod Tykocin w diecezji łuckiej, a następnie schodząc na południe aż do Bugu w rejon Nuru, należącego do diecezji płockiej. Linie graniczną po stronie diecezji płockiej określały parafie: Zawady, Rutki, Kołaki Kościelne, Zambrów, Szumowo, Rosochate, Czyżew oraz Nur, a po stronie diecezji łuckiej były to parafie: Tykocin, Kobylin, Kulesze, Jabłonka, Dąbrówka Wielka, Kuczyn i Ciechanowiec. Między rzekami Nurzec i Liwiec, łądem na linii od Nuru do Węgrowa diecezja płocka nadal graniczyła z diecezją łucką aż po Liw, należący już do diecezji poznańskiej²³⁷. Ten odcinek granicy częściowo biegł Bugiem, zgodnie z biegiem rzeki, a parafiami granicznymi po stronie płockiej były: Nur, Zuzela, Zaręby, Złotoryja, Brok. Po drugiej stronie Bugu z diecezji łuckiej były to parafie: Sterdyń, Ceranów, Kosów, Prostyn. Dalej granica między diecezjami biegła stałym łądem. Parafie Prostyn, a także Stara Wieś i Węgrów należały do diecezji łuckiej. Parafie Sadowne, Stoczek, Kamionna-Laski (Kamionna), Jadów oraz Korytnica, położone nad rzekami Bug i Liwiec wchodziły w skład diecezji płockiej²³⁸ (zob. Mapa 17).

²³⁴ Br. Ch[lebowski], *Białaszewo*, w: SGKP, t. 1, Warszawa 1880, s. 182.

²³⁵ B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 48.

²³⁶ B. Modzelewska, *Łucka diecezja*, w: EK, t. 11, Lublin 2006, kol. 589-600; J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV)*, w: *Sprawozdania z czynności i posiedz. AU*, 16(1911), nr 1, s. 20; Także B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 348. Diecezję włodzimierską erygował 13 lutego 1375 roku papież Grzegorz XI bullą *Debitum pastoralis officii de novo ad cautelam*. Papież ustanowił opata łuckiego Grzegorza biskupem, a uposażenie zapewnił wielki książę litewski Witold. Na prośbę króla Władysława Jagiełły ten sam papież mianował Świętosława biskupem Łucka. Wpływ polityki Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego przyniósł ze sobą tarcia na polu kościelnym. Dopiero po śmierci obu biskupów i w wyniku umowy politycznej między Polską a Litwą papież Marcin V dnia 21 grudnia 1425 roku połączył obie diecezje nadając jej status diecezji łuckiej (Wołyń, Polesie i Podlasie) z biskupstwem w Łucku.

²³⁷ A. Weiss, *Poznańska diecezja*, w: EK, t. 16, Lublin 2012, kol. 170-197; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 19, s. 348.

²³⁸ W. Graczyk, *Płocka diecezja*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 850-862.

4. Granice z diecezjami pomezańską i warmińską

Północna granica kościelna diecezji płockiej pokrywała się generalnie z polityczną granicą między Polską a Prusami. Na tym odcinku do XVI wieku diecezja płocka ze swoimi parafiami granicznymi Szczuka, Jastrzębie, Grążawy, Brzozie, Górzno, Dłutowo, Sarnowo, Lipowiec Kościelny, Mława, Kuklin (Wieczfnia), Janówiec (Janowiec Kościelny), Janowo, Chorzele, Kolno, Lachowo, Grabowo, Niedźwiadna, Wąsosz, Grabowo miała za sąsiadów diecezje pomezańską, a także warmińską²³⁹.

5. Zapowiedź większych zmian w następstwie rozbiorów Polski

Poważniejsze zmiany przyniósł pierwszy rozbiór Polski w 1772 roku. Wtedy część dekanatu górzneńskiego z archidiakonatu dobrzyńskiego została włączona do Prus, co w konsekwencji spowodowało, że prawdopodobnie w 1775 lub 1776 roku, Michał Jerzy Poniatowski, biskup płocki w latach 1773-1785²⁴⁰, utworzył na okrojonych terenach dekanat golubsko-dulski dla pozostałych przy Płocku parafii górzneńskich i kilku parafii dekanatu rypińskiego, a w archidiakonacie pułtuskim biskup powołał do istnienia dekanat ostrołęcki dla niektórych parafii z dekanatu makowskiego oraz łomżyńskiego. W rezultacie w 1776 roku, w okrojonej pierwszym rozbiorem diecezji płockiej, funkcjonowały 33 dekanaty²⁴¹.

Po utworzeniu w 1778 roku sufraganii pułtuskiej²⁴² biskup M. J. Poniatowski (1773-1785) chciał powołać trzech nowych archidiakonów przy katedrze i kolegiacie

²³⁹ *Województwo płockie ok. 1578 r. – mapa*, w: *Atlas historyczny Polski*, red. St. Herbst, ser. A, *Mapy szczegółowe*, 2, Warszawa 1958; B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 48 mylnie wymienia tu Szczucin jako parafię. To była filia parafii w Wąsoszu aż do 1889 roku. Zob. W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska, Studium historyczne parafii*, Łomża 1990, s. 300.

²⁴⁰ A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 70-71; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 58.

²⁴¹ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej*, „*Studia Płockie*”, 42(2014), s. 152. Dokładny opis stanu diecezji płockiej i poszczególnych parafii z lat 1775-1776 oraz z roku 1781 możemy znaleźć w aktach wizytacyjnych, które zarządził biskup Michał Jerzy Poniatowski. Dostępne opisy z pierwszej (1775 rok) i drugiej (1781 rok) wizytacji zebrał ks. Michał Marian Grzybowski. Zob. *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej, Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, tomy 1-12, Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 1981-2011. Wymienione wyżej dekanaty golubio-dulski, górzneński, rypiński zob. *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej, Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku*, t. 10, *Ziemia Dobrzyńska*, Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 1999.

²⁴² Sufraganie pułtuską, na prośbę biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego (1773-1784), powołał do istnienia 20 maja 1778 roku papież Pius VI. Każdy prepozyt kolegiaty pułtuskiej miał być jednocześnie sufraganiem pułtuskim. Zob. A. J. Nowowiejski, *Płock...*, s. 82; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 66. Arcybiskup Nowowiejski wyliczył na tym urzędzie czterech biskupów pułtuskich: An-

oraz na wzór Krakowa udzielić prepozytom poza katedralnym prawa wizytowania diecezji, ale na tę propozycję Rzym nie zgodził się²⁴³. Walka Stolicy Apostolskiej ze zbyt silną pozycją archidiakonów w diecezjach była już bardzo wyraźna. Chcąc osłabić pozycję archidiakonów biskupi już od XIII wieku powoływali do życia w zakresie jurysdykcji sądowej tzw. oficjalaty. W 1778 roku w diecezji płockiej funkcjonowały trzy oficjalaty generalne w Płocku, Pułtusk i Górznie oraz jeden foralny w Łomży²⁴⁴ (zob. Mapa 18). Jednak w wykazie personalnym diecezji sporządzonym przez tego biskupa w 1785 roku, przedstawionym w rozdziale poprzednim, nie uwzględniono podziału na oficjalaty²⁴⁵.

§ 4. Stan granic diecezji płockiej po rozbiorach Polski (do roku 1818)

To prawda, że struktura administracyjna tzw. staropolskiego Kościoła sprzed 1772 roku wymagała zmian. Myślano nawet o utworzeniu nowych diecezji, ale generalnie ograniczono się do drobnych korekt dokonywanych w oparciu o wyroki sądów lub na zasadzie polubownej ugody zatwierdzanych następnie przez Stolicę Apostolską. Jednak sytuacja, jaka wydarzyła się w 1772 roku stanowiła *novum* dla polskiego Kościoła. W wyniku pierwszego rozbioru Polska straciła ok. 211 000 km² na rzecz Prus, Austrii i Rosji, w tym pod ich auspicjami był zarząd 1180 parafii i 4 550 000 ludzi. Nie liczenie się z dotychczasowym porządkiem kościelnym wynikał przede wszystkim z tego, że państwa zaborcze w dużej mierze nie były katolickie, a jeśli nimi były, tak jak Austria, to tylko *de nomine* i wszystkie jednomyślnie dążyły do zniszczenia więzi z Rzymem.

Rosja na przykład podkreślała rolę metropolity mohylewskiego zwanego też czarnym papieżem, a pomniejszała rangę funkcjonującego metropolity warszawskiego. Pru-

toniego Narzymskiego (20.07.1778-10.02.1799), Marcina Szwejkowskiego (zmarł nie doczekawszy sakry), Macieja Rokitnickiego (zmarł nie doczekawszy sakry) i Antoniego Luboradzkiego (1806-14.04.1822). Ks. Żebrowski wymienił piątego biskupa Wawrzyńca Gutowskiego, który sprawował urząd sufragana pułtuskiego od 15 grudnia 1828 roku do 29 kwietnia 1833 roku.

²⁴³ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 210.

²⁴⁴ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji...*, t. 19, Lublin 1969, s. 282; t. 20, Lublin 1970, s. 335.

²⁴⁵ [M. J. Poniąkowski], *Rozporządzenia i pisma pasterskie*, t. 4, Warszawa 1785, s. 211-282; *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, t. II (1831-1852), zebrał i do druku przygotował ks. M. M. Grzybowski, Płock 2012, s. 584-597. Ten katalog zatytułowany *Ecclesiae dioecesis Plocensis una cum Personis Anno 1785* wdrukowano na końcu tej książki. M. M. Grzybowski zastosował podział na archidiakonaty dobrzyński i płocki, ale pominął pułtuski.

sacy wytoczyli wojnę instytucji prymasa Polski, ponieważ widzieli w nim osobę scalającą naród. W obronie Polaków stawał papież i Stolica Apostolska, domagając się obecności ambasadorów władz państwowych i hierarchów kościelnych przy prowadzonych rozmowach, ale zaborcy nie troszczyli się zbyt o *veto* wnoszone przez Rzym. Jednak musieli zachowywać przynajmniej pozory prawa. Zmiany granic były jednakże wymuszone na Stolicy Apostolskiej. Cała sytuacja prawna nie przeszkodziła w tajnym porozumieniu z 26 stycznia 1797 roku, gdzie zaborcy zapisali dyrektywy o prowadzeniu polityki uzależniania biskupów od ich władzy oraz niszczenia zależności biskupów diecezjalnych od metropolitów i Rzymu. Dlatego w ich ocenie tak ważnym było, aby zniszczyć polską więź metropolitalną gnieźnieńską, a także lwowską²⁴⁶.

Okolo 1772 roku diecezja płocka na lewym brzegu Wisły, przez część Ziemi Gostynińskiej, graniczyła od południa z diecezją poznańską (archidiakoniat warszawski opierał wschodnią granicę o parafie Troszyn, Cermno, Gąbin, kościół klasztorny w Szczawinie, Trębki i Strzelce), gnieźnieńską (na styku parafii Kutno) i włocławską (parafia Białotarsk). Od zachodu Płock sąsiadował z diecezjami włocławską oraz chełmińską. Północną granicę stanowiły Prusy. Na wschodzie diecezja płocka graniczyła z diecezją wileńską (do rzeki Narwi). Od Narwi za Andrzejewem przez Bug, aż do styku z granicą między Węgrowem (diecezja łucka) a Liwem (archidiakoniat warszawski z diecezji poznańskiej) na rzece Liwiec, a następnie za Stanisławowem granica diecezji płockiej schodziła do Warszawy, obejmując również Pragę. W 1793 roku granicznymi kościołami w diecezji płockiej były Korytnica, Pniewnik, Dobrze, Stanisławów, Pustelnik, Okuniew, klasztor na Pradze; zaś granicznymi kościołami w poznańskim archidiecezji warszawskim były Liw, Czerwonka, Wierzbno, Grębków, Wiśniew, Jakubów, Mińsk, Długa i Zierzno. Na lewym brzegu Wisły były to parafie Wilanów, Służew, Wielka Wola²⁴⁷.

1. Oficjalat dla Ziemi Michałowskiej

W 1772 roku linia graniczna diecezji płockiej sąsiadującej z diecezjami wileńską i łucką nie uległa zmianie. Natomiast pierwsze uszczuplenie terytorium diecezji płoc-

²⁴⁶ T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990, s. 146; F. F. Martens, *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, t. 2, St. Petersburg 1875, n. 51; Główny Urząd Statystyczny, *Historia Polski w liczbach*, Warszawa 1993, s. 20.

²⁴⁷ J. Nowacki, *Dzieje...*, t. 2, *Mapa IX, Diecezja poznańska, archidiakoniat warszawski 1603–1793 r.*

kiej, które nastąpiło w 1772 roku, dotyczyło Ziemi Michałowskiej. Prusy wtargnęły na ziemie polskie, przesuając granice i wcielając do swego państwa część diecezji płockiej zorganizowanej w dekanacie górzeńskim z parafiami: Brzozie, Grążawy, Górzno, Jastrzębie, Świedziebna, Strzygi, Osiek i Białuty. Najpierw nadprezydent Johann Friedrich von Domhardt wnioskował 21 grudnia 1772 roku o włączenie wspomnianych wyżej parafii do diecezji chełmińskiej, na razie na prawach administracji *in spiritualibus*²⁴⁸. Myśl o włączeniu tych ziem do diecezji chełmińskiej często powracała u zaborcy pruskiego²⁴⁹. Zapewne już biskup płocki Hieronim Szeptycki (1759-1773) mógł myśleć o powołaniu tam okręgowego oficjalu²⁵⁰, ale zrealizował to jego następca, biskup Michał Jerzy Poniatowski (1773-1785), w dniu 9 października 1773 roku, pod naciskiem Prus, tworząc w Górznie oficjulat okręgowy kierowany przez ks. Konstantego Pomianowskiego, proboszcza osieckiego i dziekana górzeńskiego²⁵¹ (zob. Mapa 18). Prawdopodobnie w tym czasie, w latach 1775-76, biskup Michał Jerzy Poniatowski utworzył w diecezji płockiej dwa dekanaty: pierwszy w archidiakonacie dobrzyńskim i był to dekanat golubsko-dulski, skupiający parafie dekanatu górzeńskiego oraz rypińskiego²⁵², pozostałe w obszarze Rzeczypospolitej, a drugi dekanat ostrołęcki w archidiakonacie pułuskim. Do oficjalu przynależały dekanaty górzeński i golubsko-dulski²⁵³.

²⁴⁸ *Preussen und die katholische Kirche seit 1640: nach den Acten des Geheimen Staatsarchives*, wyd. M. Lehmann, t. 4 (1758-1775), Leipzig 1883, s. 481 n.

²⁴⁹ B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 49-50.

²⁵⁰ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 58.

²⁵¹ Dekret utworzenia oficjalu górzeńskiego zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Postcurialia Cellmi Illrimi Excellmi et Rmi Domini Dñi Michaëli Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Abbatis Commendatarii Cervenensis, Decani Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Anno 1773, In Annum 1774*, Sygn.: ADPł., AE 69, k. 53-57 (Dekret); Także por. Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Postcurialia Cellmi Illrimi Excellmi et Rmi Domini, Domini Michaëli Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Episcopi Coadiutoris Cracoviensis, Ducis Severiensis, abbatis commendatarii Cervenensis, Decanatum Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Annis 1778-1780: Status ecclesiae et dioecesis Plocensis Romam mittendus* z 30 VIII 1778, Sygn.: ADPł., AE 73, k. 441. O ks. Konstantym Pomianowskim i ograniczeniu jego władzy z 20 października 1773 roku przez biskupa Poniatowskiego zob. ADPł., AE 69, k. 91-93; a także *Preussen...*, s. 638-639.

²⁵² W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 151. W reorganizacji dekanatów z 18 września 1693 roku przeprowadzonej z polecenia biskupa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego (1692-1699) w archidiakonacie dobrzyńskim istniały cztery dekanaty: 1. dobrzyński (Dobrzyń, Bądkowo, Sobowo, Mokowo, Ligowo, Tłuchowo, Grochowalsk, Rokicie, Siecień, Skępe), 2. lipnowski (Lipno, Kikół, Czernikowo, Mazowsze, Szumin, Działyn, Łązyn, Karnkowo, Czarne, Wierzbicko), 3. rypiński (Rypin, Strzygi, Traubin, Róże, Żałe, Sadłowo, Rogowo, Chrostkowo, Chojno, Dulsk), 4. górzeński (Górzno, Jastrzębie, Osiek, Radziki, Płonne z Radominem, Brzezie, Grążawy, Świedziebna, Krosno, Szczuka z Górczenicą i Cielętami). Podkreślone miejscowości z dwóch ostatnich dekanatów oraz nie pojawiające się tutaj Szczutowo i Białuty zostały w 1772 roku odcięte od Polski przez pruski kordon graniczny. W 1775-76 utworzono nowe dekanaty górzeński (parafie pozostałe przy Polsce) i dekanat golubsko-dulski.

²⁵³ W. Müller, *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku...*, s. 203-204; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 21; S. Litak, *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 277. W 1776 roku w diecezji płockiej istniały 33 dekanaty: andrzejewski, bielski, biezuński, bodzanowski, ciechanowski, dobrzyński, golubsko-dobrzyński, gostyniński, górzeński,

W skład tych dekanatów weszło 19 parafii. Do Prus należało osiem parafii i filia w Szczutowie. 21 stycznia 1775 roku biskup Poniatowski podniósł rangę oficjalu do generalnego, a księdza Konstantego Pomianowskiego awansował z oficjalu okręgowego na generalnego²⁵⁴. Ostatecznie, pod koniec roku 1776, Prusacy ponownie podjęli w Rzymie próby utworzenia nowej diecezji dla tych ziem lub, jeśli papież nie zgodziłby się na pierwszą ewentualność, chcieli włączyć oficjulat górzeński do diecezji chełmińskiej. Nowej diecezji nie utworzono, a biskup Krzysztof Hilary Szembek (1775-1797) w dniu 11 września 1786 roku potwierdził istnienie oficjalu okręgowego²⁵⁵.

2. Spór pomiędzy parafiami w Białotarsku i Solcu

W 1776 roku należy odnotować zmianę graniczną między oddalonymi od siebie o 8 km parafiami Białotarsk (diecezja włocławska) i Solec (diecezja płocka). Proboszcz parafii Solec procesował się z proboszczem Białotarska o przynależność wioski Rębów²⁵⁶. Spór rozpatrywał ówczesny biskup włocławski Antoni Kazimierz Ostrowski. Ostatecznie 24 lutego 1776 roku komisja kościelna powołana przez biskupa orzekła przynależność Rębowa do parafii Solec w diecezji płockiej²⁵⁷.

3. Próby powołania diecezji w Pułtusk

Kolejną zmianę granic diecezji chcieli wymusić zaborcy po II rozbiórce Polski w 1793 roku. Do Prus wcielono część wschodnią diecezji płockiej, tj. ok. 80 parafii

ski, janowski, kamieńczykowski, lipnowski, łomżyński, makowski, mławski, nowomiejski, ostrołęcki, ostrowski, płocki, płoński, przasnyski, pułtusi, raciański, radzyński, rypiński, sierpecki, stanisławowski, szreński, wąsowski, wizneński, wyszkowski, wyszogrodzki, zakroczyński. Zob. W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 153. Proces formowania dekanatów w tym czasie zakończono na przełomie 1826/1827, kiedy odłączono parafie Brok, Ostrów i Poręba z dekanatu ostrołęckiego i włączono je do dekanatu andrzejewskiego. S. Litak, *Parafie...*, s. 235.

²⁵⁴ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Postcurialia Cellmi Illrimi Excellmi et Rmi Domini Dñi Michaëli Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Episcopi Coadiutoris Cracoviensis, Ducis Severiensis, Abbatis Commendatarii Cervenensis, Decani Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Anno 1774, In Annum 1775*, Sygn.: ADPł., AE 70, k. 145 n.; także ADPł., AE 73, k. 114. *Preussen...*, s. 12—13.

²⁵⁵ Próby te ponowiono w 1782 roku. *Preussen...*, s. 183—185 (17 grudnia 1776), s. 470 (3 kwietnia 1782) i s. 470-471 (4 kwietnia 1782). W latach 1793 i 1795 zmieniono rangę oficjalu ponownie na okręgowy. Biskup Krzysztof Hilary Szembek potwierdził 12 kwietnia 1796 roku nominację ks. Konstantego Pomianowskiego na oficjalu okręgowego. ADPł., AE 80, k. 76 n.

²⁵⁶ ADPł., AE 70, k. 238-240.

²⁵⁷ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Protocollum Actorum Postcurialium Celsissimi Illustrissimi Excellentissimi et Reverendissimi Domini Domini Michaëlis Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Episcopi Coadiutoris Cracoviensis, Ducis Severiae, Abbatis Commendatarii Cervenensis, Decani Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Anno 1775, In Annum 1776*, Sygn.: ADPł., AE 71, k. 82-84.

z Płockiem, a przy Polsce pozostała zachodnia część, tj. ok. 250 parafii z Pułtuskim. Zamierzano w części polskiej utworzyć nową diecezję. Sprawą tą zajął się nawet sejm grodzieński w 1793 roku, sugerując jako stolicę nowej diecezji pułtuską siedzibę biskupów płockich²⁵⁸, ale do zatwierdzenia przez Stolicę Apostolską nie doszło z powodu całkowitej likwidacji państwa w następstwie III rozbioru Polski w 1795 roku przez Rosję, Austrię i Prusy²⁵⁹.

4. „Na drodze” do powstania diecezji warszawskiej

Anektowanie kolejnych ziem polskich w II rozbiorze w 1793 roku spowodowało oddzielenie Poznania od archidiaconatu warszawskiego, będącego od tej pory pod opieką administratora apostolskiego w osobie arcybiskupa gnieźnieńskiego Michała Jerzego Poniatowskiego (1785-1794). Niestety wraz z jego śmiercią, która nastąpiła 12 sierpnia 1794 roku, wygasła też władza administratora apostolskiego nad tymi terenami. W związku z tym, w dniu 20 października 1794 roku, w oparciu o przepisy Soboru Trydenckiego Krzysztof Hilary Szembek, biskup płocki, przejął tymczasowo kościelną opiekę, jako najbliższy biskup²⁶⁰, ale nie sprawował tu władzy osobiście, tylko postanowił, że kanonik warszawski, ks. Konstanty Kuszal, będzie oficjałem generalnym²⁶¹. Biskup płocki nie dokonał zmian granicznych, tylko przejął jurysdykcję nad archidiaconatem warszawskim w celu zapewnienia troski duszpasterskiej. Nuncjatura Apostolska w Warszawie potwierdziła zasadność takiego tymczasowego rozwiązania, ale biskup poznański Ignacy Raczyński uznał to za działanie bezprawne i upomniał się o jurysdykcję nad archidiaconatem. Po wymianie korespondencji między biskupem Raczyńskim i biskupem płockim Szembekiem, ks. Janem Albertrandim (1731-1808), a nuncjaturą w Warszawie, 28 marca 1795 roku, jurysdykcja nad archidiaconatem warszawskim wróciła do biskupstwa poznańskiego²⁶². Biskup Raczyński zlecił opiekę du-

²⁵⁸ *Volumina legum*, t. 10, *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952, s. 323.

²⁵⁹ Informacja o stanie diecezji płockiej, która w roku 1793 faktycznie jest poddana innej jurysdykcji została zawarta w tajnym archiwum watykańskim nuncjatury warszawskiej w tomie 152. Zob. B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 50.

²⁶⁰ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 58.

²⁶¹ B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 51.

²⁶² Tamże.

chową nad archidiaconatem księdzu Janowi Chrzycielowi Albertrandiemu, późniejszemu biskupowi tytularnemu zenopolitańskiemu²⁶³.

Polityka państw zaborczych miała na celu usunięcie i zniszczenie wszystkiego, co w swoich dawnych przejawach było polskie. Do takich znaków należał stary porządek, dlatego naciskano, aby żaden z biskupów nie sprawował rządów w diecezji w dawnym stylu, ale podlegał ścisłej kontroli państwa bez prawa odnoszenia się do metropolity czy Stolicy Apostolskiej. Nie wolno było biskupom z obcych państw sprawować władzy w innym zaborze. Stąd biskup Krzysztof Hilary Szembek otrzymał 1 września 1796 roku polecenie z berlińskiego Departamentu Spraw Zagranicznych o przejęciu jurysdykcji nad terenami, które weszły do Prus po trzecim zaborze²⁶⁴.

Biskup płocki naturalnie poprosił Rzym o uprawnienia do administrowania tymi obszarami i po uzyskaniu zgody wyznaczył 21 lutego 1797 roku na urządzie generalnego oficjała dla wileńskiej oraz żmudzkiej diecezji w zaborze pruskim księdza Michała F. Karpowicza, natomiast z dniem 10 marca 1797 roku oficjałem generalnym uczynił dla części diecezji łuckiej biskupa J. Szyjkowskiego w Bielsku Podlaskim. Ponownie zatem, jak w 1794 roku w odniesieniu do archidiaconatu warszawskiego, tak teraz w 1797 roku biskup płocki Szembek przejął chwilowo jurysdykcję kościelną w części żmudzkiej i wileńskiej oraz w części łuckiej. Jurysdykcja *ad interim* biskupa płockiego trwała do 16 marca 1799 roku. Wtedy to papież Pius VI (był papieżem od 1775 do 1799 roku) bullą *Saepe factum est* utworzył dla wymienionych wyżej oficjalatów nową diecezję wigierską²⁶⁵. Tak właśnie powstała w sposób sztuczny, wymuszony przez zaborcę, diecezja wigierska utworzona z części ziem diecezji wileńskiej z Wigrami, żmudzkiej w okolicach Kowna po lewej stronie Niemna oraz części diecezji łuckiej z Bielskiem i Drohiczyńnem, ale nie zmieniła ona wschodniej płockiej linii granicznej, ponieważ ta pozostawała na poprzednich pozycjach diecezji wileńskiej i łuckiej²⁶⁶.

²⁶³ A. Schletz, Ks. Jan Albertrandi w latach 1731-1795, „Nasza Przyszłość”, 10(1959), s. 177. Od 1796 do 1798 roku Albertrandi był biskupem pomocniczym poznańskim, a od 1798 do 1808 roku biskupem pomocniczym warszawskim.

²⁶⁴ B. Kumor, *Granice diecezji płockiej...*, s. 53. Po 1795 roku w obszarze zaboru pruskiego znalazło się 90 parafii z diecezji wileńskiej (w tym Wigry i Białystok), 44 parafie z diecezji łuckiej (w tym Bielsk Podlaski i Drohiczyń) i 15 parafii z diecezji żmudzkiej (lewy brzeg Niemna w rejonie Wierzbówa).

²⁶⁵ Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej, ABMK, 14(1967), s. 257-269.

²⁶⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 339-340. W procesie tworzenia diecezji wigierskiej brali udział jako najbliżsi hierarchowie kościelni - biskupi płocki - Krzysztof Hilary Szembek, a od 27 czerwca 1797 roku jako koadiutor biskup Onufry Kajetan Szembek. Pośredniczyli między Stolicą Apostolską a rządem pruskim i chwilowo sprawowali opiekę duchową nad terenami, które skutkiem podziałów zaborczych znalazły się poza macierzystymi diecezjami. Papież Pius VI bullą *Saepe factum est* z dnia 16 marca 1799 roku erygował diecezję wigierską. Zarządzenie papieskie, z racji

W 1798 roku diecezja plocka przestała graniczyć na południu z diecezją poznańską, ponieważ podległy jej archidiakonat stał się bazą nowej diecezji warszawskiej. Od 16 października 1798 roku diecezja plocka miała od południa nowego sąsiada - diecezję warszawską, utworzoną z dawnego archidiakonatu warszawskiego²⁶⁷ (zob. Mapa 21).

5. Ziemie diecezji plockiej w zaborze austriackim

W 1795 roku, w następstwie III rozbioru, prawie cała diecezja plocka znalazła się w obszarze pruskich wpływów. Natomiast zaborca austriacki po 1795 roku, przez włączenie części diecezji plockiej w ujściu Bugu i Wisły, wymusił zmiany graniczne na tym odcinku. Granica południowa diecezji plockiej oparła się wtedy na Bugu i taką pozostała również w 1807 roku. Poza Pragę, którą włączono wcześniej do diecezji warszawskiej, lewobrzeżna część diecezji plockiej została włączona do diecezji lubelskiej²⁶⁸.

Niewielka zatem część diecezji na południe od koryta Bugu z Kamieńczykiem i Radzyminem znalazła się w sferze wpływów zaborcy austriackiego. Z dniem 14 września 1799 roku diecezja plocka straciła dekanat kamieńczykowski z parafiami Niegów, Postoliska, Jadów, Sulejów, Kamieńczyk, Kamionna, Stoczek, Sadowne i Korytnica, dekanat stanisławowski z parafiami Stanisławów, Pustelnik, Pniewnik, Dobre, Klembów, Cygów, Okuniew, Kobyłka i część dekanatu radzyńskiego z parafiami Radzymin i Dąbrówka. W sumie 19 parafii²⁶⁹.

Austriacka kancelaria w imieniu cesarza Franciszka II, w myśl projektu z dnia 22 czerwca 1797 roku²⁷⁰, zażądała od biskupa plockiego Krzysztofa Hilarego Szembeka (1722-05.09.1797) po pierwsze – wyrównania granic, po drugie – utworzenia oficjalatu

na zawirowania polityczne, wykonał biskup plocki Onufry Kajetan Szembek z opóźnieniem. Przez delegata - ks. Jana Gołaszewskiego, kanonika przemyskiego i oficjała generalnego plockiego dla Podlasia – ogłosił w Wigrach dokumentem *Proscipiendo felicitati fidelium* z dnia 11 lipca 1800 roku utworzenie nowej diecezji.

²⁶⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 310-315.

²⁶⁸ Diecezja utworzona 23 września 1805 roku.

²⁶⁹ ADPł., AE 80, k. 262 n.

²⁷⁰ B. Kumor, *Granice diecezji plockiej...*, s. 52. Cesarz Franciszek II zamierzał erygować nowe biskupstwo austriackie z terenów, które mu przypadły po 1795 roku. Przyłączenie fragmentów diecezji, których stolice znajdowały się w Prusach i Rosji, wymagało zgody Stolicy Apostolskiej. Należało zdobyć w Rzymie taką sankcję dla planów wiedeńskich. Cesarz nakazał wszcząć rozmowy z odpowiednimi biskupami o podział ich diecezji i skłonić ich jako zagranicznych biskupów do utworzenia oficjالات generalnych dla austriackiej części własnej diecezji.

dla części austriackiej²⁷¹, po trzecie – wprost sprzeciwiono się rządowi biskupa płockiego na terenie zaboru austriackiego i zażądano zrzeczenia się władzy. Pierwszy postulat biskup Szembek spełnił dekretem z 4 maja 1797 roku, w którym przyłączał Załubice do parafii radzyńskiej (dawniej parafia Serock), Kuligów i Czarnowo do parafii Dąbrówka (dawniej parafia Popowo), Skuszew do parafii kamieńczykowskiej (dawniej parafia Wyszaków), a także Morzyczyn i Płatkownicę do parafii Sadowne (dawniej parafia w Broku)²⁷² (zob. Mapa 19). Drugi postulat został spełniony z pewnym ociąganiem się - w dwóch etapach. Najpierw dekretem z 19 października 1797 roku biskup Szembek²⁷³ delegował władzę nad oficjalem księdzu Ignacemu Obrębskiemu, jako oficjelowi foralnemu²⁷⁴, ale była to władza ograniczona, co spotkało się z protestem kancelarii wiedeńskiej 5 lutego 1798 roku. Biskup nie miał wyjścia i utworzył oficjalat generalny dla części austriackiej. Trzeci postulat - rezygnacji z zarządu części swej diecezji, która znalazła się w zaborze austriackim, biskup Szembek zrealizował 14 września 1799 roku. Przekazał wtedy jurysdykcję kościelną najbliższemu biskupowi chełmskiemu, Wojciechowi Skarszewskiemu (1743-1827)²⁷⁵. Władza ta była wymuszona i biskup płocki z żalem zrzekał się jej z powodu niemożności sprawowania opieki duszpasterskiej nad tą częścią diecezji *ad interim* do momentu ustania przeszkody lub do podjęcia przez papieża innej decyzji²⁷⁶.

²⁷¹ Tamże. Utworzony oficjalat miał status okręgowego podczas gdy Austria żądała uprawnień oficjalu generalnego.

²⁷² B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 334; ADPł., AE 80, k. 362 n.

²⁷³ Musiał te postulaty spełniać już następca Krzysztofa Hilarego Szembeka (zm. 5 września 1797), biskup Onufry Kajetan Szembek (5 września 1797 - 31 grudnia 1808).

²⁷⁴ Ks. Ignacy Obrębski - proboszcz parafii Niegów w latach 1795-1814, dziekan kamieńczykowski, kanonik pułtuski i kijowski. Do końca XVIII wieku parafia Niegów należała do diecezji płockiej, następnie do lubelskiej, potem do warszawskiej. Od 1992 roku parafia Niegów przynależy do nowo powstałej diecezji warszawsko-praskiej. W tej parafii istnieje też kościół filialny w Ślubowie, niegdyś przężnej parafii i miasteczka.

²⁷⁵ M. Czajka, M. Kamler, W. Sienkiewicz, *Leksykon Historii Polski*, Warszawa 1995, s. 687. Biskup Wojciech Skarszewski był biskupem chełmskim w latach 1791-1805, biskupem diecezjalnym lubelskim w latach 1805-1824, arcybiskupem metropolitą i prymasem Królestwa Polskiego w latach 1824-1827. Biskup płocki Onufry Kajetan Szembek zapewne niechętnie przekazywał jurysdykcję biskupowi Skarszewskiemu, z którym różnił się poglądami diametralnie. Ten ostatni miał nawet wyrok śmierci za zdradę, ale go ułaskawiono.

²⁷⁶ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 327; Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Gratiiosa ex Annis 1802-1805*, Sygn.: ADPł., AE 81, k. 83 n. Tak też się stało, bowiem najpierw Austriacy przygotowali plan erygowania diecezji lubelskiej i wcielenia części diecezji płockiej do lubelskiej, a następnie zmuszono papieża Piusa VII (papież od 1800 do 1823 r.) do wydania w dniu 23 września 1805 roku bulli inkorporacyjnej *Quemadmodum Romanorum Pontificum*.

6. Zmiany w 1800 roku

Następna zmiana w granicach diecezji płockiej miała miejsce 9 września 1800 roku, kiedy Pius VII wydał brewe *Ad universam gregis Dominici curam*. Wtedy odłączono od diecezji płockiej sześć parafii z dekanatu radzyńskiego: Tarchomin, Nowy Dwór, Chotomów, Wieliszew, Nieporęt oraz Pragę (konkretnie klasztor) i włączono je do diecezji warszawskiej²⁷⁷ (zob. Mapa 21). Zmiany na tym odcinku granicznym były już planowane w czasie procesu informacyjnego przed utworzeniem diecezji warszawskiej w 1798 roku, ale z powodu uwięzienia, a następnie śmierci papieża Piusa VI nie były możliwe do zrealizowania. Doszło do tego za jego następcy – papieża Piusa VII. Biskup Onufry Kajetan Szembek przekazał swoją władzę w tych parafiach biskupowi warszawskiemu 17 lutego 1801 roku²⁷⁸.

Przy okazji zmian warszawskich 9 września 1800 roku przeniesiono również parafię Duninów z diecezji płockiej do diecezji włocławskiej. Kto był inicjatorem tej cyrumskrypcji? – nie wiadomo. Do diecezji włocławskiej przeniesiono wtedy wioski Duninów, Nową Wieś i Skoki²⁷⁹. Biskup Onufry Kajetan Szembek przekazał jurysdykcję nad parafią Duninów biskupowi włocławskiemu w dniu 17 lutego 1801 roku²⁸⁰, a Franciszek Ksawery Rydzyński, biskup chełmiński w latach 1795-1814, dekretem *Exhibitum nobis fuisse* z dnia 5 marca 1801 roku wprowadził w życie decyzję papieską²⁸¹.

W sposób trochę nieoczekiwany 28 lipca 1802 roku biskup płocki Onufry Szembek otrzymał w zarząd wyspę Kółko z diecezji łuckiej. Wyspa ta znajdowała się na rzece Bug i przed 1799 rokiem należała do parafii Sterdynia w diecezji łuckiej. Kiedy w 1799 roku bullą erygowano diecezję wigierską, to po prostu zapomniano o tej wysepce. Na wniosek Kamery Białostockiej Michał Franciszek Karpowicz, od 28 marca 1799

²⁷⁷ Projekt przyłączenia tych parafii pojawił się już w 1797 roku, kiedy rząd berliński zwrócił się z taką propozycją do biskupa Szembeka. Zob. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 313. Na pruską propozycję bp Szembek odpowiedział, że jeśli będzie taka wola Rzymu, to on się zgodzi. Zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Capituli Plocensis (1747-1808)*, Sygn.: ADPł., ACapPł 26, k. 132'. Papież Pius VII zgodził się wydając brewe *Ad universam gregis Domini curam* 9 września 1800, a 30 stycznia 1801 kapituła płocka wyraziła zgodę kanoniczną na dyzmembrację, a biskup chełmiński F. X. Rydzyński jako delegat apostolski ogłosił to dekretem *Exhibitum nobis fuisse* brewe 5 marca 1801 roku.

²⁷⁸ ADPł., AE 80, k. 251-252.

²⁷⁹ Tamże, s. 345-351; ADPł., ACapPł 26, k. 132-134, k. 135-136; J. Wysocki, *Biskupstwo warszawskie. Erekcja diecezji w świetle stosunków politycznych i kościelnych na ziemiach polskich końca XVIII i początku XIX stulecia*, „Nasza Przyszłość”, 35(1971), s. 97.

²⁸⁰ ADPł., AE 80, k. 251-252.

²⁸¹ ADPł., ACapPł 26, k. 143-145.

pierwszy biskup wigierski, zgodził się na włączenie wyspy Kółko do diecezji płockiej, do parafii Nur, a 28 lipca 1802 roku Onufry Kajetan Szembek, biskup płocki od 27 czerwca 1796 roku do 5 stycznia 1808 roku²⁸², przejął wyspę pod swoją jurysdykcję²⁸³.

7. Okres Księstwa Warszawskiego

Diecezja płocka na mocy pokoju w Tylży oraz z łaski Napoleona, w dniach 7 i 9 lipca 1807 roku, weszła w skład utworzonego Księstwa Warszawskiego²⁸⁴. Nowy twór państwowy, nie mający odniesienia do wcześniej istniejących kształtów Polski, funkcjonował do 9 czerwca 1815 roku, kiedy postanowieniami Kongresu Wiedeńskiego, zwołanego w celu rewizji zmian terytorialnych i ustrojowych spowodowanych wybuchem rewolucji francuskiej oraz wojnami napoleońskimi, wypracowano nowe zasady ładu kontynentalnego i utworzono Królestwo Polskie w unii personalnej z Rosją²⁸⁵. Księstwo Warszawskie (1807-1815) obejmowało dzielnice wielkopolską i kujawską, Ziemię Kaliską oraz Dobrzyńską, całe Mazowsze, a także Suwalszczyznę. Natomiast z punktu widzenia kościelnego księstwo składało się z jednego arcybiskupstwa w Gnieźnie i podległych mu diecezji: poznańskiej, kujawskiej, płockiej, warszawskiej, wigierskiej i z części biskupstwa chełmińskiego, a od 1809 roku doszły jeszcze diecezje krakowska, kielecka i lubelska²⁸⁶.

Cała diecezja płocka znalazła się w tym czasie w obszarze Księstwa Warszawskiego, ale jej granica uległa przesunięciu na odcinku wschodnio-południowym. Na linii granicznej z diecezją włocławską w latach 1807-15 zmian nie było. Podobnie bez zmian było na granicy z diecezją chełmińską i z Prusami. Według map B. Kumora biskupstwo płockie zachowało generalnie wcześniejszą granicę wschodnią z diecezją wigierską (linia w kierunku z północy na południe Wąsosz-Wizna-Andrzejewo w diecezji płockiej, Augustów-Knyszyn-Tykocin-Brańsk-Drohiczyn w diecezji wigierskiej) z tym, że w 1807 roku granica południowa opierała się na Bugu, Narwi i Wiśle i tylko w okolicy Ziemi Gostynińskiej diecezja płocka przechodziła na lewy brzeg Wisły, sąsiadując

²⁸² T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej...*, s. 58.

²⁸³ ADPł., AE 81, k. 157-158.

²⁸⁴ J. Wysocki, *Kościół w Księstwie Warszawskim*, w: B. Kumor, Z. Obertyński, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, Poznań-Warszawa 1979, s. 305; M. Kallas, *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1975, s. 11; J. Umiński, *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960, s. 368-369; B. Grochulska, *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966, s. 82.

²⁸⁵ M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789-1870*, Warszawa 1979, s. 196.

²⁸⁶ J. Wysocki, *Kościół w Księstwie...*, s. 305 i s. 316.

z diecezjami warszawską, gnieźnieńską oraz włocławską. Tymczasem od 1805 roku po utworzeniu nowych diecezji południowych w Księstwie Warszawskim (w porównaniu do ziem z 1772 roku) na rzecz diecezji lubelskiej odeszły terytoria z Kamieńczkiem, Radzyminem i Stanisławowem. Diecezja warszawska miała od początku zaistnienia w 1798 roku teren w dorzeczu Bugu i Wisły z Pragę, a jej północną granicę z Płockiem wyznaczała rzeka Wisła. Granica ta skręcała za Gąbinem a przed Gostyninem na południe²⁸⁷.

Przypomnijmy, że sprawa z diecezją chełmską, później lubelską, rozpoczęła się już po trzecim zaborze w 1795 roku. Austriacy już w 1797 roku nosili się z zamiarem utworzenia nowej diecezji dla części diecezji łuckiej, płockiej i poznańskiej, które znalazły się w granicach ich państwa lub włączyć te tereny do diecezji chełmskiej. 28 stycznia 1798 roku, austriackie władze zaborcze zażądały od biskupa Skarszewskiego dostosowania granic diecezji do granic państwowych. Komisja rządowa poleciła 11 lipca 1799 roku biskupowi chełmskiemu uzyskać zrzeczenie się jurysdykcji od biskupów Płocka, Łucka i Poznania. Jedynie biskup płocki przesłał w dniu 14 września 1799 roku potrzebną delegację, podczas gdy biskup łucki odpowiedział, że takiej jurysdykcji nie posiada, a biskup poznański nic nie odpisał. 7 lutego 1800 roku rząd austriacki nakazał przejąć jurysdykcję nad częściami diecezji płockiej i łuckiej, mimo że nie było jeszcze odpowiedzi z Poznania. W piśmie z 4 marca 1800 roku biskup W. Skarszewski odpowiedział, że prawnie może przejąć zarząd nad 19-u parafiami diecezji płockiej, ale praktycznie nie mają one połączenia terytorialnego z diecezją chełmską²⁸⁸. W sprawie części diecezji łuckiej i poznańskiej biskup chełmski sugerował zwrócić się o jurysdykcję do arcybiskupa gnieźnieńskiego²⁸⁹.

Od momentu zaistnienia Księstwa Warszawskiego w 1807 roku diecezja płocka graniczyła na wschodzie już nie z diecezjami wileńską oraz łucką, ale jedynie z diecezją

²⁸⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK, t. 18-23, Lublin 1969-1971, mapa 2 i 3.

²⁸⁸ *List biskupa W. Skarszewskiego do Gubernium Galicji Zachodniej z 4 marca 1800 r.*, w: Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, *Protocollum variarum relationum ab episcopo Chelmensi et Lublinski 1796-1806*, Sygn.: AAL, Rep. 60 A 173, s. 215-217; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 327.

²⁸⁹ Biskup poznański wyraził wreszcie zgodę na przejęcie jurysdykcji, ale dla ks. J. Olechowskiego w Krakowie, a nie dla biskupa chełmskiego. Papież Pius VII bullą *Indefessum personarum* z 9 czerwca 1805 roku odłączył najpierw 3 dekanaty od diecezji chełmskiej (chodelski, urzędowski, zaklikowski) i przydzielił je do nowo utworzonej diecezji kieleckiej, a następnie bullą z 23 września 1805 roku *Quemadmodum Romanorum Pontificum* zniósł diecezję chełmską i powołał lubelską, do której weszły trzy wspomniane wyżej płockie dekanaty z 19 parafiami. Z racji na rozległość terytorialną diecezji lubelskiej utworzono 13 listopada 1807 roku oficjalat okręgowy w Garwolinie dla diecezji poznańskiej i płockiej, a 19 czerwca 1808 roku w Międzyrzeczu dla części dawnej diecezji łuckiej. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 328-329.

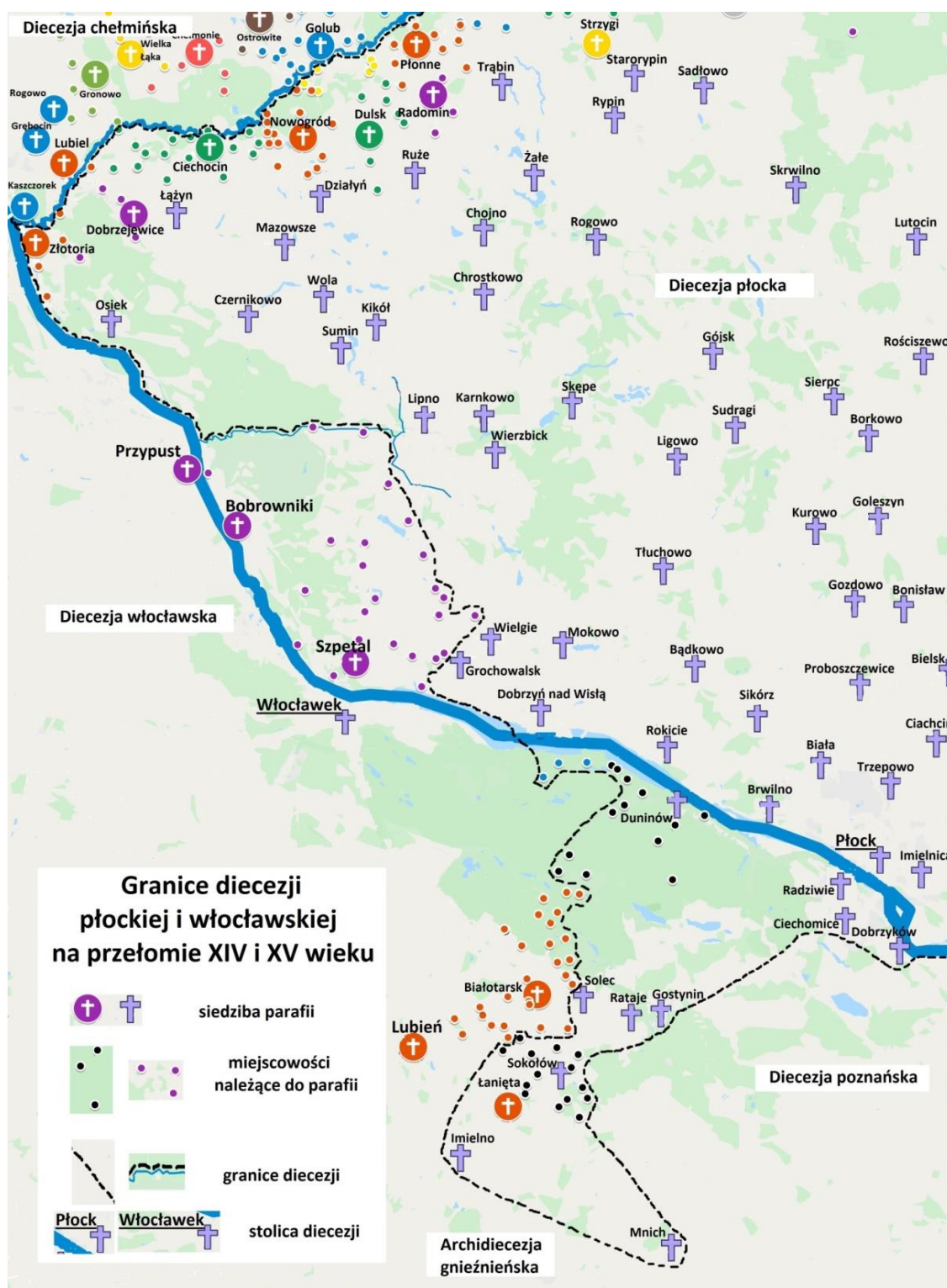
wigierską (granica na Bugu), a od południa, po zniesieniu diecezji chełmskiej bullą Piusa VII *Quemadmodum Romanorum pontificum* z 23 września 1805 roku, trzy dekanaty z diecezji płockiej: kamieńczykowski, stanisławowski i radzyński z 19 parafiami zostały włączone do nowo powołanej diecezji lubelskiej²⁹⁰ (zob. Mapa 22). Odpowiednie dekryty, a także listy zostały ogłoszone i skierowane do wiernych świeckich oraz kapłanów poszczególnych parafii, gdzie biskup Wojciech Skarszewski przejmował jurysdykcję²⁹¹.

Taki stan diecezji płockiej zastała nowa bulla cyrkumskrypcyjną *Ex imposita nobis* z 1818 roku, a i diecezja spotkała się z nową rzeczywistością polityczną, ponieważ znalazła się w Królestwie Polskim, czyli w zaborze rosyjskim. Reasumując historię kształtowania się granic diecezji płockiej można powiedzieć, że biskupstwo płockie od momentu powstania generalnie traciło swoje tereny diecezjalne. Gdziekolwiek żył mały skrawek w postaci jakiejś miejscowości. Mamy także pewne *novum*. Zarówno w przypadku archidiakonu warszawskiego podległego wcześniej Poznaniowi, jak i niektórych ziem zależnych wcześniej od diecezji łuckiej, wileńskiej i żmudzkiej, mamy do czynienia nie tyle z chęcią czy dążeniem biskupów płockich do wcielenia wymienionych terenów do diecezji płockiej, ile, przy zachowaniu kanonicznej odrębności terytorialnej, z tymczasową opieką duszpasterską, a uprawnienia te są tylko personalne, ale nie wpływają na zmienność granic diecezji płockiej.

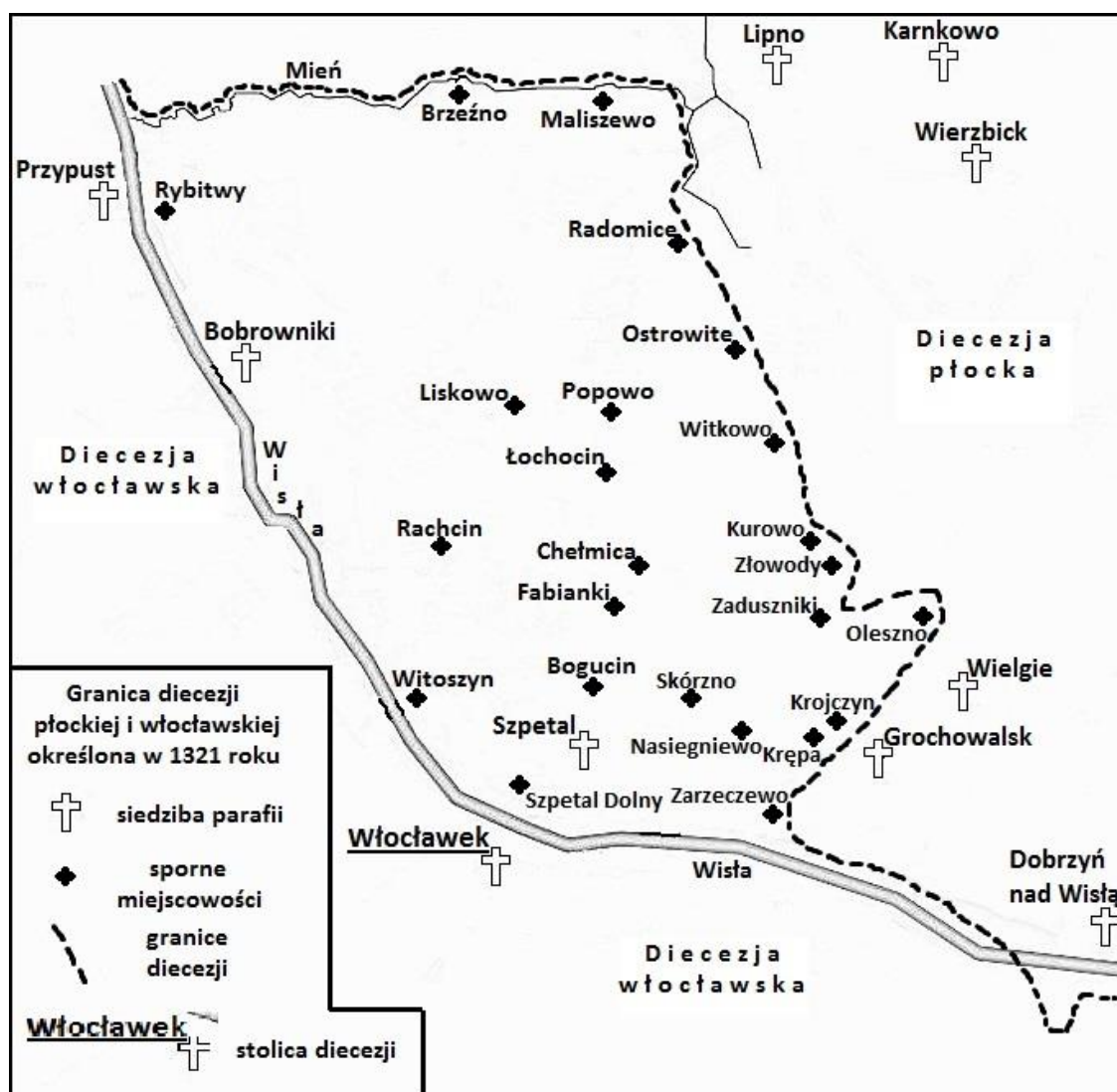
Stan terytorialny diecezji w tym okresie obrazują zestawienia tabelaryczne z 1801 i 1814 roku, umieszczone w poprzednim rozdziale.

²⁹⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 328. Omawiając kształtowanie się sieci dekanalnej w diecezji płockiej na przestrzeni wieków nie wspomina o tych utraconych dekanatach w okresie 1805-1807 W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 153.

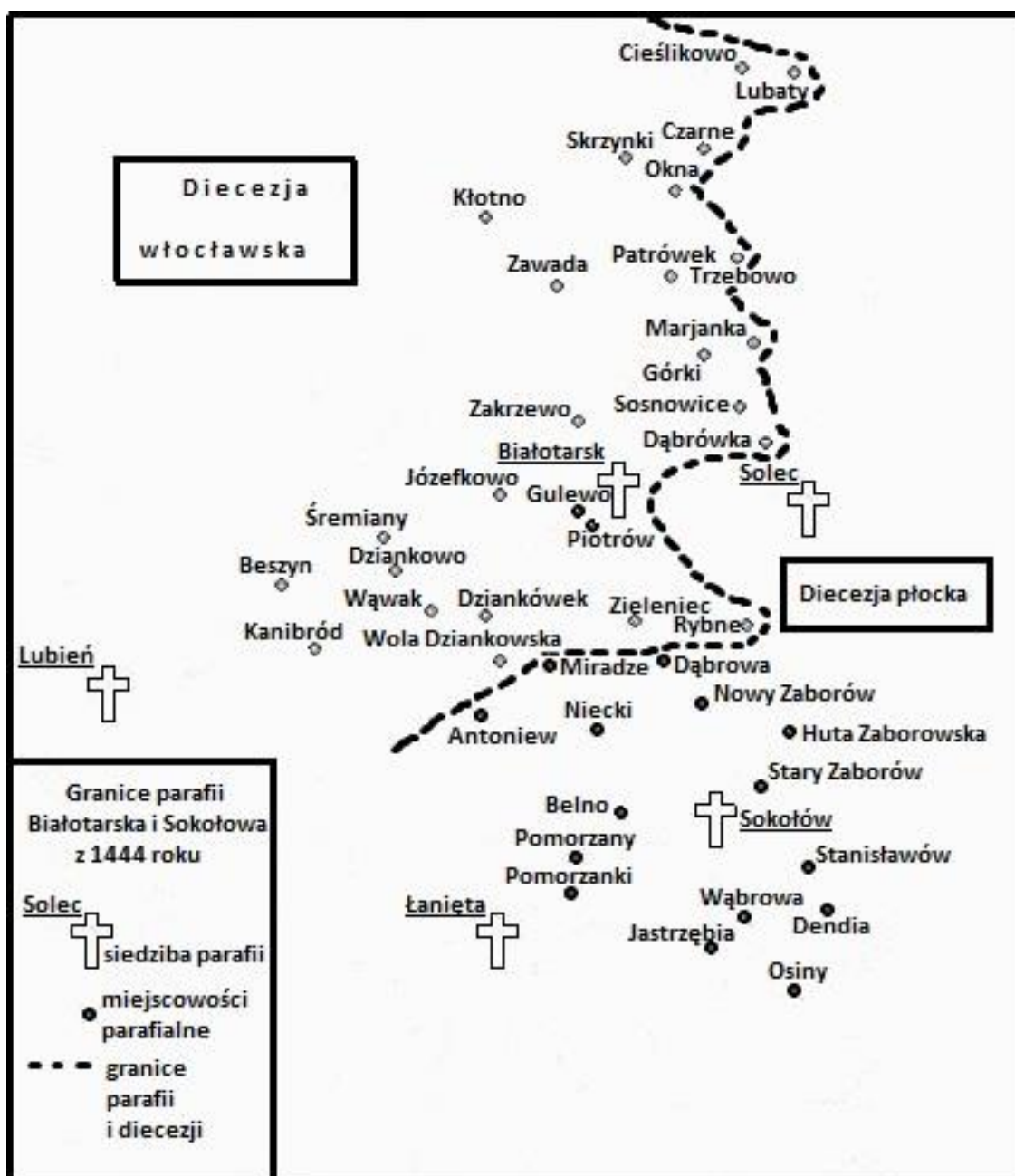
²⁹¹ Bullę papieską 19 października 1807 roku wprowadził w życie dekretem *Universi Christi ovilis* arcybiskup lwowski Kajetan Kicki jako delegat papieski. Zob. *Protocollum actorum curiae episcopalis episcopi Lublinensis 1803-1819*. Sygn.: AAL, Rep. 60 A 171, s. 134-137; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 328.

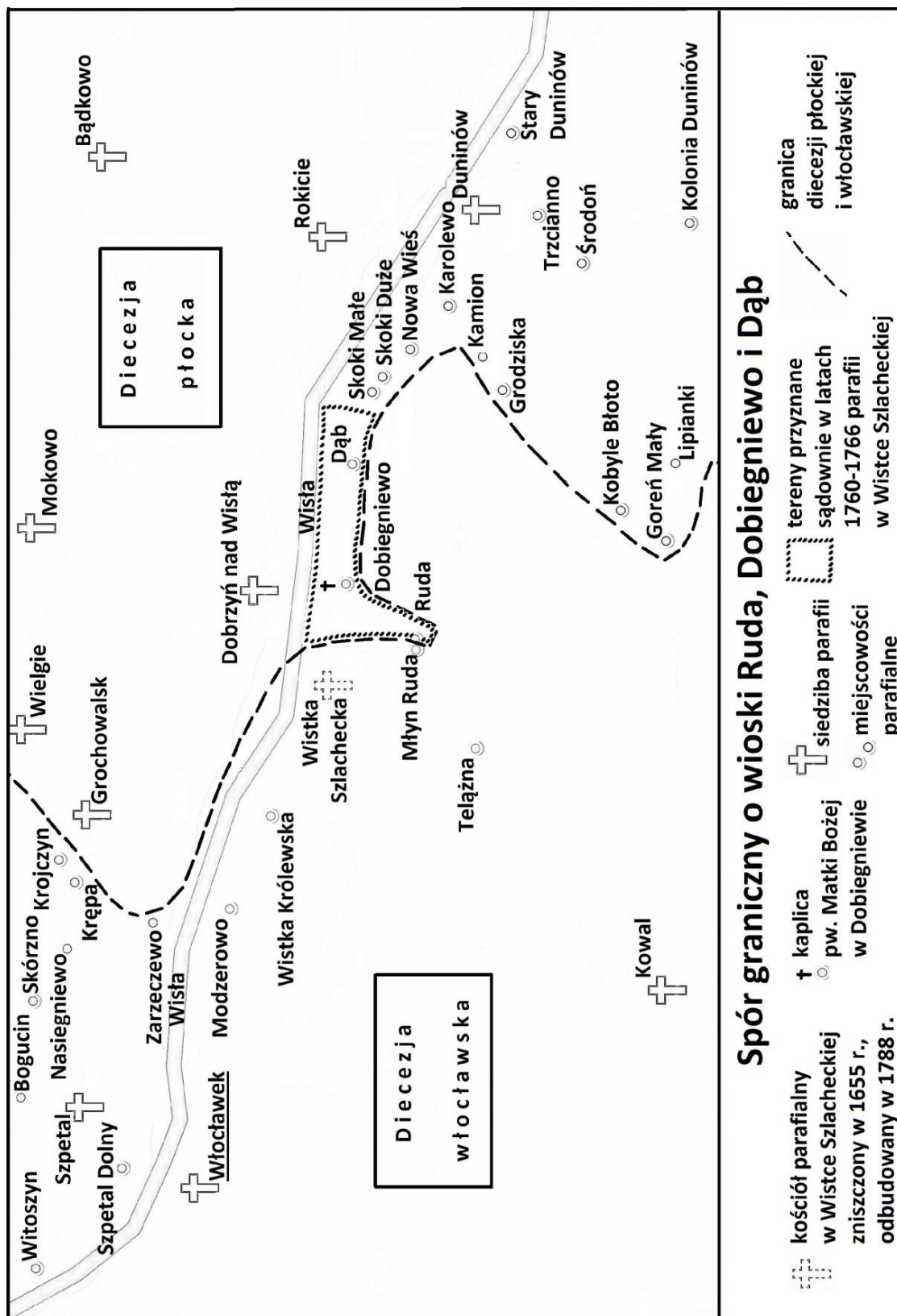
Mapa 9. Granice diecezji płockiej i włocławskiej na przełomie XIV i XV wieku,
opracowanie własne.

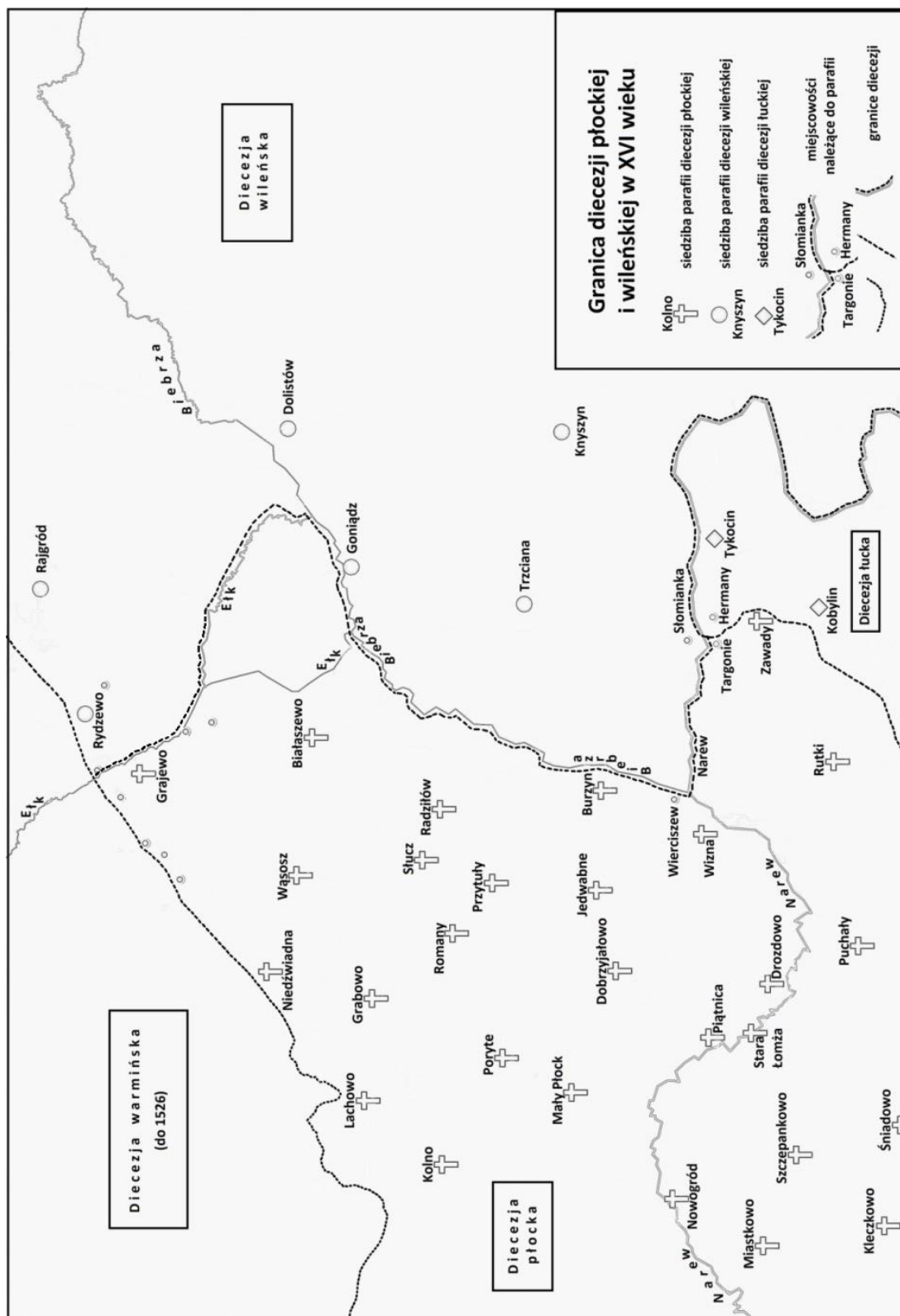
Mapa 10. Granica diecezji płockiej i włocławskiej określona w 1321 roku,
opracowanie własne.

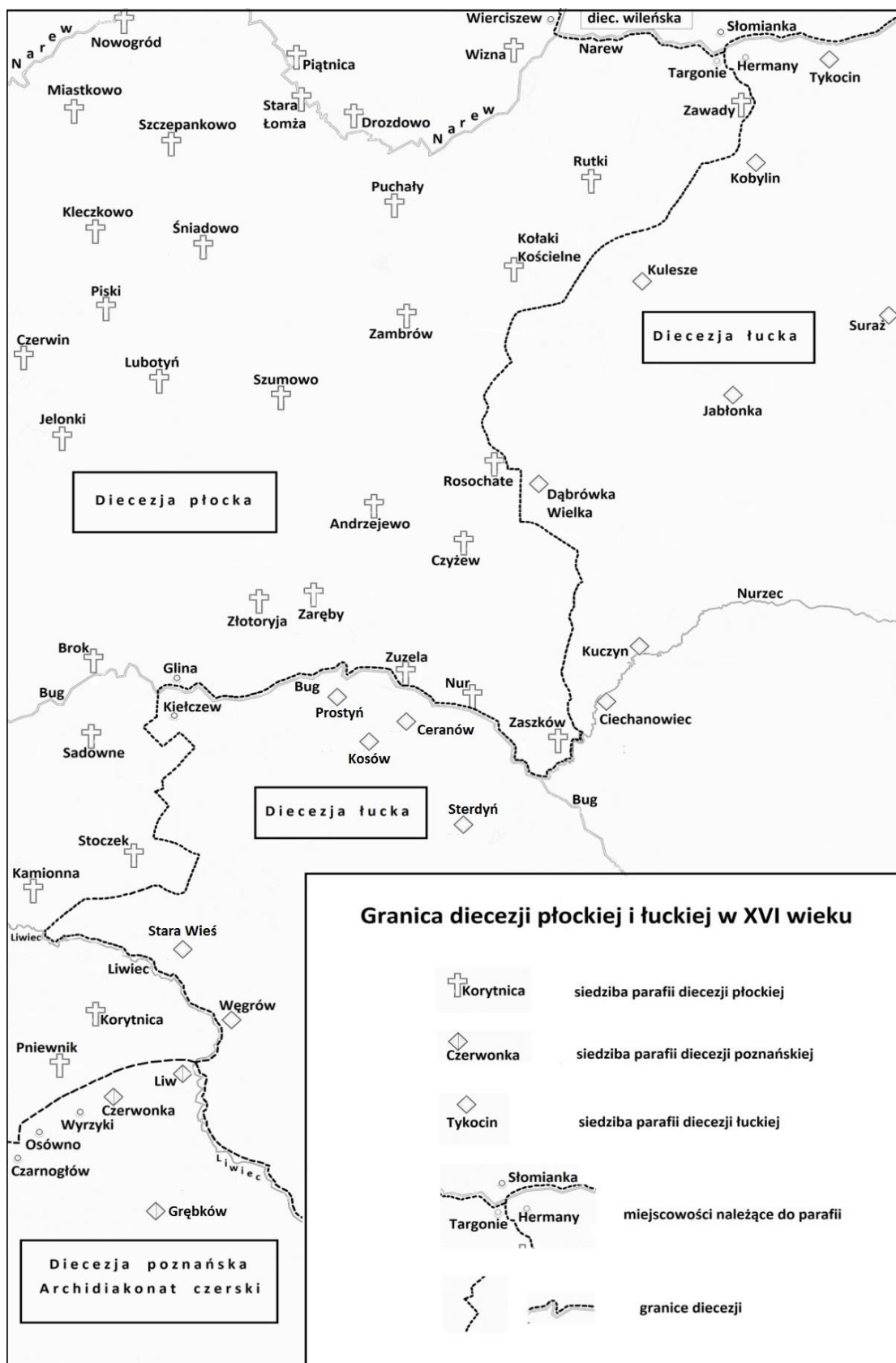
Mapa 11. Granice parafii Białotarska i Sokołowa z 1444 roku,
opracowanie własne.

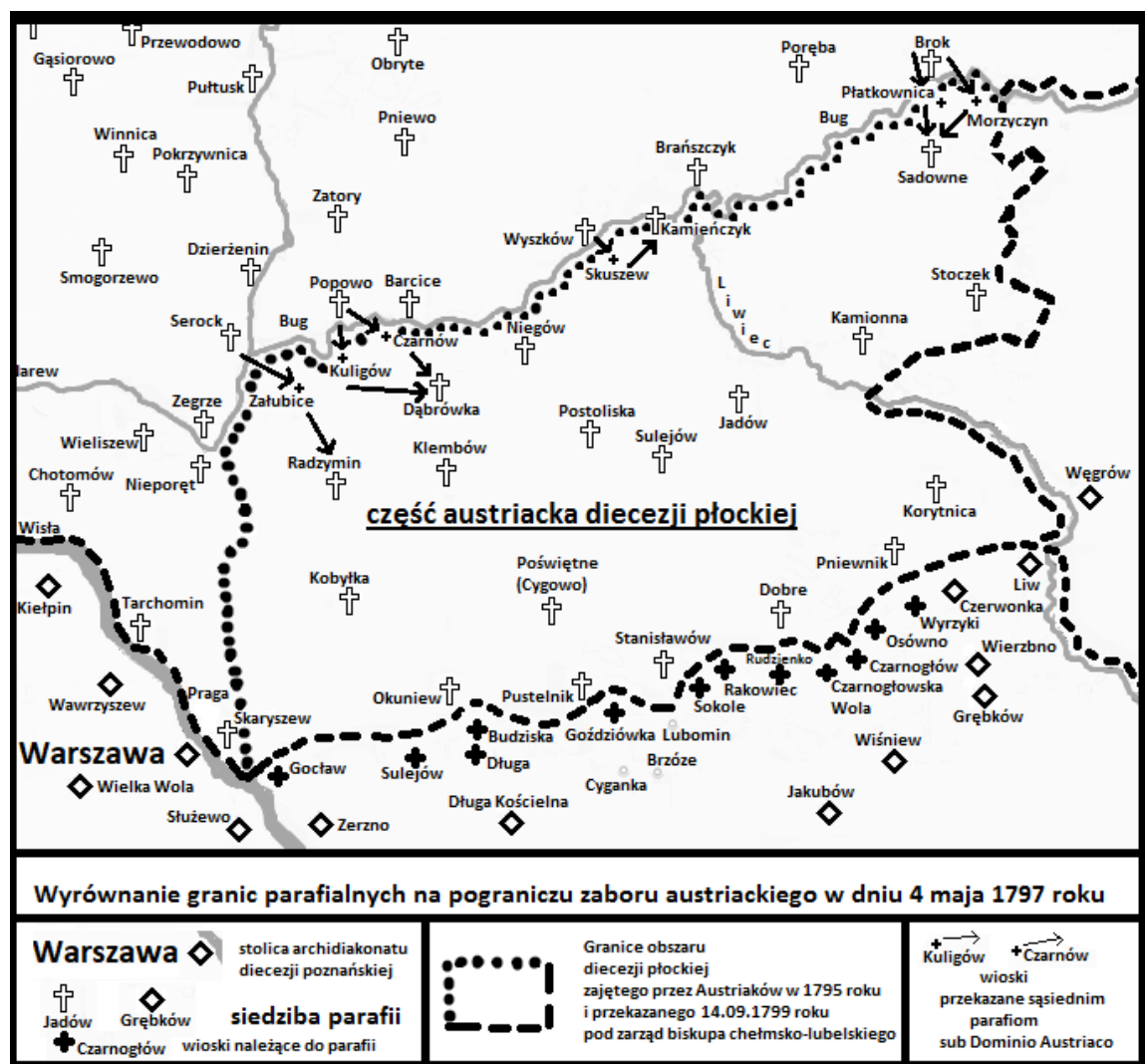
Mapa 13. Spór graniczny o wioski Ruda, Dobiegniewo i Dąb z 1760 roku,
opracowanie własne.

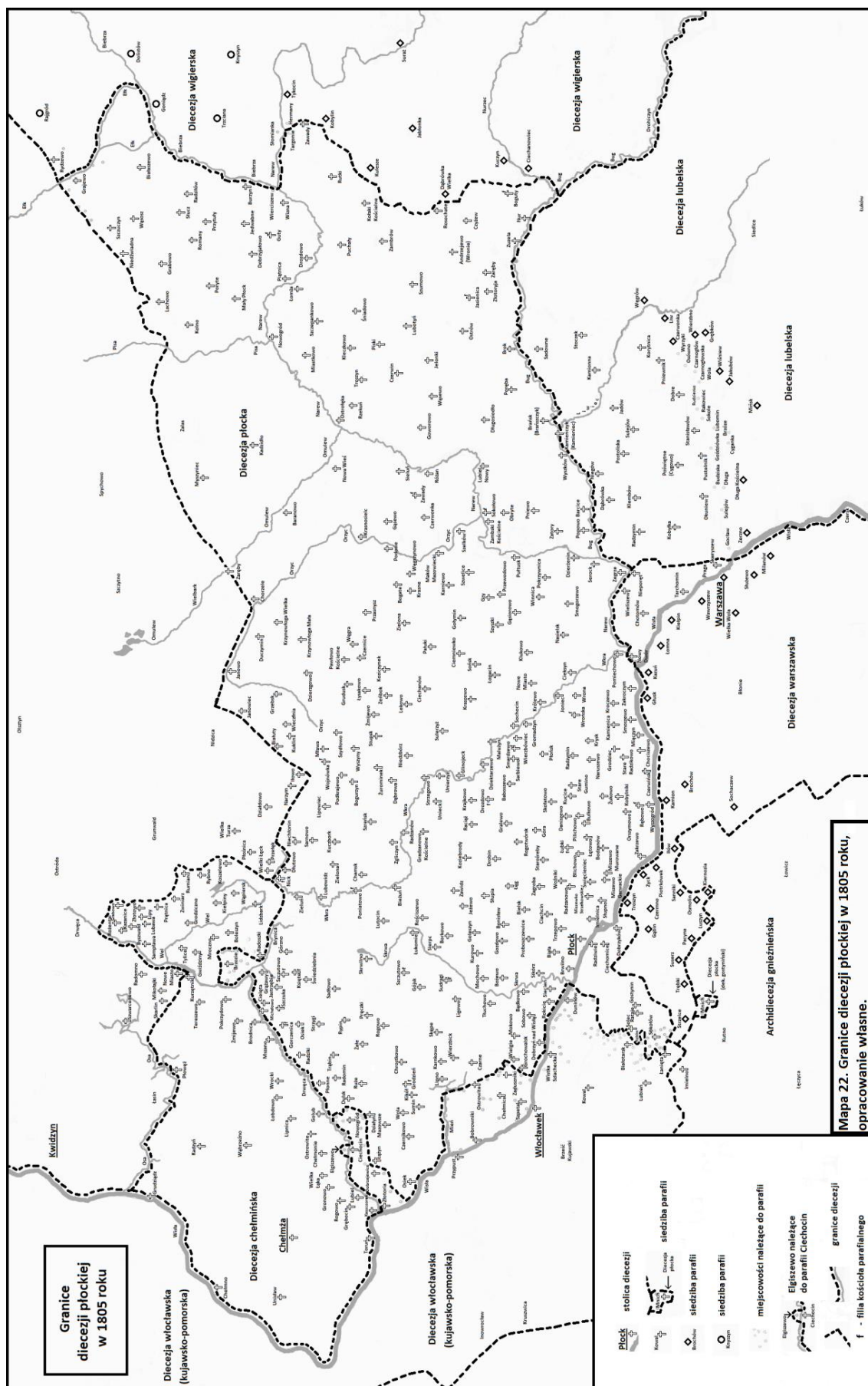
Mapa 16. Granica diecezji płockiej i wileńskiej w XVI wieku,
opracowanie własne.

Mapa 17. Granica diecezji plockiej i łuckiej w XVI wieku,
opracowanie własne.

Mapa 19. Wyrównanie granic parafialnych
na pograniczu zaboru austriackiego w dniu 4 maja 1797 roku,
opracowanie własne.

Mapa 22. Granice diecezji płockiej w 1805 roku, opracowanie własne.

Rozdział IV

Zmiany granic diecezji plockiej w latach 1818-1925

Ustalona w średniowieczu organizacja Kościoła katolickiego w Polsce, aczkolwiek niedoskonała, przetrwała wieki i zasadnicza zmiana nastąpiła dopiero w następstwie rozbiorów Polski. Okazało się bowiem, że granice diecezji polskich zostały poprzecinane nowymi granicami politycznymi. Zmiana granic w 1818 roku została właściwie przez państwa zaborcze wymuszona na Stolicy Apostolskiej. Wprowadziły ją dwie bulle papieskie. Dla Królestwa Polskiego, czyli dla zaboru rosyjskiego, bulla *Ex imposita Nobis* z 1818 roku, zaś dla zaboru pruskiego bulla *De salute animarum* z 1821 roku. Dla diecezji plockiej w szczególności ważna jest ta pierwsza, choć druga również wprowadza niewielkie korekty. Obraz diecezji na ziemiach polskich uległ bardzo dużej zmianie i należy się także z tym zapoznać, aby lepiej poznać granice i ustrój diecezji plockiej w Królestwie Polskim, nazywanym też Królestwem Kongresowym, a w rzeczywistości, pozostającej w zaborze rosyjskim.

§ 1. Postawa państw zaborczych wobec Stolicy Apostolskiej i diecezji na ziemiach polskich

W następstwie rozbiorów Polski, niektóre z diecezji polskich zostały poprzecinane przez granice polityczne, w następstwie czego siedziby biskupstw znalazły się w jednym państwie, a część diecezji w innym. Zaborcy nie godzili się, aby na przejętych terenach władzę ordynariuszy sprawowali biskupi innego państwa. W pierwszym etapie walki z Kościołem władze zaborcze wymuszały na biskupach utworzenie oficjalatów dla tych terenów, które kordonami granicznymi były oddzielone od siedziby biskupa. Biskupi powoływali te instytucje, ale początkowo w charakterze niższej instancji, jako oficjała foralnego, czyli okręgowego, co wywoływało niezadowolenie rządów, wymagających powołania na tych terenach oficjalatów generalnych. Drugim etapem było

wymuszenie na biskupach przekazania władzy najbliższym biskupom znajdującym się na terenie państwa zaborczego. Wreszcie trzeci etap to utworzenie nowych biskupstw i nowe rozgraniczenie diecezji w obrębie własnego państwa. Choć Prusy i Rosja były niekatolickie, a Austria tylko *de nomine* nazywała siebie katolicką, to zdawano sobie sprawę, że bez odpowiednich zezwoleń papieskich nie da się przeprowadzić nowej organizacji kościelnej na ziemiach polskich. Okres niewoli narodowej charakteryzował się tym, że zaborcy utrudniali także kontakty biskupów ze Stolicą Apostolską, a nawet uniemożliwiali je. Natomiast papieże, mimo że nie udzielili żadnemu z imperatorów rosyjskich przywileju nominowania biskupów w diecezjach to zdarzało się, że car powoływał takiego biskupa bez zgody najwyższych władz kościelnych. Papieże odmawiali takiego wpływu władzy świeckiej na obsadzanie kościelnych urzędów i nigdy też nie wyrazili swej zgody na składanie przysięgi na wierność carowi, ale stan taki z różnych racji musieli tolerować¹.

Od września 1814 roku do czerwca 1815 roku w Wiedniu spotykali się przedstawiciele szesnastu państw, aby po upadku Napoleona I ustalić nowy porządek polityczny w Europie. Na Kongres Wiedeński zaproszono zarówno pokonaną Francję jak i papieża, ale ten ostatni pozostał nieufny i nie wziął udziału w obradach.

Rokowania doprowadziły do utworzenia pod zaborem pruskim Księstwa Poznańskiego z Wielkopolski i Ziemi Chełmińskiej. Pod kuratelą Rosji, Prus i Austrii znalazło się Wolne Miasto Kraków, stając się nowym tworem państwowym - Rzeczpospolitą Krakowską. Z okrojonych terytoriów Księstwa Warszawskiego utworzono Królestwo Polskie pod auspicjami cara Rosji Aleksandra I. Zaistnienie tego państwa było możliwe dzięki wcześniejszym działaniom cesarza Francuzów, który utworzył dla Polaków Księstwo Warszawskie. Bez jego wcześniejszego istnienia sprawa polska prawdopodobnie nie byłaby w ogóle podjęta na arenie europejskiej.

Na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego Królestwo Polskie zostało połączone w osobie cara unią personalną i unią polityczną z Rosją. Trzeba jednak zaznaczyć, że euforia utworzenia Królestwa Polskiego była tak wielka, że nawet z okazji koronacji cara Aleksandra I na króla Polski ułożono hymn *Boże, coś Polskę*. Szybko jed-

¹ Ogólny pogląd na sytuację Kościoła na ziemiach polskich zob. B. Kumor i in., *Kościół katolicki w Polsce pod zaborami*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1 (1815-1918), Poznań-Warszawa 1979, s. 367-742 (rozdział ten jest dość obszerny i ma kilku autorów); Z. Zieliński, *Cezaropapizm*, w: EK, t. 3, Lublin 1985, kol. 41-42. Szerzej o tym rodzaju cezarpapizmu stosowanym przez carskie władze rosyjskie w odniesieniu do diecezji augustowskiej oraz ich biskupów pisał M. Stępień, *Biskupi diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej (1818-1925) a Stolica Apostolska*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 7(2008), nr 2(13), s. 192-222.

nak się okazało, że nadzieje papieża, Polaków i biskupów Kościoła katolickiego w Polsce były złudne².

Okazało się, że ta nowa sytuacja polityczna będzie miała swoje następstwa także w organizacji kościelnej na ziemiach polskich.

1. Królestwo Polskie i metropolia warszawska

Królestwo Polskie, utworzone na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego, decyzyją swojego króla – cara Rosji, miało posiadać własnego arcybiskupa i metropolitę³. Problem podniesiono wówczas, kiedy car zażądał koronacji na króla Polski, a biskupem, który mógł dokonać tego aktu był formalnie prymas Polski, arcybiskup metropolita gnieźnieński. Sytuacja była nie do przyjęcia z trzech powodów: po pierwsze - władca Rosji był innowiercą, po drugie - prymas utożsamiał i uosabiał nieistniejącą Polskę, a dodatkowo - po trzecie - był biskupem na terenie obcego, pruskiego państwa⁴. Jednocześnie 15 stycznia 1817 roku Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego przekazała Stolicy Apostolskiej memoriał z postulatem utworzenia metropolii warszawskiej i rozgraniczenia na nowo poszczególnych diecezji. Przy okazji postulowano, aby fundusze ze zniesionych kolegiat, opactw i klasztorów i pozyskane z tego dochody pokryły koszt tej reformy administracyjnej Kościoła⁵.

W wyniku nalegań rosyjskich papież Pius VII, w dniu 28 marca 1818 roku, zwrócił się z prośbą do arcybiskupa Ignacego Raczyńskiego, metropolity gnieźnieńskiego w latach 1806-1818 i prymasa, w brewe *Justis gravibusque causis*, o zezwolenie, czy raczej o opinię, w sprawie zamierzanego podziału archidiecezji gnieźnieńskiej, utworzenia nowej metropolii warszawskiej, podniesienia biskupstwa warszawskiego do rangi arcybiskupstwa i metropolii oraz wyniesienia arcybiskupa metropolity do god-

² W. Urban, *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 480-496; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 203-213. Historycy różnie oceniają osiągnięcia Kongresu Wiedeńskiego. Zob. A. Barańska, *Kongres Wiedeński*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 618-619; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja, Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. 1 (1814-1847), Kraków 1928, s. 43-113.

³ M. Węglewicz, *Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem arcybiskupstwa warszawskiego*, Warszawa 1917, s. 7 n.

⁴ Tamże; W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011, s. 47 n.

⁵ *Materiały do dziejów organizacji Kościoła katolickiego w królestwie Polskim 1815-1820*, w: *Teki archiwalne*, t. 3, Warszawa 1954, s. 180; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 203-213; s. 343-352; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 118-124.

ności prymasa. Arcybiskup Ignacy nie zgadzał się na ostatnią prośbę związaną z prymasostwem arcybiskupa warszawskiego i w związku z tym, podpuszczony przez władze pruskie, złożył rezygnację, którą papież przyjął⁶.

Toczące się pertraktacje między kardynałem Consalvim po stronie Rzymu, reprezentującym papieża Piusa VII, a ambasadorem Andriejem Jakowliewiczem Italiańskim po stronie Moskwy, reprezentującym cara Aleksandra I, zakończono układem z dnia 28 stycznia 1818 roku i potwierdzono wydaniem bulli *Militantis Ecclesiae regimini* w dniu 12 marca 1818 roku⁷, która zatwierdzała starania Rosji o awans dla biskupa warszawskiego w hierarchii kościelnej do pozycji arcybiskupa i metropolity oraz 30 czerwca 1818 roku ogłoszono ważną bullę cyrkumskrypcyjną *Ex imposita Nobis*⁸.

Tak więc włączenie ziem Polski z jej diecezjami do Cesarstwa Rosyjskiego spowodowało konieczność nawiązania bliższych kontaktów ze Stolicą Apostolską. Pius VII bullą *Ex imposita Nobis* dokonał nowego rozgraniczenia diecezji na ziemiach polskich. Następnie konkordat zawarty w dniu 3 sierpnia 1847 roku między papieżem Piusem IX (1846-1878), a carem Mikołajem I ustalał dla Rosji liczbę diecezji, organizację diecezjalnych seminariów i Akademii Duchownej w Petersburgu oraz budowę kościołów. Pominięto jednakże w nim sprawy kontaktów biskupów z Rzymem, kwestie małżeństw mieszanych, zakonów i zagarnięcia mienia duchowieństwa. Konkordat tak naprawdę był martwą literą. Kolejnym dokumentem prawnym była ugoda Rzymu z Moskwą z dnia 24 grudnia 1882 roku dotycząca organizacji diecezji, urządzania seminariów i Akademii Duchownej, a wreszcie konwencja z 22 lipca 1907 roku w sprawie nauczania języka rosyjskiego, historii i literatury rosyjskiej oraz egzaminów z tych przedmiotów w seminariach w Polsce pod zaborem rosyjskim⁹.

Chociaż car Aleksander I miał być gwarantem konstytucyjnych praw religii katolickiej to w rzeczywistości, tak naprawdę, kontynuował wobec Kościoła i papieżstwa model napoleońsko-józefiński. Powołane w Królestwie Polskim do istnienia specjalne ministerstwo pod nazwą Komisja Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego miało nadzorować sprawy wyznaniowe oraz oświatowe, w tym i majątek kościelny. Nadal nie było zgody od cara, aby biskupi kontaktowali się ze Stolicą Apostolską. Admini-

⁶ B. Kumor, *Początki metropolii warszawskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 15(1968), z. 4, s. 53-60; W. Urban, *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich...*, s. 486-487.

⁷ W. Urban, *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich...*, s. 486.

⁸ Tamże; Z. Zieliński, *Papieżstwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, cz. 1: 1775-1903, Poznań 1986, s. 100. Uwierzytelniony tekst tej bulli w: Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Dok. 2782.

⁹ W. Urban, *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich...*, s. 481-496; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja...*, t. 1, s. 530-591.

stracja rosyjska domagała się również aprobaty na obsadę stanowisk biskupich i nie wydawała zgody na publikację zarządzeń i bulli papieskich¹⁰.

Podniesienie archidiecezji warszawskiej do rangi metropolii i wydanie bulli *Ex imposita Nobis* z dnia 30 czerwca 1818 roku spowodowało, że pod zarząd arcybiskupa warszawskiego, według nowych granic, przeszło 112 parafii z archidiecezji gnieźnieńskiej, sześć parafii i jedna filia z diecezji płockiej, pięć parafii z diecezji włocławskiej (kujawsko-pomorskiej) i 34 parafie z diecezji lubelskiej. Archidiecezja warszawska składała się z 276 parafii, zaś pierwszym arcybiskupem i metropolitą, jako prymas Królestwa Polskiego, został Franciszek Skarbek Malczewski (1818-1819)¹¹.

2. Nowe granice diecezji w Królestwie Polskim

Ziemie podległe carowi Stolica Apostolska podzieliła na piętnaście diecezji, z których osiem było w Królestwie Polskim, a siedem na pozostałych terenach cesarstwa. W Królestwie Polskim utworzono jedną metropolię warszawską, w skład której weszły jedna archidiecezja warszawska oraz siedem diecezji: lubelska, krakowska (część z okręgiem kieleckim), sandomierska (zamiast dotychczasowej kieleckiej), włocławska (tj. kaliska z katedrą we Włocławku), płocka, podlaska (ze stolicą w Janowie), augustowska (ze stolicą w Sejnach i w miejsce dawnej wigierskiej)¹². Pius VII wykonawcą bulli *Ex imposita Nobis* ustanowił pierwszego arcybiskupa warszawskiego w osobie Franciszka Skarbka Malczewskiego (1818-1819), dotychczasowego biskupa diecezji kujawsko-pomorskiej¹³.

¹⁰ W. Urban, *Polityka kościelna rządu wobec Rzymu i wobec Kościoła na terenach polskich*, w: *Historia Kościoła...*, t. 2, cz. 1, s. 418-437; J. Skarbek, *Królestwo Polskie, Królestwo Kongresowe, Kongresówka*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 1348-1356; A. Boudou, *Stolica Święta a Rosja...*, t. 1, s. 93-109.

¹¹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 40-67; W. Kwiatkowski, *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu (1433-1938)*, Warszawa 1939, s. 217-241; H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, s. 40. Biogram arcybiskupa Malczewskiego zob. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999*, Warszawa 2000, kol. 277-278.

¹² B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 203-213; ADWł., Dok. 2784 zawiera wykaz wszystkich parafii diecezji kujawsko-kaliskiej. Wykaz ten podaje również W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska...*, s. 50-51.

¹³ W. Urban, *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich...*, s. 482-483. Kolejno arcybiskupami warszawskimi byli: Szczepan Hołowczyc (1819-1823), Wojciech Skarszewski (1824-1827), Jan Paweł Woronicz (1828-1829), Stanisław Choromański (1836-1838), Antoni Melchior Fijałkowski (1857-1861), Zygmunt Feliński (1862-1883), Wincenty Teofil Chościak-Popiel (1883-1912) i Aleksander Kakowski (1913-1938). Jak widać zaborca wybierał raczej starszych i schorowanych biskupów, by rządili krótko. Abp Feliński został szybko zesłany na wygnanie, a dopiero dwaj ostatni arcybiskupi z listy rządili dłużej. Zob. też: H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych...*, s. 39-44. W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska...*, s. 45.

Największe straty po wprowadzeniu bulli *Ex imposita Nobis* z 30 czerwca 1818 roku zaliczyły archidiecezja gnieźnieńska oraz włocławska¹⁴. Szczegółowy kształt diecezji kujawsko-kaliskiej, sąsiedniej dla diecezji płockiej, po zmianach z 1818 roku, przedstawiono w monograficznym opracowaniu historyczno-źródłoznawczym¹⁵ oraz w wykazie parafii należących na przestrzeni wieków do tej diecezji¹⁶. Diecezja włocławska, do roku 1818 nazywana była diecezją kujawską oraz pomorską lub kujawsko-pomorską, a w nowym układzie została określona mianem włocławskiej, kaliskiej, czy jak ostatecznie przyjęto w nazewnictwie: kujawsko-kaliskiej¹⁷.

Zmiany w nazewnictwie diecezji włocławskiej powiązane były z ogólnym nakazem zaborcy, aby stolice biskupie były jednocześnie siedzibą województwa. Królestwo Polskie w latach 1816-1837 podzielone było na osiem województw: augustowskie (ze stolicą w Suwałkach), kaliskie (ze stolicą w Kaliszu), krakowskie (ze stolicą najpierw w Miechowie, a potem w Kielcach), lubelskie (ze stolicą w Lublinie), mazowieckie (ze stolicą w Warszawie), płockie (ze stolicą w Płocku), podlaskie (ze stolicą w Siedlcach) oraz sandomierskie (ze stolicą w Radomiu)¹⁸.

Z uwagi na to, że dotychczasowa stolica diecezji, Włocławek, nie był siedzibą województwa, nakazano biskupom tej diecezji rezydować w Kaliszu. Stąd pierwszy biskup diecezji kujawsko-kaliskiej Andrzej Wołłowicz (1819-1822) mieszkał w Kaliszu, podobnie jak i dwaj jego następcy: Józef Szczepan Koźmian (1823-1831) oraz Walenty Tomaszewski (1836-1850). Dopiero począwszy od biskupa Michała Marszewskiego (1856-1867) ordynariusze tej diecezji powrócili do Włocławka¹⁹.

W granicach Królestwa Polskiego przy diecezji włocławskiej zostało jedynie 76 parafii. Reszta dawnego obszaru diecezji znalazła się poza granicami Królestwa Polskiego. A była to przeważająca część diecezji, bo obejmowała archidiakoniat kruszwicki

¹⁴ Tekst bulli *Ex imposita Nobis* z 30 czerwca 1818 roku można znaleźć w ADWł., Dok. 2782-2783 jak również zob. Bulla „*Ex imposita Nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864. Wybór źródeł*, Opracował O. Beiersdorf. Wstępem opatrzył K. Piwarski, Wrocław 1960, s. 271-284.

¹⁵ W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.

¹⁶ W. Kujawski, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014; Tenże, *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: pomorski i włocławski*, Włocławek 2015; Tenże, *Parafie diecezji włocławskiej. Okres kujawsko-kaliski 1818-1925*, Włocławek 2018.

¹⁷ Tenże, *Diecezja kujawsko-kaliska...*, s. 51.

¹⁸ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 1, Warszawa 1816, nr 2, s. 115-120.

¹⁹ Poczet biskupów kujawsko-kaliskich zob. W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska...*, s. 82-113.

z 43 parafiami oraz archidiakonat pomorski ze 121 parafiami²⁰. Diecezja włocławska, nie tylko, że straciła tyle parafii, ale co gorsza, w rozmowach przygotowujących do nowego rozgraniczenia, miała przed sobą realną groźbę kasaty. Podobny los miał spotkać archidiecezję gnieźnieńską. Na szczęście, na mocy postanowień bulli Piusa VII *Ex imposita Nobis* z dnia 30 czerwca 1818 roku, obie diecezje zachowano, choć doznały one największych zmian²¹.

Sytuacja obu diecezji i ich przyszły los zależał naturalnie od rozmów między Stolicą Apostolską a państwami zaborczymi. Dużym zmianom uległy także granice innych diecezji na ziemiach polskich, tak w zaborze rosyjskim, jak i w pozostałych²².

Diecezja płocka w nowym rozgraniczeniu obejmowała w Królestwie Polskim Ziemię Dobrzyńską oraz województwo płockie. Na zachodzie graniczyła z diecezją kujawsko-kaliską oraz archidiecezją gnieźnieńską; od północy z diecezjami chełmińską i warmińską, ale te leżały już poza granicami Królestwa Polskiego i wchodziły w skład Królestwa Prus. Na wschodzie diecezja płocka sąsiadowała z diecezją sejneńską czyli augustowską, a także z diecezją wileńską, od południa z diecezją janowską czyli podlaską oraz archidiecezją warszawską. W tym czasie zmieniła się również sieć archidiakonatów, dekanatów i parafii²³.

§ 2. Stan diecezji płockiej w 1818 roku

W dniu 17 czerwca 1818 roku biskup Adam Michał Prażmowski (1817-1836) wydał zarządzenia, dotyczące diecezji płockiej, zamieszczone w dokumencie podzielonym na dziewięć tytułów: 1. Podział diecezji na obwody i dekanaty, 2. Działalność konsystorza generalnych, 3. Dziekani, 4. Prawa i obowiązki proboszczów, 5. Wikariusze, 6. Kongregacje dekanalne, 7. Coroczne rekolekcje kapłańskie, 8. Misje ludowe, 9. Konkursy na beneficja²⁴.

²⁰ *Elenchus universi cleri Dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae pro anno 1816*, Varsaviae [1815], s. 5-9.

²¹ W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska...*, s. 42-46.

²² Syntetyczny stan diecezji na ziemiach polskich pod panowaniem zaborców zob. H. E. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych...*, s. 29-50.

²³ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 203-207.

²⁴ Biskup Prażmowski przesłał do Komisji Rządowej w dniu 28 grudnia 1818 roku raport o stanie diecezji. Dokument ten znajduje się w Archiwum Diecezji Płockiej w poszycie zatytułowanym *Akta dotyczące stanu diecezji płockiej*, Sygn.: Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Episcopalia* 85, s. 136-150. Pełną treść tego raportu możemy przeczytać również „Studiach Płockich”. Zob. M. M. Grzybowski, *Stan diecezji płockiej na podstawie raportu biskupa Adama Prażmowskiego z 1818 roku*, „Studia Płockie”, 35(2007), s. 265-274, a treść raportu na s. 267-274. Biskup nadmienił w raporcie, że w diecezji płockiej

Tym aktem biskup podzielił diecezję na okręg płocki z trzema obwodami: płockim, lipnowskim i mławskim oraz na okręg pułtuski również z trzema obwodami: pułuskim, ostrołęckim i przasnyskim. Uwzględniając żądania władz świeckich, rządcą diecezji nakazał dostosować dekanaty do obwodów tak, by każdy dekanat znajdował się w obszarze jednego obwodu. Biskup miał również życzenie, aby, poza obwodem płockim, w którym miały być trzy dekanaty, w poszczególnych obwodach znajdowały się po dwa dekanaty. Tego życzenia nie udało się spełnić. Ostatecznie w okręgu płockim, w obwodzie płockim były cztery dekanaty, w obwodach lipnowskim i mławskim po trzy dekanaty, zaś w okręgu pułuskim, w obwodzie pułuskim trzy dekanaty, a w obwodach ostrołęckim i przasnyskim po dwa dekanaty. Obowiązek dokonania i dostosowania podziału parafii na dekanaty w poszczególnych okręgach nałożono na poszczególne konsystorze, wyznaczając czas wprowadzenia tych zmian na trzy miesiące. Wprowadzenie zarządzeń biskupa nastąpiło już po ukazaniu się bulli Piusa VII, dotyczącej granic diecezji w Królestwie Polskim, w tym i diecezji płockiej²⁵.

Bulla *Ex imposita Nobis* 30 czerwca 1818 roku orzekła, że diecezja płocka prócz samego miasta Płocka z siedmioma istniejącymi w nim kościołami parafialnymi będzie obejmowała 232 parafie imiennie wyliczone²⁶: Biała, Bielsko²⁷, Bonisław, Ciachcin, Góra, Łąck²⁸, Proboszczewice, Słupia, Staroźreby, Zagroba, Biezuń, Chamsk, Lubowidz, Lutocin, Lukomia²⁹, Rościszewo, Skrwilno, Zawidz, Żuromin Ojców Reformatorów, Zgliczyn, Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Daniszewo, Kucice, Łętowo, Orszynowo³⁰, Pilichowo, Ciechanów, Czernice, Grudusk, Koziczyn, Lekowo, Łysakowo, Pałuki, Sulerzyż, Zembok³¹, Bądkowo, Czarne, Dobrzyń Zakonu Św. Franciszka, Grocho-

istniało 238 kościołów parafialnych. Dokładny opis poszczególnych parafii możemy poznać na podstawie akt wizytacyjnych poszczególnych parafii diecezji płockiej, bowiem w 1817 roku biskup Adam Michał Prażmowski nakazał przeprowadzić wizytacje. Protokoły te zostały wydane drukiem przez ks. M. M. Grzybowskiego. Zob. *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku*, zeszyty 1-19, Zebrał, do druku przygotował i wstępem opatrzył ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 1987-2010.

²⁵ M. M. Grzybowski, *Rozporządzenia biskupa Adama Michała Prażmowskiego dla diecezji płockiej z 1818 roku*, „Studia Theologica Varsaviensia” 26(2)1988, s. 211-212. Dalej autor powołuje się na Elenchus z 1819 roku, wykazując stan diecezji płockiej na 239 parafii (sic!) rozmieszczonych w 17 dekanatach. Zob. Tamże, s. 212-214. M. M. Grzybowski w tabeli na s. 214 podał liczbę parafii w poszczególnych dekanatach. Pominął jednak, zapewne przez przeoczenie, dekanat rypiński z 14 parafiami; w andrzejewskim zamiast siedmiu umieścił osiem parafii, podobnie w lipnowskim było 16 parafii, a nie 17. Z tabeli podanej przez autora na s. 214 wynika, że w 1818 roku w diecezji płockiej były 224 parafie.

²⁶ Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papięstwo wobec sprawy...*, s. 271-284.

²⁷ Parafia Bielsk.

²⁸ Pomyłka, prawdopodobnie chodzi o Łęg, bo Łąck nie był parafią.

²⁹ Parafia Łukomie.

³⁰ Parafia Orszymowo.

³¹ Parafia Zeńbok.

walsk, Ligowo z filią Sudrogi³², Mokowo, Rokicie, Skępe Zakonu Św. Franciszka Braci Konwentualnych, Sobowo, Siecień, Głuchowo³³, Wielgie, Osiek³⁴, Wielka z filią Gorczenica³⁵, Płonne, Radomin, Radziki, Strzygi, Świedziebna z filią Ksiente³⁶, Trąbin, Chorzele, Duczymin, Dzierzgowo, Grzebsk, Janów³⁷, Janowiec, Krzynowłoga Wielka, Kuklin, Wieczfnia, Czernikowo, Działyń, Karnkowo, Kikoł z filią Grodzień³⁸, Lipno, Łążyn³⁹, Mazowsze, Sumin, Osiek Mały, Wola, Trutowo Zakonu Karmelitów, Czerwonka, Gąsewo, Karniewo, Krasnosielc, Maków, Podosie, Różan, Szelkow⁴⁰, Szwieli-ce⁴¹, Zawady z filią Różan⁴², Boguszyn⁴³, Dąbrowa, Lipowiec, Mława Kongregacji Mi-sjonarzy, Niedzborz⁴⁴, Słupsk⁴⁵, Szydłów⁴⁶, Wojnowka z filią w Mławie⁴⁷, Wyszyny, Żuromin Kapitulny, Zmijewo⁴⁸, Ciemnowo, Cieksyn, Gromadzyn, Klukowo, Krasze-wo, Królewo, Łopacin, Nasielsk, Nowe Miasto, Sochocin, Sońsk, Baranów z filią Bro-dowa Łąka⁴⁹, Goworowo, Kadzidło, Myszyniec, Nowa Wieś, Ostrołęka, Rzekuń, Sie-luń, Zaręby, Brok, Czerwin, Jelonki, Kleczkowo, Ostrów, Piski, Poręba, Troszyn, Wą-sewo, Brwilno, Miszewo Murowane, Miszewo Strzałkowskie, Radzanowo, Sikorz⁵⁰, Słupno, Święcieniec, Trzepowo, Płock, Woźniki, Baboszewo, Diektarzewo, Gliniojeck, Małużyn, Płońsk OO. Karmelitów, Radzymin, Sarbiewo z filią Smardzewo, Wierbo-wiec, Bogate, Gołomin⁵¹, Krasne, Krzynowłoga Mniejsza⁵², Pawłowo, Przasnysz, Wę-gra, Węgrzynowo, Dzierżenin⁵³, Gąsiorowo, Gzy, Pokrzywnica, Przewodowo, Pułtusk, Serock, Smogorzewo, Szyszki, Winnica, Zegrz, Drobin, Gralewo, Koziębrowy, Krajko-

³² Filia Sudragi.

³³ Nie ma takiej parafii. Chodzi raczej o Tłuchowo.

³⁴ W odróżnieniu od parafii Osiek Parva mamy tu do czynienia z parafią Osiek Magna.

³⁵ Gorczenica była filią parafii Osiek Magna. Nie było w spisie parafii w diecezji płockiej w tym czasie parafii Wielka.

³⁶ Parafia Świedziebna z filią Księte.

³⁷ Parafia Janowo.

³⁸ Parafia Kikoł z filią Grodzień.

³⁹ Parafia Łążyn.

⁴⁰ Parafia Szelków.

⁴¹ Parafia Szwelice.

⁴² Powinno być odwrotnie. Parafią był Różan, a filią Zawady.

⁴³ Parafia Bogurzyn.

⁴⁴ Parafia Niedzbórz.

⁴⁵ Poprawnie parafia Stupsk.

⁴⁶ Parafia Szydłowo.

⁴⁷ Parafią była Mława, a filią Wojnowka.

⁴⁸ Parafia Żmijewo.

⁴⁹ Parafia Baranowo z filią Brodowe Łąki.

⁵⁰ Parafia Sikórz.

⁵¹ Parafia Gołymín.

⁵² Parafia Krzynowłoga Mała.

⁵³ Parafia Dzierżenin.

wo z filią Drozdowo, Raciąż, Rogotworsk⁵⁴, Strzegowo, Unieck, Unierzyż, Chrostkowo, Dulsk, Rypin, Rogowo, Ruże, Sadłowo, Załę⁵⁵, Borkowo, Borzewo⁵⁶, Goleszyn, Gójsk z filią Szczutowo, Gozdów⁵⁷, Jeżewo, Kurowo, Mochowo, Sierpce, Dłutowo, Gradzanowo, Kuczbork, Radzanów, Szreńsk, Sarnowo z filią Niechtanin⁵⁸, Zielona, Zieluń, Czerwińsk Kanoników Regularnych, Gumino, Kobylniki, Naruszewo, Radzikowo, Skołatowo, Wyszogród z filią Rębowo, Zakrzewo, Żukowo, Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Obryte, Pniewo, Popowo, Wyszaków, Zatory, Zambski z filią Sokołowo, Chociszewo, Grodziec, Joniec, Kamienica, Krysk, Kroczewo, Pomiechowo, Wrona, Zakroczyn⁵⁹, Bobrowniki, Bobrowniki Gościnne⁶⁰, Chełmica, Ciechociń⁶¹, Dobrzejewiec⁶², Nowogród, Zaduszniki, Ostrowite.

Diecezja płocka przeszła w tym czasie stosunkowo najmniej zmian w swoim kształcie. Utrzymała swoją stolicę biskupią, a druga rezydencja biskupów znajdowała się w Pułtusk. Po wprowadzeniu rozporządzeń biskupa Prażmowskiego i zarządzeń bulli Piusa VII *Ex imposita Nobis* skład parafii diecezji płockiej przedstawiał się następująco:

Tabela 7. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1819 roku⁶³.

Decanatus	Parochiae
Andrzejoviensis In districtu Ostrolęcensi	Andrzejów Opp., Czyżewo, Jasienica, Nur Opp., Boguty Filia Nur, Rosochate, Zaremby, Zuzel, Zaremby Conv. PP. S. Francisci Reformat.
Biezunensis In districtu Młavensi	Biezuń Opp., Chamsk et Filia Poniatowo, Dąbrowa, Gradzanowo, Kraykowo et Filia Drozdowo, Kuczbork, Lubowidz, Lutocino, Radzanowo Opp., Strzegowo, Szreńsk Opp., Unieck, Zgliczyno, Zielona, Zuromin Opp. Convent. O. S. F. Reformat., Ratowo Conv. PP. O.S.P. Antiq. Observant.
Ciechanoviensis In districtu Przasnensi	Ciechanów Opp., Ciemniewko, Glinowieck, Gołymín, Grudusk, Koziczyno, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Łysakowo, Małużyno, Niedzbórz, Pałuki, Sońsk, Sulerzyż, Zeńbok, Ciechanów Conv. PP. O. S. Augustini.

⁵⁴ Parafia Rogotwórk.

⁵⁵ Parafia Żałe.

⁵⁶ Parafia Bożewo.

⁵⁷ Parafia Gozdowo.

⁵⁸ Filia Niechłonin.

⁵⁹ Parafia Zakroczym.

⁶⁰ Nie było takiej parafii.

⁶¹ Parafia Ciechocin.

⁶² Parafia Dobrzejewice.

⁶³ *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis. A. D. 1819*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, t. 1 (1772-1830), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2010, s. 139-159. Zachowano dokładnie pisownię. Nie wypisywano tu imiennie duchowieństwa czy zakonników. Zachowano pisownię łacińską dekanatów, które zostały zrównane z powiatami (dystryktami).

Dobrynensis In districtu Lipnensi	Bątkowo, Czarne, Dobrzyń Opp., Góysk et Filia Szczutowo, Grochowalsk, Ligo- wo et Filia Siedrogi, Mokowo, Rokicie, Siecień, Skępe Opp., Sobowo, Szpetal, Tłuchowo, Zaduszniki, Dobrzyń Conv. PP. O. S. F. Convent., Skępe Conv. PP. O. S. F. Antiq. Observ.
Lipnensis In districtu Lipnensi	Bobrowniki, Chełmica, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyń, Karnko- wo et Filia Wierzbisko, Kikół et Filia Grodzeń ac Capell. Publ. Brzeźno, Łążyń Opp., Lipno Opp., Mazowsze, Nowogród, Osiek Parva, Ostrowite, Sumino, Wola, Trutowo Convent. Ord. Carmelit.
Macoviensis In districtu Pultoviensi	Czerwinka, Gąsewo, Karniewo, Maków Opp., Nowawieś, Podosie, Różan Opp., Sieluń, Szelkowo, Szwelice, Węgrzynowo.
Młavensis In districtu Młavensi	Bogurzyno, Dłutowo et Filia Nicko, Grzebsk, Janowice, Kuklin, Lipowiec, Mława Opp. cum Praeb. S. Lauren., Sarnowo et Filia Niechłanino, Stupsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wyszyny, Woynówka Filia Mlavens., Zieluń, Zuromin Kapitulny, Zmijewo.
Ostrołęcensis In districtu Ostrołęcensi	Brok Opp., Czerwin, Goworowo, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec Opp., Ostrołęka Opp., Ostrów Opp., Piski, Poręba, Rzekuń, Troszyn, Wąsewo, Ostrołęka Opp., Convent PP. Ord. S. F. Antiq. Observ.
Plocensis In districtu Plocensi	Biała, Bielsk Opp., Bonisław, Brwilno, Ciachcino, Imielnica, Miszewo Strzałkow- skie, Płock Civitas, Proboszczewice, Sikórz, Radzanowo, Słupno, Trzepowo, Woźniki, Zagroba, Płock Civitas Conv. PP. O. S. Fr. Reform., Płock Civitas Mo- nasterium Monialium O. S. Norbert.
Płonscensis In districtu Plocensi	Baboszewo, Ciexino, Drobin Opp. et Praeb. S. Praxed., Dziektarzewo, Góra, Gro- madzyno, Joniec, Królewsko, Płońsk Opp., Radzymino, Rogotwórk, Sarbiewo et Filia Smardzewo, Wierzbowice, Sochocin Opp., Wrona, Płońsk Conv. PP. Ord. Carmel.
Przasnensis In districtu Przasnensi	Baranowo et Filia Brodowela, Bogate, Chorzele Opp., Czerznice, Duczymino, Dzierzgowo, Janowo Opp., Krasne, Krasnosielec, Krzynowłoga Major, Krzynowłoga Minor, Pawłowo, Przasnysz Opp., Węgra, Zaremby, Zielona, Przasnysz Convent PP. O.S.F. Antiq. Observan.
Pultoviensis In districtu Pultoviensi	Dzierżenin, Gąsiorowo, Gzy, Klukowo, Nasielsk Opp., Nowe Miasto, Pokrzywni- ca, Przewodowo, Pułtusk Civitas, Pułtusk Eccl. Sanctae Mar. Magdal., Serock Opp., Smogorzewo, Szyski, Winnica, Zegrz, Pułtusk Conven. PP. S. Benedicti, Strzegocin PP. O.S.F. Antiq. Observ.
Raciążensis In districtu Młavensi	Borkowo, Borzewo, Goleszyno, Gozdowo, Gralew, Jeżewo, Koziebrody, Kuro- wo, Łęg, Mochowo, Raciąż Opp., Rościszewo, Sieprc Opp. et Eccl. S. Spiritus, Słupia, Zawidz, Sieprc Opp. Monster. Monial. O. S. Benedicti.
Rypinensis In districtu Lipnensi	Chrostkowo, Dulsk, Łukomnie, Płonne, Radomino, Radziki, Rypin Opp. et Praeb. S. Spiri- tus, Rogowo et Capella Publ. In Pręczki, Róże, Sadłowo, Skrwilno, Świedziebna et Filia Xiente, Strzygi, Trąbino, Zale, Obory w par. Róże Convent. PP.Ord. Carmelit.

Wyszkoviensis In districtu Pultoviensi	Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Obryte, Pniewo, Popowo, Wyszków, Zambski et Filia Sokołowo, Zatory.
Wyszogrodensis In Districtu Plocensi	Blichowo et Filia Łubki, Bodzanowo Opp., Bulkowo, Daniszewo, Kobylniki, Łentowo, Miszewo Murata, Miszewo Garwackie, Orszymowo, Pilichowo, Starorzeczy, Święcienice, Wyszogród Opp. et Filia Rębowo, Zakrzewo.
Zakroczyimensis In districtu Plocensi	Chociszewo, Czerwińsk Opp., Grodziec, Gumino, Kamienica, Krysk, Kroczewo, Kucice, Naruszewo, Pomniechowo, Radzikowo, Skołatowo, Smoszewo, Zakroczym Opp., Zukowo, Czerwińsk Opp. Congr.Can. Reg. Latt., Zakroczym Oppid. Convent. PP. S.F. Capucin.

Według powyższego spisu parafii, diecezja płocka liczyła 234 parafie. M. M. Grzybowski przedstawił raport biskupa Prażmowskiego z 1818 roku, gdzie pasterz diecezji płockiej informował Stolicę Apostolską o 238 istniejących parafiach⁶⁴. Tenże autor, omawiając rozporządzenia wspomnianego biskupa Adama Michała Prażmowskiego z 17 czerwca 1818 roku, powołuje się na przedstawiony wyżej Elenchus z roku 1819, by podać liczbę 239 parafii diecezji płockiej⁶⁵. Bulla *Ex imposita Nobis* z 30 czerwca 1818 roku podawała liczbę 233 parafii (Płock i 232 parafie poza Płockiem)⁶⁶. J. Skarbek zwracał uwagę, że bulla Piusa VII z 1818 roku oraz biskup Prażmowski w relacji do Rzymu z 1823 roku podają, że w diecezji płockiej w tym czasie istniało 239 parafii⁶⁷.

Tę rozbieżność, omawiając zagadnienie liczby parafii w diecezji płockiej, próbuje wyjaśnić Jan Skarbek. Powołuje się na dane przytoczone przez Franciszka Rodeckiego oraz *Directorium* z 1826 roku, podające liczbę 237 parafii⁶⁸. Pomniejszenie liczby parafii tłumaczy, choćby w przypadku Opinogóry Hrabskiej tym, że parafia ufundowana

⁶⁴ M. M. Grzybowski, *Stan diecezji płockiej na podstawie raportu biskupa Adama Prażmowskiego...*, s. 266-267.

⁶⁵ Tenże, *Rozporządzenia biskupa Adama Michała Prażmowskiego...*, s. 212.

⁶⁶ Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy...*, s. 271-284.

⁶⁷ J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795-1831*, „*Studia Płockie*”, 3(1975), s. 261, przypis 39.

⁶⁸ Tamże; F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, tablice 1-4; *Directorium divini officii et sacrificii [...] pro Dioecesi Plocensi auctoritate ac mandato [...] Adami Michaëlis [...] Prażmowski episcopi [...] plocensis [...] pro anno Domini MDCCCXXVII, Varsaviae 1826*. *Directorium* to nazwa kalendarza liturgicznego, zawierającego praktyczne wskazania co do porządku nabożeństw, Mszy św. i modlitw brewiarzowych, czyli tzw. rubrycele. Do nich dołączano od XVIII wieku roczniki statystyczne diecezji zwane *Catalogus*, *Elenchus* czy *Schematismus* co na język polski tłumaczono jako *Katalog*, *Rocznik*, *Schematyzm* czy *Spis*. *Elenchus* z 1827, a więc przedstawiający stan z 1826 roku, podawał, że w diecezji płockiej było 237 parafii. Czyli liczba parafii w odniesieniu do roku 1818 wzrosła o trzy. Zob. *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis. A. D. 1827*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, t. 1 (1772-1830), s. 307-330, a także J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795-1831...*, s. 259-261.

staraniem hrabiego Wincentego Krasińskiego i erygowana w 1825 roku, nie posiadając do końca 1874 roku swego kościoła, była zapisana jako filia parafii Ciechanów. J. Skarbek podaje również, że oprócz Opinogóry Hrabskiej do 1850 roku nie było kościoła w Zadusznikach w dekanacie dobrzyńskim, a także jeden kościół, na skutek zniszczeń, posiadały parafie Rokicie i Siecień, również w dekanacie dobrzyńskim. Ostatecznie, dla dalszych swoich rozważań, J. Skarbek przyjął że w roku 1818 dla diecezji płockiej liczbę 237 parafii⁶⁹.

Niewielka to rozbieżność w liczbie parafii, ale spróbujmy policzyć. W bulli *Ex imposita Nobis* zapowiedziano, że diecezja płocka będzie obejmować w swych granicach, prócz samego miasta Płocka z siedmioma istniejącymi w nim kościołami parafialnymi, 232 parafie, co daje w sumie 233 parafie. Rzeczywiście, z drobnymi nieścisłościami w nazwach niektórych parafii (zob. przypisy do bulli), imiennie wymieniono *de facto* Płock i 226 parafii, czyli łącznie 227 parafii (nie bierzemy tu pod uwagę kościołów filialnych, które pojawiły się w tekście bulli). Natomiast w Elenchusie z 1819 roku, który uwzględnił już zmiany bulli Piusa VII, wymienia się Płock i 233 parafie, czyli razem 234 parafie. Bulla papieska pominęła zatem (chyba, że pomyłki dokonał Otto Beiersdorf przy tłumaczeniu bulli na język polski) siedem parafii i jedną filię z dekanatu andrzejewskiego. A są to Andrzejów Opp., Czyżewo, Jasienica, Nur, Boguty Filia Nur, Rosochate, Zaremby i Zuzel. To niedopatrzenie wprowadza w błąd późniejsze obliczenia innych autorów. Na rok 1818 można przyjąć, że diecezja płocka powinna liczyć 234 parafie, z czego wspomniane siedem kościołów parafialnych w Płocku to jedna i ta sama parafia pw. św. Bartłomieja – Fara, a dalej mamy 233 parafie poza stolicą biskupią oraz piętnaście filii. Granice diecezji zostaną omówione poniżej.

Biskup Adam Michał Prażmowski, w raporcie z dnia 28 grudnia 1818 roku o stanie diecezji płockiej sporządzonym dla Komisji Rządowej, podawał, że w diecezji istnieją dwa generalne konsystorze: pierwszy w Płocku z obwodami płockim, lipnowskim i mławskim, drugi w Pułtuskach z obwodami pułtuskim, przasnyskim i ostrołęckim. Biskup informował, że diecezja liczyła 24 dekanaty, ale zmniejszył ich liczbę do 17 z racji ich rozległości i konflikt z administracją państwową, ponieważ dekanaty leżały w różnych obwodach. Przedstawił skład konsystorzy i zadania oficjała, surogatów, pisarza, fiskała. W kapitule katedralnej było 27 członków. Biskup, omawiając parafie, podał ich liczbę w wysokości 236, nie licząc kolegiaty płockiej i pułtuskiej. Dwanaście parafii

⁶⁹ J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795-1831...*, s. 263.

było prowadzonych przez zakonników, natomiast 57 parafii wakowało, a tylko 167 parafii miało swoich proboszczów⁷⁰.

Liczba archidiakonatów została zmniejszona do dwóch: plockiego i pułtuskiego. Zlikwidowano archidiakonat dobrzyński i zmniejszono liczbę dekanatów. Tak na przykład, gdy w 1803 roku w diecezji plockiej było 30 dekanatów, to już w 1818 roku tylko 17 dekanatów. Wskutek zmian z 1818 roku diecezja plocka straciła 37 parafii i dwie filie. W dekanatach łomżyńskim, wąsowskim i wizneńskim – 31 parafii oraz jedną filię, a w gostynińskim – 6 parafii oraz jedną filię). Ponadto straciła wcześniej zajętą przez rząd pruski część dekanatu górzeńskiego. W liczbie straconych parafii należy pamiętać, że dekanat gostyniński miał sześć a nie siedem parafii, ponieważ w 1800 roku na rzecz diecezji włocławskiej przeszła parafia Duninów (dekanat gostyniński). Zarządzenie papieskie wprowadził w życie 30 listopada 1818 roku arcybiskup Franciszek Malczewski dekretem *Mutatis ultimis temporibus*⁷¹ (zob. Mapa 24).

Jak to wspomniano już wyżej, postanowiono nie stosować podziału na archidiakonaty. Jednak w diecezji plockiej o archidiakonatach po raz ostatni wspomniano jeszcze w latach 1826 i 1827, kiedy podano, że w archidiakonacie plockim funkcjonowało 10 dekanatów, a w archidiakonacie pułuskim 7 dekanatów⁷². Jako pierwszy w diecezji plockiej, po wydaniu bulli papieża Piusa VII, przestał istnieć archidiakonat dobrzyński. Łącznie w diecezji plockiej istniało w 1826 (1827) roku 17 dekanatów z 237 parafiami. W plockim archidiakonacie istniało 10 dekanatów: bieżuński - 15 parafii⁷³, dobrzyński - 15 parafii⁷⁴, lipnowski - 16 parafii⁷⁵, mławski - 15 parafii⁷⁶, płoński - 15 parafii⁷⁷, plocki

⁷⁰ M. M. Grzybowski, *Stan diecezji plockiej na podstawie raportu biskupa Adama Prażmowskiego...*, s. 266-267.

⁷¹ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Actorum Adami Michaëlis Prażmowski Episcopi Plocensis ab anno 1818 ad 1821 inclusive (Dekret wykonawczy)*, Sygn.: ADPł., AE 85, s. 219-223.

⁷² J. Skarbek, *Diecezja plocka w latach 1795-1831...*, s. 259-261; W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji plockiej*, „Studia Płockie”, 42(2014), s. 153; *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis A. D. 1826*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, t. 1 (1772-1830), s. 283-306; Tamże, s. 307-330. Pamiętać należy, że w Elenchusie z roku 1826 w dekanacie andrzejewskim nie ma parafii Brok, Ostrów i Poręba, ponieważ są one w dekanacie ostrołęckim. Dopiero rok później zostaną przeniesione wspomniane parafie do dekanatu andrzejewskiego.

⁷³ Biezuń, Chamsk z filią Poniatowo, Dąbrowa, Radzanowo, Krajkowo z filią Drozdowo, Kuczbork, Lubowidz, Lutocin, Radzanów, Strzegowo, Szreńsk, Unieck, Unierzyż, Zgliczyno, Zielona.

⁷⁴ Dobrzyń, Bądkowo, Czarne, Gójsk z filią Szczutowo, Grochowalsk, Ligowo z filią Sudragi, Mokowo, Rokicie, Siecień, Skępe, Sobowo, Szpetal, Tłuchowo, Wielgie, Zaduszniki.

⁷⁵ Bobrowniki, Chełmica, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyn, Karnkowo z filią Wierzbick, Kikół z filią Grodzień, Łążyń, Lipno, Mazowsze, Nowogród, Osiek Mały, Ostrowite, Sumino, Wola.

⁷⁶ Mława z filią Wojnówka, Bogurzyno, Dłutowo z filią Nick, Grzebsk, Janówiec, Kuklin, Lipowiec, Sarnowo z filią Niechłonin, Stupsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wyszyny, Zieluń, Żmijewo, Żurominek Kapitulny.

- 15 parafii⁷⁸, raciążski - 15 parafii⁷⁹, rypiński - 16 parafii⁸⁰, wyszogrodzki - 13 parafii⁸¹, zakroczymski - 14 parafii⁸². W pułtuskim archidiakonacie funkcjonowało 7 dekanatów: andrzejewski – 7 parafii (10 parafii)⁸³, ciechanowski - 16 parafii⁸⁴, makowski - 11 parafii⁸⁵, ostrołęcki – 14 parafii (11 parafii)⁸⁶, przasnyski - 16 parafii⁸⁷, pułtuski - 14 parafii⁸⁸, wyszkowski - 10 parafii⁸⁹.

Diecezja plocka w latach 1832-1863 nie przechodziła zmian terytorialnych ani wewnętrznej reorganizacji⁹⁰. Kolejne wewnętrzne zmiany struktury diecezjalnej nastąpiły po 1863 roku w związku z dostosowaniem, na żądanie caratu, siedzib dekanatów do miast powiatowych. Rangę dekanatu straciły dekanaty andrzejewski, bieżuński, dobrzyński, raciążski, wyszkowski, wyszogrodzki i zakroczymski, a przybyły dekanaty ostrowski i sierpecki⁹¹.

⁷⁷ Płońsk, Baboszewo, Ciekosyn, Drobin, Dziektarzewo, Góra, Gromadzyn, Joniec, Królewsko, Radzymiń, Rogotwórsk, Sarbiewo z filią Smardzewo, Sochocin, Wierzbowice, Wrona.

⁷⁸ Plock, Biała, Bielsk, Bonisław, Brwilno, Ciachcin, Imielnica, Miszewo Strzałkowskie, Proboszczewice, Radzanowo, Sikórz, Słupno, Trzepowo, Woźniki, Zagroba.

⁷⁹ Raciąż, Borkowo, Bożewo, Góleszyn, Gozdowo, Gralewko, Jeżewo, Koziębrowo, Kurowo, Łęg, Mochowo, Rościszewo, Sierpc, Słupia, Zawidz.

⁸⁰ Rypin, Chrostkowo, Dulsk, Łukomie, Osiek, Płonne, Radomin, Radziki, Rogowo, Ruż, Sadłowo, Skrwilno, Świdziebna, Strzygi z filią Księża, Trąbin, Żale.

⁸¹ Wyszogrod z filią Rębowo, Blichowo z filią Łubki, Bodzanów z filią Miszewo Garwackie, Bulkowo, Daniszewo, Kobylniki, Łętowo, Miszewo Murowane, Orszymowo, Pilichowo, Starożreby, Świecieniec, Zakrzewo.

⁸² Zakroczym, Chociszewo z filią Smoszewo, Czerwińsk, Grodziec, Gumino, Kamienica, Krocze-wo, Krysk, Kucice, Naruszewo, Pomiechowo, Radzikowo, Skołatowo, Żukowo.

⁸³ Andrzejów, Brok, Czyżewo, Jasienica, Nur z filią Boguty, Ostrów, Poręba, Rosochate, Zaręby, Zuzela.

⁸⁴ Ciechanów z filią Opinogóra Hrabka, Ciemnowko, Czernice, Gliniojeck, Grudusk, Koziczyn, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Łysakowo, Małuzyn, Niedźbórz, Pałuki, Sońsk, Sulerzyż, Zeńbok.

⁸⁵ Maków, Czerwinka, Gąsowo, Karniewo, Nowa Wieś, Podoś z filią Płoniawy, Różan z filią Zawady, Sieluch, Szeków, Szewice, Węgrzynowo.

⁸⁶ Czerwin, Goworowo, Jelonek, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Ostrołęka, Piski, Rzekun, Tro-szyn, Wąsowo.

⁸⁷ Baranowo z filią Brodowe Łąki, Bogate, Chorzele, Duczymin, Dzierzgowo, Gołym, Janowo, Krasne, Krasnosielc, Krzynowłoga Wielka, Krzynowłoga Mała, Pawłowo, Węgra, Zaręby, Zielona.

⁸⁸ Pułtusk Kolegiata, Dzierżenin, Gąsiorowo, Gzy, Klukowo, Nasielsk, Nowe Miasto, Pokrzywni-ca, Przewodowo, Serock, Smogorzewo, Szyszki, Winnica, Zegrze.

⁸⁹ Wyszków, Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Obryte, Pniewo, Popowo, Zambski, Zato-ry.

⁹⁰ J. Ziółek, *Diecezja plocka w latach 1832-1863*, „Studia Płockie”, 3(1075), s. 289.

⁹¹ T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Plock 1976, s. 21. Opis wizytacji dekanatu ostrowskiego, która odbyła się w 1891 i 1893 roku, podobnie jak i dekanatu rypińskiego, został wydany przez M. M. Grzybowski. Zob. *Z archiwaliów diecezjalnych plockich XIX wieku, Materiały wizyta-cyjne biskupa Michała Nowodworskiego*, zeszyty 1-2, Zebrał, do druku przygotował i wstępem opatrzył ks. Michał Marian Grzybowski, Plock 2006.

§ 3. Nowe granice diecezji płockiej

1. Granice z diecezją włocławską

Po wydaniu bulli papieskiej doszło między diecezją płocką i włocławską do nowego podziału granicznego. W 1818 roku zanikło sąsiedztwo obu diecezji po lewej stronie Wisły. W następstwie nowych ustaleń oraz przeniesienia dekanatu gostynińskiego pod jurysdykcję metropolity warszawskiego, diecezja płocka swoje południowe granice oparła na Wiśle i Bugu (zob. Mapa 24).

Powrócono do dawnego zwyczaju z początków istnienia obydwu diecezji, kiedy granicą była rzeka Wisła i było potrzeba procesu z lat 1321-1327 o parafię Szpetal, Bobrowniki i częściowo Przypust oraz układu z czasów biskupów Łubieńskich, w 1633 roku, aby cztery parafie nad Drwęcą włączyć kanonicznie do diecezji włocławskiej⁹².

W wyniku nowych podziałów diecezja płocka otrzymała zawiślański dekanat bobrownicki, który przed 1818 rokiem należał do archidiakonatu włocławskiego diecezji kujawsko-pomorskiej. W jego skład wchodziły parafie: Bobrowniki, Szpetal, Chełmica, Ciechocin, Dobrzejewice z filią w Złotorii Nowogród, Zaduszniki, Ostrowite. W sumie dało to osiem parafii dla diecezji płockiej⁹³, ale bez Złotorii. Bulla papieska *Ex imposita Nobis* z dnia 30 czerwca 1818 roku nie wymieniła w granicach diecezji płockiej Złotorii, która była do tego momentu filią parafii Dobrzejewice, ani filii w Grabowcu należącej do diecezji płockiej. Ten skrawek ziemi na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego należał już do Królestwa Prus, a wspomniana bulla papieska odnosiła się tylko i wyłącznie do ziem podległych carowi rosyjskiemu w ramach tzw. Królestwa Polskiego⁹⁴.

Tak więc teraz granica z diecezją kujawsko-kaliską biegła rzeką Wisłą. Po stronie płockiej były to parafie Siecień, Rokicie, Dobrzyń nad Wisłą, Grochowalsk, Zaduszniki, Szpetal, Chełmica, Ostrowite, Bobrowniki, Czernikowo, Osiek nad Wisłą (tzw. Osiek

⁹² Zob. o tym w rozdziale II.

⁹³ *Elenchus universi cleri Dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae pro anno 1815*, Varsaviae [1814], s. 80. Jeśli chodzi o wykonanie zarządzeń bulli *Ex imposita Nobis* to parafia Łanięta z dekanatu kowalskiego z archidiakonatu włocławskiego diecezji kujawsko-pomorskiej nie została włączona do diecezji kujawsko-kaliskiej, ale do archidiecezji warszawskiej. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 344; W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska...*, s. 57.

⁹⁴ *Podział ziem polskich w 1815 r.*, mapa, w: *Atlas historyczny 1815-1939*, red. S. Kryciński, J. Ta-zbir, Warszawa 2000, s. 5.

Parva). Parafia Złotoria, dawniej złączona z Dobrzejewicami, podobnie jak i filia w Grabowcu, znalazły się pod zarządem diecezji chełmińskiej, a poza granicami diecezji płockiej i włocławskiej⁹⁵.

Na pograniczu włocławsko-płockim w 1818 roku, po dokonaniu zmian cyrkumskrypcyjnych, interesujące nas dekanaty lipnowski i dobrzyński liczyły odpowiednio po 16 i po 15 parafii a ich skład generalnie się nie zmieniał na przestrzeni lat. W dekanacie lipnowskim były parafie Bobrowniki, Chełmica, Ciechocin (bez Elgiszewa), Czernikowo, Dobrzejewice (bez Złotorii), Działyń, Karnkowo z filią Wierzbisko, Kikół z filią Grodzeń i kaplicą w Brzeźnie, Łązyno, Lipno, Mazowsze, Nowogród, Osiek Parva (bez filii w Grabowcu), Ostrowite, Sumino, Wola oraz zakon karmelitów w Trutowie⁹⁶. Natomiast dekanat dobrzyński obejmował swym zasięgiem parafie: Bądkowo, Czarne, Dobrzyń, Gójsk z filią w Szczutowie, Grochowalsk, Ligowo z filią Siedrogi, Mokowo, Rokicie, Siecień, Skępe, Sobowo, Szpetal, Tłuchowo, Wielgie, Zaduszniki, Dobrzyń nad Drwęcą⁹⁷.

Jak wspomniano wyżej, po Powstaniu Styczniowym z 1863 roku oraz nakazie dostosowania siedzib dekanatów do miast powiatowych, zlikwidowano dekanat dobrzyński. Schematyzm diecezji płockiej z 1881 roku wykazuje, że w tym czasie wspomniane oba dekanaty dobrzyński i lipnowski połączono w jeden z trzydziestoma parafiami. Otrzymał on nazwę lipnowskiego, a w jego skład weszły parafie: Bądkowo, Bobrowniki, Chełmica, Ciechocin, Czarne, Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń nad Wisłą, Działyń, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Ligowo, Lipno, Łązyn, Mazowsze, Mokowo, Nowogród, Osiek nad Wisłą, Ostrowite, Rokicie, Siecień Skępe, Sobowo, Szpetal Górny, Sumino, Tłuchowo, Wielgie, Wola i Zaduszniki⁹⁸.

⁹⁵ M. Biskup, *Dzieje diecezji chełmińskiej (1243-1992)*, w: *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*, t. 1, Toruń 1994, s. 41.

⁹⁶ *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis*. A. D. 1819, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1 (1772-1830), s. 146-147.

⁹⁷ Tamże, s. 146. O stałym składzie tych dwóch dekanatów lipnowskiego i dobrzyńskiego świadczą schematyzmy diecezji płockiej. Zob. *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro A. D. 1819*, Plociae 1818, s. 96-97; *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro A. D. 1821*, Plociae 1820, s. 98-99; *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro A. D. 1823*, Plociae 1822, s. 110-114; *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro A. D. 1824*, Plociae 1823, s. 99-103; *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro A. D. 1825*, Plociae 1824, s. 106-108; *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro A. D. 1826*, Plociae 1825, s. 109-113. Podane strony dotyczą samoistnych Elenchi, a nie zebranych przez M. M. Grzybowskiego.

⁹⁸ *Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Plocensis pro anno Domini 1881*, Varsaviae 1880, s. 17-21.

Arcybiskup A. J. Nowowiejski utworzył w 1915 roku, po zajęciu Królestwa Polskiego przez wojska niemieckie, jedenaście nowych dekanatów⁹⁹, a w 1918 roku ograniczył skład dekanatu lipnowskiego do parafii: Bobrowniki, Chełmica, Chrostkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Ostrowite, Skępe, Szpetal, Sumino i Wielgie. Parafie Mokowo i Zaduszniki znalazły się w dekanacie dobrzyńskim, a parafie: Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Działyń, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek nad Wisłą i Wola-Trutowo włączono do nowo utworzonego dekanatu w Mazowszu¹⁰⁰, ale te reorganizacje wewnętrznej struktury diecezji płockiej nie wpłynęły na zewnętrzne granice, które ustaliła bulla Piusa VII *Ex imposita Nobis* z dnia 30 czerwca 1818 roku. Przetrwały one do 1925 roku.

2. Granice diecezji płockiej z diecezją chełmińską i warmińską

Linia graniczna pomiędzy diecezjami płocką i chełmińską pokrywała się z granicą państwową. Po stronie płockiej z diecezją chełmińską graniczyły parafie dekanatów lipnowskiego, rypińskiego, bieżuńskiego i mławskiego. Rozgraniczenie z diecezją chełmińską, leżącą już w Prusach, stanowiła generalnie rzeka Drwęca. Tak w zasadzie było i dotąd, z małym wyjątkiem, że w parafii Ciechocin, położonej po lewej stronie rzeki Drwęcy, jedna z wsi parafialnych, a także jako własność biskupów włocławskich, Elgiszewo, dawniej piszące się Lgiszewo, leżało po drugiej stronie rzeki¹⁰¹.

Zmianę przynależności Elgiszewa, należącego do parafii Ciechocin, przyniosą właśnie bulle z 1818 i 1821 roku. Pius VII bullą *Ex imposita Nobis* wymieni dokładnie miejscowości należące do diecezji płockiej, *aby przez dokładne oznaczenie granic poszczególnych diecezji wykluczyć spory co do sprawowania jurysdykcji duchownej*¹⁰²,

⁹⁹ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 155. Były to dekanaty: chorzelski, czyżewski, dobrzyński, goworowski, mazowiecki, myszyński, nasielski, raciański, wyszkowski, wyszogrodzki i żuromiński.

¹⁰⁰ *Catalogus cleri Dioecesis Plocensis pro anno a mundi salute 1924*, Plociae 1923, s. 11-13. Ostatni wykaz parafii należących do tych dekanatów przed zmianami w 1925 roku podał *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1925*, Plociae 1924, s. 40-46, s. 52-55.

¹⁰¹ ADWł., ABKP., *Visitatio Decanalium Ecclesiarum Decanatus Bobrovnicensis juxta methodum in dispositione Pastoralis datam, per Illustrem Admodum Reverendum Dominum Franciscum Machniewski, decanum Bobrovnicensem, parochum Ciechocinensem expedita, Anno Domini 1778, diebus mensis Novembris*. Sygn.: ADWł., ABKP., Wiz. 28, k. 2 v. Potwierdzono tam, że wieś parafialna Elgiszewo znajduje się za Drwęcą, już w Prusach.

¹⁰² Pius VII w *Ex imposita Nobis* napisał: „Pragnąc teraz, po uprzednim rozłączeniu, podziale i zmianie niektórych miejscowości i parafii, przystąpić – celem złączenia i wcielenia ich na nowo – do nowego, jak się Nam w Panu wydało, dogodniejszego rozgraniczenia diecezji, aby przez dokładne oznaczenie granic poszczególnych diecezji wykluczyć spory co do sprawowania jurysdykcji duchownej,

a w bulli *De salute animarum* w punkcie 37 przedstawi zarządzenie w sprawie ziem, które znajdują się poza wymienionym wcześniej obszarem. To rozporządzenie będzie odnosić się do każdej diecezji: *Kościoły zaś filialne i parafialne oraz odłamy tych ostatnich, nie objęte Naszym rozporządzeniem i położone poza królestwem pruskim, odłączamy od kościołów macierzystych i parafialnych położonych w tymże królestwie i nakazujemy biskupom rezydującym najbliżej przyłączyć je do innych kościołów macierzystych i parafialnych położonych w kraju, którego jurysdykcji podlegają w sprawach świeckich. Na odwrót to samo postanawiamy co do parafii i kościołów filialnych z ich odłami, położonych w obrębie królestwa pruskiego, a zależnych od kościołów macierzystych położonych poza tym królestwem*¹⁰³.

Tym sposobem rozstrzygnięto między innymi sprawę terenów z diecezji płockiej zajętych przez Królestwo Pruskie. Najpierw kwestia Złotorii i Grabowca, które po 1815 roku, na mocy postanowień Kongresu Wiedeńskiego, znalazły się w Prusach. Do 30 czerwca 1818 roku Złotoria pod względem kościelnym należała do diecezji włocławskiej (kujawsko-pomorskiej) oraz była filią parafii Dobrzejewice, a Grabowiec, w Ziemi Dobrzyńskiej, do diecezji płockiej. Na skutek zmian wprowadzonych przez bullę *Ex imposita Nobis* Złotoria i Grabowiec pozostały poza swoimi diecezjami, a następnie na mocy brewe Piusa VII *Cum post novum* z dnia 20 listopada 1818 roku znalazły się pod jurysdykcją kościelną biskupa chełmińskiego, by wreszcie mocą bulli *De salute animarum* znaleźć się w granicach diecezji chełmińskiej¹⁰⁴ (zob. Mapa 25).

Na tej samej zasadzie, wspomniana wyżej jedna z wiosek parafii Ciechocin - Elgiszewo, znajdująca się po prawej stronie Drwęcy, w Prusach, z dniem 30 czerwca 1818 roku zostanie odłączona od parafii macierzystej i przekazana pod administrację kościelną najbliższemu biskupowi, czyli pasterzowi diecezji chełmińskiej, a zgodnie z tenorem bulli z 16 lipca 1821 roku znajdzie się na stałe w jej granicach (zob. Mapa 25).

Analogicznie do poprzednich sytuacji, dojdzie również do cyrkumskrypcji parafii z dekanatu górzeńskiego oraz parafii Białuty. Przypomnijmy, że tzw. Ziemia Michałowska po pierwszym rozbiórze Polski w 1772 roku jako pierwsza została zaanektowana przez zaborcę pruskiego. Ks. Bolesław Kumor podawał, że wtedy pruski kordon gra-

podział ich i rozgraniczenie pełnią apostolskiej władzy ustalamy i określamy w następujący sposób: (...)" Bulla „*Ex imposita Nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej...*, s. 273, a dokładny wykaz parafii Tamże, s. 278-279.

¹⁰³ Bulla cyrkumskrypcyjna „*De salute animarum*” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej...*, s. 294. Pełny tekst bulli zob. Tamże, s. 286-304.

¹⁰⁴ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 20; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 344.

niczny odciął od reszty diecezji Ziemię Michałowską, objętą dziewięcioma parafiami dekanatu górzeńskiego. Wyliczył wśród nich parafie: Górzno, Szczutowo, Grążawy, Brzozie, Jastrzębie, Świdziebna, Strzygi, Osiek i Białuty, które zostały inkorporowane do Prus¹⁰⁵. Ten zapis nie wydaje się do końca prawidłowy, bowiem przyjmuje się przypuszczenie, że Szczutowo było parafią, ale tylko w przedziale od 1500 roku do końca XVII wieku. Już w XVII wieku brakuje wzmianek o tym kościele (czyżby uległ zniszczeniu?), a zakłada się, że istniała kaplica. Natomiast 25 kwietnia 1716 roku biskup L. Załuski dokonuje aktu konsekracji kościoła w Szczutowie pod wezwaniem św. Stanisława. Od tego czasu kościół jest filią parafii w Górznie¹⁰⁶.

Stanisław Litak wymienił parafie dekanatu górzeńskiego z 1772 roku w następującym składzie: Brzozie Polskie, Grążawy, Górzno, Jastrzębie, Szczuka, Świdziebna, Osiek Wielki, Radziki Wielkie, Płonne i Radomin oraz filie: przedmieścia Brodnicy, Cielęta, Gorczenica, Szczutowo, Księża i Kłosno, czyli w sumie 10 parafii i 6 filii. A zatem w 1772 roku Prusacy zajęli pięć parafii i trzy filie: Brzozie Polskie, Grążawy, Górzno z filią w Szczutowie, Jastrzębie, Szczuka, Gorczenica – filia Osieka Wielkiego, filia - przedmieścia Brodnicy. Poza kordonem pruskim pozostały parafie dekanatu górzeńskiego takie jak: Świdziebna z filią w Księżem i Kłosnie, Osiek Wielki, Radziki Wielkie, Płonne oraz Radomin¹⁰⁷.

Nieścisłością jest też wymieniać Białuty jako parafię należącą do dekanatu górzeńskiego, ponieważ należała do dekanatu janowskiego. Faktem jest jednak to, że pruski kordon graniczny odciął od diecezji płockiej z dekanatu górzeńskiego parafię Górzno z filią Szczutowo, Jastrzębie, Osiek, Brzozie Polskie, Grążawy, Świdziebna, Szczuka, Strzygi i z dekanatu janowskiego parafię Białuty¹⁰⁸.

¹⁰⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 332.

¹⁰⁶ Dokument erekcyjny dla Górzna zaznaczył, że kościoły, które powstaną na terenie parafii będą podlegać proboszczowi górzeńskiemu. Zob. *Diecezja Płocka 1978, Struktura personalno-administracyjna*, (Stan z dnia 1 października 1977 r.), red. W. Lis, Płock 1978, s. 371-372; M. J. Poniatowski, *Ecclesiae dioecesis Plocensis una cum Personis Anno 1785. Zapis: Gorzno Op. et Fil. Szczutowo* posiadają katalogi z lat 1801-1814. Zob. *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis. A. D. 1801*, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 29; *Elenchus... A. D. 1803...*, w: Tamże, s. 47; *Elenchus... A. D. 1804...*, w: Tamże, s. 67; *Elenchus... A. D. 1806...*, w: Tamże, s. 85; *Elenchus... A. D. 1812...*, w: Tamże, s. 105; *Elenchus... A. D. 1814...*, w: Tamże, s. 125. W Elenchusach z 1820 i 1821 Górzno występuje już bez Filii w Szczutowie.

¹⁰⁷ S. Litak, Mapa: *Diecezja płocka 1772*, „Studia Płockie” 3(1975). Na mapach diecezji chełmińskiej Szczutowo jako filia parafii Świdziebna przedstawiane jest w obszarze diecezji płockiej. Zob. M. Biskup, *Dzieje diecezji chełmińskiej (1243-1992)*, w: *Diecezja toruńska...*, s. 44 oraz s. 46.

¹⁰⁸ Parafia Strzygi od 1773 roku znalazła się w dekanacie golubiodulskim. Ciekawostką jest to, że ani Golub nie należał do tego dekanatu (bo to diecezja chełmińska) ani Dulsk. Zob. *Liber Primus Actorum Curiae Excellentissimi Illustrissimi ac Reŭmi Dñi Dñi Andraeae Chrisostomi in Załuskie Załuski Dei & Apostolica Sedis Gratia Episcopi Plocensis Quattuor Annos Continens 1692. 1693. 1694. 1695*, Sygn.: ADPł., AE 46, k. 194, gdzie w wykazie z 1693 roku parafia Dulsk jest jeszcze w dekanacie rypiń-

Bulla z 30 czerwca 1818 roku nie wymieniała w składzie diecezji płockiej parafii z dekanatu górzeńskiego (Górzno, Jastrzębie, Brzozie Polskie, Grążawy, Szczuka z filią w Gorczenicy) oraz parafii Białuty z dekanatu janowskiego¹⁰⁹. Na polecenie Stolicy Apostolskiej władza kościelna na zajętych parafiach przez zaborcę pruskiego została przekazana biskupowi chełmińskiemu, a formalnie 16 lipca 1821 roku papież Pius VII bullą *De salute animarum* inkorporował wymienione parafie i filię do diecezji chełmińskiej (zob. Mapa 25). Pius VII nie wymienił w tej bulli poszczególnych parafii, ale ograniczył się do stwierdzenia, że dekanat Górzno wraz z parafią Białuty, niegdyś należące do diecezji płockiej, są obecnie zarządzane przez biskupa chełmińskiego i wejdą w skład diecezji chełmińskiej. Wykonanie tej bulli papież zlecił Józefowi Hohenzollernowi, biskupowi warmińskiemu¹¹⁰.

Tak więc po stronie płockiej, na pograniczu z diecezją chełmińską (Prusy Zachodnie), były parafie Osiek Parva, Dobrzejewice (bez Złotorii), Ciechocin (bez Elgiszewa), Nowogród, Dulsk, Płonne, Radziki, Osiek Magna et Filia Gorczenica, Strzygi, Świedziebna z filią w Księżem, Lubowidz, Zieluń, Nick (filia parafii Dłutowo), Dłutowo, Niechłonin (filia parafii Sarnowo), Sarnowo, Lipowiec, Wojnówka (filia Mławy), Mława, Kuklin, Wieczfnia, Grzebsk, Janowiec.

Dalej diecezja płocka graniczyła z diecezją warmińską, leżącą w Prusach Wschodnich. Po stronie płockiej, na pograniczu z diecezją warmińską, idąc kolejno były parafie: Janowo, Duczymin, Chorzele, Zaręby i Myszyniec (zob. Mapa 24 i 25).

3. Nowe granice z archidiecezją warszawską

Na południowej granicy, po wprowadzeniu zmian przez Piusa VII bullą *Ex imposita Nobis* w 1818 roku, diecezja płocka miała za sąsiadów diecezję janowską czyli podlaską oraz archidiecezję warszawską.

skim oraz np. *Elenchus... A. D. 1801*, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 29, gdzie dekanat golubiodulski składa się z parafii: Osiek Mag., Płonne, Radomino, Radziki, Strzygi, Świedziebna i Trąbino oraz Tamże, s. 35, gdzie parafia Dulsko wymieniona jest jako należąca do dekanatu rypińskiego.

¹⁰⁹ Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy...*, s. 271-284; *Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1821*, s. 98.

¹¹⁰ Bulla cyrkumskrypcyjna „*De salute animarum*” papieża Piusa VII, z dnia 16 lipca 1821 roku, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej...*, s. 294; *Elenchus... A. D. 1821*, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 202-203. Dawne składowe parafie z dekanatu górzeńskiego jak Świedziebna, Strzygi i Osiek zostały po stronie Królestwa Polskiego najpierw włączone do dekanatu golubiodulskiego, a od 1821 roku do dekanatu rypińskiego diecezji płockiej. W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 154.

Pogranicze z archidiecezją warszawską rozpoczynało się po stronie płockiej przed parafią Brańszczyk nad Bugiem, by zakończyć się na wysokości parafii Brwilno w miejscu, gdzie Skrwa wpływała do Wisły. Idąc tym szlakiem, granicznymi parafiami diecezji płockiej były kolejno Brańszczyk, Wyszaków, Barcice i Popowo położone nad Bugiem; nad Narwią: Serock i Zegrze; nad Wkrą: Pomiechowo; nad Wisłą: Zakroczym, Smoszewo, Miączyn, Chociszewo, Czerwińsk, Wyszogród, Zakrzewo, Miszewo Murowane, Słupno, Imielnica, Płock i Brwilno. Od miejsca, gdzie Skrwa wpływała do Wisły, ale po stronie parafii Duninów (diecezja kujawsko-kaliska), na lewym brzegu Wisły, spotykały się granice diecezji płockiej i włocławskiej oraz archidiecezji warszawskiej.

Diecezja płocka i archidiecezja warszawska miały jeszcze innego wspólnego sąsiada: diecezję janowską czyli podlaską. Diecezje spotykały się przed parafią Brańszczyk (diecezja płocka), około 6 km przed dopływem Liwca do Bugu. Po stronie archidiecezji warszawskiej graniczną była parafia Kamieńczyk, a po stronie diecezji janowskiej czyli podlaskiej – parafia Ostrówek. Od tego miejsca, z biegiem Bugu, archidiecezja warszawska graniczyła z diecezją płocką kolejno parafiami: Kamionna, Kamieńczyk, Niegów, Dąbrówka, Radzymin, Nieporęt, Wieliszew, Nowy Dwór, Kazuń, Głusk, Brochów, Kamion, Iłów, Piotrkówek, Życk, Troszyn, Dobrzyków, Ciechomice (filia Dobrzykowa) i Radziwie¹¹¹.

Niektóre parafie wymienione jako graniczne po stronie archidiecezji warszawskiej brzmią dla nas znajomo. Należy przypomnieć, że po trzecim zaborze w 1795 roku prawie cała diecezja płocka znalazła się pod zarządem Prus, a jedynie jej część w dorzeczu Bugu i Wisły, z dwoma parafiami z dekanatu radzyńskiego: Dąbrówką i Radzyminem wraz z 19 parafiami z dekanatów Kamieńczyk i Stanisławów, znalazły się pod zaborem austriackim¹¹². Jak wiemy z poprzedniego rozdziału, poczynając od 4 maja 1797 roku, po wyrównaniu granic parafialnych na pograniczu zaboru austriackiego, utworzeniu 19 października 1797 roku oficjalu okręgowego, 14 września 1799 roku biskup O. K. Szembek podniósł jego rangę do generalnego i w wyniku przymusu ze strony Austrii delegował jurysdykcję kościelną nad austriacką częścią diecezji Wojciechowi Skarszewskiemu, biskupowi chełmsko-lubelskiemu¹¹³.

¹¹¹ Sąsiedztwo tych diecezji obrazują mapy z 1818 i 1821 roku dołączone do rozdziału.

¹¹² *Rzeczpospolita w dobie rozbiorów (1772-1795 r.)*, mapa, w: *Atlas historyczny do 1815*, red. S. Kryciński, J. Tazbir, Warszawa 2002, s. 54. Zob. *Elenchus... A. D. 1801*, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1 (1772-1830), s. 35.

¹¹³ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 334.

Dodatkowo, w 1800 roku, pod zarząd diecezji warszawskiej, według ks. B. Kumora, przekazano sześć parafii dekanatu radzyńskiego, należącego do diecezji płockiej, tj. Nowy Dwór¹¹⁴, Chotomów, Wieliszew, Nieporęt, Praga, Tarchomin¹¹⁵. Problem w tym, że Praga jako parafia nie funkcjonowała w diecezji płockiej. Parafią praską nazywano Skaryszew¹¹⁶. W wykazie parafii wydany na rok 1801, a przedstawiającym stan diecezji płockiej z 1800 roku (wiedziano o zmianie wprowadzonej przez papieża w dniu 9 września 1800 roku, ale nie było jeszcze dekretu wykonawczego, który ukazał się dopiero 5 marca 1801 roku, stąd zapis o przynależności dekanatu radzyńskiego do diecezji płockiej), mamy po raz ostatni podany dekanat radzyński z parafiami: Chotomowo, Nieporęt, Okunin, Skaryszewo, Tarchomin i Wieliszewo oraz informacją: Radzymin et Dąbrówka sub Dominio Austriaco, a także zapisem: Decanatus Camenecensis et Stanisławowiensis sub Dominio Austriaco¹¹⁷. Pozostałe dwie parafie z tego dekanatu: Radzymin i Dąbrówka, a także dziewięć parafii z dekanatu kamieńczkowskiego: Jadowo, Kamieńczyk, Korytnica, Niegowo, Postoliska, Sadowne, Stoczek, Sulejów i Kamion-las oraz osiem parafii z dekanatu stanisławowskiego: Cygowo, Dobrze, Klembów, Kobyłka, Pustelnik, Pniewnik, Okuniew, Stanisławów znalazły się decyzją Piusa VII ogłoszoną w bulli *Quemadmodum Romanorum pontificum* z dnia 23 września 1805 roku w diecezji lubelskiej¹¹⁸. Kanoniczna zmiana została wymuszona na Stolicy Apostolskiej przez zaborcę austriackiego.

Jak wiemy, również zaborca rosyjski wymusił kolejne zmiany w 1818 roku. Dawne tereny diecezji płockiej, 19 parafii z dekanatów radzyńskiego, kamieńczkowskiego i stanisławowskiego, zabrane już w 1805 roku do diecezji lubelskiej, teraz powędrowały do archidiecezji warszawskiej. Było to szesnaście parafii: Dąbrówka, Jadów, Kamieńczyk, Kamionna, Niegów, Postoliska, Sulejów, Cygów, Dobrze, Klembów,

¹¹⁴ Raz pojawia się parafia Okunin, a raz mówi się o parafii Nowy Dwór. Należy pamiętać, że Nowy Dwór jako parafia istnieje od 1792 roku. Kościół w Okuninie, który wcześniej był parafią, a Nowy Dwór jego filią, zanika w 1802 roku. Stąd w brewe papieża Piusa VII *Ad universam gregis Dominici curam* z 9 września 1800 roku pojawił się Nowy Dwór, a w Elenchusie diecezji płockiej na 1801 rok zapisana była jeszcze parafia Okunin, choć faktycznie już nią nie była.

¹¹⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 313; Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Acta Capituli Plocensis (1747-1808)*, Sygn.: ADPł., ACapPł 26, k. 132^v, 143-144.

¹¹⁶ M. Solarczyk, *Wpływ instytucji Kościoła katolickiego na dzieje prawobrzeżnej Warszawy*, w: *Świątynie prawego brzegu, Kościół katolicki w dziejach prawobrzeżnej Warszawy*, red. A. Sołtan, Warszawa 2009, s. 20-21.

¹¹⁷ Zob. *Elenchus...* A. D. 1801, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1 (1772-1830), s. 35, s. 39.

¹¹⁸ Pius VII, *Bulla Quemadmodum Romanorum pontificum*, w: A. Barberi, R. Segreti, A. Spezia, *Bullarii Romani continuatio* (Tomi XIX), *Summorum Pontificum Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII, Pii VIII et Gregorii XVI constitutiones, literas in forma brevis, epistolas ad principes viros, et alios, atque alloquutiones complectens*, Roma 1835-1857, s. 374-381. Parafie należące do diecezji płockiej, które przekazano diecezji lubelskiej opisano w bulli w paragrafach 7-8 na stronie 377.

Kobyłka, Okuniew, Pniewnik, Pustelnik, Radzymin, Stanisławów. Natomiast pozostałe trzy parafie z dekanatu kamieńczykowkiego: Sadowne, Stoczek i Korytnica mocą postanowień bulli *Ex imposita Nobis* znalazły się w diecezji janowskiej czyli podlaskiej¹¹⁹.

Z dniem 30 czerwca 1818 roku w granicach diecezji płockiej zaszła kolejna zmiana. Na mocy postanowień bulli Piusa VII diecezja płocka straciła na rzecz archidiecezji warszawskiej sześć parafii i jedną filię z dekanatu gostynińskiego (zob. Mapa 24). Były to parafie: Radziwie, Dobrzykowo z filią w Ciechomicach, Gostynin, Solec, Sokołów oraz Mnich, stanowiący do tej pory enklawę¹²⁰.

4. Granice z diecezjami janowską, wileńską oraz sejneńską

Diecezje janowska (podlaska) i sejneńska (augustowska) powstały 30 czerwca 1818 roku. Rzeka Bug stanowiła linię graniczną między diecezjami płocką a janowską. Za parafią Brańszczyk, po stronie płockiej, granicę otwierała parafia Poręba z dekanatu ostrołęckiego, a dalej granica biegła Bugiem wzdłuż parafii: Brok i Ostrów z dekanatu ostrołęckiego oraz Jasienica, Zaręby, Zuzela i Nur z dekanatu andrzejewskiego. Po stronie diecezji janowskiej sąsiadowały z diecezją płocką parafie: Ostrówek, Sadowne, Prostyn, Kosów, Ceranów i Sterdyń.

W bulli *Ex imposita Nobis* nie wymieniono wyżej podanego dekanatu andrzejewskiego z siedmioma parafiami: Andrzejów, Czyżewo, Jasienica, Nur, Rosochate, Zaręby, Zuzel oraz jedną filią parafii Nur – Boguty¹²¹. Diecezja janowska sąsiadowała z diecezją płocką na swym pograniczu północnym, a dokładnie na rzece Bug, która stanowiła granicę południową diecezji płockiej. Dekanaty południowe diecezji płockiej,

¹¹⁹ Bulla „*Ex imposita Nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej...*, s. 279; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 313.

¹²⁰ B. Kumor wymienił w tym składzie siedem parafii, ale trzeba pamiętać, że Ciechomice nie były odrębną parafią, tylko filią Dobrzykowa. Potwierdza to również bulla z 30 czerwca 1818 roku jak i *Elenchus* diecezji płockiej z 1814. *Elenchus...* A. D. 1814, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 124; Bulla „*Ex imposita nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy...*, s. 274; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 335. Jak również błędnie wykreślono na mapie, że parafia Mnich już w 1807 roku należała do diecezji warszawskiej. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, mapa: *Metropolie i diecezje na ziemiach polskich w 1807 r.*

¹²¹ *Elenchus ...* A. D. 1819, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 139-159 potwierdza, że dekanat andrzejewski wchodził w skład diecezji płockiej. Natomiast Bulla „*Ex imposita Nobis*” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim, w: *Papiestwo wobec sprawy polskiej...*, s. 271-284 pomija ten dekanat.

andrzejewski i wyszkowski, graniczyły z północnym dekanatem węgrowskim diecezji janowskiej na rzece Bug od miejscowości Nur i Liw do Brańszczyka¹²².

Na niewielkim odcinku rzeki Nurzec, poprzez parafię Nur, biskupstwo płockie sąsiadowało z parafią Ciechanowiec z diecezji wileńskiej. Po stronie Nuru (diecezja płocka) nad Nurcem wioskami granicznymi były: Zaszków, Cempory, Bochny i Ślepowrony. Po stronie Ciechanowca (diecezja wileńska) nad Nurcem wioskami granicznymi były: Tworkowice, Wojtkowice Stare, Wojtkowice-Dady i Wojtkowice Glinna.

Parafia Nur, a dokładnie wioski Zaszków oraz Tymianki-Adamy i Boguty (filia parafii Nur) rozpoczynały w diecezji płockiej granicę z diecezją sejneńską czyli augustowską¹²³. Bowiem po nowym rozgraniczeniu z 1818 roku diecezja płocka oddała diecezji sejneńskiej trzy dekanaty z 31 parafiami i jedną filią (zob. Mapa 24). Z dekanatu wąsoskiego było to dziesięć parafii: Białaszewo, Grabowo, Grajewo, Kolno, Lachowo, Niedźwiadna, Radziłów, Romany, Słucz i Wąsosz. Z dekanatu wizneńskiego przekazano dziewięć parafii: Burzyn, Dobrzyjałowo, Drozdowo, Jedwabne, Piątnica, Płock Mały, Poryte, Przytuły, Wizna oraz Guty – filia parafii Wizna. Z dekanatu łomżyńskiego powędrowało do diecezji sejneńskiej dwanaście parafii: Kołaki, Łomża, Lubotyń, Miastkowo, Nowogród, Śniadowo, Puchały, Rutki, Szczepankowo, Szumowo, Zambrów i Zawady. Łącznie zatem 31 parafii i 1 filia¹²⁴.

Parafie graniczne płockie sąsiadujące z diecezją sejneńską (augustowską) to: Zalas, Kadzidło, Ostrołęka, Rzekuń, Troszyn, Kleczkowo, Piski, Jelonki, Ostrów, Jasienica, Andrzejewo, Rosochate, Czyżew, Boguty – filia parafii Nur oraz Nur.

Dodatkowo w dniu 15 marca 1909 roku Kongregacja Konsystorialna wydała dekret *Incolae pagorum*, w którym dokonywała nieznaczącej korektury granicy na odcinku sejneńsko-płockim (zob. Mapa 23). Mianowicie wioski Kląkor oraz Wyżega wyłączono z diecezji sejneńskiej z parafii Turośl i włączono je do diecezji płockiej w parafii Zalas¹²⁵. Parafia w Myszyńcu, która powstała w 1651 roku, była macierzystą dla parafii Łyse i Zalas. Najpierw w 1884 roku powołano do istnienia samodzielną parafię w Ły-

¹²² B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, mapa: *Metropolie i diecezje na ziemiach polskich w 1860 r.*

¹²³ W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska, Studium historyczne parafii*, Łomża 1990, s. 41-47.

¹²⁴ *Elenchus...* A. D. 1814, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 119-138; *Elenchus...* A. D. 1819, w: *Catalogi et elenchi...*, t. 1(1772-1830), s. 139-162; *Bulla „Ex imposita nobis” papieża Piusa VII, z dnia 30 czerwca 1818 roku, dokonująca podziału diecezji w Królestwie Polskim*, w: *Papieżstwo wobec sprawy...*, s. 279-280; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 335 podawał, że przekazano do Sejn 32 parafie, albowiem liczył filię Guty za parafię. Elenchusy diecezji płockiej, w odróżnieniu od bulli Piusa VII, mówią o filii Giełczyn.

¹²⁵ *Acta Apostolicae Sedis*, t. 1, Romae 1909, s. 278; Por. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 335.

sem, do której należała również wioska Zalas. W 1903 z parafii Łyse wyodrębniono parafię Zalas¹²⁶. Natomiast sąsiednie parafie Leman i Turośl, należące do diecezji sejneńskiej, pierwotnie były częścią parafii Kolno. W 1849 roku w Turośli utworzono odrębną parafię, a w Lemanie parafia zaistniała od 1906 roku¹²⁷.

§ 4. Opis granic diecezji w 1918 roku

Zbierając te wszystkie drobne dane o określaniu granic diecezji tego okresu widzimy, że po zmianach w 1818 roku południowa granica diecezji płockiej rozpoczynała się w okolicach wsi Zaszków w parafii Nur. Ta parafia graniczyła na niewielkim odcinku rzeki Nurzec z diecezją wileńską. W miejscu, w którym Nurzec wpływał do Bugu rozpoczynało się sąsiedztwo diecezji płockiej z diecezją janowską czyli podlaską. Idąc z biegiem Bugu po stronie płockiej były parafie: Nur, Zuzela, Zaręby, Jasienica, Ostrów, Brok i Poręba.

Za parafią Poręba, około 5-6 km przed ujściem Liwca do Bugu, przed parafią Brańszczyk, rozpoczynało się pogranicze z archidiecezją warszawską. Po stronie płockiej znajdowały się parafie: Brańszczyk, Wyszaków, Barcice, Popowo, Serock, Zegrze, Pomiechowo, Zakroczym, Kroczewo, Smoszewo, Miączyn, Chociszewo, Czerwińsk, Wyszogród, Zakrzewo, Miszewo Murowane, Słupno, Imielnica, Płock i Brwilno.

Od Duninowa, na lewym brzegu Wisły, swoje granice rozpoczynała diecezja włocławska (kujawsko-kaliska). Natomiast na prawym brzegu Wisły, po stronie płockiej, były parafie: Siecień, Rokicie, Sobowo, Dobrzyń nad Wisłą, Grochowalsk, Zaduszniki, Szpetal, Chełmica, Bobrowniki, Czernikowo, Osiek.

Ten sam Osiek, zwany parva lub ad Vistulam, był parafią graniczną zarówno z archidiecezją gnieźnieńską, jak i z diecezją chełmińską. Poza Osiekiem nad Wisłą, parafiami granicznymi diecezji płockiej były: Dobrzejewice (bez Złotorii), Ciechocin (bez Elgiszewa), Nowogród, Dulsk, Płonne, Radziki, Gorczenica, Osiek Wielki, Świeździebnia z Księciem i Szczutowem, Lubowidz, Zieluń, Nick, Dłutowo, Niechłonin, Lipowiec, Wojnowka, Mława, Kuklin, Wieczfnia, Grzebsk, Janówiec.

Ta ostatnia parafia była wspólną parafią graniczną dla diecezji płockiej, chełmińskiej (Prusy Zachodnie) i warmińskiej (Prusy Wschodnie). Po stronie płockiej z biskup-

¹²⁶ W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska...*, s. 179-182, s. 186.

¹²⁷ Tamże, s. 107, s. 116-118.

stwem warmińskim były zatem parafie: Janówiec, Janowo, Duczymin, Chorzele, Zaręby, Czarnia, Myszyniec i Zalas.

Parafia Zalas, również graniczna dla trzech diecezji, otwierała na wschodniej ścianie sąsiedztwo biskupstwa płockiego z diecezją sejneńską seu augustowską. Po stronie płockiej były to parafie: Zalas, Kadzidło, Ostrołęka, Rzekuń, Troszyn, Kleczkowo, Piski, Czerwin, Jelonki, Ostrów, Jasienica, Andrzejewo, Rosochate, Czyżew, Boguty – filia oraz parafia Nur (zob. Mapa 24 i Mapa 25).

1. Parafie i dekanaty diecezji płockiej w 1917 i 1924 roku

Wykaz parafii diecezji płockiej w momencie odradzania się Polski poznajemy dokładnie z katalogu na rok 1918. Spis sporządzono w 1917 roku¹²⁸.

Tabela 8. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1917 roku

Decanatus Chorzelnensis	Chorzele, Duczymin, Janowo, Krzynowłoga Maior, <u>Parciaki</u> - filia sui iuris; Zaremby.
Decanatus Ciechanoviensis	Ciechanów et in villa Przedwojewo capella publica, Ibid. Ecclesia postconv. Augustian.; Ciemniewko, Gołymin, Grudusk, Kozicznynek, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Łysakowo, Malużyn, Opinogóra, Paluki, Sońsk, Sulerzyż et in pago Chotum capella publica; Zeńbok.
Decanatus Czyżewiensis	Andrzejewo, Boguty Pianki, Czyżewo, Nur, Rosochate, Zuzel.
Decanatus Dobrzynensis	Bądkowo, Borzewo, Dobrzyń ad Vistulam, Grochowalsk, Mokowo, Rokicie, Sobowo, Tłuchowo, Zaduszniaki.
Decanatus Govoroviensis	Czerwin, Goworowo et in villis Jawory et Wólka Kunińska capellae publ.; Różan et n villa <u>Zawady Ponikiew</u> eccl. filialis; Sieluń et in pago Glinki capella publica, Wąsewo.
Decanatus Lipnensis	Bobrowniki, Chelmica, Chrostkowo, Karnkowo, Kikół et capella publica in Grodzień, Lipno et in pago Brzeźno capella publica, Ostrowite, Skępe, Spethal, Sumino, Wielgie et in villa <u>Czarne</u> ecclesia fil.
Decanatus Macoviensis	Czerwonka, Gąsewo, Karniewo, Krasne, Krasnosielc, Maków, Ploniawy et capellae duae in pagis Podoś et Krzyżewo; Sypniewo, Szelków et in pago S. Rosaliae capella; Szwelice, Węgrzynowo.
Decanatus Masoviensis	Ciechocin et ecclesia in pago Młyniec; Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń ad Drwencam, Dulsk, Działyn, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek parva seu ad Vistulam, Wola et Trutowo (ecclesia postconventualis Carm.).

¹²⁸ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1918, Plociae 1917, s. 25-59.*

Decanatus Mlaviensis	Bogurzyn, Dąbrowa et in pago Bońkowo capella publica; Grzebsk, Janówiec, Lipowiec, Mława et in pago Wojnówka capella publica, item in coemeterio cap. S. Laurenti; Niedzbórz et duae capellae in Drogiszka et Czurnocin; Radzanów et in pago Ratowo ecclesia postconventualis s. t. S. Antonii Pad.; Stupsk, Szreńsk, Szydłowo, Wieczfnia et capella in villa Kuklin; Wólka - filia sui iuris; Wyszyny, Żmijewo, Żurominek Kapitulny .
Decanatus Myszyniecensis	Brodowe-Łąki, Czarnia - filia sui iuris; Łyse, Myszyniec, Zalas - filia sui iuris
Decanatus Nasielscensis	Cieksyn, Klukowo et in pago Ślubowo capella publica; Nasielsk, Nowe Miasto, Pomiechowo, Smogorzewo, Strzegocin – filia sui iuris; ecclesia postconv. PP. Bernardin. et in pago Gąsiorowo ecclesia filialis; Wrona .
Decanatus Ostrolencensis	Dąbrówka - filia sui iuris; Kadzidło, Kleczków, Nowa-Wieś, Ostrolęka et ibidem ecclesia postconv. PP. Bernard. S. Francisci s. tit. S. Antonii; Piski, Rzekuń et in pago Kamionka capella publica; Troszyn .
Decanatus Ostroviensis	Brok, Długosiodło, Jasiennica, Jelonki, Małkiń – par. supr.; Ostrów, Zaremby-Kościełne .
Decanatus Plocensis	Biała, Bielsk, Blichowo, Bonisław, Brwilno, Ciachcin, Imielnica, Miszewo Murowane, Miszewo Strzałkowskie, Plock (ecclesia parochialis s. tit. S. Bartholom. Ap., ecclesia postconv. PP. Reform. S. Franc., tit. S. Joan. Bapt., Capella in Hospit. SS. Trinit., Capella in Hospit. S. Alexii, Capella in publ. Carcere, Capella publ. ad plat. Aleje miejskie sub tit. S. Stanisłai Kostka, Capella in Instituto Angeli Custodi, pro tuendis lapsis. puel. sub tutela Sor. Martis Dei Misericordiae; Proboszczewice, Radzanowo, Siecień, Sikorz, Słupno, Starożreby, Święcieniec, Trzepowo, Woźniki, Zagroba .
Decanatus Plonscensis	Baboszewo, Daniszewo, Gora, Gumino, Joniec, Kamienica, Kroczewo, Królewó, Krysk, Kucice, Naruszewo, Płońsk, Radzymin, Sarbiewo et in pago Smardzewo ecclesia filialis; Skolatowo, Sochocin, Zakroczym ; ibidem ecclesia postconventualis PP. Capuc. S. Francis. s. t. S. Laurentii M.
Decanatus Przasnensis	Baranowo, Bogate, Czernice, Drażdżewo - filia sui iuris; Dzierzgowo, Jednoróżec - filia sui iuris; Krzynowłoga Minor, Pawłowo, Przasnysz et ibidem ecclesia postconv. Fr. Bern. S. Francisci; Ibidem ecclesia sub tit. S. Clarae e S. Joseph.; ibidem capella S. Spiritus et in pago Rostkowo ecclesia s. tit. S. Stanisłai Kostka; Święte Miejsce – filia sui iuris; Węgra, Zielona .
Decanatus Pultoviensis	Dzierżenin, Gzy, Obryte et in pago Sadykierz capella; Pniewo, Pokrzywnica, Przewodowo, Pultusk et ibidem ecclesia postconv. PP. Bendict. s. tit. SS. App. Petri et Pauli; ibidem ecclesia postconv. PP. Reform. S. Franc. s. tit. S. Joseph; ibidem in coemet. ecclesia S. Crucis; Capella Magdalenae; et Capella S. Vincentii in hospitali; in pago Kacice ecclesia fil.; in pago Grabowiec capella; in pago Przemiarowo capella; Serock, Szyszki, Winnica, Zambski et in pago Sokołowo capella publ.; Zatory, Zegrze .

Decanatus Raciążensis	Drobin, Dziektarzewo, Głinojeck, Gradzanowo, Gralewo, Koziebrody, Krajkowo, Lęg, Raciąż, Rogotwórska, Słupia, Strzegowo, Unieck, Unierzyż.
Decanatus Rypinensis	Osiek Magna seu ad Brodnicam, Plonne, Radomin, Radziki, Rogowo, Róże et in pago Obory conv. PP. Ord. Carmel. calceat. cum ecclesia s. tit. Visitationis BMV, Rypin et in op. sunt duae capellae: 1-a sub tit. S. Spiritus, et 2-a s. t. S. Barbarae; Sadlowo, Skrwilno et in pago Okalewo capella; Strzygi, Świerzebnia et capellae duae publ.: in pago Ksiente et in pago Szczutowo; Trąbin, Żale et in pago Studzianka cap. publ.
Decanatus Sierpcensis	Borkowo, Golezdyn, Gozdowo, Gójsk, Jeżewo, Kurowo, Ligowo et in pago Sudragi capella publ.; Lutocin, Łukomia, Mochowo et Ecclesia filialis in pago <u>Żurawinek</u> ; Rościszewo, Sierpc SS. Vit. Mod. Et Cresc., Ibidem ecclesia Postcon. Monialium S. Benedicti s. tit. Assumpt. BMV. et ecclesia fil. s. t. <u>S. Spiritus</u> ac capella sic dicta Studzianka; Szczutowo et in pago Blizno capella s. t. S. Laurentii; Zawidz.
Decanatus Wyszokviensis	Barcice et in pago Somianka capella publica; Brańszczyk, Lubiel, Popowo, Poręba, Wola Mystkowska, Wyszok.
Decanatus Wyszogrodensis	Bodzanów, Bulkowo, Chociszewo et in pago <u>Smoszewo</u> ecclesia filialis; Czerwińsk, Grodziec, Kobylniki, Lętowo, Orszymowo, Pilichowo, Radzikowo, Rembowo – par. supr.; Wyszogród, Zakrzewo et in pago <u>Kępa Polska</u> ecclesia filialis sub tit.; Żukowo.
Decanatus Żurominensis	Bieżeń, Chamsk et ecclesia filialis in <u>Poniatowo</u> et in pago Dębsk capella; Dłutowo, Kuczbork, Lubowidz, Sarnowo et in pago <u>Niechłonin</u> ecclesia filialis; Syberia – par. supr.; Zielona, Zieluń, Żuromin - par supr.

Diecezja płocka składała się z 23 dekanatów oraz z 252 parafii, z czego dziewięć to filiae sui iuris: Parciaki (dekanat chorzelski), Wólka (dekanat mławski), Czarnia i Zalas (dekanat myszyński), Strzegocin (dekanat nasielski), Dąbrówka (dekanat ostrołęcki), Dąrdzewo, Jednorozec i Święte Miejsce (dekanat przasnyski). Kościołów filialnych było dziewiętnaście, kaplic publicznych – trzydzieści pięć¹²⁹. Stan trzydziestu dwóch dekanatów ustalił arcybiskup A. J. Nowowiejski, powołując w 1915 roku dekanaty: chorzelski, czyżewski, dobrzyński, goworowski, mazowiecki, myszyński, nasielski, raciański, wyszkowski, wyszogrodzki, a także żuromiński. W styczniu 1920 roku arcybiskup zniósł dekanat myszyński, 1 lutego 1921 roku – dekanat goworowski, w dniu 1 października 1921 roku – dekanat chorzelski, a 15 kwietnia 1921 roku – dekanat dobrzyński¹³⁰.

¹²⁹ Tamże, s. 65.

¹³⁰ W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej...*, s. 155; T. Żebrowski, *Zarys dziejów...*, s. 21.

Stan wewnętrzny diecezji płockiej z roku 1924, tuż przed kolejnymi cyrkumskrypcjami, przedstawia schematyzm na rok 1925.

Tabela 9. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1924 roku¹³¹.

Decanatus	Parochiae
Ciechanoviensis	Ciechanów, Ciemnewko, Gołymin, Grudusk, Koziczyn, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Łysakowo, Malużyn, Opinogóra, Pałuki, Sońsk, Zeńbok.
Czyżewiensis	Andrzejewo, Boguty Pianki, Czyżewo, Nur, Rosochate, Zuzel.
Lipnensis	Bobrowniki, Chełmca, Chrostkowo, Dobrzyń ad Vistulam, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Mokowo, Ostrowite, Skępe, Spethal, Sumino, Tłuchowo, Wielgie, Zaduszniki.
Macoviensis	Czerwonka, Gąsewo, Karniewo, Krasne, Krasnosielc, Maków, Płoniawy, Różan, Sieluń, Sypniewo, Szelków, Szwelice, Węgrzynowo.
Masoviensis	Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń ad Drvencam, Dulsk, Działyn, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek ad Vistulam, Wola-Trutowo.
Młaviensis	Bogurzyn, Dąbrowa, Grzebsk, Janówiec, Lipowiec, Mława, Niedzbórz, Radzanów, Stupsk, Szreńsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wólka Mławska, Wyszyny, Żmijewo, Żurominek-Kapitulny.
Nasielscensis	Cieksyn, Joniec, Klukowo, Nasielsk, Nowe Miasto, Pomiechowo, Smogorzewo, Strzegocin, Wrona, Zegrze.
Ostrolencensis	Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Goworowo, Kadzidło, Kleczków, Łyse, Myszyniec, Nowa-Wieś, Ostrołęka, Piski, Rzekuń, Troszyn, Zalas.
Ostroviensis	Brok, Długosiodło, Jasiennica, Jelonki, Ostrów, Wąsewo, Zaremba-Kościelne.
Plocensis	Bądkowo, Biała, Bielsk, Bonisław, Brwilno, Ciachcin, Imielnica, Miszewo Murowane, Miszewo Strzałkowskie, Płock, Proboszczewice, Radzanowo, Rokicie, Siecień, Sikórz, Słupno, Sobowo, Staroźreby, Święcieniec, Trzepowo, Woźniki, Zagroba.
Plonscensis	Baboszewo, Daniszewo, Gora, Gumino, Kamienica, Kroczewo, Królew, Krysk, Kucice, Naruszewo, Płońsk, Radzymin, Sarbiewo, Skołatowo, Sochocin, Zakroczym.
Przasnensis	Baranowo, Bogate, Brodowe Łąki, Chorzele, Czernice, Drądzewo, Duczumin, Dzierzgowo, Janowo, Jednoróżec, Krzynowłoga Maior, Krzynowłoga - Minor, Parciaki, Pawłowo, Przasnysz, Święte Miejsce, Węgra, Zaremba, Zielona.
Pultoviensis	Dzierżenin, Gzy, Obryte, Pniewo, Pokrzywnica, Przewodowo, Pułtusk, Serock, Szyszki, Winnica, Zambski, Zatory.

¹³¹ *Catalogus cleri Dioecesis Plocensis pro anno a mundi salute 1924*, Plociae 1923, s. 10-25; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1925*, Plociae 1924, s. 29-145. Ten spis zawiera również wykaz wiosek w poszczególnych parafiach.

Raciążensis	Drobin, Dziektarzewo, Głinojeck, Gradzanowo, Gralewo, Koziebrody, Krajkowo, Łęg, Raciąż, Rogotwórska, Słupia, Strzegowo, Unieck, Unierzyż.
Rypinensis	Osiek Magna seu ad Brodnicam, Płonne, Radomin, Radziki, Rogowo, Róże, Rypin, Sadłowo, Skrwilno, Strzygi, Świedziebna, Trąbin, Żałe.
Sierpcensis	Borkowo, Borzewo, Goleszyn, Gozdowo, Gójsk, Jeżewo, Kurowo, Ligowo, Lutocin, Łukomia, Mochowo Rościszewo, Sierpc, Szczutowo, Zawidz.
Wyszkoviensis	Barcice, Brańszczyk, Lubiel, Popowo, Poręba, Wola Mystkowska, Wyszków.
Wyszogrodensis	Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Chociszewo, Czerwińsk, Grodziec, Kobylniki, Łętowo, Orszymowo, Pilichowo, Radzikowo, Rembów, Wyszogród, Zakrzewo, Żukowo.
Żurominensis	Bieżeń, Chamsk-Poniatowo, Dłutowo, Kuczbork, Lubowidz, Sarnowo, Syberia, Zielona, Zieluń, Żuromin.

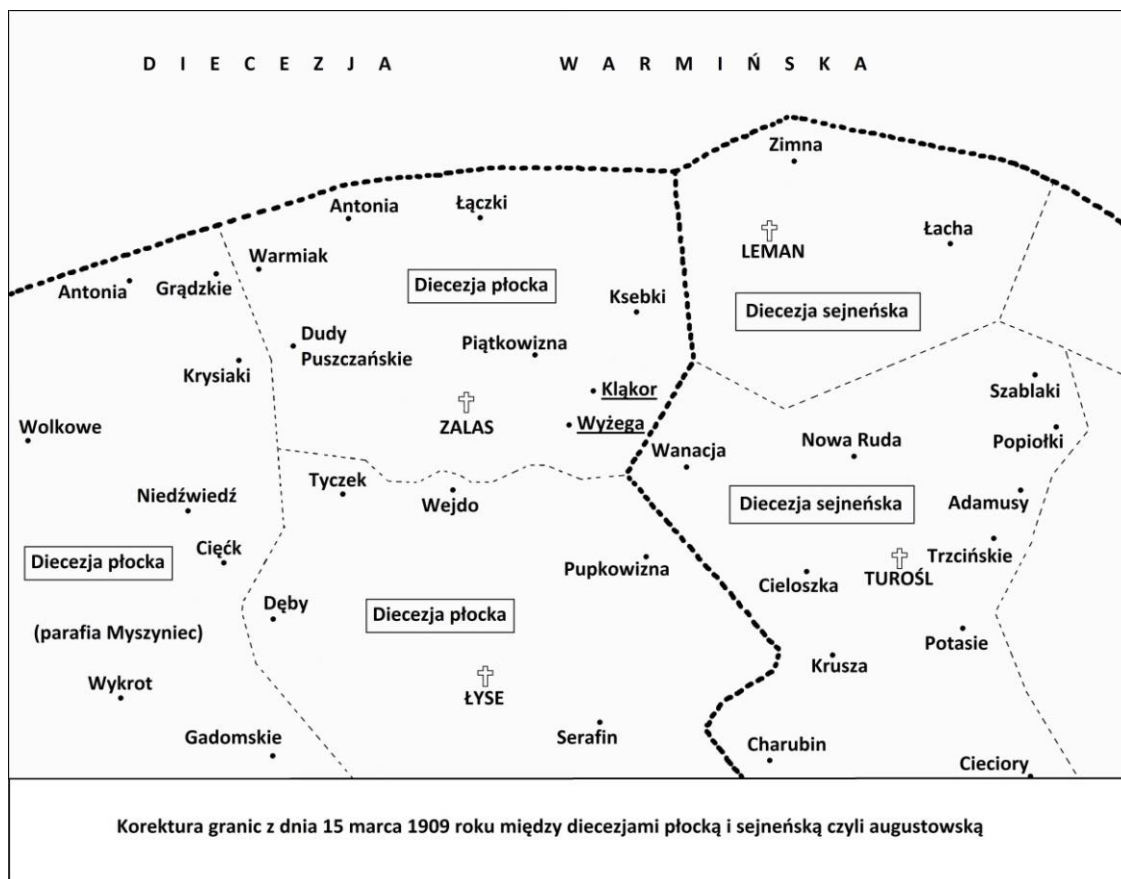
W 1924 roku, przed zmianami dokonanymi w wyniku bulli *Vixdum Poloniae*, w 19 dekanatach funkcjonowały 252 parafie, 19 filii i 35 kaplic publicznych.

2. Rodzące się myśli o odzyskaniu suwerenności przez Polskę i potrzebie nowych granic kościelnych

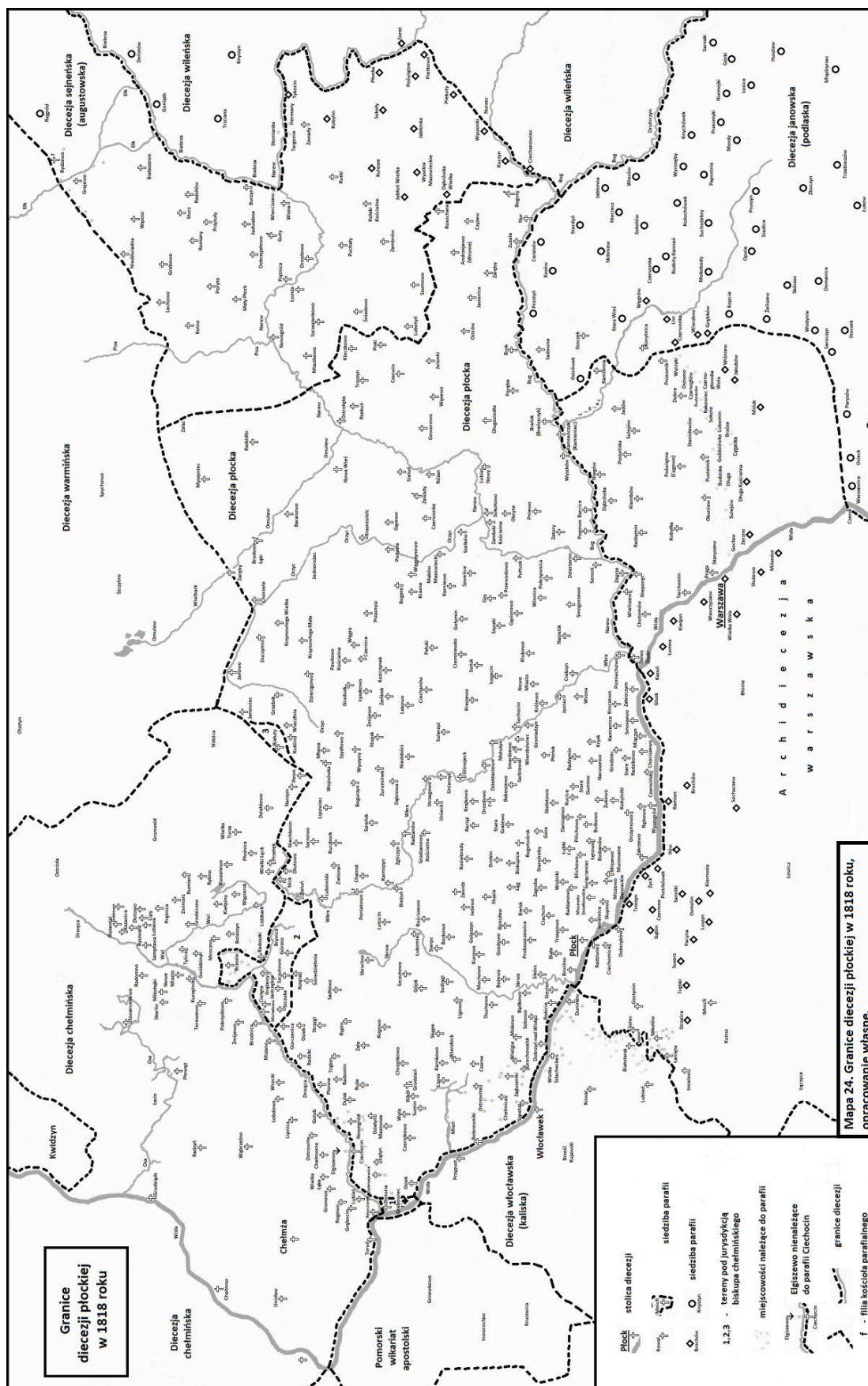
Nowa sytuacja polityczna, jaka zarysowała się już podczas trwania pierwszej wojny światowej, pozwalała na powstanie nadziei na odzyskanie przez Polskę samodzielności. Przewidywano, że w związku z tym zaistnieje potrzeba nowego zorganizowania metropolii i diecezji polskich. Po odzyskaniu zaś niepodległości przez Polskę w 1918 roku wiadomo było, że granice diecezji polskich muszą być zmienione. Zagadnienia te omawiano na konferencjach biskupów polskich. Już w sierpniu 1919 roku na Konferencji Episkopatu Polski w Gnieźnie powierzono Henrykowi Przeździeckiemu, biskupowi podlaskiemu w latach 1918-1924, który od 1924 do 1939 roku był biskupem siedleckim, zajęcie się projektami ogólnopolskiej reorganizacji metropolii i diecezji. Od 1921 roku w tych projektach pomagał mu biskup Jałbrzykowski, biskup pomocniczy sejneński w latach 1918-1925, a od 1926 roku biskup diecezjalny łomżyński. Na temat planowanych zmian po 1920 roku w diecezjach wypowiadali się poszczególni biskupi polscy w ankietach z 1921, 1922 i 1924 roku, m.in. Romuald Jałbrzykowski¹³² oraz Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki, biskup włocławski w latach 1902-1927¹³³.

¹³² T. Żychewicz, *Romuald Jałbrzykowski arcybiskup wileński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962-1964, s. 400-401.

¹³³ B. Kumor, *Projekty zmian w organizacji metropolitalnej i diecezjalnej w Polsce*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński i S. Wilk, Lublin 1981, s. 56; R. Dmowski, *Korekty granic diecezji*

**Mapa 23. Korektura granic z 15 marca 1909 roku,
opracowanie własne.**

Mapa 24. Granice diecezji plockiej w 1818 roku, opracowanie własne.

Rozdział V

Zmiany granic diecezji plockiej w 1925 roku

Jeszcze w trakcie walk, podczas I wojny światowej, jak to zauważono na zakończenie poprzedniego rozdziału, pojawiła się nadzieja, że Polska może odzyskać niepodległość.

Spełnienie tych marzeń wolnościowych nastąpiło w 1918 roku, po 123 latach niewoli. Mimo, że Polska stała się suwerenna, to granice państwa musiały być zweryfikowane w ogniu walk militarnych i politycznych. Po zakończeniu działań wojennych z 1920 roku, po powstaniach śląskich (1919-1921)¹, podpisaniu traktatu pokojowego w Rydze (18 marca 1921 roku)² oraz wcieleniu Litwy Środkowej do Polski (18 kwietnia 1922 roku)³ można powiedzieć, że granice Rzeczypospolitej zostały ostatecznie ustalone w 1922 roku.

Nowe granice polityczne państwa polskiego wyraźnie wskazywały na konieczność dokonania nie tyle korekty, co nowego urządzenia podziału administracji kościelnej. Że stało się to dopiero w 1925 roku, jest zrozumiałe, bo dopiero wtedy został zawarty konkordat pomiędzy Rzeczypospolitą Polską a Stolicą Apostolską.

Zmiany dokonane w 1925 roku bullą *Vixdum Poloniae unitas* miały przetrwać długo, bo właściwie do następnej bulli, która określiła nowe rozgraniczenie polskich archidiecezji i diecezji, czyli do 1992 roku.

¹ *Źródła do dziejów powstań śląskich*, red. K. Popiołek, t. 1, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 271.

² Dziennik Ustaw z 1921 roku, nr 49, poz. 300; L. Wyszczelski, *Wojna o polskie Kresy 1918-1921*, Warszawa 2013, s. 451-453; J. Ludyga-Laskowski, *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919-1920-1921*, Warszawa-Wrocław 1973, s. 174; W. Dobrzycki, *Powstania śląskie*, Warszawa 1971, s. 104-105.

³ B. Kolarz, *Ustrój Litwy Środkowej w latach 1920-1922*, Gdańsk 2004, s. 179.

§ 1. Struktura Kościoła łacińskiego w odrodzonej Polsce

W wyniku zmian granic państwowych, na przestrzeni kilku lat, od 1918 do 1925 roku, w całości znalazły się w Polsce dwie metropolie: warszawska (z archidiecezją warszawską i diecezjami: augustowską, czyli sejneńską, kielecką, kujawsko-kaliską, lubelską, płocką, podlaską, czyli janowską, sandomierską) oraz lwowska (z archidiecezją lwowską oraz diecezjami: przemyską i tarnowską).

Poza wymienionymi wyżej metropoliami, warszawską i lwowską, w 1918 roku w granicach odrodzonego państwa, a także w strukturach Kościoła polskiego, znalazły się części - fragmenty metropolii poznańskiej oraz gnieźnieńskiej (złączone unią personalną *aeque principaliter*; ich stolice znalazły się na terenie Polski), części diecezji chełmińskiej oraz metropolii mohylewskiej z diecezjami łucką i wileńską, a także część diecezji mińskiej.

Dodatkowo w skład odrodzonej Polski weszły: diecezja krakowska; część diecezji wrocławskiej, tj. Górny Śląsk i Śląsk Cieszyński; część diecezji żmudzkiej, tj. okręg brasławski; część diecezji spiskiej, tj. Spisz i Orawa.

Ponadto, poza granicami państwa polskiego, znalazły się Bukowina z archidiecezją lwowskiej (w Rumunii), część diecezji wileńskiej (na Litwie), część diecezji łuckiej (na Ukrainie), część diecezji chełmińskiej, archidiecezji poznańskiej i archidiecezji gnieźnieńskiej (w Niemczech oraz Wolnym Mieście Gdańsku)⁴.

Jeszcze w 1918 roku papież Benedykt XV przywrócił diecezję podlaską z siedzibą w Janowie Podlaskim, diecezję mińską ze stolicą biskupią w Mińsku oraz diecezję kamieniecką z siedzibą w Kamieńcu Podolskim⁵.

Od samego początku biskupi polscy sygnalizowali, że takie struktury diecezjalne nie pozwalają na właściwe nie tylko zarządzanie, ale i otoczenie troską duszpasterską powierzonych sobie diecezjan. Papież, wychodząc naprzeciw tym troskom, chwilowo zarządził potrzebom duszpasterskim, powołując w szybko rozwijającej się Łodzi w 1920 roku diecezję łódzką⁶. Na prośbę biskupa Henryka Przeździeckiego, papież Pius XI,

⁴ B. Kumor, *Projekty reorganizacji Kościoła polskiego w latach 1918-1925*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 8(1975), s. 156.

⁵ R. Dmowski, *Szkice z dziejów diecezji podlaskiej*, „Szkice Podlaskie”, 16(2008), s. 93-107; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 20, Lublin 1970, s. 292.

⁶ M. Budziarek, M. Wrzeszcz, *Łódzka diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 555-558.

bullą *Pro rectio et utili dioecesis regimine* z dnia 25 stycznia 1924 roku, przeniósł stolicę biskupią diecezji podlaskiej, czyli janowskiej z Janowa do Siedlec oraz zmienił jej nazwę na diecezja siedlecka czyli podlaska⁷. Natomiast 26 lutego 1924 roku arcybiskup Bolesław Twardowski, metropolita lwowski (1923-1944), zaproponował utworzenie metropolii krakowskiej, co episkopat przyjął i skierował w sierpniu tego roku do realizacji⁸.

Do 1925 roku diecezja płocka sąsiadowała z archidiecezją gnieźnieńską i diecezją chełmińską należącymi do metropolii gnieźnieńsko-poznańskiej oraz z archidiecezją warszawską, a także diecezjami kujawsko-kaliską; janowską, czyli podlaską oraz sejneńską, czyli augustowską wchodzącymi w skład metropolii warszawskiej. Dodatkowo na niewielkim odcinku diecezja płocka sąsiadowała z diecezją wileńską.

W kręgach kościelnych w odrodzonej Polsce, kiedy rozmawiano o konieczności nowej organizacji kościelnej, widziano pewien kłopot z urzędem prymasa.

Ten tytuł historycznie był tak silnie związany z Gnieznem, że nie zapomniano o tym pomimo ponad stuletniej niewoli narodowej. Terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej znalazło się w orbicie zainteresowań oraz działań trzech zaborców, najpierw Prus i Austrii, a następnie także Rosji. Począwszy już od 1772 roku administracja austriacka zabroniła arcybiskupowi Gniezna interwencji kościelnych w odniesieniu do diecezji znajdujących się w ich zaborze. Nie zapomnieli o urzędzie prymasa arcybiskupi z Gniezna, chociaż ich stolicę złączyli z Poznaniem, a pruskie władze zaborcze zabroniły używania tego tytułu. Zaborca pruski dążył do zniszczenia w świadomości Polaków znaczenia urzędu prymasa, ponieważ naród utożsamiał go z suwerennością kraju. Dlatego też w dekrete z 1796 roku Prusy zabroniły arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Ignacemu Krasickiemu używania tego tytułu. Po 1815 roku, w czasie obrad Kongresu Wiedeńskiego, Prusy poszły dalej w swoich żądaniach, oczekując zlikwidowania zarówno urzędu prymasa jak i archidiecezji gnieźnieńskiej. Pragnieniem zaborcy było utworze-

⁷ J. Kumor-Mielnik, *Siedlecka diecezja*, w: EK, t. 18, Lublin 2013, kol. 129-135; R. Dmowski, *Szkice z dziejów diecezji podlaskiej*, „Szkice Podlaskie”, 16(2008), s. 93-107. Diecezja została powołana do istnienia 30 czerwca 1818 roku bullą papieża Piusa VII *Ex imposita nobis* w celu dostosowania granic kościelnych do granic województwa podlaskiego. Do jej skasowania przyczynił się 20 maja 1867 roku car Aleksander II. Papież Leon XIII nie chciał przyjąć tego do wiadomości i zarządził najpierw 31 października 1880 roku, aby każdorazowy biskup lubelski był administratorem apostolskim diecezji podlaskiej, czyli janowskiej, a 30 grudnia 1889 roku złączył jej terytorium ze wspomnianą diecezją lubelską. Diecezję reaktywowano 24 września 1918 roku, a na prośbę biskupa H. Przeździeckiego 25 stycznia 1924 roku papież Pius XI zezwolił na przeniesienie stolicy do Siedlec oraz na zmianę nazwy na diecezja siedlecka. Zob. J. Włodarczyk, *Historia diecezji siedleckiej czyli podlaskiej*, „Wiadomości Diecezjalne Podlaskie”, 31(1962), s. 262; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, Lublin 1970, s. 401.

⁸ B. Kumor, *Krakowska metropolia*, w: EK, t. 9, Lublin 2002, kol. 1172-1174.

nie nowego biskupstwa, które nie niosłoby konotacji z polską tradycją kościelną. Tym zapędem sprzeciwiła się zarówno Stolica Apostolska, jak i całe społeczeństwo. Jak wiadomo, w wyniku rozmów oraz odpowiednio wydanej bulli *De salute animarum* z dnia 16 lipca 1821 roku, papież Pius VII, wyniesioną do godności arcybiskupstwa diecezję w Poznaniu, połączył unią personalną z Gnieznem, ale urzędu prymasa, wbrew pruskim oczekiwaniom, nie zlikwidował⁹.

W czasie, kiedy Polska się odradzała, od 30 czerwca 1915 roku arcybiskupem metropolitą gnieźnieńsko-poznańskim był Edmund Dalbor (1915-1926), który niebawem został podniesiony do godności kardynała¹⁰.

Ale już od początku istnienia Księstwa Kongresowego, car Aleksander I chciał pogrzebać wielowiekową tradycję prymasowską związaną z Gnieznem. Wystarał się u papieża Piusa VII, w 1818 roku, o nadanie arcybiskupom warszawskim tytułu prymasa Królestwa Polskiego. Mimo tego zabiegu, w świadomości polskiej, państwowej oraz kościelnej, tytuł prymasa Polski nadal utożsamiano z osobą arcybiskupa i metropolity gnieźnieńskiego. Zamiar cara, choć nie znalazł podatnego gruntu, to w przyszłości wprowadził sporo zamieszania.

W odrodzonej Polsce, wspomniany wyżej kardynał Edmund Dalbor zaczął używać tytułu prymasa Polski. Ale okazało się, że kardynał Aleksander Kakowski, arcybiskup warszawski, za namową Achillesa Rattiego, nuncjusza Stolicy Apostolskiej w Polsce od 1919 roku, zaczął używać tytułu prymasa Królestwa Polskiego¹¹. Problem pierwszeństwa narastał i w związku z tym, w czasie Konferencji Episkopatu Polski odbywającej się w Gnieźnie w dniach od 26 do 30 sierpnia 1919 roku, uchwalono *Regulamin Zjazdu Biskupów*. Zapisano w nim, że zjazdy biskupów zwołuje prymas, czyli arcybiskup gnieźnieńsko-poznański. Wydawało się, że nietypową i niezręczną sytuację rozwiązał sześć lat później, tj. 5 lutego 1925 roku, sam Achilles Ratti gdy już jako papież Pius XI przez arcybiskupa Lorenzo Lauriego, nuncjusza apostolskiego w Polsce od 1921 roku, ogłosił, że arcybiskupowi Gniezna przysługuje tytuł prymasa Polski,

⁹ J. Nowacki, *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa primatiali*, „Collectanea Theologica”, 18/3-4(1937), s. 682; B. Kumor, *Prymas Kościoła katolickiego w Polsce, Znaczenie i rola w dziejach Polski*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 16(1983), s. 161-162; Tenże, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 20, s. 347.

¹⁰ M. Banaszak, *Dalbor Edmund, abp, kard.*, w: EK, t. 3, Lublin 1985, kol. 976-977.

¹¹ Tytułem prymasa Królestwa Polskiego sygnowali się: arcybiskup Franciszek Małczewski (1818-1819), arcybiskup Szczepan Hołowczyc (1819-1822), arcybiskup Wojciech Skarszewski (1824-1827), arcybiskup Jan Paweł Woronicz (1828-1829). Po śmierci arcybiskupa Woronicza, car Mikołaj I zakazał używać tytułu prymasa. W 1925 roku przywrócono ten tytuł dożywotnio kardynałowi Aleksandrowi Kakowskiemu, ale po jego śmierci w 1938 roku tytuł ten nie był już nadawany arcybiskupom warszawskim.; J. Mandziuk, *Kakowski Aleksander*, w: EK, t. 8, Lublin 2000, kol. 346-347.

a arcybiskupowi Warszawy tytuł prymasa Królestwa Polskiego. Kongregacja do spraw Nadzwyczajnych Kościoła Rzymskokatolickiego potwierdziła obu prymasom prawo noszenia szat koloru kardynalskiego, przy czym piuska miała być koloru biskupiego. Nadmienić należy, że ze strojem nie było problemu, ponieważ obaj arcybiskupi byli w tym czasie już kardynałami. Ciekawostką decyzji papieskiej było to, że zniósł on jurysdykcję prymasa wobec wszystkich diecezji polskich, o czym nie wspomniano i nie dyskutowano na zjazdach biskupów¹².

Kardynał Edmund Dalbor, prymas Polski, zmarł w rok po ogłoszeniu tej decyzji, 13 lutego 1926 roku i został pochowany w podziemiach katedry gnieźnieńskiej. Natomiast kardynał Aleksander Kakowski, prymas Królestwa Polskiego zmarł 30 grudnia 1938 roku i został pochowany w Warszawie. Dopiero w dniu 4 marca 1946 roku papież Pius XII rozwiązał unię personalną między arcybiskupstwami gnieźnieńskim oraz poznańskim, trwającą od 1821 roku, a Gniezno od tej pory połączono *pro hac vice* unią personalną z Warszawą. Jednocześnie zachowano odrębność terytorialną i jurysdykcyjną obu archidiecezji¹³.

Nowy podział diecezji polskich po odzyskaniu niepodległości w ogólnym zarysie znalazł swój zapis w konkordacie zawartym w Rzymie między Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską w dniu 10 lutego 1925 roku. W artykule dziewiątym przedstawiono podział Kościoła łacińskiego, grecko-rusińskiego i ormiańskiego. Kościół łaciński miał dzielić się na pięć prowincji: 1) prowincja kościelna gnieźnieńsko-poznańska: arcybiskupstwo gnieźnieńsko-poznańskie, diecezja chełmińska, diecezja włocławska; 2) prowincja kościelna warszawska: arcybiskupstwo warszawskie, diecezja płocka, diecezja sandomierska, diecezja lubelska, diecezja podlaska, diecezja łódzka; 3) prowincja kościelna wileńska: arcybiskupstwo wileńskie, diecezja łomżyńska, diecezja pińska; 4) prowincja kościelna lwowska: arcybiskupstwo lwowskie, diecezja przemyska, diecezja łucka; 5) prowincja kościelna krakowska: arcybiskupstwo krakowskie, diecezja tarnowska, diecezja kielecka, diecezja częstochowska, diecezja śląska. Te ustalenia konkordatowe znalazły swoje kościelne potwierdzenie w bulli *Vixdum Polonia unitas* z dnia 28 października 1925 roku, określającej nowe rozgraniczenia i erygowania nowych diecezji w Rzeczpospolitej Polskiej¹⁴.

¹² B. Kumor, *Prymas Kościoła katolickiego w Polsce...*, s. 165.

¹³ H. E. Wyczawski, *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, Poznań-Warszawa 1979, s. 27-28.

¹⁴ Dziennik Ustaw z 1925 roku, nr 72, poz. 501, *Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską*, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23

Po ratyfikowaniu konkordatu, a także wydaniu bulli papieskiej, struktura Kościoła katolickiego w Polsce wyglądała następująco: 1. metropolie gnieźnieńska oraz poznańska pozostały w unii personalnej *aeque principaliter*, a w jej skład wchodziły archidiecezje gnieźnieńska i poznańska oraz diecezje chełmińska i włocławska; 2. metropolia warszawska składała się z archidiecezji warszawskiej oraz diecezji płockiej, sandomierskiej, lubelskiej, siedleckiej *seu* podlaskiej i łódzkiej, oraz; 3. metropolia wileńska składała się z archidiecezji wileńskiej oraz diecezji łomżyńskiej i pińskiej; 4. metropolia lwowska składała się z archidiecezji lwowskiej oraz diecezji przemyskiej i łuckiej; 5. metropolia krakowska składała się z archidiecezji krakowskiej oraz diecezji tarnowskiej, kieleckiej, częstochowskiej i katowickiej. W kolejnym paragrafie zostanie przedstawiony proces projektowania granic poszczególnych diecezji zatwierdzony w 1925 roku.

§ 2. Projekty delimitacji diecezji polskich w latach 1918-1925

Pierwsza myśl o nowym podziale struktur diecezjalnych, jeszcze w Królestwie Polskim, pojawiła się w 1907 roku, kiedy to Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki¹⁵, biskup kujawsko-kaliski w latach 1902-1927, postulował w Rzymie nowe rozgraniczenia z powodu zbyt rozległych i zbyt ludnych diecezji¹⁶. Bowiem w wyniku działań, szczególnie zaborcy rosyjskiego, stolice biskupie były położone niekorzystnie względem całości diecezji. Diecezje włocławska, płocka, kielecka, sandomierska, augustowska, podlaska miały swoje stolice na krańcach, a jedynie Warszawa i Lublin zachowały centralne położenie¹⁷. Korzystniej przedstawiało się położenie stolic biskupich względem całości diecezji w zaborach pruskim i austriackim¹⁸.

kwietnia 1925 r.); „Miesięcznik Pastorski Płocki”, 20(1925), nr 4, s. 121-133 (tekst konkordatu); Pius XI, Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, Acta Apostolicae Sedis, 17(1925), s. 521-528; „Wiadomości Diecezji Kalisko-Kujawskiej”, 20(1926), nr 1, s. 1-9 (tekst bulli).

¹⁵ P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999*, Warszawa 2000, kol. 512-513; W. Frątczak, *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854-1927)*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 226-227; W. Frątczak, *Zdzitowiecki Stanisław Kazimierz (1854-1927) ordynariusz włocławski, opiekun robotników*, w: *Włocławski słownik biograficzny*, t. 1, Włocławek 2004, s. 186-188.

¹⁶ *Relacja J. E. Biskupa Zdzitowieckiego o stanie diecezji Kujawsko-Kaliskiej, złożona w Rzymie*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 1(1907), s. 71.

¹⁷ B. Kumor, *Projekty reorganizacji Kościoła...*, s. 155.

¹⁸ T. Długosz, *Kościół w Polsce, Stan obecny w świetle cyfr*, „Przegląd Teologiczny”, 1(1920), z. 1, s. 39-51.

Temat zmian wysunięty przez biskupa S. K. Zdzitowieckiego podjęto po raz pierwszy na konferencji biskupów polskich metropolii warszawskiej w dniu 12 stycznia 1916 roku. Wtedy to zadanie przygotowania materiałów do przyszłych rozmów dotyczących uporządkowania spraw terytorialnych Kościoła łacińskiego zlecono biskupowi pomocniczemu z Płocka Adolfowi Szelażkowi. Kardynał Aleksander Kakowski zwołał biskupów trzech zaborów 12 marca 1917 roku do Warszawy w celu omówienia reorganizacji kościelnej. Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, biskup płocki, przedstawił 11 i 12 grudnia 1917 roku na konferencji biskupów metropolii warszawskiej projekt reorganizacji Kościoła w Polsce, ale dotyczył on tylko diecezji dawnego Królestwa Polskiego. Na jego wniosek postanowiono przygotować *materiały do przyszłych rozmów i reorganizacji Kościoła w Polsce*¹⁹.

Przełomowym momentem w projektowaniu reorganizacji Kościoła we wszystkich trzech zaborach okazały się posiedzenia konferencji biskupów, które odbywały się w dniach od 26 do 30 sierpnia 1919 roku w Gnieźnie. Sesjom episkopatu przewodniczył kardynał prymas Edmund Dalbor. Wtedy postanowiono, że planami i projektami reorganizacji struktur kościelnych w Polsce zajmie się sekretarz episkopatu - biskup podlaski Henryk Przeździecki, a od 1921 roku dodano mu do pomocy Romualda Jałbrzykowski, biskupa pomocniczego diecezji sejneńskiej²⁰.

Jednym z powodów pilnej potrzeby reorganizacji były zachodzące zmiany w urbanistyce. Duże skupiska ludności w szybko rozwijających się miastach jak Łódź czy Częstochowa domagały się nowych diecezji. Kolejnym powodem było pragnienie biskupów, aby przez reorganizację zatrzeć powstałe zaborcze podziały ziem polskich, co miały przyczynić się do tworzenia patriotyzmu i nowej mentalności wolnej od zniewolenia²¹.

Reorganizacją Kościoła w Polsce żywo zainteresowana była Stolica Apostolska, która w maju 1918 roku przysłała wizytatora apostolskiego w osobie prałata Achillea Rattiego. Miał on za zadanie bezpośrednio koordynować sprawami kościelnymi w od-

¹⁹ Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie, Rep. 61 B, I, 1: *Protokół konferencji z dnia 12 I 1916 roku*, w: *Protokoły konferencji i zjazdów biskupów 1915-1930*; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, ABMK, t. 21, Lublin 1970, s. 353.

²⁰ Własne propozycje reorganizacji Kościoła polskiego składały również poszczególne prowincje kościelne: Gniezno-Poznań, Warszawa, Lwów, Mohylów. B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 354.

²¹ J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła Katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 292-293.

radzającym się państwie²². Misja nuncjusza zaowocowała uznaniem odrodzonego państwa polskiego oraz zaspokojeniem bieżącej potrzeby w stosunku do Kościoła poprzez utworzenie diecezji łódzkiej²³. Po Achillesie Rattim nuncjuszami w Polsce odrodzonej byli kolejno: arcybiskup Lorenzo Lauri (od 1921 do 1927 roku)²⁴, arcybiskup Francesco Marmaggi (od 1928 do 1936 roku) oraz arcybiskup Filippo Cortesi (od 1937 do 1939 roku)²⁵.

Sekretarz episkopatu, biskup Henryk Przeździecki, przesłał do biskupów ordynariuszy w dniu 19 kwietnia 1920 roku ankietę z trzema pytaniami: Jakie należy stworzyć nowe metropolie i diecezje? Jakie korektury należy przeprowadzić w granicach istniejących metropolii i diecezji? Które stolice biskupie należy przenieść do dogodniejszych miejscowości?²⁶

Większość biskupów zgadzała się na przeprowadzenie zmian. Na ankietę nie odpowiedzieli biskupi ordynariusze diecezji przemyskiej, chełmińskiej z siedzibą w Pelpinie, sejneńskiej i lubelskiej. Biskupi w większości zgodzili się co do tego, że diecezje średnio powinny liczyć po 600 tysięcy wiernych a liczba trzech metropolii powinna pozostać jak dotychczas bez zmian. Tylko nieliczni ordynariusze postulowali utworzenie jeszcze dwóch metropolii: krakowskiej i wileńskiej, a większość chciała widzieć w nowym państwie polskim 23 diecezje z nowo utworzonymi biskupstwami w Kaliszu, Częstochowie, Cieszynie, Stanisławowie i Grodnie²⁷.

Na uwagę zasługuje tutaj projekt biskupa włocławskiego Stanisława K. Zdzitowieckiego z 1920 roku nazywany maksymalnym w odniesieniu do liczby pięciu metropolii i 33 diecezji (miały powstać m.in. diecezje bydgoska, kaliska, radomska, łowicka, częstochowska, oświęcimska, opolska, katowicka, stanisławowska, chełmska, grodzieńska i dodatkowa na Białorusi obok Mińska) lub *planem włocławskim*²⁸, który dzielił jego diecezję włocławską na dziesięć dekanatów: włocławski, brzeski, chodecki, nieśzawski, piotrkowski, radziejowski, izbicki, kolski, koniński, tuliszkowski oraz proponował oddanie dodatkowo Włocławkowi z diecezji płockiej trzech dekanatów: lipnow-

²² A. Bogdański, *Achilles Ratti nuncjusz w Polsce*, „Ateneum Kapłańskie”, 23(1929), z. 1, s. 109; W. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, w: *Diecezja włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 28.

²³ W. Urban, *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1918-1963)*, Rzym 1960, s. 493.

²⁴ S. Wilk, *Lauri Lorenzo, kard.*, w: EK, t. 10, Lublin 2004, kol. 575.

²⁵ H. E. Wyczawski, *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła...*, t. 2, cz. 2, s. 24-25.

²⁶ B. Kumor, *Projekty reorganizacji Kościoła...*, s. 157.

²⁷ Archiwum Diecezjalne w Siedlcach, Akta Ogólne, Podział diecezji i metropolii, nr p. 18, t. 1, nr 19-22, Sygn.: ADS, AO, 18, I, 19-22; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 354.

²⁸ R. Filipiński, *Obecne i dawne granice diecezji włocławskiej*, KDKK, 18(1924), s. 26.

skiego, mazowieckiego oraz dobrzyńskiego; z archidiecezji gnieźnieńskiej dwóch dekanatów w Gniewkowie i Kruszwicy oraz z archidiecezji warszawskiej dekanatu kłódawskiego. Tak uformowana diecezja włocławska miałaby liczyć w ramach szesnastu dekanatów 581 307 wiernych²⁹.

Powyższy projekt podyktowany był myślą utworzenia nowej diecezji w Bydgoszczy. Kiedy w 1921 roku zrezygnowano z jej erygowania, plany uległy korekcie. W myśl nowego projektu ogólnopolskiego biskupa H. Przeździeckiego diecezja włocławska miała otrzymać jeszcze dodatkowo od archidiecezji warszawskiej dekanaty kutnowski i łączycki, a od diecezji chełmińskiej dekanaty toruński, fordoński i golubski. Pozostałe ziemie miały być podzielone, jak w poprzednim projekcie biskupa Zdzitowieckiego, między diecezje częstochowską, kaliską, gnieźnieńską i łódzką³⁰.

A zatem stosunkowo dosyć wcześnie podjęto projekty nad reorganizacją Kościoła polskiego najpierw w tzw. Kongresówce pod przewodnictwem metropolity warszawskiego i prymasa Królestwa Polskiego kardynała Aleksandra Kakowskiego³¹, a następnie w odniesieniu do całości ziem odzyskanych pod przewodnictwem metropolity gnieźnieńsko-poznańskiego i prymasa Polski kardynała Edmunda Dalbora³².

Spotkania biskupów w Gnieźnie w 1919 roku, Częstochowie w 1920 i Krakowie w 1921 roku zaowocowały nie tylko zrozumieniem potrzeby zmian, ale również pomogły opracować i stworzyć regulamin zjazdów biskupów, które miał zwoływać, z racji na swe pierwszeństwo, arcybiskup Gniezna i Poznania³³.

Biskupi H. Przeździecki, S. K. Zdzitowiecki, R. Jałbrzykowski w oparciu o odpowiedzi nadesłane przez biskupów opracowali pewne postulaty – *generalia* – do dalszych dyskusji nad reorganizacją kościelną, które przedstawili na konferencji biskupów w dniach od 21 do 25 czerwca 1922 roku w dokumencie *Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej*. Po pierwsze – nie zmieniać granic już ustalonych, by nie zaszkodzić duszpasterstwu chyba, że istnieje nadmiar lub zbyt mała liczba wiernych, bądź przemawiają za zmianą względy administracyjne lub komunikacyjne. Po drugie – możliwość istnienia i funkcjonowania diecezji oraz sprawność działania jej urzędów możliwa jest przy zachowaniu odpowiedniej liczby diecezjan, której nie należy

²⁹ ADS, AO, *Projekt rozgraniczenia metropolii i diecezji w Polsce*, I, 18, s. 3; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 375.

³⁰ ADS, AO, I, 19, s. 7-12.

³¹ F. Stopniak, *Kościół na ziemiach polskich 1848-1978*, w: *Historia Kościoła*, t. 5, Warszawa 1985, s. 589; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 354.

³² B. Kumor, *Projekty reorganizacji Kościoła...*, s. 157.

³³ Tamże; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 354.

przekraczać, a która winna być utrzymana w przedziale 600 tysięcy do 1 miliona wiernych. Po trzecie – zasada podana w punkcie drugim nie będzie obowiązywała diecezji kresowych, ponieważ te będą rozleglejsze i z mniejszą liczbą ludności. Po czwarte – należy dążyć, aby diecezja odpowiadała granicom jednego województwa lub stanowiła część jednego województwa a nie kilku. Po piąte – postuluje się zlikwidowanie enklaw tak, aby do stolicy biskupiej był łatwy dostęp, a ta by była położona centralnie w stosunku do reszty diecezji. Po szóste – postuluje się, aby w mieście unickiego biskupa swoją siedzibę miał biskup łaciński, a na terenach mieszanych wyznaniowo by liczba biskupstw łacińskich nie była mniejsza od akatolickich³⁴.

Założenia były dobre, ale niestety nie przestrzegano ich. Jak podawał Bolesław Kumor, aż dziewięć diecezji polskich w 1924 roku przekroczyło zakładany milion wiernych³⁵. W dyskutowanym czasie w państwie polskim żyło i mieszkało 28 881 000 ludności, z czego katolicy stanowili przeszło 21 milionów³⁶. Proponowany projekt podziału diecezji polskich na 23 archidiecezje i diecezje, gdzie miały powstać tylko cztery nowe biskupstwa (diecezja śląska, diecezja częstochowska, diecezja stanisławowska, diecezja tarnopolska), a dwukrotnie zamierzano powiększyć diecezję łomżyńsko-białostocką, wzbudził ożywioną dyskusję wśród biskupów polskich. Zmiany graniczne miały w ogóle nie dotknąć diecezji: warszawskiej, krakowskiej, katowickiej. Przewidywano nawet powiększenie diecezji krakowskiej. Całość struktury diecezji polskich miały reprezentować tylko trzy ośrodki metropolitalne w Gnieźnie-Poznaniu, Warszawie i Lwowie. Tak skonstruowany projekt rozesłano do poszczególnych biskupów z prośbą o wypowiedzenie się w trzech kwestiach: o ocenę całości projektu, o zaproponowanie zmian granicznych własnych diecezji z sąsiednimi, o podanie dekanatów i liczby wiernych każdego dekanatu w ramach podanego projektu. Po zapoznaniu się z propozycjami nad projektem dyskutowali biskupi w ramach konferencji metropolitalnych Gniezna-Poznania, Lwowa oraz Warszawy³⁷.

Ta ostatnia konferencja biskupów zgromadzonych w Warszawie, w dniach 18 i 19 marca 1924 roku pod przewodnictwem kardynała prymasa Aleksandra Kakowskiego,

³⁴ ADS, AO, 18, I, 19-22, *Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej – 1922*.

³⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 355; Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1925, s. 289. Ponad milion wiernych liczyły diecezje: poznańska (1 105 826), włocławska (1 614 000), warszawska (1 525 760), wileńska (1 262 651), lwowska (1 067 191), przemyska (1 215 000), krakowska (1 000 617), kielecka (1 089 172), administratura apostolska w Katowicach (1 092 879).

³⁶ A. Szelański, *Polska współczesna*, Warszawa 1924, s. 32; *Polski przewodnik katolicki*, red. A. L. Szymański, Warszawa 1927, t. 1, s. 248 n.

³⁷ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 356; ADS, AO, 18, I, 21.

wysunęła zasady, którymi należy kierować się przy dokonywaniu nowych rozgraniczeń diecezjalnych: 1. usunąć granice dawnych zaborów, 2. zaproponować nowe metropolie i diecezje tylko tam, gdzie to konieczne, 3. zasadniczo w diecezji powinno być około jednego miliona wiernych, ale mogą istnieć też diecezje w przedziale 500-600 tysięcy wiernych, 4. liczba biskupów katolickich na terenach mieszanych wyznaniowo powinna być identyczna z liczbą biskupów akatolickich, 5. stolice biskupstw powinny zajmować centralne miejsce w stosunku do terytorium całej diecezji, 6. metropolie powinny zrzeszać ludność o podobnym statusie społeczno-religijnym, a stolice metropolii nie powinny leżeć blisko granic politycznych państwa. Biskupi metropolii warszawskiej proponowali pozostawienie trzech metropolii. W ich projekcie pojawiło się 25 diecezji, w tym nowa diecezja kaliska, administratura apostolska w Gdańsku i biskupstwo krakowskie na prawie egzempcji. Ten projekt uważano za minimalistyczny i niespełniający powyższych założeń³⁸.

Projekty biskupów pozostałych metropolii nie wносиły zbyt wielkich zmian. W Warszawie, w dniach 20 i 21 marca 1924 roku, biskupi³⁹ pod przewodnictwem kardynała prymasa E. Dalbora przyjęli wszystkie propozycje biskupów pozostałych metropolii z pewnymi zastrzeżeniami: 1. diecezja kaliska nie zostanie utworzona, 2. między poszczególnymi diecezjami wprowadzono zmiany graniczne, 3. pozostawiono unię gnieźnieńsko-poznańską i liczbę trzech metropolii: Gniezno-Poznań, Warszawa i Lwów, 4. zobowiązano biskupów do przekazania biskupowi Henrykowi Przeździeckiemu projektów nowych podziałów diecezjalnych do 15 kwietnia 1924 roku⁴⁰. Plan był minimalistyczny. Jak zauważył H. E. Wyczawski, każdy niemal ordynariusz proponował podział diecezji innych, ale nie swojej. Z powodu wielu protestów niektórych granic nie wyrównano⁴¹.

Biskup H. Przeździecki, uwzględniając powyższe oraz w oparciu o propozycje płynące z metropolii gnieźnieńsko-poznańskiej, warszawskiej oraz lwowskiej, przygotował własny projekt podziału diecezji i metropolii polskich na konferencję, która miała obradować w dniach 2-3 lipca 1924 roku w Częstochowie. Przedstawiony *Zbiór projektów w sprawie erekcji nowych diecezji, podziału dawnych diecezji i metropolii* dzielił

³⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 356.

³⁹ Tamże, s. 357. Obecni byli: arcybiskup warszawski kardynał A. Kakowski, arcybiskup mohylewski E. Ropp, arcybiskup lwowski J. Teodorowicz, arcybiskup lwowski B. Twardowski, biskup krakowski A. Sapieha, biskup płocki - arcybiskup A. J. Nowowiejski, biskup miński Z. Łoziński, biskup lubelski M. Fulman, biskup siedlecki H. Przeździecki.

⁴⁰ ADS, AO, I, 53, s. 3 n.

⁴¹ H. E. Wyczawski, *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła...*, t. 2, cz. 2, s. 26-27.

Polskę na pięć metropolii: Gniezno-Poznań, Warszawa, Lwów, Kraków, Wilno. Dodatkowo, do istniejących diecezji, dołączono sześć nowych: Katowice, Stanisławów, Tarnopol, Częstochowa, Kalisz, Łomża⁴². W dniu 2 lipca 1924 roku 26 biskupów ordynariuszy przyjęło w sprawie opracowania nowych struktur diecezjalnych w Polsce następujące kryteria: 1. potrzeby religijne i państwowe wiernych mają stanowić naczelną kryterium i zasadę, które należy wziąć pod uwagę przy tworzeniu nowych diecezji i rozgraniczaniu dawnych, 2. w wyniku zamierzonego działania zaborcy w dawnym Królestwie Polskim, prawie wszystkie stolice biskupie, poza Warszawą, nie są położone centralnie względem całego terytorium diecezji, 3. przy reorganizacji należy przyjąć zasadę, aby liczba diecezjan mieściła się w przedziale od 500 tysięcy do jednego miliona, 4. w niektórych diecezjach należy przenieść stolice do dogodniejszych miejscowości, 5. w mieście biskupa unickiego winien być biskup łaciński, 6. reorganizacja diecezji i metropolii winna wziąć przede wszystkim pod uwagę zatarcie granic rozbiorowych, 7. przy dokonywaniu podziałów na diecezje i metropolie należy wziąć pod uwagę, aby ludność tam znajdująca się była podobnego charakteru⁴³.

Odpowiedzią na projekt biskupa H. Przeździeckiego było przyjęcie propozycji utworzenia dodatkowo tylko jednej metropolii w Krakowie oraz diecezji katowickiej, częstochowskiej i stanisławowskiej. Dodatkowo zaproponowano przeniesienie stolicy diecezji sejneńskiej do Łomży, a odrzucono utworzenie metropolii wileńskiej i diecezji tarnopolskiej oraz kaliskiej⁴⁴.

Dyskusja nad nową organizacją Kościoła w odrodzonej Polsce toczyła się nadal w formie pisemnej. Tym razem, w dniu 20 lipca 1925 roku, biskupi mieli wypowiedzieć się pisemnie, co do korektur granicznych, ale tylko w odniesieniu do własnych diecezji. Na podstawie tych uwag biskup H. Przeździecki poczynił kolejne zmiany, w których odrzucono i zaniechano utworzenia diecezji stanisławowskiej oraz zgodzono się na utworzenie metropolii wileńskiej. Taką propozycję zamieścił biskup Przeździecki w dokumencie zatytułowanym *Propositum delimitationis jam existentium in Republica Poloniae provinciarum ecclesiasticarum dioecesiumque nec non erigendarum novarum provinciarum dioecesiumque*⁴⁵.

⁴² ADS, AO, 18, II, 96, s. 3 i s. 12.

⁴³ ADS, AO, II, 97, *Protokół konferencji episkopatu w Częstochowie z dnia 2-3 VII 1924*.

⁴⁴ Tamże, *Podział diecezji i metropolii* (dokument oryginalny); a także ADS, AO, II, 136, *Podział diecezji i metropolii* (kopia w języku łacińskim); B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 358.

⁴⁵ ADS, AO, III, 94, s. 109.

Projekt ten powstał naturalnie w oparciu o wytyczne zawarte w konkordacie z dnia 10 lutego 1925 roku.

§ 3. Propozycje nowych granic dla diecezji płockiej

Od 1818 roku diecezja płocka zajmowała tylko prawobrzeżną stronę Wisły. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku pojawiły się propozycje, aby tereny Płocka leżące bezpośrednio po lewej stronie Wisły włączyć z powrotem do diecezji. Chodziło konkretnie o przedmieście Płocka - Radziwie, które należało do archidiecezji warszawskiej oraz o parafie dekanatu gostynińskiego. Pojawiły się również postulaty, by dokonać korekty granicy wschodniej diecezji płockiej w związku z zapowiadaną translacją stolicy biskupiej z Sejnu do Łomży.

Ta ostatnia myśl znalazła potwierdzenie w propozycji biskupa Romualda Jałbrzykowskiego z dnia 28 kwietnia 1920 roku. Według projektu biskupa trzy dekanaty diecezji płockiej: czyżewski z sześcioma parafiami: Andrzejewo, Boguty Pianki, Czyżewo, Nur, Rosochate i (Zuzel) Zuzela; ostrołęcki z czternastoma parafiami: Ostrołęka, Myszyńiec, Zalas, Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Goworowo, Kadzidło, Kleczków, Łyse, Nowa Wieś, Piski, Rzekuń i Troszyn oraz dekanat Ostrów Mazowiecka (ostrowski) z ośmioma parafiami: Brok, Długosiodło, Jasienica, Jelonki, Małkinia, Ostrów, Wąsewo, Zaremby Kościelne miały znaleźć się w granicach dawnej diecezji augustowskiej, czyli sejneńskiej, a od 1925 roku diecezji łomżyńskiej. W tej wersji diecezja płocka straciłaby razem 28 parafii na rzecz diecezji sejneńskiej (augustowskiej), czyli późniejszej łomżyńskiej⁴⁶.

Były też projekty idące dalej. Biskup Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki sugerował nadto odłączenie z diecezji płockiej do łomżyńskiej dekanatu wyszkowskiego z kolejnymi siedmioma parafiami: Barcice, Brańszczyk, Lubiel, Popowo, Poręba, Wola Mystkowska, Wyszaków⁴⁷.

Jeśli chodzi o granicę zachodnią diecezji płockiej, biskup Zdzitowiecki zaproponował przyłączenie do diecezji włocławskiej 27 parafii, a mianowicie: Bobrowniki, Chełmica Wielka, Chrostkowo, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń nad Drwęcą, Dobrzyń nad Wisłą, Dulsk, Działyń, Grochowski, Karnkowo, Kikół, Lipno,

⁴⁶ Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego...*, s. 85-88.

⁴⁷ *Catalogus cleri Dioecesis Plocensis pro anno a mundi salute 1924*, Plociae 1923, s. 23; Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego...*, s. 90.

Łążyn, Mazowsze, Mokowo, Nowogród, Osiek nad Wisłą, Ostrowite, Skępe, Szpetal Górny, Sumino (Sumin), Tłuchowo, Wielgie, Wola Trutowo, Zaduszniki. Należały one do trzech dekanatów lipnowskiego, mazowieckiego i dobrzyńskiego. Biskup ten wysunął też propozycję powrotu do dawnego terytorium sprzed bulli *Ex imposita nobis* z 1818 roku, a dodatkowo włączenia do diecezji płockiej rejonu Działdowa z diecezji chełmińskiej. Czy miał na myśli parafie Białuty, Boleszyn, Działdowo, Lidzbark, Mroczno, Kiełpiny koło Montowa, Radoszki i Wielki Łęck, należące do dekanatu lidzbarskiego w diecezji chełmińskiej⁴⁸? Nie wiadomo. Być może w projekcie chodziło tylko o parafie Białuty i Działdowo⁴⁹.

Na takie propozycje i projekty nie zgodził się pasterz diecezji płockiej - arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski. Biskup płocki podkreślał, że ze względu na zbyt małą liczbę wiernych w diecezji, która wynosiła 835 107 osób należy pozostawić ją w dawnych granicach, a nawet przywrócić jej dekanat gostyniński⁵⁰.

Trzeci z biskupów zajmujących się projektami zmian granicznych, Henryk Przeździecki, zakładał w 1921 roku jeszcze większe okrojenie diecezji płockiej. Propozycja była tak radykalna, że z 21 dekanatów, które tworzyły diecezję płocką, miano odłączyć siedem, w tym cztery dekanaty do diecezji łomżyńskiej: goworowski z parafiami: Czerwin, Goworowo, Różan, Sieluń, Wąsewo; myszyniecki z parafiami: Brodowe Łąki, Czarnia, Łyse, Myszyńiec, Zalas; ostrołęcki z parafiami: Dąbrówka, Kadzidło, Kleczków, Nowa Wieś, Ostrołęka, Piski, Rzekuń, Troszyn; wyszkowski z parafiami: Barcice, Brańszczyk, Lubiel, Popowo, Poręba, Wola Mystkowska, Wyszków. Natomiast do diecezji włocławskiej proponowano włączyć trzy dekanaty: lipnowski z parafiami: Bobrowniki, Chełmica, Chrostkowo, Karnkowo, Kikół, Lipno, Ostrowite, Skępe, Szpetal, Sumino, Wielgie; mazowiecki z parafiami: Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Działyń, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek Mały, Wola oraz dobrzyński z parafiami: Bądkowo, Bożewo, Dobrzyń nad Wisłą, Grochowalsk, Mokowo, Rokicie, Sobowo, Tłuchowo i Zaduszniki⁵¹. W ramach rekompensaty diecezja płocka miała otrzymać od archidiecezji warszawskiej dekanat gostyniński z para-

⁴⁸ Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego...*, s. 39.

⁴⁹ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 394; ADS, AO, *Podział diecezji*, I, 18, s. 3-5.

⁵⁰ ADS, AO, I, 8, *Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego* - 6 V 1920

⁵¹ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1918*, Plociae 1917, s. 25-59; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1920*, Plociae 1919, s. 24-59; *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1921*, Plociae 1920, s. 25-59.

fiami Czermino, Dobrzyków, Gąbin, Gostynin, Osmolin, Pacyna, Radziwie, Sanniki, Słubice, Soczewka, Sokołów, Solec, Susierz, Szczawin, Trębki i Zyck⁵². Zrozumiałe, że nie było możliwe, aby na taką propozycję zgodził się arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, biskup płocki.

Kolejny projekt zmian ogólnopolskich z 1922 roku, autorstwa biskupa Henryka Przeździeckiego, a także biskupa Romualda Jałbrzykowskiego, był już bardziej stonowany. W odniesieniu do biskupstwa płockiego projektanci zakładali wyłączenie dla diecezji włocławskiej tym razem dwóch dekanatów: lipnowskiego i mazowieckiego, bez dotychczas proponowanego dekanatu dobrzyńskiego, ponieważ ten został zniesiony w 1921 roku. Dekanat Lipno oraz dekanat Mazowsze liczyły 74 704 wiernych, obejmując 27 parafii. Były to w dekanacie lipnowskim parafie: Bobrowniki, Chełmica Wielka, Chrostkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Mokowo, Ostrowite, Skępe, Szpetal Górny, Sumino (Sumin), Tłuchowo, Wielgie, Zaduszniki⁵³, a w dekanacie mazowieckim parafie: Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Działyń, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek nad Wisłą, Wola-Trutowo⁵⁴. W zamian za utracone dekanaty miał wrócić do diecezji płockiej z archidiecezji warszawskiej dekanat gostyński, w którym pracowało 21 kapłanów i żyło 62 616 wiernych. Na wschodzie granice miały nie ulec zmianom⁵⁵.

Następny projekt przyjęto w ramach, odbywającej się w dniach 18 i 19 marca 1924 roku, konferencji biskupów metropolii warszawskiej. Autorzy projektu sugerowali, aby z diecezji płockiej wyłączyć parafie całego powiatu lipnowskiego i włączyć je do diecezji włocławskiej. Do diecezji płockiej jako rekompensatę proponowano przekazać dekanat gostyński przynależący do archidiecezji warszawskiej oraz dodatkowo dwie parafie z diecezji włocławskiej, tj. Duninów, a także Białotarsk⁵⁶.

Pierwszy raz arcybiskup A. J. Nowowiejski wyrażał zgodę, ale tylko częściową, na pewne dyzmembracje, stawiając warunki na przyłączenie do diecezji płockiej szes-

⁵² Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego...*, s. 54. Arcybiskup Nowowiejski przywrócił w 1915 roku dekanat dobrzyński (zniesiono go w 1921 roku), dekanat raciążski, dekanat wyszkowski i dekanat wyszogrodzki oraz utworzył siedem nowych dekanatów: chorzelski (zlikwidowano go w 1921 roku), czyżewski, goworowski (zniesiono go w 1921 roku), mazowiecki (z siedzibą w Mazowszu), myszyński (zniesiono go w 1920 roku), nasielski i żuromiński.

⁵³ Tamże, s. 85.

⁵⁴ Tamże, s. 86.

⁵⁵ AAL, Rep. 61 B, I, 1, *Protokoły konferencji (Projekt granic diecezji i metropolii w Rzeczypospolitej Polskiej 1922)*; Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego...*, s. 54.

⁵⁶ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku, og. I, 1, *Protokół konferencji biskupów metropolii warszawskiej odbytej 18 i 19 III 1924 roku, Korespondencja ze Stolicą Apostolską*; B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 394.

nastu parafii archidiecezji warszawskiej z dekanatu gostynińskiego oraz parafii Duninów z diecezji wrocławskiej⁵⁷. Rządca diecezji płockiej nie zgadzał się natomiast na przekazanie diecezji wrocławskiej wszystkich parafii powiatu lipnowskiego, lecz tylko dwudziestu parafii: Bobrowniki, Chełmica Duża, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyn, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Łążyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek nad Wisłą, Ostrowite, Szpetal Górny, Sumin, Wielgie, Wola i Zadzuszniki. Reszta parafii dekanatów powiatu lipnowskiego razem z Dobrzyniem nad Wisłą miały pozostać przy diecezji płockiej⁵⁸.

Można by zastanawiać się, dlaczego pojawiła się również taka propozycja wrocławska, by odłączyć od diecezji płockiej na korzyść Wrocławka tylko parafie dekanatu lipnowskiego, a biskupowi płockiemu oddać pod zarząd dwie parafie w Białotarsku i Duninowie? Ta propozycja była o wiele korzystniejsza dla Płocka od proponowanej przez samego arcybiskupa Nowowiejskiego. Wyjaśnienie można znaleźć w zapowiedzi rozszerzenia granic diecezji wrocławskiej na północ, co miało odbyć się kosztem diecezji chełmińskiej, a także archidiecezji gnieźnieńskiej. Jednak i ten projekt również uległ zmianom⁵⁹.

W czasie konferencji biskupów przeprowadzonej w Częstochowie w dniach 2 i 3 lipca 1924 roku jednogłośnie przyjęto projekt, który zakładał, że diecezja płocka straci na rzecz wrocławskiej dwadzieścia parafii z powiatu lipnowskiego, a do diecezji łomżyńskiej odda jedynie parafie z powiatu ostrołęckiego. W zamian za to diecezja płocka otrzyma z archidiecezji warszawskiej dekanat gostyniński w liczbie szesnastu parafii oraz parafię Duninów z diecezji wrocławskiej. Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, w złożonym *Wyjaśnieniu* z dnia 5 lipca 1924 roku, przedstawił stan powiatu ostrołęckiego, który miał zawierać trzynaście parafii: Ostrołęka, Myszyniec, Żalas, Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Kadzidło, Kleczków, Łyse, Nowa Wieś, Piski, Rzekuń i Troczyn⁶⁰.

Choć sprawa wydawała się już przesądzona z racji na to, że decyzje z zebrania biskupów w Częstochowie potwierdzono na konferencji episkopatu w Warszawie w dniu

⁵⁷ ADS, AO, I, 26, Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego - 20 IV 1922.

⁵⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 394.

⁵⁹ Do zamierzonych zmian nie doszło w tym kształcie. Diecezja płocka straciła ostatecznie na rzecz wrocławskiej 20 parafii, 21 księży, i 53 447 katolików. Zob. W. Kujawski, *Nabytki terytorialne diecezji wrocławskiej według bulli Vixdum Poloniae unitas z 1925 r.*, „Studia Wrocławskie”, 14(2012), s. 568-571.

⁶⁰ ADS, AO, II, 99, Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego - 5 VII 1924.

27 maja 1925 roku⁶¹; że zgodę na te zmiany wyraził 27 lipca 1925 roku sam zainteresowany, arcybiskup A. J. Nowowiejski⁶²; że korekty te umieszczono już 16 sierpnia 1925 roku w przygotowanym dla bulli cyrkumskrypcyjnej dokumencie *Propositum de limitationis*⁶³, to stanowcze veto kapituły wileńskiej przyczyniło się do kolejnego projektu. Ponieważ Wilno sprzeciwiło się, aby powiększyć diecezję łomżyńską kosztem tej diecezji, zwrócono uwagę na dekanaty wschodniej granicy diecezji płockiej. Biskup H. Przeździecki zaproponował odcięcie od biskupstwa płockiego parafii z dekanatów, które znajdowały się w powiatach Ostrów Mazowiecka i Ostrołęka oraz przekazanie ich na rzecz diecezji łomżyńskiej⁶⁴.

Korekta wschodniej granicy diecezji płockiej nastąpiła 16 sierpnia 1925 roku. Nie wiadomo do dziś, kto był jej autorem. Przypuszcza się, że był to minister Stanisław Grabski. W tej propozycji diecezja augustowska, czyli sejneńska (a potem łomżyńska) miała uzyskać kosztem diecezji płockiej (poza dekanatem ostrołęckim ze wspomnianymi wyżej parafiami: Ostrołęka, Myszyniec, Zalas, Czarnia, Czerwin, Dąbrówka, Goworowo, Kadzidło, Kleczków, Łyse, Nowa Wieś, Piski, Rzekuń i Troszyn), także dekanat ostrowski z parafiami: Brok, Długosiodło, Jasienica, Jelonki, Małkinia, Ostrów, Wąsewo, Zaremby Kościelne oraz dekanat czyżewski z parafiami: Andrzejewo, Boguty Pianki, Czyżewo, Nur, Rosochate i Zuzela⁶⁵.

Jak pokazano wyżej, w projektach zmian granicznych w odniesieniu do archidiecezji warszawskiej oraz diecezji płockiej, pojawiła się kwestia dekanatu gostynińskiego, należącego od 1818 roku do biskupstwa warszawskiego. Na dzień 1 stycznia 1925 roku dekanat gostyniński obejmował w archidiecezji warszawskiej szesnaście parafii: Cermno, Dobrzyków, Gąbin, Gostynin, Osmolin, Pacyna, Radziwie, Sanniki, Słubice, Soczewka, Sokołów, Solec, Suserz, Szczawin, Trębki, Zyck⁶⁶. Natomiast w 1818 roku diecezja płocka przekazała archidiecezji warszawskiej dekanat gostyniński w mniejszym składzie, tj. sześciu parafii oraz jednej filii: Radziwie, Dobrzyków z filią w Ciechomicach, Solec, Gostynin, Sokołów, a także parafię Mnich, która stanowiła enkla-

⁶¹ ADS, AO, III, 100, *Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego* - 27 V 1925.

⁶² Tamże, III, 43.

⁶³ Tamże, III, 96, s. 6.

⁶⁴ ADS, AO, II, 96, s. 9, *Bp A. J. Nowowiejski do bpa H. Przeździeckiego* - 20 IV 1922.

⁶⁵ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 395.

⁶⁶ Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego...*, s. 54.

wę⁶⁷. A zatem, w tym przypadku, diecezja płocka zyskiwała również takie parafie od archidiecezji warszawskiej, których wcześniej nie posiadała.

§ 4. Ustalenia granic diecezji płockiej w bulli *Vixdum Poloniae unitas*

W dniu 10 lutego 1925 roku odrodzona Rzeczpospolita Polska zawarła ze Stolicą Apostolską konkordat, regulujący funkcjonowanie oraz istnienie państwa i Kościoła⁶⁸. Po przeprowadzonym wcześniej procesie projektowania zapisano w konkordacie ogólny kształt struktury Kościoła łacińskiego w Polsce, a dopiero papież Pius XI w bulli cyrkumskrypcyjnej *Vixdum Poloniae unitas*⁶⁹ wydanej w dniu 28 października 1925 roku określił na nowo granice, a także skład dekanatów oraz parafii w poszczególnych metropoliach i diecezjach⁷⁰.

Bulla *Vixdum Poloniae unitas* określiła diecezję płocką jako diecezję przynależącą do metropolii warszawskiej oraz zorganizowaną w piętnastu dekanatach: płockim, ciechanowskim, makowskim, mławskim, nasielskim, płońskim, przasnyskim, pułtuskim, raciążskim, rypińskim, sierpeckim, wyszkowskim (wyłączając wioskę Młynarze), wyszogrodzkim, żuromińskim i gostynińskim⁷¹.

Na rzecz diecezji włocławskiej Kościół płocki stracił dwadzieścia parafii z dawnych dekanatów lipnowskiego i mazowieckiego (zob. Mapa 26): Bobrowniki, Chełmica Wielka, Ciechocin, Czernikowo, Dobrzejewice, Działyń, Grochowalsk, Karnkowo, Kikół, Lipno, Łązyn, Mazowsze, Nowogród, Osiek nad Wisłą, Ostrowite, Szpetal Górny,

⁶⁷ *Elenchus Universi Cleri Dioecesis Plocensis A. D. 1814*, w: *Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis*, t. 1 (1772-1830), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2010, s. 124.

⁶⁸ Tekst konkordatu zamieszczono w piśmie urzędowym diecezji płockiej: MPP, 20(1925), nr 4, s. 121-133; *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925, s. 10; *Konkordat pomiędzy Rządem Polskim a Stolicą Apostolską*, MPP, 20(1925), s. 121-136. Konkordat został ratyfikowany w dniu 26 marca 1925 roku przez sejm, w dniu 23 kwietnia 1925 roku przez senat, a ustawa weszła w życie z dniem 2 lipca 1925 roku.

⁶⁹ Pius XI, Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, AAS (17)1925, s. 521-528; Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, „Ateneum Kapłańskie”, 16(1923-1925), s. 73-79.

⁷⁰ Tekst bulli zob. „Wiadomości Diecezji Kalisko-Kujawskiej”, 20(1926), nr 1, s. 1-9; *Ditionis Poloniae, de nova dioecesium latini ritus circumscriptione, Pius episcopus, Servus servorum Dei, ad perpetuam rei memoriam (bullae Vixdum Poloniae unitas)*, KDKK, 20(1926), s. 1-9; Z. Zieliński, *Kościół polski w okresie niewoli narodowej i w Polsce odrodzonej*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu*, Poznań 1982, s. 82.

⁷¹ Pius XI, Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, AAS, 17(1925), s. 523. Dopiero później w diecezji płockiej utworzono dekanaty dobrzyński oraz gąbiński, zwiększając ich liczbę do siedemnastu.

Sumino, Wielgie, Wola, Zaduszniki⁷². Przy diecezji płockiej pozostały parafie: Chrostkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Mokowo, Skępe, Tłuchowo oraz parafia Duninowo. Dla parafii Bądkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Mokowo, Rokicie, Siecień, Sobowo i Tłuchowo biskup płocki przywrócił 4 stycznia 1926 roku dekanat dobrzyński zniesiony w 1918 roku. Pozostawione przy diecezji płockiej parafie Chrostkowo z dekanatu lipnowskiego oraz Dobrzyń nad Drwęcą i Dulsk z dekanatu mazowieckiego włączono do dekanatu rypińskiego. Natomiast parafię w Duninowie, którą wyłączono z diecezji włocławskiej z dekanatu włocławskiego, przekazano pod zarząd dziekana dekanatu gostynińskiego⁷³.

Na rzecz diecezji łomżyńskiej diecezja płocka utraciła trzy dekanaty: czyżewski, ostrołęcki i ostrowski (zob. Mapa 29). Było to łącznie 26 parafii: Andrzejewo, Boguty Pianki, Brok, Czarnia, Czerwin, Czyżew, Dąbrówka k. Ostrołęki, Jasienica, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Łyse, Małkinia, Myszyniec, Nowa Wieś, Nur, Ostrołęka, Ostrów, Piski, Rosochate, Rzekuń, Troszyn, Wąsewo, Zalas, Zaręby Kościelne i Zuzeła⁷⁴. Podkreślić należy, że przed zmianami granic z 1925 roku w tych trzech dekanatach do diecezji płockiej należało w sumie 28 parafii. A zatem do diecezji łomżyńskiej nie przekazano dwóch parafii: Goworowo (z dekanatu ostrołęckiego) oraz Długosiodło (z dekanatu ostrowskiego). Obie pozostały przy diecezji macierzystej. Pierwszą z nich włączono do dekanatu makowskiego, a drugą do dekanatu wyszkowskiego⁷⁵.

Archidiecezji warszawskiej diecezja płocka oddała wioskę Młynarze (zob. Mapa 29), którą wyłączono z parafii Wyszaków i, jako położoną za rzeką Bug, dołączono ją do parafii Niegów w dekanacie radzyńskim⁷⁶.

Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski, biskup płocki, w specjalnym piśmie z dnia 18 listopada 1925 roku zwrócił się do księży z utraconych dekanatów: *Do kochanych moich Braci Kapłanów dekanatu Ostrołęckiego, Ostrowskiego, Czyżewskiego, Lipnowskiego i Mazowieckiego. Diecezja Płocka, od tysiąca lat istniejąca, musiała*

⁷² Tamże; W. Kujawski, *Diecezja kujawsko-kaliska, Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011, s. 352.

⁷³ Pius XI, Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, AAS, 17(1925), s. 522-523; *Rozporządzenia diecezjalne*, MPP, 21(1926), nr 1, s. 5.

⁷⁴ *Elenchus cleri saecularis ac regularis dioecesis łomżensis*, Łomża 1926, s. 15; W. Jemielity, *Podział administracyjny diecezji wigierskiej, diecezji augustowskiej, czyli sejneńskiej i diecezji łomżyńskiej*, „*Studia Łomżyńskie*”, 2(1989), s. 172-173; Tenże, *Z dziejów diecezji łomżyńskiej w latach 1925-1945*, „*Studia Łomżyńskie*”, 11(2000), s. 78-79.

⁷⁵ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1926*, Plociae 1925, s. 36 i s. 73; Z. A. Czernicki, *Schematyzm Kościoła rzymskokatolickiego...*, s. 87-88.

⁷⁶ Pius XI, Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, AAS, 17(1925), s. 523.

od czasu do czasu ustępować większe lub mniejsze przestrzenie dla tworzenia nowych diecezji, jakich wymagały warunki ówczesne. Toż samo się dzieje obecnie z Waszym dekanatem. Chociaż przechodzicie pod inną jurysdykcję biskupią, nie zaprzestajecie tejże pracy, co dotąd, się oddawać. Ta praca, której i ja i ci, którzy w Diecezji płockiej pozostają, oddajemy się, nie przestanie ani na chwilę nas łączyć na przyszłość. Dlatego nie potrzebuję w imieniu swoim i w imieniu tych kapłanów, którzy pozostają w diecezji Płockiej, żegnać się z Wami. Nie tylko wspomnienia wspólnych trudów, ale i gorliwość w modłach nie przestanie nas łączyć. Jedni za drugich modlić się musimy. Tymczasem po raz ostatni błogosławię Wam z całego serca. Dotychczasowy Wasz Biskup + Antoni Julian⁷⁷.

W wyniku zmian granicznych, które wprowadził Pius XI bullą *Vixdum Poloniae unitas* z dnia 28 października 1925 roku, diecezja płocka zyskała dekanat gostyniński, czyli szesnaście parafii: Sokołów, Solec, Gostynin, Soczewka, Radziwie, Dobrzyków, Trębki, Szczawin Kościelny, Suserz, Pacyna, Gąbin, Czermino, Osmolin, Sanniki, Słubice, Zyck Polski (zob. Mapa 28). Dekanat ten przynależał do tej pory do archidiecezji warszawskiej. Jako siedemnastą parafię włączono tu również parafię Duninów, utraconą na rzecz diecezji włocławskiej w 1800 roku. Pasterz Kościoła płockiego, w dniu 1 grudnia 1925 roku, dokonał rozgraniczenia oraz podziału przekazanego dekanatu⁷⁸. Biskup odłączył parafie: Czermino, Dobrzyków, Gąbin, Osmolin, Pacyna, Sanniki, Słubice, Suserz i Zyck oraz powołał dla nich nowy dekanat gąbiński. W obrębie dawnego dekanatu gostynińskiego dekret biskupi pozostawiał natomiast parafie: Gostynin, Radziwie, Soczewka, Sokołów, Solec, Szczawin, Trębki oraz parafię w Duninowie⁷⁹.

Nuncjusz apostolski w Polsce, arcybiskup Wawrzyniec Lauri, wystawił 11 listopada 1925 roku dekret egzekucyjny *Cum favente Deo*, który wprowadzał w życie ustalenia bulli papieskiej oraz wyjaśniał ewentualne niejasności⁸⁰. W wyniku wprowadzonych zmian, największe straty poniosła dotychczasowa diecezja kujawsko-kaliska, nazywana odtąd w bulli diecezją włocławską⁸¹. W porównaniu do diecezji włocławskiej

⁷⁷ Pismo odręczne J. E. ks. Biskupa Płockiego, MPP, 20(1925), nr 11, s. 404-405.

⁷⁸ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich...*, t. 21, s. 395.

⁷⁹ *Rozporządzenia diecezjalne*, MPP, 21(1926), nr 1, s. 5; A. J. Nowowiejski, Płock, *Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 84; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 22.

⁸⁰ Dekret *Cum favente Deo*, MPP, 20(1925), nr 11, s. 403-407.

⁸¹ ADWł., Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku, *Konkordat (1925), rozgraniczenie diecezji (1924-1926)*, og. II, 1, k. 100-101; *Nowe granice diecezji włocławskiej i częstochowskiej (według bulli papieskiej „Vixdum Poloniae unitas”)*, KDKK, 19(1925), s. 478-480; W. Kujawski, *Straty terytorialne diecezji włocławskiej w następstwie bulli cyrkumskrypcyjnej Vixdum Poloniae unitas z 1925 r.*, „Teologia i Człowiek”, 19(2012), s. 257-274; Z. H. Kuźniewska, *Sąsiedztwo diecezji płockiej i włocławskiej*

czy innych w Polsce, diecezja plocka poniosła niewielkie straty, choć dla niej samej decyzje zmian granicznych były kolejnym okrojeniem i tak zresztą niewielkiego terytorium⁸².

A zatem ostatecznie, po cyrumskrypcji z 1925 roku, diecezja plocka została zorganizowana w siedemnastu dekanatach z 223 parafiami.

Tabela 10. Wykaz parafii diecezji plockiej w schematyzmie z 1926 roku⁸³.

Dekanat ciechanowski	Ciechanów, Ciemnewko, Gołymín, Grudusk, Koziczynek, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Łysakowo, Malużyn, Opinogóra, Pałuki, Sońsk, Sulerzyż, Zeńbok.
Dekanat dobrzyński	Bądkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Mokowo, Rokicie, Siecień, Sobowo, Tłuchowo.
Dekanat gąbiński	Czermno, Dobrzyków, Gąbin, Osmolin, Pacyna, Sanniki, Słubice, Suserz, Zych.
Dekanat gostyński	Duninowo [Duninów], Gostynin, Radziwie, Soczewka, Sokołów, Solec, Szczawin, Trębki.
Dekanat makowski	Czerwonka, Gąsewo, Goworowo, Karniewo, Krasne, Krasnosielec, Maków Mazowiecki, Płoniawy, Różan, Sieluń, Sypniewo, Szelków, Szewice, Węgrzynowo.
Dekanat mławski	Bogurzyn, Dąbrowa, Grzebsk, Janowiec, Lipowiec, Mława – św. Stanisława B.M., Niedzbórz, Radzanów, Stupsk, Szreńsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wólka Mławska, Wyszyny, Żmijewo, Żurominek Kapitulny.
Dekanat nasielski	Cieksyn, Joniec, Klukowo, Nasielsk, Nowe Miasto, Pomiechowo, Smogorzewo, Strzegocin, Wrona, Zegrze.
Dekanat plocki	Biała, Bielsk, Bonisław, Brwilno, Ciachcin, Imielnica, Miszewo Murowane, Miszewo Strzałkowskie, Płock, św. Bartłomieja, Proboszczewice, Radzanowo, Sikórz, Słupno, Starożreby, Święcieniec, Trzepowo, Woźniki, Zagroba.
Dekanat płoński	Baboszewo, Daniszewo, Góra, Gumino, Kamienica, Kroczewo, Królewó, Krysk, Kucice, Naruszewo, Płoński, Radzymin, Sarbiewo, Skołatowo, Sochocin, Zakroczym.
Dekanat przasnyski	Baranowo, Bogate, Brodowe Łąki, Chorzele, Czernice, Dąrdzewo, Duczymin, Dzierzgowo, Janowo, Jednoróżec, Krzynowłoga Maior, Krzynowłoga Minor, Parciaki, Pawłowo, Przasnysz, Święte Miejsce, Węgra, Zaremby, Zielona.

oraz problemy z tym związane, „Studia Włocławskie”, 8(2005), s. 332; W. Kujawski, *Nabytki terytorialne diecezji włocławskiej według bulli Vixdum Poloniae unitas...*, s. 564-574.

⁸² Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, „Wiadomości Diecezji Kalisko-Kujawskiej”, 20(1926), nr 1, s. 3.

⁸³ *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1926*, Plociae 1925, s. 26-80.

Dekanat pultuski	Dzierżenin, Gzy, Obryte, Pniewo, Pokrzywnica, Przewodowo, Pułtusk, Serock, Szyszki, Winnica, Zambski, Zatory.
Dekanat raciański	Drobin, Dziektarzewo, Gliniojeck, Gradzanowo, Gralew, Koziębry, Krajkowo, Łęg, Raciań, Rogotwórk, Słupia, Strzegowo, Unieck, Unierzyż.
Dekanat rypiński	Chrostkowo, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Osiek Magna, Płonne, Radomin, Radziki, Rogowo, Ruże, Rypin, Sadłowo, Skrwilno, Strzygi, Świdziebna, Trąbin, Żałe.
Dekanat sierpecki	Borkowo, Bożewo, Golezszyn, Gozdowo, Gójsk, Jeżewo, Kurowo, Ligowo, Lutocin, Łukomia, Mochowo, Rościszewo, Sierpc, Skępe, Szczutowo, Zawidz.
Dekanat wyszkowski	Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Popowo, Poręba, Wola Mystkowska, Wyszaków.
Dekanat wyszogrodzki	Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Chociszewo, Czerwińsk, Grodziec, Kobylniki, Łętowo, Orszymowo, Pilichowo, Radzikowo, Rębowo, Wyszogród, Zakrzewo, Żukowo.
Dekanat żuromiński	Biezuń, Chamsk, Dłutowo, Kuczbork, Lubowidz, Sarnowo, Syberia, Zielona, Zieluń, Żuromin.

Do roku 1925 granicą między diecezjami płocką i włocławską była rzeka Wisła⁸⁴. Po bulli Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* granica między tymi diecezjami po stronie płockiej biegła parafiami: Sokołów, Solec, Duninów, Dobrzyń nad Wisłą, Mokowo, Tłuchowo, Skępe, Chrostkowo, Obory, Ruże, Dulsk i Dobrzyń nad Drwęcą⁸⁵, a po stronie włocławskiej granica biegła parafiami: Białotarsk, Wistka Szlachecka, Grochowalsk, Zaduszniaki, Wielgie, Karnkowo, Kikół, Działyń i Nowogród⁸⁶. Po stronie włocławskiej w 1925 roku na granicy tej diecezji, poczynając od Wisły, a kierując się w stronę Drwęcy, granicznymi miejscowościami parafialnymi były: Tulibowo, Grochowalsk, Wielgie, Oleszno, Bętlewo, Tupadły, Orłowo, Czarne, Bałdowo, Wierzbick, Żuchowo, Karnkowo, Chodorążek, Chlebowo, Wolęcin, Grodzień, Gołuchowo, Ciełuchowo, Zajeziory, Kawno, Ciepień, Klonowo, Wielkie, Działyń, Sitno, Macikowo, Węgiersk, Pomorzany. Po stronie płockiej, równolegle do włocławskiej, w 1925 roku,

⁸⁴ J. Skarbek, *Diecezja płocka w latach 1795-1831*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 247-287 i załączona mapa diecezji płockiej.

⁸⁵ *Diecezja płocka 1978, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 października 1977 roku*, red. W. Lis, Płock 1978, Mapa.

⁸⁶ Dokładny wykaz miejscowości parafialnych w archidiecezji warszawskiej zob. *Elenchus cleri saecularis ac regularis Archidioecesis Varsaviensis pro anno Domini 1926*, Varsaviae 1925. Analogicznie podobne wykazy dla diecezji włocławskiej: *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis quam regularis, Dioecesis Wladislaviensis seu Calisiensis pro anno Domini 1892*, Wladislaviae [1891] oraz *Rocznik Diecezji Włocławskiej na rok 1931*, Włocławek 1931, a dla diecezji płockiej zob. *Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro anno Domini 1925*, Plociae 1924.

poczynając od rzeki Wisły, a kierując się w stronę rzeki Drwęca, granicznymi miejscowościami parafialnymi były: Glewo, Stróżewo, Dyblin, Kisielewo, Płonczynek, Zakrzewo, Będzień, Suradowo, Skępe-Wioska, Jarczewo, Makówiec, Wildno, Stalmierz, Głębocek, Zbójno, Spiczyny, Dulsk, Sokołowo, Dobrzyń nad Drwęcą (zob. Mapa 26).

Po drugiej stronie Wisły, na jej lewym brzegu, po stronie diecezji włocławskiej granicznymi były parafie Białotarsk oraz Wistka Szlachecka (zob. Mapa 30) z miejscowościami: Wola Olszowa, Świerna, Wola Dziankowska, Dzianków, Borek, Piotrów, Białotarsk, Prylno, Dąbrówka, Sosnowice, Górki, Marianka, Trzebowo, Okna, Czarne, Lubaty, Cieślikowo, Goreń Mały, Ruda i Dąb (zob. Mapa 27). Po stronie diecezji płockiej granicznymi były parafie Sokołów, Solec oraz Duninów z miejscowościami: Anielin, Antoniewo, Miradze, Rębów, Zieleniec, Baby Górne, Solec, Wrząca, Rumunki, Krzywie, Lipianki, Kobyle Błoto, Grodziska, Skoki Duże i Małe (zob. Mapa 27).

Tak określona w szczegółach granica włocławsko - płocka z 1925 roku nie uległa już zmianom w przyszłej cyrkumskrypcji z 1992 roku. Granice diecezji płockiej uległy zmianom na innych odcinkach, uszczuplając po raz kolejny jej terytorium oraz zasięg.

Po zmianach z 1925 roku diecezja płocka graniczyła z archidiecezją warszawską na lewym brzegu Wisły, począwszy od parafii Sokołów aż do parafii Zyck w dekanacie gostynińskim. Granica płocko - warszawska w tym dekanacie biegła po stronie płockiej parafiami Sokołów, Gostynin, Trębki, Suserz, Pacyna, Osmolin, Sanniki, Słubice i Zyck Polski. Granicznymi wioskami parafialnymi z diecezji płockiej były: Anielin, Belno, Pomarzanki, Wąbrowa, Jastrzębia, Osiny (parafia Sokołów); Marianów, Sieraków (parafia Gostynin); Nowa Wieś, Długołęka, Wola Trębska, Przyzór, Dąbkowice, Skarżonek, Pobórz, Pieryszew (parafia Trębki); Kamieniec, Raków (parafia Suserz); Czarnów, Model, Podczachy, Remki (parafia Pacyna); Działy, Osmolin, Witusza (parafia Osmolin); Brzezina (parafia Sanniki); Brzeziny, Potok Czarny, Potok Biały, Jamno, Grzybów (parafia Słubice); Suchodół, Władysławów (parafia Zyck) - zob. Mapa 28.

Po stronie archidiecezji warszawskiej granicznymi parafiami, przyległymi do płockiego dekanatu gostynińskiego, były: Łanięta, Strzelce, Mnich, Oporów, Żychlin, Luszyn, Kiernoza, Brzozów, Iłów. Granicznymi miejscowościami parafialnymi na tym odcinku były: Rajmundów, Pomorzany, Juków, Franciszkanów (parafia Łanięta); Niedrzew, Zaranna, Aleksandrów, Sieraków, Niedrzaków, Kozia Góra, Muchnice (parafia Strzelce); Skórzewo (parafia Mnich); Jaworzyna, Kurów Parcel, Janów, Łowiczówka (parafia Oporów); Żabików, Strzeszewy (parafia Żychlin); Romanów, Lubików, Wola Stębowska (parafia Luszyn); Natolin Kiernoski, Kiernoza, Chruśle, Zamia-

ny (parafia Kiernozia); Paulinka, Aleksandrów (parafia Brzozów); Załusków, Lasotka, Przejma, Narty, Gilówka Górna, Gilówka Dolna, Pieczyska Iłowskie (parafia Iłów) – zob. Mapa 28.

Dalej granica diecezji płockiej z archidiecezją warszawską biegła rzekami Wisłą, Narwią i Bugiem. Po stronie płockiej granicznymi były parafie: Zakrzewo, Wyszogród, Czerwińsk, Chociszewo, Kroczewo, Zakroczym, Pomiechowo, Zegrze, Serock, Popowo, Barcice, Wyszaków, Brańszczyk. Po stronie archidiecezji warszawskiej granicznymi były parafie: Kamion, Leoncin, Kazuń Polski, Nowy Dwór Mazowiecki, Chotomów, Wieliszew, Radzymin, Dąbrówka, Niegów, Kamieńczyk (zob. Mapa 30). Pamiętać należy również, że według postanowień bulli z 1925 roku wioska Młynarze przeszła z parafii Wyszaków z diecezji płockiej pod zarząd parafii Niegów z archidiecezji warszawskiej (zob. Mapa 29).

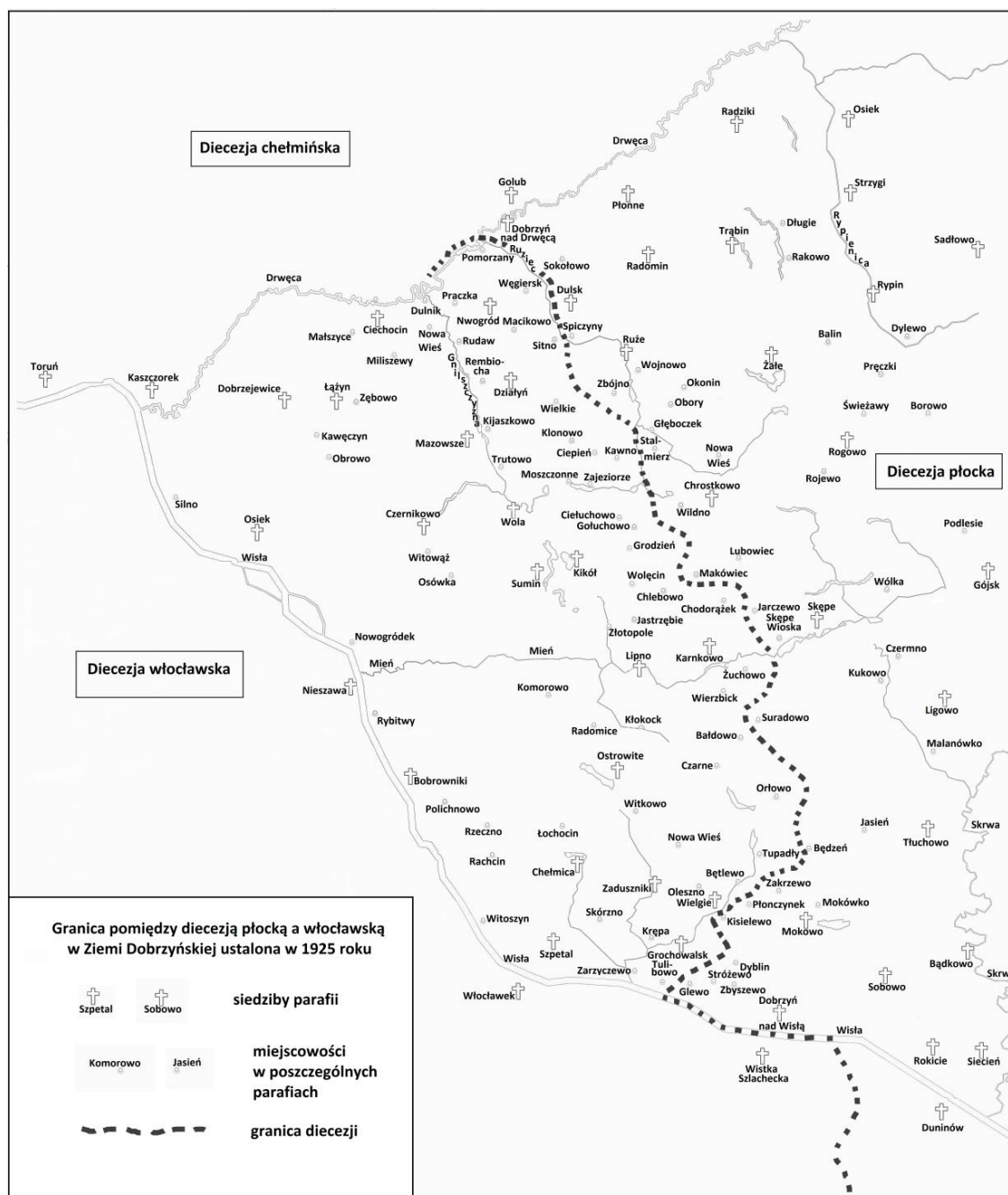
Na niewielkim odcinku od wioski Stare Budy w parafii Brańszczyk aż do Udrzyna z parafii Poręba diecezja płocka graniczyła z diecezją siedlecką (podlaską) – zob. Mapa 29 i Mapa 30.

Wschodnie pogranicze diecezji płockiej wykreślone było przez parafie: Poręba, Długosiodło, Goworowo, Sieluń, Sypniewo, Krasnosielec, Baranowo, Brodowe Łąki, Zaręby. Sąsiednia diecezja łomżyńska graniczyła tu z diecezją płocką parafiami: Brok, Ostrów Mazowiecka, Wąsewo, Czerwin, Troszyn, Rzekuń, Ostrołęka, Nowa Wieś, Kadzidło, Czarnia. Nadgraniczne miejscowości parafialne po stronie płockiej to: Udrzyn, Poręba, Przyjmy (parafia Poręba); Dynak, Stara Osuchowa, Nowa Osuchowa, Wiśniewo, Grębki, Ruda, Jarzabki, Plewki, Suski (parafia Długosiodło); Kaczka, Józefowo, Pasieki, Ponikiew Mała, Grodzisk, Wólka Brzezińska, Brzeźno, Brzeźno Wieś, Suchcice, Bobin, Damięty, Gierwaty, Lipianka (parafia Goworowo); Kołaki (parafia Sieluń); Strzemieczne - Sędko, Prześniska (Sypniewo); Pach, Niesłuchowo, Pieczyska, Przyłaje, Ruzieck (parafia Krasnosielec); Adamczycha, Dłutówka, Witowy Most, Olkowa Kępa, Zimna Woda, Budne, Czarnotrzew, Czerwińskie, Lipowy Las, Oborczyńska, Kalisko, Kucieje (parafia Baranowo); Guzowatka, Kopaczyska, Zawady, Bandysie - Podgac (parafia Brodowe Łąki); Nowa Wieś, Binduga, Krukowo (parafia Zaręby). Natomiast nadgraniczne miejscowości parafialne diecezji łomżyńskiej to: Bojany, Fidury (parafia Brok); Koziki, Majdan Kozikowski (parafia Ostrów Mazowiecka); Choiny, Przedświt, Majdan Suski, Jemieliste, Czernie, Króle, Rososz, Brzeźno Kolonia (parafia Wąsewo); Chruśnice, Gucin, Bobin (parafia Czerwin); Jarnuty (parafia Troszyn); Borawe, Kamianka (parafia Rzekuń); Dobrołęka, Żebry Stara Wieś, Żebry Sławki, Żebry Żabin,

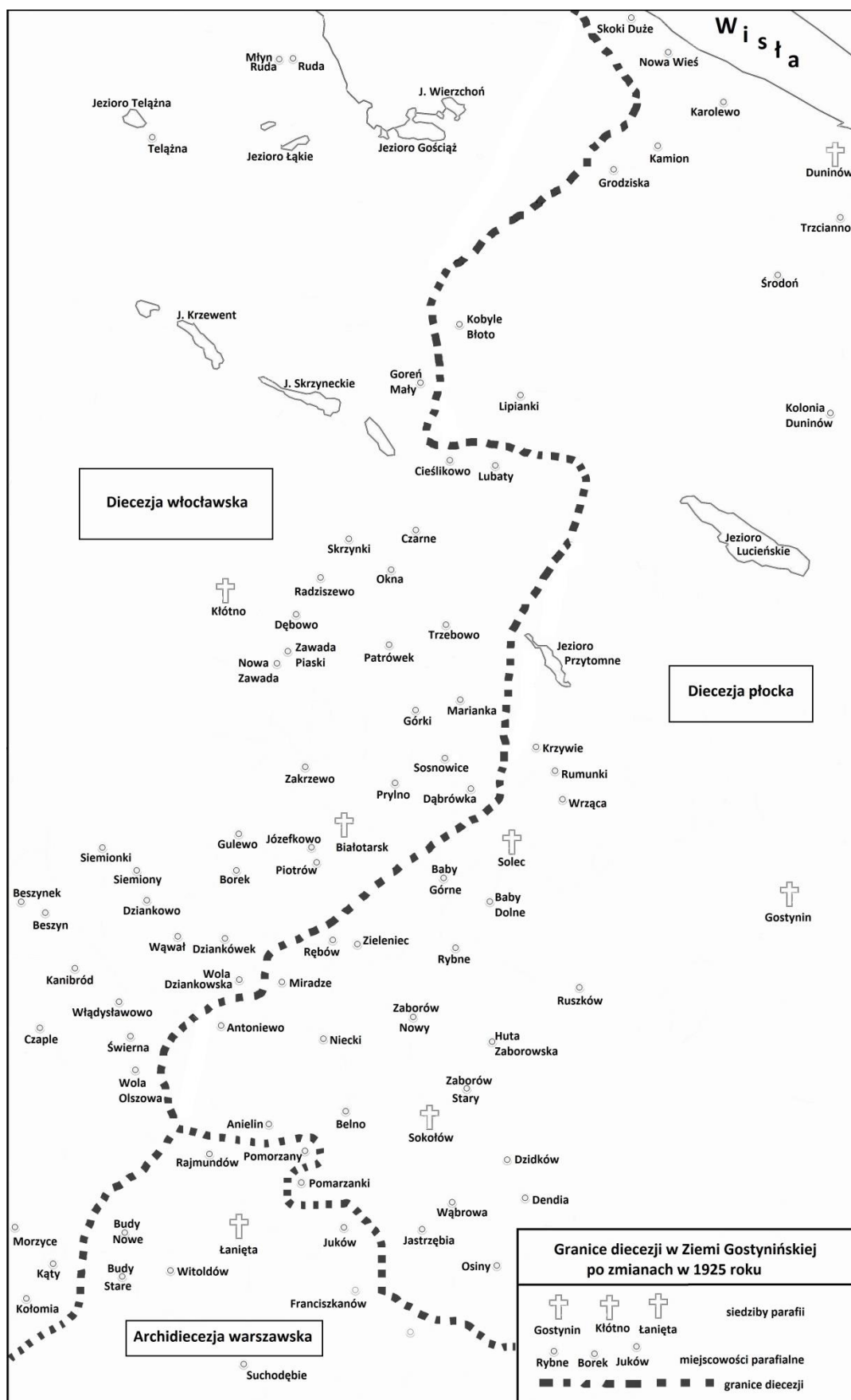
Żebry Wierchlas (parafia Ostrołęka); Wojska Biel, Zabiele Piliki, Zabiele Wielkie, Rżaniec, Grabówek, Rataje, Wyszel, Chudek (parafia Nowa Wieś); Gleba, Kierzek, Karaska, Olszyny (parafia Kadzidło); Bandysie, Długie, Surowe, Michałowo (parafia Czarnia) – zob. Mapa 29.

Diecezja płocka sąsiadowała od północy z diecezją warmińską oraz chełmińską. Z diecezją warmińską diecezja płocka graniczyła parafiami: Zaręba, Chorzele, Duczymin, Janowo, Janowiec, podczas gdy przy granicy z diecezją chełmińską leżały parafie: Grzebsk, Wieczfnia, Mława, Lipowiec, Sarnowo, Dłutowo, Zieluń, Syberia, Świedziebnia, Osiek, Radziki, Płonne, Dobrzyń nad Drwęcą (zob. Mapa 30).

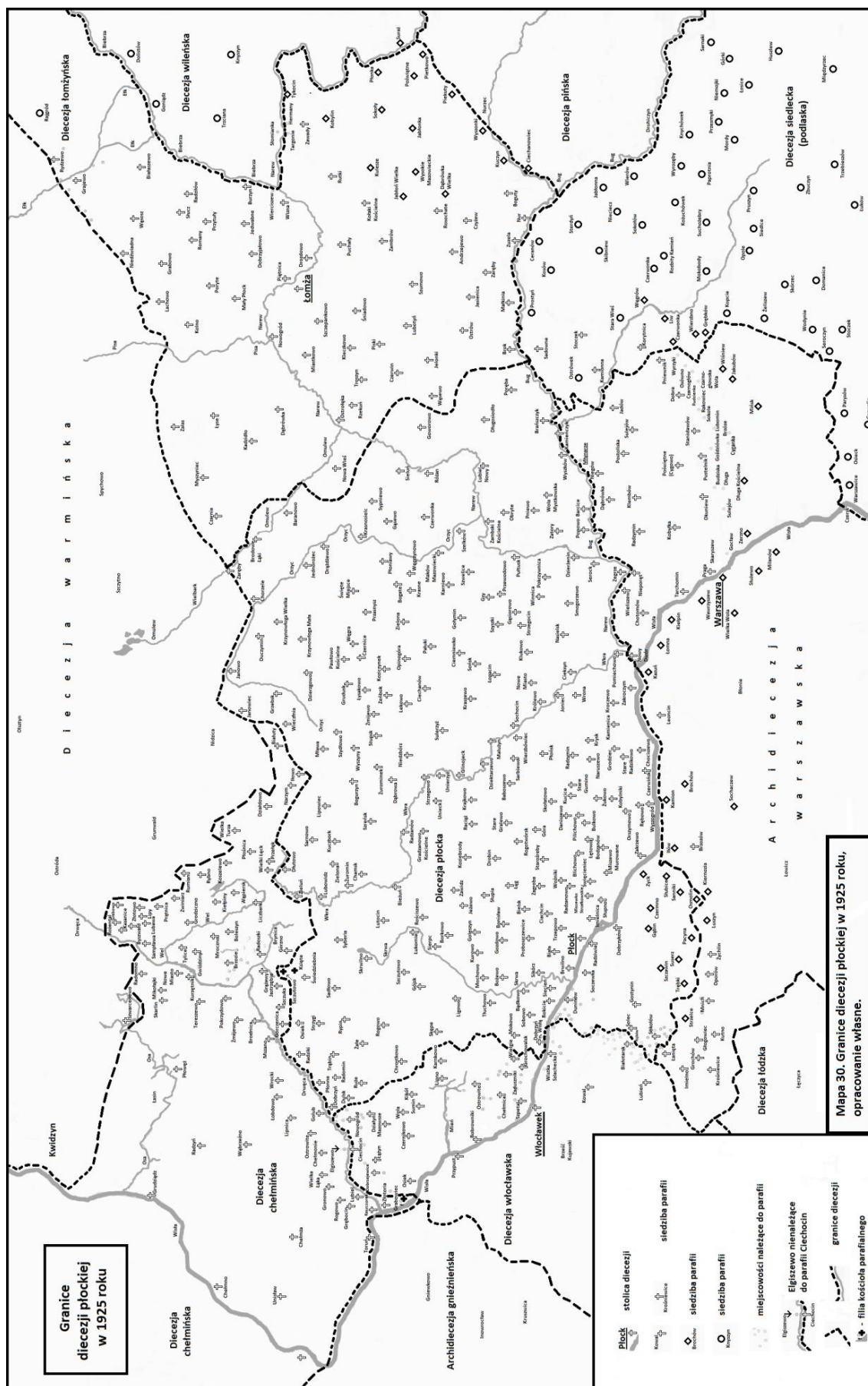
Tak opisane granice przetrwały do następnej zmiany, czyli do roku 1992.

Mapa 26. Granica pomiędzy diecezją płocką a włocławską w Ziemi Dobrzyńskiej ustalona w 1925 roku, opracowanie własne.

Mapa 27. Granice diecezji w Ziemi Gostynińskiej po zmianach w 1925 roku,
opracowanie własne.

Mapa 30. Granice diecezji płockiej w 1925 roku, opracowanie własne.

Rozdział VI

Zmiany granic diecezji płockiej w 1992 roku

Kościół w Polsce po 1945 roku stanął wobec wielu wyzwań natury organizacyjnej i egzystencjalnej. Jego ówczesny kształt był wynikiem podziałów wyznaczonych w bulli cyrkumskrypcyjnej papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* ogłoszonej 28 października 1925 roku i to w odniesieniu do terytorium II Rzeczypospolitej Polskiej. Tymczasem, po zakończeniu drugiej wojny światowej w 1945 roku, Polska znalazła się w bardzo zmienionych granicach. W wyniku ustaleń konferencji w Poczdamie latem 1945 roku, część ziem diecezji polskich pozostało w granicach Polskiej Republiki Ludowej, a część z nich znalazła się poza jej granicami. Ponadto, w nowych granicach politycznych znalazły się tereny kościelnie należące do diecezji położonych poza granicami Polski. Było oczywiste, że prędzej czy później, musi nastąpić nowa organizacja administracji kościelnej. Wiadomym było jednak, że nowa sytuacja polityczna, w której znalazła się Polska, oddalała też możliwość szybkich rozwiązań w tej kwestii.

§ 1. Propozycje reorganizacji Kościoła katolickiego w powojennej Polsce

Kościół katolicki w Polsce powojennej stanął przed nową rzeczywistością. Część diecezji, należących administracyjnie do Kościoła w Polsce, znalazła się po II wojnie światowej na terenie obcych państw. Natomiast w granicach Polski znalazły się tzw. Ziemie Odzyskane, poprzednio należące do Niemiec. Było to jedno z postanowień konferencji w Poczdamie z dnia 17 lipca 1945 roku, gdzie uchwalono zachodnią granicę Polski na Odrze i Nysie¹.

W tak zmienionej sytuacji, ale już ze świadomością nowych granic Polski, w dniu 25 lipca 1945 roku powrócił do ojczyzny prymas, kardynał August Hlond. Posiadał on

¹ K. Dola, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1944-1976*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, Poznań-Warszawa 1979, s. 193.

specjalne uprawnienia *in tutto il territorio Polacco*, które otrzymał od Stolicy Apostolskiej. Prymas mógł rozpocząć porządkowanie spraw Kościoła w Polsce².

1. Administracje apostolskie na „Ziemiach Zachodnich”

Pierwsze działania, jakich podjął się kardynał August Hlond, dotyczyły tzw. „Ziem Zachodnich”. W dniu 15 sierpnia 1945 roku prymas utworzył z nich pięć administratur apostolskich: w Gdańsku, Olsztynie, Opolu, Wrocławiu i w Gorzowie Wielkopolskim³. Osobnymi dekretemi, tego samego dnia, ustanowił zarządców dla części archidiecezji ołomunieckiej i praskiej, które znalazły się granicach Polski. Następnie administratorami apostolskimi ustanowił we Wrocławiu ks. Karola Milika, w Opolu ks. Bolesława Kominka, w Gorzowie ks. Edmunda Nowickiego, w diecezji warmińskiej ks. Teodora Bensch, a dla diecezji gdańskiej ks. Andrzeja Wronkę. Nowo mianowani administratorzy apostolscy posiadali uprawnienia biskupów rezydencjalnych⁴. Jednak sytuacja nie była do końca jasna i prosta z racji nieustalonej granicy z zachodnim sąsiadem, tj. Niemiecką Republiką Demokratyczną. Rozwiązanie tej kwestii nastąpiło dopiero 6 lipca 1950 roku⁵.

W dniu 4 marca 1946 roku rozdzielono unię gnieźnieńsko-poznańską. W metropolii warszawskiej diecezja podlaska zmieniła nazwę na siedlecką. W metropolii krakowskiej diecezja śląska została przemianowana na katowicką. Trzy metropolie pozostawały w całości w granicach nowego państwa polskiego. Zmienił się natomiast status dwóch metropolii lwowskiej⁶ oraz wileńskiej. Z metropolii lwowskiej w nowych granicach polskich pozostały skrawki archidiecezji lwowskiej i znaczna część diecezji przemyskiej. Cała diecezja łucka⁷ oraz fragment archidiecezji lwowskiej i niewielka część diecezji przemyskiej, znalazły się poza granicami polskimi⁸. Z metropolii wileńskiej w nowych granicach polskich pozostały fragmenty archidiecezji wileńskiej i diecezji

² S. Kosiński, *Hlond August, kard.*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 1088-109; K. Dola, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1944-1976...*, s. 193,

³ Zob. *Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej*, W 40. rocznicę wydania konstytucji apostolskiej Pawła VI „*Episcoporum Poloniae coetus*”, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.

⁴ K. Dola, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1944-1976...*, s.193.

⁵ R. Żurek, *Kościół rzymskokatolicki w Polsce wobec Ziem Zachodnich i północnych 1945-1948*, Szczecin-Warszawa-Wrocław 2015, s. 361.

⁶ J. Mandziuk, *Z dziejów archidiecezji lwowskiej*, „*Saeculum Christianum*”, 2(1995), nr 2, s. 47-50.

⁷ M. Malinowski, B. Kołosok, *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku*, Kalwaria Zebrzydowska 1993, s. 60-61.

⁸ Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944-2007*, Poznań 2009, s. 26-27.

pińskiej oraz cała diecezja łomżyńska. Część archidiecezji wileńskiej i diecezji pińskiej znalazły się poza granicami polskimi. Na tych częściach diecezji, które znalazły się w granicach polskich utworzono administratury apostolskie⁹.

W miarę spokojne administrowanie diecezjami w tzw. „Ziemiach Zachodnich” zakończyło się 26 stycznia 1951 roku, kiedy władze państwowe narzuciły, w miejsce dotychczasowych administratorów, swoich ludzi. I tak we Wrocławiu rządy objął ks. Kazimierz Lagosz, w Opolu ks. Emil Kobierzycki, w Gorzowie ks. Tadeusz Załucki, a po nim ks. Zygmunt Szelażek, w Gdańsku ks. Jan Rymanowski, na Warmii ks. Wojciech Zink, a po nim ks. Stefan Biskupski¹⁰.

Następca kardynała Hlonda, prymas kardynał Stefan Wyszyński, chcąc uniknąć rozłamu w Kościele, udzielił, wyznaczonym pod przymusem, nowym wikariuszom kapitulnym swojej jurysdykcji, mianując ich wikariuszami generalnymi, a na jego prośbę, odsuniętych przez władze komunistyczne administratorów apostolskich, Stolica Apostolska uczyniła biskupami tytularnymi¹¹. Ustanowieni przez Rzym biskupi objęli wyznaczone im urzędy kościelne dopiero po odwilży w październiku 1956 roku.

2. Pierwsze projekty zmian organizacji kościelnej w PRL

Kościół w Polsce powojennej stanął przed trzema konkretnymi zadaniami: po pierwsze - należało uzupełnić stan osobowy duchowieństwa, co było najtrudniejsze; po drugie - należało odbudować zniszczone kościoły i kaplice oraz po trzecie - co wydawało się najłatwiejsze - powołać do istnienia nową strukturę kościelną w Polsce. Biskupi polscy podjęli zatem próbę, co znalazło swe odbicie w projektach z 1967 oraz 1970 roku¹².

Założenia obu projektów powiązano nie tylko z nową sytuacją polityczną (nowe granice po 1945 roku), ale również z wytycznymi Soboru Watykańskiego II zawartymi w dekrecie *Christus Dominus* o zadaniach duszpasterskich biskupów. Dokument ten nakazywał możliwie szybko dokonać podziału, rozczłonkowania bądź zespolenia diece-

⁹ Zob. M. Białkowski, *Dwa posoborowe projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce z drugiej połowy lat sześćdziesiątych XX wieku*, „Zapiski Historyczne”, 82(2017), z. 3, s. 129.

¹⁰ K. Dola, *Kościół katolicki w Polsce w latach 1944-1976...*, s. 205.

¹¹ E. K. Czackowska, *Kardynał Wyszyński, Biografia*, Kraków 2013, s. 275; *List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta w sprawie organizacji kościelnej na Ziemiach Zachodnich*, w: P. Raina, *Kościół w PRL, Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: lata 1945-1959, Poznań 1994, s. 284-285.

¹² M. Białkowski, *Dwa posoborowe projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce...*, s. 132-146.

zji dla skuteczniejszej posługi pasterskiej biskupów i kapłanów z korzyścią duchową dla laikatu¹³.

Przypuszcza się, że pierwszy projekt z 1967 roku powstał w środowisku wrocławskim pod kierunkiem arcybiskupa Bolesława Kominka we współpracy z gronem demografów, urbanistów, kartografów, ekonomistów i socjologów¹⁴. Przedstawiony w dniu 22 listopada 1967 roku przez arcybiskupa Bolesława Kominka na posiedzeniu Komisji Głównej Episkopatu Polski projekt nie otrzymał zgody do realizacji. Projekt spotkał się z dwoma zarzutami: po pierwsze - był zbyt oderwany od historycznych stolic biskupich, a po drugie – nie brał pod uwagę warunków geograficznych i komunikacyjnych. Na podstawie analizy danych demograficznych i statystycznych z siedemnastu województw zaproponowano podział tych województw na poszczególne archidiecezje i diecezje¹⁵.

To będzie domeną zarówno pierwszego jak i drugiego projektu, że granice diecezji zostaną dostosowane do podziału administracyjnego w państwie. To założenie spotkało się z oporem ze strony biskupów, choć należy przypomnieć, że podział struktur kościelnych po 1945 roku pokrywał się w dużej mierze z podziałem administracyjnym państwa polskiego z 30 października 1938 roku. Naturalnie nie dotyczyło to tzw. Ziem Odzyskanych. Posoborowy projekt reorganizacji Kościoła w Polsce z 1967 roku zakładał utożsamienie granic diecezji z granicami województw, jak również dawał możliwość, by w ramach jednego województwa było kilka diecezji. Ustalono, że diecezje będą miały w swych granicach do miliona wiernych. Takie założenia miały usprawnić biskupowi administrację oraz kontakt z władzami PRL, a konkretnie z wojewodami. Kryteria demograficzne, a także ekonomiczne, miały zdecydować o wyborze stolic biskupich. W projekcie odrzucono bowiem kryterium geograficzne i historyczne¹⁶.

W projekcie z 1967 roku zakładano podział Kościoła w Polsce na siedem metropolii: metropolię gdańską z archidiecezją gdańską oraz diecezjami w Koszalinie, Olsz-

¹³ H. Muszyński, *Wprowadzenie do dekretu o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 211-235; Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, *Sekretariat Prymasa Polski, Protokoły Komisji Głównej Episkopatu Polski, Protokół Komisji Głównej*, Warszawa, 8 III 1966 roku, k. 38; Sygn.: AAW, II, 4, 21.

¹⁴ M. Białkowski, *Dwa posoborowe projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce...*, s. 133. Projekt od strony merytorycznej stanowił studium statystyczne wszystkich ziem wchodzących w skład PRL, także Ziem Zachodnich i Północnych.

¹⁵ M. Białkowski, *Początki odnowy posoborowej w Kościele katolickim w Polsce (do 1972 r.)*, *Zarys wybranych problemów*, w: *Czas próby, Kościół katolicki w okresie PRL*, red. W. Polak, A. Czwolek, S. Galij-Skarbińska, Toruń 2017, s. 215-245.

¹⁶ Dokładniejszy opis częstych zmian podziału administracyjnego Polski zob. T. Dziński, *Podziały administracyjne Polski w latach 1944-1998, Z badań nad ustrojem ziem polskich XIX i XX w.*, „Studia Gdańskie”, 10(2013), s. 433-443.

tynie i Szczecinie; metropolię gnieźnieńską z archidiecezją gnieźnieńską oraz diecezją bydgosko-chełmińską, diecezją kaliską, diecezją Poznań Miasto i diecezją włocławską; metropolię katowicką z archidiecezją katowicką oraz diecezjami w Częstochowie i Gliwicach; metropolię krakowską z archidiecezją Kraków Miasto oraz diecezją jaworznicką, diecezją kielecką, diecezją radomsko-sandomierską i diecezją tarnowską; metropolię lubelską z archidiecezją lubelską oraz diecezją białostocką, diecezją przemyską, diecezją rzeszowską i diecezją zamojską-chełmską; metropolię warszawską z archidiecezją Warszawa Miasto oraz diecezją Łódź Miasto, diecezją piotrkowską, diecezją płocką oraz diecezją siedlecką; metropolię wrocławską z archidiecezją wrocławską oraz diecezjami gorzowską, legnicką i opolską¹⁷.

Novum tego projektu można dostrzec w jego śmiałości. Zakładano zniesienie arcybiskupstwa w Poznaniu, a postulowano utworzenie arcybiskupstw w Gdańsku, Katowicach i Lublinie. Zrywano z historycznym związkiem z Kresami Wschodnimi przez likwidację części metropolii lwowskiej i wileńskiej, istniejących w granicach PRL. Wprowadzano śmiałe likwidacje: diecezji chełmińskiej i łomżyńskiej, administratur apostolskich w Drohiczyne i Lubaczowie oraz zamierzano przenieść stolice biskupie z Pelplina do Bydgoszczy lub Torunia, a także z Sandomierza do Radomia. Tworzono w tym projekcie cztery diecezje miejskie: diecezję Poznań Miasto i diecezję Łódź Miasto oraz archidiecezję Kraków Miasto i archidiecezję Warszawę Miasto. Do istnienia zamierzano powołać nowe diecezje: gliwicką, jaworznicką, kaliską, koszalińską, legnicką, piotrkowską, szczecińską, zamojsko-chełmską i ewentualnie bydgoską, gdyby zrezygnowano z zachowania nazwy chełmińska. Nie udało się w tym projekcie właściwie przydzielić liczby mieszkańców do nowych stolic biskupich. Były zatem takie, które miały jak Wrocław 481 000 mieszkańców czy Gdańsk - 324 300 mieszkańców. Były również takie, które miały jak chociażby Zamość - 30 800 mieszkańców czy Siedlce - 35 800 mieszkańców. Projekt z racji historycznych, ekonomicznych i politycznych zarzucono¹⁸.

Prace nad reorganizacją diecezji polskich wznowiono w 1970 roku. Na Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, obradującej w Warszawie w dniach 3-4 października 1970 roku pojawił się nowy projekt podziału diecezji zatytułowany: *Projekt nowej administracji kościelnej w Polsce zsynchronizowany z planowaną administracją cywilną*.

¹⁷ M. Białkowski, *Dwa posoborowe projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce...*, s. 136-137.

¹⁸ Tamże.

Ów projekt szedł jeszcze dalej w swych propozycjach podziału, niż ten z 1967 roku, choć i jeden i drugi nawiązywał do nauczania soborowego. Kościół w Polsce zamierzano podzielić na siedem metropolii, w skład których weszłoby 7 arcybiskupstw i 31 diecezji sufraganych, czyli w sumie 38 diecezji¹⁹.

Na podstawie zamieszczonej mapki dołączonej do projektu i spisu metropolii wiadać, że zamierzano znieść arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Jednocześnie przyjmowano ewentualne istnienie tytularnej stolicy prymasowskiej w Gnieźnie. Projekt zakładał, że patriarchą polskiej prowincji kościelnej będzie każdorazowy prymas i przewodniczący episkopatu Polski, który jednocześnie będzie metropolitą Mazowsza oraz arcybiskupem Warszawy i Gniezna²⁰. Nazewnictwo metropolii utworzono od nazw regionów historyczno-geograficznych, a nie od siedzib metropolity. Bardzo precyzyjnie określono stolice wszystkich metropolii, arcybiskupstw i biskupstw. Między zamieszczoną w dokumentach mapką, a spisem, są niewielkie różnice, dlatego pierwszą traktuje się jako wariant A, a drugi jako wariant B²¹. Ogólnie cały projekt zakładał likwidację historycznych stolic biskupich takich jak Włocławek, Przemyśl, Sandomierz czy Pelplin.

Według propozycji zawartej na mapce – wariant A – polską prowincję kościelną należało podzielić na: 1. metropolię wielkopolską z archidiecezją Poznań Miasto oraz diecezjami: bydgoską, gorzowską, pilską, wielkopolską ze stolicą w Poznaniu i zielonogórską; 2. metropolię małopolską z archidiecezją Kraków Miasto oraz diecezjami: kielecką, małopolską ze stolicą w Krakowie, sandomierską ze stolicą w Tarnobrzegu i tarnowską; 3. metropolię mazowiecką z archidiecezją Warszawa Miasto oraz diecezjami: łomżyńską ze stolicą w Łomży, mazowiecką ze stolicą w Warszawie, płocką i radomską ze stolicą w Radomiu; 4. metropolię morską z archidiecezją Gdańsk Miasto oraz diecezjami: chełmińską ze stolicą w Gdyni, mazurską ze stolicą w Olsztynie, szczecińską, stargardzką ze stolicą w Stargardzie Szczecińskim, pomorską ze stolicą w Koszalinie; 5. metropolię kresową z archidiecezją lubelską oraz diecezjami białostocką, podlaską ze stolicą w Siedlcach, rzeszowską, suwalską i zamojską; 6. metropolię kujawsko-sieradzką z archidiecezją Łódź Miasto oraz diecezjami: kaliską, łódzką ze stolicą w Łodzi, toruńsko-włocławską ze stolicą w Toruniu; 7. metropolię śląską z archidiecezją Wrocław Miasto oraz diecezjami: dolnośląską ze stolicą we Wrocławiu,

¹⁹ Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, *Sekretariat Prymasa Polski, Protokoły Komisji Głównej Episkopatu Polski, Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 3-4 X 1970 roku*, k. 19-20; Sygn.: AAW, II, 4, 250.

²⁰ M. Białkowski, *Dwa posoborowe projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce...*, s. 140.

²¹ Tamże, s. 142-143.

opolską ze stolicą w Opolu, częstochowską, katowicką ze stolicą w Katowicach i górnośląską ze stolicą w Sosnowcu.

W wariantcie B - spis - diecezja kielecka została przeniesiona do metropolii kujawsko-sieradzkiej. W jej miejsce do metropolii małopolskiej przeniesiono z metropolii kresowej diecezję rzeszowską. W metropolii kresowej zamiast diecezji suwalskiej występuje diecezja augustowska. Natomiast z metropolii kresowej do metropolii małopolskiej została przeniesiona diecezja rzeszowska²².

Oba projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce z 1967 i 1970 roku nie wyszły poza fazę teoretycznych rozważań.

3. *Bulla Episcoporum Poloniae coetus* z 1972 roku

Sytuacja uległa zmianie 18 listopada 1970 roku. Ministrowie spraw zagranicznych Polski oraz Niemieckiej Republiki Federalnej podpisali układ, że granica na Odrze i Nysie jest nienaruszalną granicą Polski²³. Bundestag ratyfikował traktat w dniu 3 czerwca 1972 roku. Te wydarzenia pozwoliły na przeprowadzenie, już nie w teorii, ale w praktyce, pierwszych pełnych zmian dla stabilizacji administracji kościelnej w Polsce, co uczynił w dniu 28 czerwca 1972 roku papież Paweł VI w bulli *Episcoporum Poloniae coetus*²⁴.

Papież podniósł dotychczasowe administratury apostolskie do rangi diecezji. Powstały wtedy diecezje: gorzowska, koszalińsko-kołobrzeska, opolska i szczecińsko-kamieńska²⁵.

²² Tamże, s. 141.

²³ K. Dola, *Kościół Katolicki w Polsce w latach 1944-1976...*, s. 240.

²⁴ *Acta Apostolicae Sedis*, t. 64, Romae 1972, s. 657-659; J. Duchniewski, *Episcoporum Poloniae coetus*, w: EK, t. 4, Lublin 1995, kol. 1036; R. Masalski, *Bulla Episcoporum Poloniae coetus – geneza i konsekwencja*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), s. 152; S. Wilk, *Struktura administracyjna Kościoła w Polsce przed bullą Totus tuus Poloniae populus*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), s. 140. Diecezja opolska ze stolicą w Opolu (tereny ówczesnego województwa opolskiego i niektórych dekanatów należących do województwa katowickiego jak Bytom, Zabrze, Gliwice oraz niektóre parafie dawnej archidiecezji wrocławskiej i ołomunieckiej) oraz diecezja gorzowska ze stolicą w Gorzowie Wielkopolskim (tereny ówczesnego województwa zielonogórskiego, część dawnej archidiecezji wrocławskiej, diecezji berlińskiej i prałatury pilskiej) weszły w skład metropolii wrocławskiej. Diecezja szczecińsko-kamieńska ze stolicą w Szczecinie (tereny ówczesnego województwa szczecińskiego, które wyłączono z diecezji berlińskiej) oraz diecezja koszalińsko-kołobrzeska (tereny ówczesnego województwa koszalińskiego i część gdańskiego jak Lębork, Kostkowo i Wierzchucino, tereny wyłączone z diecezji berlińskiej i część prałatury pilskiej) weszły w skład metropolii gnieźnieńskiej. Dodatkowo do archidiecezji wrocławskiej włączono dekanaty archidiecezji praskiej i parafie diecezji miśnieńskiej, a z metropolii wrocławskiej przeniesiono do metropolii warszawskiej diecezję warmińską. Do metropolii gnieźnieńskiej trafiła podległa do tej pory Stolicy Apostolskiej diecezja gdańska.

²⁵ S. Wilk, *Struktura administracyjna Kościoła w Polsce przed bullą Totus tuus Poloniae populus...*, s. 135-136.

Do momentu ogłoszenia przez Stolicę Apostolską bulli cyrkumskrypcyjnej papieża Pawła VI diecezja płocka sąsiadowała od północy z diecezją chełmińską oraz administracją apostolską w Olsztynie (diecezja warmińska) bezpośrednio podległą Rzymowi, od wschodu z diecezją łomżyńską, od południa z diecezjami siedlecką i warszawską, a od zachodu z diecezją włocławską²⁶. Po roku 1972 diecezja płocka od północy sąsiadowała już oficjalnie z reaktywowaną diecezją warmińską, która weszła w skład metropolii warszawskiej²⁷.

4. Struktura administracyjna diecezji plockiej przed bullą cyrkumskrypcyjną Jana Pawła II

Organizacja kościelna w Polsce przed ogłoszeniem bulli cyrkumskrypcyjnej *Totus Tuus Poloniae Populus* z 25 marca 1992 roku obejmowała 26 diecezji i archidiecezji oraz jedną administraturę apostolską w Lubaczowie. Poza administraturą lubaczowską do 5 czerwca 1991 roku istniały jeszcze dwie administratury apostolskie w Białymstoku i Drohiczynie, które Jan Paweł II w czasie czwartej pielgrzymki do Ojczyzny podniósł do rangi diecezji. Polska administracja kościelna mieściła swe struktury w ramach siedmiu metropolii: 1. metropolia gnieźnieńska z archidiecezją gnieźnieńską oraz diecezjami chełmińską ze stolicą w Pelplinie, gdańską, koszalińsko-kołobrzeską, szczecińsko-kamieńską i włocławską; 2. metropolia krakowska z archidiecezją krakowską oraz diecezjami częstochowską, katowicką, kielecką i tarnowską; 3. metropolia poznańska z archidiecezją poznańską bez diecezji sufragalnych; 4. metropolia warszawska z archidiecezją warszawską oraz diecezjami lubelską, łódzką, plocką, sandomiersko-radomską, siedlecką i warmińską ze stolicą w Olsztynie; 5. metropolia wrocławska z archidiecezją wrocławską i diecezjami gorzowską i opolską; 6. z części metropolii wileńskiej (archidiecezja wileńska oraz diecezje w Łomży i Pińsku) po stronie polskiej utworzono administratury apostolskie w Białymstoku i Drohiczynie podniesione w dniu 5 czerwca 1991 roku do rangi diecezji; 7. z części metropolii lwowskiej (archidiecezja lwowska oraz diecezje w Łucku i Przemyślu) po stronie polskiej utworzono administra-

²⁶ R. Masalski, *Bulla Episcoporum Poloniae coetus – geneza i konsekwencja*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), *Mapa 1. Struktury terytorialne Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w latach 1945-1972*, s. 147.

²⁷ Tamże, *Mapa 2. Diecezje i metropolie Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce po cyrkumskrypcji w 1972 r.*, s. 156.

ture apostolską Lubaczowie, która bullą Jana Pawła II z 1992 roku została przekształcona w diecezję zamojsko-lubaczowską²⁸.

Blżej nas interesująca diecezja płocka w przeddzień postanowień bulli Jana Pawła II *Totus tuus Poloniae Populus*²⁹ składała się z 273 parafii zorganizowanych w dwudziestu czterech dekanatach.

Tabela 11. Wykaz parafii diecezji płockiej na dzień 24 marca 1992 roku³⁰.

Dekanat bielski	Bielsk, Bonisław, Ciachcin, Gozdowo, Łęg, Proboszczewice, Słupia, Starożreby, Woźniki, Zagroba.
Dekanat bodzanowski	Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Daniszewo, Łętowo, Miszewo Murowane, Miszewko Strzałkowskie, Pilichowo, Radzanowo, Słupno, Święcieniec, Zakrzewo.
Dekanat chorzelski	Brodowe Łąki, Chorzele, Duczymin, Janowo, Krzynowłoga Mała, Krzynowłoga Wielka, Olszewka, Parciaki, Skierkowizna, Zaręby.
Dekanat ciechanowski	św. Józefa w Ciechanowie, św. Tekli w Ciechanowie, św. Piotra Apostoła w Ciechanowie, Ciemniewko, Gąsocin, Koziczyn, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Łysakowo, Opinogóra, Pałuki, Sońsk, Zeńbok.
Dekanat Dobrzyń nad Drwęcą	Chrostkowo, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Obory, Ostrowite, Płonne, Radomin, Ruże, Trąbin.
Dekanat Dobrzyń nad Wisłą	Bądkowo, Bożewo, Dobrzyń nad Wisłą, Ligowo, Mochowo, Mokowo, Rokicie, Siecień, Sikórz, Skępe, Sobowo, Sudragi, Tuchowo.
Dekanat gąbiński	Ciechomice, Cermno, Dobrzyków, Gąbin, Korzeń, Osmolin, Pacyna, Sanniki, Słubice, Troszyn, Życk.
Dekanat gostyniński	Duninów, Gostynin, Lucień, Soczewka, Sokołów, Solec, Suserz, Szczawin, Trębki.
Dekanat makowski	Gąsewo, Gołym, Jaciążek, Karniewo, Krasne, Krasnosielc, Maków Mazowiecki, Płoniawy, Sypniewo, Szewice, Węgrzynowo.
Dekanat mławski	Bogurzyn, Dębsk, Grudusk, Grzebsk, Janówiec, Lipowiec, św. Stanisława B.M. w Mławie, św. Jana Kantego w Mławie, Matki Bożej Królowej Polski w Mławie, Stupsk, Szreńsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wojnowka, Wyszyny, Żmijewo.
Dekanat nasielski	Cieksyn, Joniec, Klukowo, Nasielsk, Nowe Miasto, Smogorzewo, Strzegocin, Winnica, Wrona.

²⁸ T. Walachowicz, *Nowa organizacja Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce 1992 roku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 54(1992), z. 2, s. 53.

²⁹ AAS, t. 84, Romae 1992, s. 1097-1112.

³⁰ *Diecezja Płocka 1988, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 stycznia 1988 r.*, Płock 1988, s. 70-170.

Dekanat plocki	św. Zygmunta w Płocku, św. Bartłomieja w Płocku, św. Stanisława Kostki w Płocku, św. Jana Chrzciciela w Płocku, św. Maksymiliana Kolbego w Płocku, bł. Jadwigi Królowej w Płocku, św. Józefa w Płocku, św. Benedykta w Płocku-Radziwiu, św. Jakuba w Płocku-Imielnicy, św. Aleksego w Płocku-Trzepowie, Biała i Brwilno.
Dekanat płoński	Baboszewo, Gumino, Królewsko, Krysk, Kucice, Malużyn, Naruszewo, św. Michała Archanioła w Płońsku, św. Maksymiliana Kolbego w Płońsku, Radzymin, Sarbiewo, Skołatowo, Smardzewo, Sochocin.
Dekanat przasnyski	Baranowo, Bogate, Czernice, Dąrdźzewo, Dzierzgowo, Jednorozec, Pawłowo, św. Wojciecha w Przasnyszu, św. Stanisława Kostki w Przasnyszu, Rostkowo, Święte Miejsce, Węgra, Zielona Ciechanowska.
Dekanat pułtuski	Dzierżenin, Gzy, Obryte, Pniewo, Pokrzywnica, Popowo, Przewodowo, św. Mateusza w Pułtusk, św. Stanisława Kostki w Pułtusk, św. Józefa w Pułtusk, Sokołowo, Szyszki, Zambski, Zatory.
Dekanat raciański	Drobin, Góra, Gradzanowo, Gralew, Koziębudy, Krajkowo, Raciąż, Rogotwórk, Siemiatkowo.
Dekanat różański	Czerwonka, Goworowo, Kunin, Różan, Rzewnie, Sieluń, Szeków, Żebry Perosy.
Dekanat rypiński	Okalewo, Osiek, Radziki, Rogowo, Świętej Trójcy w Rypinie, św. Stanisława Kostki w Rypinie, Sadłowo, Skrwilno, Strzygi, Świdziebna, Żałe.
Dekanat sierpecki	Borkowo, Góleszyn, Gójsk, Jeżewo, Kurowo, Lutocin, Łukomie, Rościszewo, św. Wita, Modesta i Krescencji w Sierpcu, św. Benedykta w Sierpcu, św. Maksymiliana Kolbego w Sierpcu, Szczutowo, Zawidz Kościelny.
Dekanat strzegowski	Dąbrowa, Dziektarzewo, Głinojeck, Niedzbórz, Radzanów, Strzegowo, Sulerzyż, Unieck, Unierzyż, Żurominek Kapitulny.
Dekanat wyszkowski	Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Osuchowa, Poręba, Porządzie, Rybienko Leśne, Wola Mystkowska, św. Idziego w Wyszku, św. Wojciecha w Wyszku.
Dekanat wyszogrodzki	Chociszewo, Czerwińsk, Grodziec, Kobylniki, Mała Wieś, Orszymowo, Radzikowo, Rębowo, Wyszogrod, Żukowo.
Dekanat zakroczyński	Kamienica, Krocze, Modlin, Pomiechowo, Serock, Smoszewo, Zakroczym, Zegrze.
Dekanat żuromiński	Biezuń, Dłutowo, Kuczbork, Lubowidz, Niechlönin, Poniatowo, Sarnowo, Syberia, Zielona, Zieluń, Żuromin.

Stan diecezji przed wprowadzeniem zmian z 25 marca 1992 roku przedstawia mapa zamieszczona na końcu rozdziału (zob. Mapa 33).

§ 2. Bulla cyrkumskrypcyjna *Totus Tuus Poloniae populus* a diecezja płocka

Ogłoszenie bulli *Totus Tuus Poloniae populus* okazało się dla Kościoła Płockiego kolejnym etapem zmniejszenia terytorium diecezji. Komunikat Nuncjatury Apostolskiej w Polsce N. 2100/92 z 25 marca 1992 roku informował o utworzeniu trzynastu nowych diecezji: bielsko-żywieckiej, elbląskiej, elckiej, gliwickiej, kaliskiej, legnickiej, łowickiej, radomskiej, rzeszowskiej, sosnowieckiej, toruńskiej, warszawsko-praskiej i zamojsko-lubaczowskiej. Diecezja łowicka powstawała z wydzielonego terytorium archidiecezji warszawskiej oraz diecezji płockiej i łódzkiej. Podobnie diecezja warszawsko-praska powstawała z wydzielonego terytorium archidiecezji warszawskiej i diecezji płockiej³¹.

Jednocześnie papież dokonał zmian nazw trzech diecezji: z diecezji sandomiersko-radomskiej na sandomierską, diecezji chełmińskiej na pelplińską, nazwy i stolicy diecezji gorzowskiej na zielonogórsko-gorzowską ze stolicą w Zielonej Górze. Na nowo określono strukturę metropolii gnieźnieńskiej, krakowskiej, poznańskiej, warszawskiej i wrocławskiej oraz powołano osiem nowych metropolii: przemyską, szczecińsko-kamieńską, gdańską, warmińską, białostocką, częstochowską, katowicką i lubelską. Archidiecezja łódzka pozostała na prawie egzempcji i była podległa bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Zniesiono unię *aeque principaliter* archidiecezji gnieźnieńskiej z poznańską oraz unię *ad personam* archidiecezji gnieźnieńskiej z warszawską. Kardynał Józef Glemp miał odtąd dożywotnio nosić tytuł Prymasa Polski jako kustosz relikwii św. Wojciecha w Gnieźnie³².

Reorganizacja z 1992 roku ustaliła kształt Kościoła w Polsce w ramach trzynastu metropolii, 25 diecezji rzymsko-katolickich, jednej diecezji grecko-katolickiej oraz archidiecezji łódzkiej na prawach egzempcji. Papież Jan Paweł II zamianował dziewięciu nowych metropolitów, szesnastu nowych biskupów diecezjalnych i trzech nowych biskupów pomocniczych. W dniu 24 lutego 2004 roku, w uzupełnieniu bulli *Totus Tuus Poloniae Populus*, erygowano diecezje bydgoską i świdnicką oraz metropolię łódzką

³¹ T. Walachowicz, *Nowa organizacja Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce 1992 roku...*, s. 55.

³² Tamże, s. 56. Kard. Józef Glemp zachował tytuł prymasa do ukończenia 80 roku życia, tj. do 18 grudnia 2009 roku. Zgodnie z wolą papieża Benedykta XVI, z motywów historycznych i prawnych, tytuł prymasa powrócił z dniem 19 grudnia 2009 roku do arcybiskupów gnieźnieńskich.

z archidiecezją łódzką i diecezją łowicką. Kościół katolicki w Polsce aktualnie w swojej strukturze posiada 44 diecezje, w tym obrządku rzymskokatolickiego: 14 archidiecezji metropolitalnych, 27 diecezji, Ordynariat Polowy Wojska Polskiego oraz archidiecezję i diecezję grekokatolicką. Papież Benedykt XVI w 2009 roku ustanowił ponadto dwie stolice tytularne w Chełmie i w Sejnach³³.

1. Parafie odłączone do diecezji łomżyńskiej

W dniu 25 marca 1992 roku dekretem wykonawczym nuncjusz apostolski w Polsce odłączył od diecezji płockiej, na rzecz diecezji łomżyńskiej, cały dekanat różański - osiem parafii oraz dekanat wyszkowski, za wyjątkiem parafii Rybienko Leśne, tj. łącznie dziesięć parafii oraz część dekanatu chorzelskiego – pięć parafii i część dekanatu makowskiego - pięć parafii, a z dekanatu przasnyskiego - trzy parafie, co dało łączną liczbę trzydziestu jeden parafii (zob. Mapa 31).

Z dekanatu różańskiego przeszły do diecezji łomżyńskiej parafie: Czerwonka, Goworowo, Kunin, Różan, Rzewnie, Sieluń, Żebry Perosy i Szelków.

Parafia Czerwonka liczyła 1920 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Cieciorzki, Ciemniewo, Czerwonka, Janopole, Dąbrówka, Lipniki, Mariampole, Perzanowo, Sewerynowo, Soje, Tłuszcz i Zacisze³⁴.

Parafia Goworowo liczyła 8124 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Bobin, Brzeźno, Brzeźno Kolonia, Cisk, Czarnowo, Damięty, Daniłowo, Dąbrówka, Gierwaty, Goworowo, Goworówek, Grabowo, Grodzisk, Jawory Podmaście, Jawory Stare, Jawory Wielkopole, Kaczka, Kruszewo, Lipianka, Ludwinowo, Nogawki, Pasieki, Ponikiew Duża, Ponikiew Mała, Rębisze Działy, Rębisze Kolonia, Rębisze Parcele, Smolnik, Struniawy, Suchcice, Szczawin, Wólka Brzezińska, Zambrzyce i Żabin³⁵.

³³ T. Moskal, *Bulla Totus tuus Poloniae populus – geneza i konsekwencje*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), s. 164; AAS, t. 84, Romae 1992, s. 1097-1112.

³⁴ *Diecezja Płocka 1978, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 października 1977 r.*, Płock 1978, s. 344; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 140. Pierwszy raz wymieniono miejscowość Czerwonka w dokumencie erekcyjnym parafii Szelków, czyli w roku 1402. Jako parafia samodzielnie zaistniała 6 maja 1676 roku erygowana przez biskupa Bonawenturę Dobrogosta Madalińskiego, który przyłączył do parafii miejscowości z parafii Szelków: Czerwonka, Tłuszcice, Perzanowo i Słowiki oraz z parafii Maków miejscowości: Dąbrówka i Soje, a także miejscowość Cieciorzki z parafii Gąsewo.

³⁵ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 345-346; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 140-141. Wzmianka o proboszczu goworowskim pochodzi dopiero z roku 1448, ale przyjmuje się, że parafia powstała już na początku XIV wieku.

Parafia Kunin liczyła 1960 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Borki, Góry, Grądy Szlacheckie, Józefowo, Jurgi, Kobylin, Kunin Szlachecki, Michałowo, Szarłat, Wólka Kunińska i Zaorze³⁶.

Parafia Różan liczyła 3800 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Adamowo, Białobrzeg, Brzuze Małe, Brzuze Duże, Chrzczonki, Dzbądz, Kaszewiec, Miłony, Mroczi Rembiszewo, Paulinowo, Podborze, Ponikiew, Ponikiewka, Wysiekierzy, Pruski, Prycanowo, Różan, Szygi, Szygi nad Narwią, Załęże Eliasze, Załęże Gartki, Załęże Sędzieta, Załęże Wielkie, Załuzie i Zawady³⁷.

Parafia Rzewnie liczyła 2000 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Bełdyki, Binduszka, Boruty, Chrzanowo, Chrzczony, Czerniawy, Dąbrówka, Gardziołki, Gosie, Krudunki, Lipiny, Łasiewity, Małki, Mroczi Kawki, Mrozy, Napiórki Butne, Napiórki Ciężkie, Olszewnica, Rzewnie, Słojki i Sitno³⁸.

Parafia Sieluń liczyła 2000 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Chelsty, Dyszobaba, Długoleśka Kostki, Długoleśka Wielka, Gerwaty Stare, Gerwaty Śledzie, Głacka, Glinki, Głazewo Cholewy, Głazewo Świężki, Głazewo Wity, Młynarze, Modzele, Ochenki, Ogony, Rupin i Sieluń³⁹.

Parafia Żebry Perosy liczyła 1160 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Kołaki, Strzemieczne Oleksy, Strzemieczne Wiosny, Strzemieczne Hieronimy, Żebry Perosy, Żerań Duży i Żerań Mały⁴⁰.

Parafia Szelków liczyła 3068 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Ciepielewo, Laski, Łaś, Magnuszew Mały, Magnuszew Duży, Orzyc, Rostki, Sielc Nowy, Sielc Stary, Smrock Dwór, Smrock Kolonia, Strachocin Nowy, Strachocin Stary, Szelków Nowy, Szelków Stary⁴¹.

³⁶ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 347; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 141. Parafia w Kuninie Szlacheckim została erygowana przez arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego w 1937 roku.

³⁷ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 348; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 141. Gród w Różanie istniał już w XI wieku, a na podgrodziu wzniesiono kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela, o którym wspominają źródła z XVI wieku.

³⁸ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 350; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 141. W Rzewniu parafia powstała 15 maja 1958 roku. Erygował ją biskup Tadeusz Zakrzewski.

³⁹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 351; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 142. Parafię w Sieluniu erygowano w XIII wieku. Kościół parafialny nosił wezwanie N. M. P. i św. Stanisława. Dokument erekcyjny odnowił biskup Ścibor w 1387 roku. Do parafii należały wówczas miejscowości: Dyszobaba, Dylewice, Glinki, Głazewo, Kruszewo, Miłuny, Rupino, Sławkowo, Stroniawy i Trzemboszcz. Pierwszy kościół przetrwał do końca XVII wieku.

⁴⁰ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 352; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 142. Z posługi duszpasterskiej korzystali tu również mieszkańcy blisko położonych wsi z parafii Ostrołęka: Żebry Stara wieś, Żebry Grzymki, Żebry Sławki i Żebrzyżabin, razem około 290 osób. Parafia powstała w 1957 roku.

⁴¹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 354; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 142. Kościół parafialny pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny oraz świętych Szymona, Tadeusza i Hieronima uposażył i erygował w dniu 5 lutego 1402 biskup Jakub z Korzkwi. Pierwotny kościół przetrwał do początku XVIII wieku.

Z dekanatu wyszkowskiego przeszły do diecezji łomżyńskiej parafie: Barcice, Brańszczyk, Długosiodło, Lubiel, Osuchowa Nowa, Poręba, Porządzie, Wola Mystkowska, św. Idziego w Wyszku oraz św. Wojciecha w Wyszku. Jak zaznaczono wcześniej z tego dekanatu wyłączono parafię Rybienko Leśne, która nie znalazła się w diecezji łomżyńskiej.

Parafia Barcice (z siedzibą w Somiance) liczyła 2013 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Barcice, Jesieniec Dolny, Jesieniec Górny, Płudy Nowe, Płudy Stare, Płudy Stare - Dąbrowa, Płudy Stare - Suwinek, Somianka, Ulasek i Wólka Somiankowska⁴².

Parafia Brańszczyk liczyła 5075 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Brańszczyk, Brańszczyk Nowy, Budy Nowe, Budy Stare, Knurowiec, Niemiry, Ojcowizna, Przyjmy, Trzcianka i Turzyn⁴³.

Parafia Długosiodło liczyła 6800 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Adamowo, Augustowo, Blochy, Bosewo Nowe, Bosewo Stare, Budy Przetycz, Chorchosy, Dalekie, Dębica, Długosiodło, Grębki, Jarzábka, Jaszczuły, Kalinowo, Lipniak Majorat, Łączka, Małaszek, Ostryków Dworski i Włociański, Pecyna Nowa, Pecyna Stara, Plewki, Prabuty, Przetycz Folwark, Ruda, Suski, Wiśniewo, Wólka Grochowa, Wólka Piaseczna, Zalas, Zamość, Znamięczki, Zygmuntowo⁴⁴.

Parafia Lubiel liczyła 3900 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Bielino, Budy Chrzcząskie, Choszczeniak, Chrzczanka Folwark, Chrzczanka Włociańska, Drozdowo, Gołystok, Grodziczno, Grądy Pulewne, Grądy Zalewne, Janowo, Józefowo, Julianka, Karolinka, Lubiel Nowy, Lubiel Stary, Łachy, Marianowo, Nowa Wieś Lubielska, Nowa Wieś Przetycka, Nury, Olszaki, Orłowo, Ostrówek, Plewica, Rogóżno, Sewerynka, Stasin, Wincentowo, Wólka-Wojciechówek, Wola Polewna, Wólka Lubielska, Zakrzewo i Znamięczki⁴⁵.

⁴² *Diecezja Płocka 1978...*, s. 411; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 156. Parafię w Barcicach pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny i św. Stanisława erygował w 1379 roku biskup Dobiesław.

⁴³ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 413; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 156. Kościół parafialny erygował i uposażył w Brańszczuku około 1402 roku biskup Jakub, ale ponieważ dokument erekcyjny zaginął, biskup Piotr Dunin Wolski wystawił nowy w roku 1590.

⁴⁴ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 415; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 157. Pierwsza wzmianka o Długosiodle, wchodzącym w skład dóbr biskupich, pochodzi z ok. 1230 roku. Parafię erygowano tu dopiero 24 lipca 1481 roku. Uczynił to biskup Piotr z Chodkowa.

⁴⁵ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 416-417; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 157. Parafię w Lubielu wydzielono z parafii Długosiodło, a erygował ją biskup Andrzej Noskowski w dniu 9 września 1547 roku.

Parafia Osuchowa Nowa liczyła 960 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Dybki, Osuchowa Nowa i Osuchowa Stara⁴⁶.

Parafia Poręba liczyła 4400 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Białebloto-Kobyła, Białebloto-Kurza, Białebloto-Nowa Wieś, Białebloto-Stara Wieś, Poręba, Przyjmy, Udrzyn, Udrzynek i Tuchlin⁴⁷.

Parafia Porządzie liczyła 3839 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Dalekie, Dąbrowa, Ochudno, Porządzie, Rząśnik, Sieczychy⁴⁸.

Parafia Wola Mystkowska liczyła 1980 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Kozłowo Nowe, Kozłowo Stare, Łosinno, Skorki, Wielątki Nowe, Wola Mystkowska i Wypychy Stare⁴⁹.

Parafia św. Idziego w Wyszkanie liczyła około 12400 mieszkańców, a w jej skład, poza częścią Wyszkania, wchodziły miejscowości: Leszczydół Działki, Leszczydół Nowiny, Leszczydół Podwielątki, Leszczydół Pustaki, Leszczydół Stary, Leszczydół Zalesie, Natalin⁵⁰.

Parafia św. Wojciecha w Wyszkanie, utworzona 8 maja 1982 roku, liczyła około 8900 mieszkańców, a w jej skład, poza częścią Wyszkania, wchodziły miejscowości: Gulczewo, Kręgi Nowe, Kręgi Stare, Michalin, Olszanka, Ostrowy, Rybienko Nowe, Rybienko Stare, Rybno, Sitno, Tulewo Dolne, Tulewo Górne⁵¹.

Do diecezji łomżyńskiej włączono również pięć parafii z dekanatu chorzelskiego, a były to parafie: Brodowe Łąki, Chorzele, Olszewka, Parciaki i Zaręby.

⁴⁶ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 417; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 157. Wieś Osuchowa, wymieniona pierwszy raz w źródłach w 1230 roku, pierwotnie należała do parafii Długosiodło, a od 1639 roku do parafii Poręba. Parafię w Osuchowej erygował dnia 18 listopada 1976 roku biskup Bogdan Sikorski.

⁴⁷ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 419; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 158. W dniu 31 sierpnia 1639 roku biskup Stanisław Łubieński erygował tutaj parafię pw. św. Barbary, przydzielając do niej wioski z sąsiednich parafii Brańszczyk i Długosiodło, tj. Osuchowa, Poręba, Udrzyn, Marki, dwa młyny, Przyjmy i Mikołajce.

⁴⁸ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 420; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 158. Pierwsza wzmianka o Porządzie pochodzi z 1439 roku. Pierwotnie miejscowość należała do parafii Wyszkanie, a parafię utworzono 28 października 1927 roku. W dokumencie erekcyjnym arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski włączył o tej parafii również miejscowości z okolicznych parafii w Długosiodle, Obrytem i Wyszkanie.

⁴⁹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 422; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 158. Parafia w Woli Mystkowskiej została erygowana w dniu 24 września 1916 roku przez arcybiskupa Antoniego Juliana Nowowiejskiego. Pierwotnie stanowiła filię parafii Pniewo.

⁵⁰ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 423; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 159. Od XI wieku Wyszkanie należał do dóbr biskupstwa płockiego. W 1230 roku istniała tu kaplica, a w 1380 roku biskup Ścibor nadał parafii dziesięciny.

⁵¹ *Diecezja Płocka 1988...*, s. 159-160.

Parafia Brodowe Łąki liczyła 1700 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Bendysie-Podgać, Błędowo, Brodowe Łąki, Dąbrowa, Guzowatka, Kopaczyska, Ostrówek, Rawki, Wierzchowizna, Wola Błędowska i Zawady⁵².

Parafia Chorzele liczyła 6025 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Bagienice, Budki, Brzeski-Kołaki, Grąd-Ryciczki, Łaz, Małowidz, Osieczyzna, Połoń, Poścień, Przysowy, Pruskołęka, Przątalina, Rachujka, Sosnówek i Zagaty⁵³.

Parafia Olszewka liczyła około 800 mieszkańców i składała się z jednej miejscowości Olszewka.⁵⁴

Parafia Parciaki liczyła 1875 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Dynak, Parciaki i Żelazna⁵⁵.

Parafia Zaręby liczyła 2000 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Binduga, Krukowo, Macice, Nowa Wieś, Rzodkiewnica i Zaręby⁵⁶.

Diecezja łomżyńska otrzymała również pięć parafii z dekanatu makowskiego, a były to parafie Gąsewo, Jaciążek, Krasnosielc, Płoniawy i Sypniewo.

Parafia Gąsewo liczyła 2947 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Biedrzyce, Starawieś, Biedrzyce Koziegłowy, Boruty, Chojnowo, Gąsewo Nowe, Gąsewo Poduchowne, Guty Duże, Guty Małe, Kałęczyn, Krzyżewo Jurki, Olki, Poświętne, Rawy, Rzechowo Gać, Rzechowo Wielkie, Rzechówek, Szczeglin Nowy, Szczeglin Poduchowny, Zalesie i Zamość⁵⁷.

Parafia Jaciążek liczyła około 850 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Dłutkowo, Jaciążek, Krzyżewo Nadrzeczne, Lepakowo, Łęg, Retka Nowa, Retka Stara, Popielarka, Zacisze⁵⁸.

⁵² *Diecezja Płocka 1978...*, s. 130; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 84. Kaplica pod wezwaniem św. Michała Archanioła w Brodowych Łąkach była filią parafii w Zarębach. Pierwsza wzmianka o tej kaplicy pochodzi z 1724 roku. Parafię erygował tu w 1864 roku biskup Wincenty Teofil Popiel.

⁵³ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 131; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 84. Parafia Chorzele została erygowana w dniu 26 sierpnia 1551 roku przez biskupa Andrzeja Noskowskiego z fundacji królowej Bony.

⁵⁴ *Diecezja Płocka 1988...*, s. 86. Parafię w Olszewce erygował 25 grudnia 1980 roku biskup Bogdan Sikorski.

⁵⁵ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 138; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 86. Parafia obejmowała swoją troską duszpasterską mieszkańców wsi Olszewka, tj. 840 osób, ale w 1922 roku mieszkańcy zbudowali tu kościół. Arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski utworzył najpierw 15 lipca 1909 roku w Parciakach filię parafii Baranowo, a od 1912 roku samodzielną parafię.

⁵⁶ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 141; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 87. Parafię w Zarębach erygowano prawdopodobnie w XVII wieku. Pierwszy kościół spalili w 1705 roku Szwedzi. W 1912 roku odłączono z parafii wioski Rawki, Skuza, Wierzchowizna i włączono je do parafii Brodowe Łąki.

⁵⁷ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 227; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 108. Prawdopodobnie kościół parafialny w Gąsewie istniał już w XIII wieku, ale pierwsza wzmianka źródłowa pojawia się o parafii dopiero w 1463 roku.

⁵⁸ *Diecezja Płocka 1988...*, s. 109. Parafię erygował w dniu 13 czerwca 1980 roku biskup Bogdan Sikorski.

Parafia Krasnosielc liczyła 5995 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Amelin, Bagienice, Bagienice Tryłoga, Biernaty, Chłopia Łąka, Grabowo, Grądy, Huta, Józefowo, Kalinowo, Klin, Krasnosielc, Krasnosielc Leśny, Krasnosielc Nowy, Łazy, Niesułowo, Pach, Papierny Borek, Perzanki, Pieczyska, Pienice, Przyłaje, Przytuły, Raki, Ruzieck, Sielc, Sławki, Wola, Wola Rakowska, Wymysły i Wygoda⁵⁹.

Parafia Płoniawy liczyła 4000 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Biernaty, Bobino, Chodkowo, Choszczewka, Grzybki, Kuchny, Krzyżewo Borowe, Krzyżewo Marki, Płoniawy, Podoś Stary, Podoś Nowy, Prace, Rogowo, Sulicha, Suche, Załogi, Zawady Dworskie, Zawady Huta i Zblich⁶⁰.

Parafia Sypniewo liczyła 1879 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Bagotowo, Chelchy, Chojnówek, Dylewo, Glinki, Jarzyły, Majki, Mamino, Przeńska, Rafały, Sławkowo, Strzemieczne-Sędki, Sypniewo i Ziemaki⁶¹.

Ostatnim nabytkiem diecezji łomżyńskiej z diecezji płockiej w 1992 roku były trzy parafie z dekanatu przasnyskiego: Baranowo, Drądzewo, Jednoróżec.

Parafia Baranowo liczyła 6120 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Adamczycha, Bakula, Baranowo, Budne, Cierpięta, Czarnotrzew, Czerwińskie Stare, Czerwińskie Nowe, Dłutówka, Gaczyska, Glinki, Jastrząbka, Lipowy Las, Kalisko, Kucieje, Majdan, Majki, Orzeł, Orzełek, Olkowa Kępa, Oborczyńska, Ramiona, Rupin, Rycica, Witowy Most, Zimna Woda i Ziomek⁶².

Parafia Drądzewo liczyła 1950 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Budy Prywatne, Drądzewo, Drądzewo Małe, Drądzewo Nowe, Elźbiecin, Karolewo, Kujawy, Wólka Drądzewska, Zwierzyniec⁶³.

Parafia Jednoróżec liczyła 2915 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Budziska, Budy Rządowe, Drądzewo Nowe, Jednoróżec, Nakieł, Pogorzel, Słabogóra i Stegna⁶⁴.

⁵⁹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 233; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 109-110. Dawniej Krasnosielc nosił nazwę Sielc. Jako parafia został erygowany w dniu 10 maja 1386 roku przez biskupa Ścibora z fundacji chorążego warszawskiego Pawła z Radzanowa.

⁶⁰ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 236; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 110. Parafię pod wezwaniem Świętej Trójcy oraz świętych Doroty i Mikołaja w Płoniawach erygował w dniu 3 lutego 1377 roku biskup Dobiesław, a uposażenie dał podkomorzy zakroczymski Junosza z Zaborowa.

⁶¹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 238; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 111. Istnienie pierwszego kościoła w Sypniewie przypisuje się na przełom XII/XIII wieku. Wtedy powstała tu osada i cmentarzysko. Jednak powstanie parafii datuje się na dzień 22 lipca 1914 roku, kiedy to arcybiskup Antoni Julian Nowowiejski dokonał jej erekcji.

⁶² *Diecezja Płocka 1978...*, s. 290; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 127. Parafię w Baranowie erygował w dniu 23 września 1778 roku biskup Michała Jerzy Poniatowski.

⁶³ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 294; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 128. Parafię w Drądzewie erygował w 1910 roku biskup Antoni Julian Nowowiejski.

A zatem do diecezji łomżyńskiej odeszło z diecezji plockiej 31 parafii. Ponadto do diecezji łomżyńskiej, według bulli papieskiej z 1992 roku, miano przyłączyć miejscowości Kania Polska i Popielarze z parafii Popowo w dekanacie pułuskim. W przypadku Kani Polskiej nie wykonano decyzji papieskiej (zob. Mapa 31). Miejscowość ta pozostała przy diecezji plockiej i należy do parafii Popowo⁶⁵.

2. Parafie odłączone do diecezji warszawsko-praskiej

Dekret wykonawczy nuncjusza apostolskiego w Polsce z dnia 25 marca 1992 roku określał również zmiany w granicach diecezji plockiej oraz diecezji warszawsko-praskiej (zob. Mapa 31 i Mapa 34).

Mianowicie wspomniana wyżej parafia Rybienko Leśne z dekanatu wyszkowskiego została włączona do nowo utworzonej diecezji warszawsko-praskiej (zob. Mapa 31). Parafia Rybienko Leśne liczyła około 2150 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Drogoszewo, Grądy, Latoszek, Rybienko Leśne i Rybienko Łochowskie⁶⁶. Do diecezji warszawsko-praskiej przyłączono także Arciechów i Myszyńiec - miejscowości należące do tej pory do parafii Serock (zob. Mapa 31) w diecezji plockiej⁶⁷.

3. Parafie odłączone do diecezji łowickiej

Do nowo powstałej diecezji łowickiej przekazano z dekanatu gąbińskiego pięć parafii: Osmolin, Pacyna, Sanniki, Słubice, Zyck oraz z dekanatu gostynińskiego dwie parafie: Suserz i Trębki (zob. Mapa 32).

Parafia Osmolin liczyła 1380 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Działy, Lwówek, Osmolin, Osmólsk i Witusza⁶⁸.

⁶⁴ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 297; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 128-129. Parafia Jednoróżec została wydzielona w 1916 roku z parafii Chorzele.

⁶⁵ *Diecezja Płocka 2004, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 19 marca 2004 r.*, Płock 2004, s. 507.

⁶⁶ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 421; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 158. Rybienko należało pierwotnie do parafii Wyszaków. Od XVIII wieku istniała tu kaplica, a parafię erygował w dniu 1 sierpnia 1975 roku biskup Bogdan Sikorski.

⁶⁷ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 421; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 158; AAS, t. 84, Romae 1992, s. 1103.

⁶⁸ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 205; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 102. Parafię w Osmolinie erygował biskup poznański Andrzej Bniński z fundacji księcia Ziemowita V w 1441 roku.

Parafia Pacyna liczyła 2496 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Anatolin, Czarnów, Janówek, Kamionka, Kąty, Łuszczanówek, Model, Pacyna, Podczachy, Przylaski, Remki, Rezlerka, Sejkowice, Słomków i Wola Pacyńska⁶⁹.

Parafia Sanniki liczyła 3200 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Aleksandrów, Brzezcie, Czyżew, Krubin, Mocarzewo, Sanniki, Staropól i Szkarada⁷⁰.

Parafia Słubice liczyła 3670 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Alfonsów, Bończa, Brzeziny, Budy Nowe, Budy Stare, Grabowiec, Grzybów, Jamno, Krypin, Lasek, Łaziska, Macocha, Potok Biały, Potok Czarny, Przyborów, Romanów, Sielce, Studzieniec, Wola Skarżyńska, Wólka Niska i Wólka Wysoka⁷¹.

Parafia Zyck liczyła 2200 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Juliszew, Kępa Karolińska, Leonów, Nowosiadło, Piotrkówek, Rybaki, Sady, Suchodół, Świniary, Władysławów i Zyck Nowy⁷².

Ogółem więc z tymi parafiami od diecezji płockiej odeszło łącznie 12946 wiernych.

Ponadto do diecezji w Łowiczu odeszły dwie parafie z dekanatu gostynińskiego, tj. Suserz oraz Trębki.

Parafia Suserz liczyła 2380 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Adamów, Andrzejów, Chorażek, Dobrów, Gołas, Helenów, Holendry, Janki, Kamieniec, Kaźmierków, Leopoldów, Łuszczanów, Raków, Suserz Wieś, Budy Suserskie, Stefanów, Szczawin Borowy, Szczawin, Słup, Stanisławów i Waliszew⁷³.

Parafia Trębki natomiast liczyła 3975 mieszkańców, a w jej skład wchodziły miejscowości: Anielin, Białka, Dąbkowice, Długołaka, Feliksów Skrzański, Halinów Skrzański, Helenów Trębski, Józefków, Kiełpiniec, Krzymów, Lubieniek, Modrzew,

⁶⁹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 207; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 102-103. Parafia w Pacynie powstała w I połowie XIV wieku, a pierwszy kościół parafialny pod wezwaniem świętych Bartłomieja i Katarzyny został spalony w 1588 roku.

⁷⁰ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 208; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 103. Parafia w Sannikach została wydzielona z parafii Jamno i erygowana w 1441 roku z fundacji księcia Ziemowita V przez biskupa Andrzeja Bnińskiego.

⁷¹ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 209; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 103. Pierwszy kościół i parafia istniały już w 1297 roku w miejscowości Jamno. W 1854 roku przeniesiono siedzibę parafii do Słubic.

⁷² *Diecezja Płocka 1978...*, s. 212; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 104. Zyck, wymieniany w dokumentach już w 1341 roku, przynależał do parafii Troszyn. Parafia w Zycu powstała około 1380 roku z fundacji Gotarda, sędziego płockiego.

⁷³ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 222; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 107. Parafia w Suserzu powstała w XIV wieku i wydzielono ją prawdopodobnie z parafii Trębki.

Nowa Wieś, Osowia, Pieryszew, Pobórz, Przyzórz, Skrzany, Stanisławów Skrzański, Skarżynek, Swoboda, Trębki, Tuliska, Wola Trębska i Witoldów⁷⁴.

W tych dwóch parafiach dekanatu gostynińskiego było 6 355 wiernych, co łącznie z parafiami dekanatu gąbińskiego spowodowało zmniejszenie diecezji płockiej o 19 301 wiernych.

Zmiany z 1992 roku nie przyniosły diecezji płockiej żadnych zysków, ale tylko i wyłącznie same straty. Na granicy z diecezją włocławską i warmińską zmian na szczęście nie było (zob. Mapa 33 i Mapa 34). Na pozostałych granicach z diecezjami łomżyńską, warszawsko-praską, a także łowicką diecezja płocka straciła w sumie trzydzieści dziewięć parafii. Trzydzieści jeden parafii przekazano do diecezji łomżyńskiej, siedem parafii oddano do diecezji łowickiej, a do diecezji warszawsko-praskiej przekazano jedną parafię oraz dwie wioski. Był to kolejny, znaczący ubytek w strukturze parafialnej i kadrowej diecezji.

§ 3. Ustalenie nowych granic diecezji płockiej w 1992 roku

1. Nowy podział administracyjny diecezji

Nowa sytuacja, po zmianie granic diecezji, wymogła na biskupie płockim reorganizację struktur parafialnych i dekanalnych diecezji. Dekretem z dnia 4 maja 1992 roku biskup Zygmunt Kamiński zreorganizował w diecezji płockiej dekanaty, redukując ich liczbę do dwudziestu trzech. Nową strukturę parafialną diecezji płockiej ukazuje poniższa tabela sporządzona na podstawie rocznika diecezji płockiej oraz wspomnianego wyżej dekretu⁷⁵.

W roczniku diecezji płockiej z 1988 roku (stan na dzień 1 stycznia 1988 roku) wykazano istnienie 268 parafii. Do 25 marca 1992 roku, czyli do bulli Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus*, w diecezji płockiej powstało jeszcze pięć parafii: Ciechanów – św. Franciszka z Asyżu (15 października 1990 roku), Nasielsk – św. Katarzyny (9 kwietnia 1991 roku), Płock – Matki Bożej Fatimskiej (5 lipca 1991 roku), Płock – Krzyża Świętego (5 lipca 1991 roku) oraz Pułtusk – Miłosierdzia Bożego (20 września

⁷⁴ *Diecezja Płocka 1978...*, s. 225; *Diecezja Płocka 1988...*, s. 107. Kościół parafialny w Trębkach pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny i Wszystkich Świętych erygował biskup Andrzej Zaręba w dniu 6 lipca 1303 roku z fundacji Andrzeja z Trębek.

⁷⁵ *Diecezja Płocka 1988...*, s. 70-170; *Dekret nr 916/92*, „Miesięcznik Pastorski Płocki”, 77(1992), nr 7-8, s. 414-415.

1992 roku). W sumie, w dniu 24 marca 1992 roku, diecezja płocka liczyła sobie 273 parafie. Po oddaniu, w dniu 25 marca 1992 roku, 31 parafii do diecezji łomżyńskiej, 7 parafii do diecezji łomżyńskiej oraz jednej parafii do diecezji warszawsko-praskiej diecezja płocka składała się z 234 parafii⁷⁶.

Tabela 12. Wykaz parafii diecezji płockiej w dniu 4 maja 1992 roku.

Dekanat bielski /nie uległ zmianie/	Bielsk, Bonisław, Ciachcin, Gozdowo, Łęg, Proboszczewice, Słupia, Staroźreby, Woźniki, Zagroba.
Dekanat bodzanowski /nie uległ zmianie/	Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Daniszewo, Łętowo, Miszewo Murowane, Miszewko Strzałkowskie, Pilichowo, Radzanowo, Słupno, Świącieniec, Zakrzewo.
Dekanat ciechanowski /struktura uległa zmianie/	św. Józefa w Ciechanowie, św. Tekli w Ciechanowie, św. Piotra Apostoła w Ciechanowie, św. Franciszka z Asyżu w Ciechanowie, Ciemnowko, Gąsocin, Kraszewo, Lekowo, Łopacin, Opinogóra, Pałuki, Sońsk.
Dekanat Dobrzyń nad Drwęcą /nie uległ zmianie/	Chrostkowo, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Obory, Ostrowite, Płonne, Radomin, Ruże, Trąbin.
Dekanat Dobrzyń nad Wisłą /nie uległ zmianie/	Bądkowo, Bożewo, Dobrzyń nad Wisłą, Ligowo, Mochowo, Mokowo, Rokicie, Siecień, Sikórz, Skępe, Sobowo, Sudragi, Tłuchowo.
Dekanat dzierzgowski /nowo utworzony/	Dzierzgowo (z dekanatu przasnyskiego), Grzebsk i Janowiec (z dekanatu mławskiego), Duczymin, Janowo, Krzynowłoga Mała, Krzynowłoga Wielka, Skierkowizna (z dawnego dekanatu chorzelskiego).
Dekanat gąbiński /struktura uległa zmianie/	Ciechomice, Czermino, Dobrzyków, Gąbin, Korzeń, Troszyn.
Dekanat gostyniński /struktura uległa zmianie/	Duninów, Gostynin, Lucień, Soczewka, Sokołów, Solec, Szczawin.
Dekanat gruduski /nowo utworzony/	Grudusk, Stupsk, Żmijewo (z dekanatu mławskiego), Czernice, Pawłowo (z dekanatu przasnyskiego), Łysakowo, Zeńbok (z dekanatu ciechanowskiego).

⁷⁶ *Diecezja Płocka 1988...*, s. 65; *Diecezja Płocka 1993, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 lutego 1993 r.*, Płock 1993, s. 70. W roczniku z 1993 liczba parafii wynosi 235, ponieważ wlicza się tu utworzoną 20 września 1992 roku parafię pw. Miłosierdzia Bożego w Pułtusk-Popławach.

Dekanat makowski /struktura uległa zmianie/	Bogate (przeniesione z dekanatu przasnyskiego), Gołymin, Karniewo, Krasne, Maków Mazowiecki, Szwelice, Węgrzynowo.
Dekanat mławski /struktura uległa zmianie/	Bogurzyn, Dębsk, Lipowiec, św. Stanisława B.M. w Mławie, Matki Bożej Królowej Polski w Mławie, św. Jana Kantego w Mławie, Szreńsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wojnówka, Wyszyny.
Dekanat nasielski /nie uległ zmianie/	Cieksyn, Joniec, Klukowo, św. Wojciecha w Nasielsku, św. Katarzyny w Nasielsku, Nowe Miasto, Smogorzewo, Strzegocin, Winnica, Wrona.
Dekanat płocki /nie uległ zmianie/	św. Zygmunta w Płocku, św. Bartłomieja w Płocku, św. Stanisława Kostki w Płocku, św. Jana Chrzciciela w Płocku, św. Maksymiliana Kolbego w Płocku, bł. Jadwigi Królowej w Płocku, św. Józefa w Płocku, Matki Bożej Fatimskiej w Płocku, Krzyża Świętego w Płocku, św. Wojciecha w Płocku, św. Benedykta w Płocku-Radziwiu, św. Jakuba w Płocku-Imielnicy, św. Aleksego w Płocku-Trzepowie, Biała i Brwilno.
Dekanat płoński /nie uległ zmianie/	Baboszewo, Gumino, Królewó, Krysk, Kucice, Małużyn, Naruszewo, św. Michała Archaniola w Płońsku, św. Maksymiliana Kolbego w Płońsku, Radzymin, Sarbiewo, Skołatowo, Smardzewo, Sochocin.
Dekanat przasnyski /struktura uległa zmianie/	Kozicznynek (z dekanatu ciechanowskiego), św. Wojciecha w Przasnyszu, św. Stanisława Kostki w Przasnyszu, Rostkowo, Święte Miejsce, Węgra, Zielona Ciechanowska.
Dekanat pułtuski /nie uległ zmianie/	Dzierżenin, Gzy, Obryte, Pniewo, Pokrzywnica, Popowo, Przewodowo, św. Mateusza w Pułtusk, św. Stanisława Kostki w Pułtusk, św. Józefa w Pułtusk, Sokołowo, Szyszki, Zambski, Zatory.
Dekanat raciański /nie uległ zmianie/	Drobin, Góra, Gradzanowo, Gralewó, Koziebrody, Krajkowo, Raciań, Rogotwórk, Siemiątkowo.
Dekanat rypiński /nie uległ zmianie/	Okalewó, Osiek, Radziki, Rogowó, Świętej Trójcy w Rypinie, św. Stanisława Kostki w Rypinie, Sadłowó, Skrwilno, Strzygi, Świdziebnia, Żalé.
Dekanat sierpecki /nie uległ zmianie/	Borkowó, Goleszyn, Gójsk, Jeżewó, Kurowó, Lutocin, Łukomie, Rościszewó, św. Wita, Modesta i Krescencji w Sierpcu, św. Benedykta w Sierpcu, św. Maksymiliana Kolbego w Sierpcu, Szczutowó, Zawidz Kościelny.
Dekanat strzegowski /nie uległ zmianie/	Dąbrowa, Dziektarzewó, Głinojeck, Niedzbórk, Radzanów, Strzegowó, Sulerzyż, Unieck, Unierzyż, Żurominek Kapitulny.
Dekanat wyszogrodzki /nie uległ zmianie/	Chociszewó, Czerwińsk, Grodziec, Kobylniki, Mała Wieś, Orszymowó, Radzikowó, Rębowó, Wyszogród, Żukowó.

Dekanat zakroczymski /nie uległ zmianie/	Kamienica, Kroczewo, Modlin, Pomiechowo, Serock, Smoszewo, Zakroczym, Zegrze.
Dekanat żuromiński /nie uległ zmianie/	Biezuń, Dłutowo, Kuczbork, Lubowidz, Niechłonin, Poniatowo, Sarnowo, Syberia, Zielona, Zieluń, Żuromin.

Trzeba pamiętać, że dekretem z dnia 7 stycznia 1993 roku biskup Zygmunt Kamiński powołał do istnienia aż siedem kolejnych dekanatów. Liczba dekanatów wzrosła wtedy z 23 do 29, a parafii było 235⁷⁷. Biskup Zygmunt Kamiński i jego następcy dokonywali w następnych latach kolejnych reorganizacji sieci dekanalnej, ale nie miało to wpływu na zmiany granic diecezji⁷⁸.

2. Opis współczesnych granic diecezji płockiej

Obecnego opisu granic diecezji płockiej możemy dokonać na podstawie roczników diecezji płockiej⁷⁹, a także przy pomocy map wydrukowanych przez Wydawnictwo Kartograficzne Piętka z Katowic⁸⁰.

Diecezja płocka na zachodniej granicy sąsiaduje z diecezją włocławską. Po stronie diecezji włocławskiej graniczne parafie to: Nowogród, Działyń i Ciepień z dekanatu czernikowskiego; Kikół, Karnkowo i Czarne z dekanatu lipnowskiego; Wielgie, Zadzuszniki i Grochowalsk z dekanatu szpetalskiego; Smólnik z dekanatu włocławskiego II; Skrzynki i Białotarsk z dekanatu kowalskiego. Po stronie diecezji płockiej granicz-

⁷⁷ *Diecezja Płocka 1993...*, Płock 1993, s. 71-135. Nowe dekanaty to: płocki staromiejski, płocki północny, płocki wschodni, ligowski, pułtucko - popławski, skrwileński, sochociński.

⁷⁸ Zob. *Dekret nr 19/93*, MPP, 78(1993), nr 3, s. 158; *Dekret nr 1017/97*, MPP, 82(1997), nr 5, s. 226-227; *Dekret nr 1593/98*, MPP, 83(1998), nr 7-8, s. 348-349. Zob. W. Góralski, *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej*, „*Studia Płockie*”, 42(2014), s. 175-177.

⁷⁹ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 15 września 2021 r.*, Płock 2021, s. 172-196; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021, Struktura personalno-administracyjna, Stan na dzień 1 grudnia 2021 r.*, Płock 2022; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 1 września 2020 r.*, Płock 2020, s. 176-200; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 30 września 2019 r.*, Płock 2019, s. 178-209; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 18 września 2018 r.*, Płock 2018, s. 178-209; *Rocznik Diecezji Płockiej 2017/2018, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 31 października 2017 r.*, Płock 2017, s. 231-262; *Rocznik Diecezji Płockiej 2016/2017, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 31 października 2016 r.*, Płock 2016, s. 231-262.

⁸⁰ *Diecezja Płocka, Mapa administracyjno-drogowa*, skala 1:170 000, Wydawnictwo Kartograficzne, Katowice – *Mapy Ścienne Beata Piętka*, ISBN: 978-83-7345-626-6; *Kościół Rzymskokatolicki w Polsce, Podział Administracyjny*, skala 1:500 000, Wydawnictwo Kartograficzne, Katowice – *Mapy Ścienne Beata Piętka*, ISBN: 978-83-88611-35-3.

nymi parafiami są: Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Ruż, Obory i Chrostkowo z dekanatu dobrzyńskiego nad Drwęcą; Miłosierdzia Bożego w Skępem, Zwiastowania N.M.P. w Skępem, Ligowo i Tłuchowo z dekanatu tłuchowskiego; Mokowo, Dobrzyń nad Wisłą, Sobowo i Rokicie z dekanatu dobrzyńskiego nad Wisłą; Nowy Duninów, Lucień, Solec i Sokołów z dekanatu gostynińskiego⁸¹.

Diecezja płocka na północnej granicy sąsiaduje z diecezją toruńską oraz archidiecezją warmińską. Po stronie diecezji toruńskiej graniczne parafie to: Golub, Lipnica i Wrocki z dekanatu golubskiego; Mszano z dekanatu brodnickiego; Gorczenica, Szczuka, Jastrzębie i Górzno z dekanatu górzeńskiego; Lidzbark, Wielki Łęck i Przełęk z dekanatu lidzbarskiego, Działdowo, Narzym, Iłowo i Białuty z dekanatu działdowskiego. Po stronie diecezji płockiej granicznymi parafiami są: Dobrzyń nad Drwęcą i Płonne z dekanatu dobrzyńskiego nad Drwęcą; Radziki Duże, Osiek, Świedziebna z dekanatu rypińskiego; Syberia, Zieluń, Dłutowo, Niechłonin z dekanatu żuromińskiego; Lipowiec Kościelny, Matki Bożej Królowej Polski w Mławie, św. Jana Kantego w Mławie z dekanatu mławskiego zachodniego oraz Wieczfnia Kościelna z dekanatu mławskiego wschodniego⁸².

Po stronie archidiecezji warmińskiej graniczne parafie to: Napierki z dekanatu koźłowskiego; Kanigowo, Nidzica, Napiwoda i Muszaki z dekanatu nidzickiego; Wielbark i Opalenie z dekanatu szczytnowskiego. Po stronie diecezji płockiej granicznymi parafiami są: Wieczfnia Kościelna i Janowiec Kościelny z dekanatu mławskiego wschodniego; Janowo i Duczymin z dekanatu dzierzgowskiego⁸³.

Diecezja płocka na południowej swej granicy sąsiaduje z diecezją łowicką, archidiecezją warszawską oraz z diecezją warszawsko-praską. Po stronie diecezji łowickiej graniczne parafie to: Łanięta i Strzelce z dekanatu św. Wawrzyńca w Kutnie; Trębki i Suserz z dekanatu żychlińskiego; Pacyna, Osmolin, Sanniki, Zyck Polski, Słubice oraz Iłów z dekanatu sannickiego; Kamion Poduchowny z dekanatu św. Wawrzyńca

⁸¹ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 175-176, s. 178, s. 193; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 269-340, s. 401-430, s. 1047-1078; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 179-180, s. 182, s. 197-198; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 181-184, s. 200; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 181-184, s. 200.

⁸² *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 175-176, s. 179-180, s. 190, s. 195-196; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 463-532, s. 867-920, s. 1149-1198; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 179-180, s. 183-184, s. 194-195, s. 199-200; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 181-182, s. 185-187, s. 196-197, s. 202; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 181-182, s. 185-187, s. 196-197, s. 202.

⁸³ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 176-177, s. 179-180; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 341-370, s. 463-502; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 180-181, s. 183-184; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 182-183, s. 185-186; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 182-183, s. 185-186.

w Sochaczewie. Po stronie diecezji płockiej granicznymi parafiami są: Sokołów i Miłosierdzia Bożego w Gostyninie z dekanatu gostyńskiego; Szczawin Kościelny, Gąbin, Czermino i Troszyn z dekanatu gąbińskiego; Miszewo Murowane oraz Zakrzewo z dekanatu bodzanowskiego; Wyszogród i Czerwińsk z dekanatu wyszogrodzkiego⁸⁴.

Po stronie archidiecezji warszawskiej graniczne parafie to: Secymin Polski, Leoncin oraz Kazuń Polski z dekanatu kampinoskiego, a po stronie diecezji płockiej granicznymi parafiami są: Czerwińsk z dekanatu wyszogrodzkiego; Chociszewo, Smoszewo, Kroczewo, św. Barbary w Nowym Dworze Mazowieckim (Modlin) i Zakroczym z dekanatu zakroczymskiego⁸⁵.

Po stronie diecezji warszawsko-praskiej graniczne parafie to: św. Michała Archanioła w Nowym Dworze, Janówek Pierwszy i Skrzeszew z dekanatu nowodworskiego; Wieliszew z dekanatu legionowskiego; Nieporęt i Białobrzegi z dekanatu tarchomińskiego; Nowe Załubice, Kuligów i Józefów z dekanatu radzyńskiego. Po stronie diecezji płockiej granicznymi parafiami są: św. Barbary w Nowym Dworze Mazowieckim (Modlin), św. Maksymiliana Kolbego w Nowym Dworze Mazowieckim i Pomiechowo z dekanatu zakroczymskiego; Zegrze, Serock i Popowo Kościelne z dekanatu serockiego⁸⁶.

Diecezja płocka na wschodniej granicy sąsiaduje z diecezją łomżyńską. Po stronie diecezji łomżyńskiej graniczne parafie to: Chorzele, Połoń oraz Jednorozec z dekanatu chorzelskiego; Dąrdziewo, Krasnosielc, Płoniawy i Jaciążek z dekanatu krasnosielckiego; Czerwinka, Szelków i Rzewnie z dekanatu różańskiego; Lubiel, Rząśnik, Porządzie, Wola Mystkowska i Somianka-Barcice z dekanatu wyszkowskiego. Po stronie diecezji płockiej granicznymi parafiami są: Duczymin i Krzynowłoga Wielka z dekanatu dzierzgowskiego; Skierkowizna, Święte Miejsce, Chrystusa Zbawiciela w Przasnyszu z dekanatu przasnyskiego; Bogate, Węgrzynowo, św. Brata Alberta w Makowie Mazowieckim, św. Józefa w Makowie Mazowieckim i Szwelice z dekanatu makowskiego;

⁸⁴ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 172-173, s. 177-178, s. 194; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 151-192, s. 371-430; s. 1079-1114; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 176-177, s. 181-182, s. 198; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 178-179, s. 183-184, s. 200-201; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 178-179, s. 183-184, s. 200-201.

⁸⁵ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 198-199; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 1079-1148; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 194-195; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 200-201; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 200-201.

⁸⁶ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 191, s. 194-195; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 921-954, s. 1115-1148; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 191, s. 95; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 197-198, s. 200-201; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 197-198, s. 200-201.

Zambski Kościelne, Sokołowo Włosciańskie, Obryte i Pniewo z dekanatu pułtuskiego oraz Zatory i Popowo Kościelne z dekanatu serockiego⁸⁷.

Granice z 25 marca 1992 roku, opisane w bulli Jana Pawła II *Totus tuus Poloniae populus*, obowiązują do dnia dzisiejszego. Późniejsze uzupełnienia z 2004 roku nie dotyczyły diecezji płockiej. Można zaznaczyć, że do roku 2022 powstało jeszcze piętnaście nowych parafii, co zwiększyło stan parafii w diecezji płockiej do 249⁸⁸.

Tabela 13. Wykaz parafii diecezji płockiej na dzień 15 września 2021 roku⁸⁹.

Dekanat bielski	Bielsk, Bonisław, Ciachcin, Gozdowo, Łęg, Proboszczewice, Słupia, Staroźreby, Woźniki, Zagroba.
Dekanat bodzanowski	Blichowo, Bodzanów, Bulkowo, Daniszewo, Łętowo, Miszewko Strzałkowskie, Miszewo Murowane, Pilichowo, Radzanowo, Świącieniec, Zakrzewo.
Dekanat ciechanowski wschodni	Bł. Płockich Biskupów Męczenników w Ciechanowie, św. Józefa w Ciechanowie, św. Franciszka w Ciechanowie, św. Tekli w Ciechanowie, Ciemnowo, Gąsolin, Kraszewo, Łopacin, Opinogóra, Pałuki, Sońsk.
Dekanat ciechanowski zachodni	św. Piotra Apostoła w Ciechanowie, Matki Bożej Fatimskiej w Ciechanowie, Koziczynek, Lekowo, Łysakowo, Małużyn, Sulerzyż, Zeńbok.
Dekanat Dobrzyń nad Drwęcą	Chrostkowo, Dobrzyń nad Drwęcą, Dulsk, Obory, Ostrowite, Płonne, Radomin, Ruże, Trąbin.
Dekanat Dobrzyń nad Wisłą	Bądkowo, Dobrzyń nad Wisłą, Mokowo, Rokicie, Siecień, Sikórz, Sobowo.
Dekanat dzierzgowski	Duczynin, Dzierzgowo, Grudusk, Janowo, Krzynowłoga Mała, Krzynowłoga Wielka, Pawłowo.
Dekanat gąbiński	Czermno, Dobrzyków, Gąbin, Korzeń, Płock-Ciechomice, Szczawin, Troszyn.
Dekanat gostyniński	Duninów, Miłosierdzia Bożego w Gostyninie, św. Marcina w Gostyninie, Lucień, Soczewka, Sokołów, Solec.

⁸⁷ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 76-179, s. 187-191; *Rocznik Diecezji Płockiej 2021...*, s. 341-370, s. 431-462, s. 731-826, s. 921-954; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 180-183, s. 191-193, s. 195; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 182-185, s. 194-195, s. 197-198; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 182-185, s. 194-195, s. 197-198.

⁸⁸ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 197-204; *Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021...*, s. 194-195; *Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020...*, s. 201-207; *Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019...*, s. 203-209; Wspomniane nowe parafie to: Błogosławionych Płockich Biskupów Męczenników w Ciechanowie, Matki Bożej Fatimskiej w Ciechanowie, Miłosierdzia Bożego w Skępem, Miłosierdzia Bożego w Gostyninie, św. Brata Alberta w Makowie Mazowieckim, Świętej Rodziny w Mławie, Nuna, Rogozino, Ducha Świętego w Płocku, św. o. Pio w Płońsku, Chrystusa Zbawiciela w Przasnyszu, Miłosierdzia Bożego w Pułtusk, Jana Pawła II w Pułtusk, św. Barbary w Nowym Dworze Mazowieckim (Modlin), Chamsk.

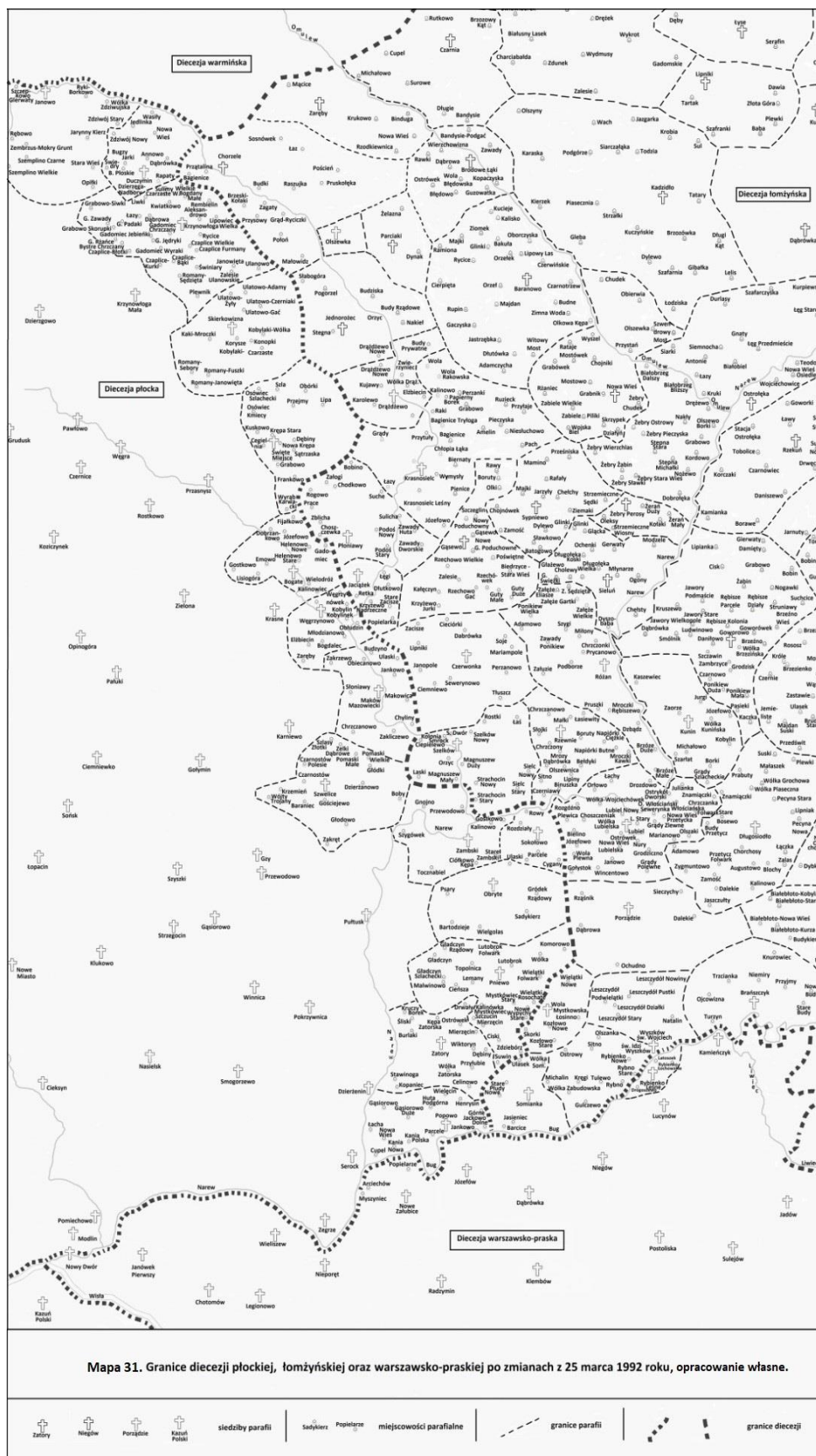
⁸⁹ *Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022...*, s. 172-204.

Dekanat makowski	Bogate, Gołymin, Karniewo, Krasne, św. Brata Alberta w Makowie Mazowieckim, św. Józefa w Makowie Mazowieckim, Szwevice, Węgrzynowo.
Dekanat mławski wschodni	Dębsk, Grzebsk, Janowiec Kościelny, św. Stanisława B.M. w Mławie, Stupsk, Szydłowo, Wieczfnia, Wyszyny, Żmijewo.
Dekanat mławski zachodni	Bogurzyn, Lipowiec, Matki Bożej Królowej Polski w Mławie, św. Jana Kantego w Mławie, Świętej Rodziny w Mławie, Szreńsk, Wojnówka.
Dekanat nasielski	Cieksyn, Joniec, Klukowo, św. Katarzyny w Nasielsku, św. Wojciecha w Nasielsku, Nowe Miasto, Nuna, Strzegocin, Winnica, Wrona.
Dekanat plocki wschodni	Matki Bożej Fatimskiej w Płocku, św. Jakuba w Płocku-Imielnicy, św. Józefa w Płocku, Świętego Krzyża w Płocku, św. Stanisława Kostki w Płocku, św. Wojciecha w Płocku, Rogozino, Słupno.
Dekanat plocki zachodni	Biała, Brwilno, Ducha Świętego w Płocku, św. Bartłomieja w Płocku, św. Jadwigi Królowej w Płocku, św. Jana Chrzciciela w Płocku, św. Maksymiliana Kolbego w Płocku, św. Zygmunta w Płocku, św. Benedykta w Płocku-Radziwiu, św. Aleksego w Płocku-Trzepowie.
Dekanat płoński południowy	Gumino, Krysk, Kucice, Naruszewo, św. Michała Archaniola w Płońsku, św. Ojca Pio w Płońsku, Radzymin, Skołatowo.
Dekanat płoński północny	Baboszewo, Dziektarzewo, Królewó, św. Maksymiliana Kolbego w Płońsku, Sarbiewo, Smardzewo, Sochocin.
Dekanat przasnyski	Czernice Borowe, Chrystusa Zbawiciela w Przasnyszu, św. Stanisława Kostki w Przasnyszu, św. Wojciecha w Przasnyszu, Rostkowo, Skierkowizna, Święte Miejsce, Węgra, Zielona k. Ciechanowa.
Dekanat pułtuski	Gzy, Obryte, Pniewo, Przewodowo, Miłosierdzia Bożego w Pułtusk, św. Jana Pawła II w Pułtusk, św. Józefa w Pułtusk, św. Mateusza w Pułtusk, św. Stanisława Kostki w Pułtusk, Sokołowo, Szyszki, Zambski.
Dekanat raciąski	Drobin, Góra, Gradzanowo, Galewo, Koziębudy, Krajkowo, Raciąż, Rogotwórk, Siemiątkowo, Unieck.
Dekanat rypiński	Okalewo, Osiek, Radziki, Rogowo, św. Stanisława Kostki w Rypinie, Świętej Trójcy w Rypinie, Sadłowo, Skrwilno, Strzygi, Świdziebnia, Żałe.
Dekanat serocki	Dzierżenin, Pokrzywnica, Popowo, Serock, Smogorzewo, Zatory, Zegrze.
Dekanat sierpecki	Borkowo, Golezszyn, Gójsk, Jeżewo, Kurowo, Lutocin, Łukomie, Rościszewo, św. Benedykta w Sierpcu, św. Maksymiliana Kolbego w Sierpcu, św. Wita, Modesta i Krescencji w Sierpcu, Szczutowo, Zawidz.
Dekanat strzegowski	Dąbrowa, Gliniojeck, Niedzbórz, Radzanów n. Wkrą, Strzegowo, Unierzyż, Żurominek Kapitulny.

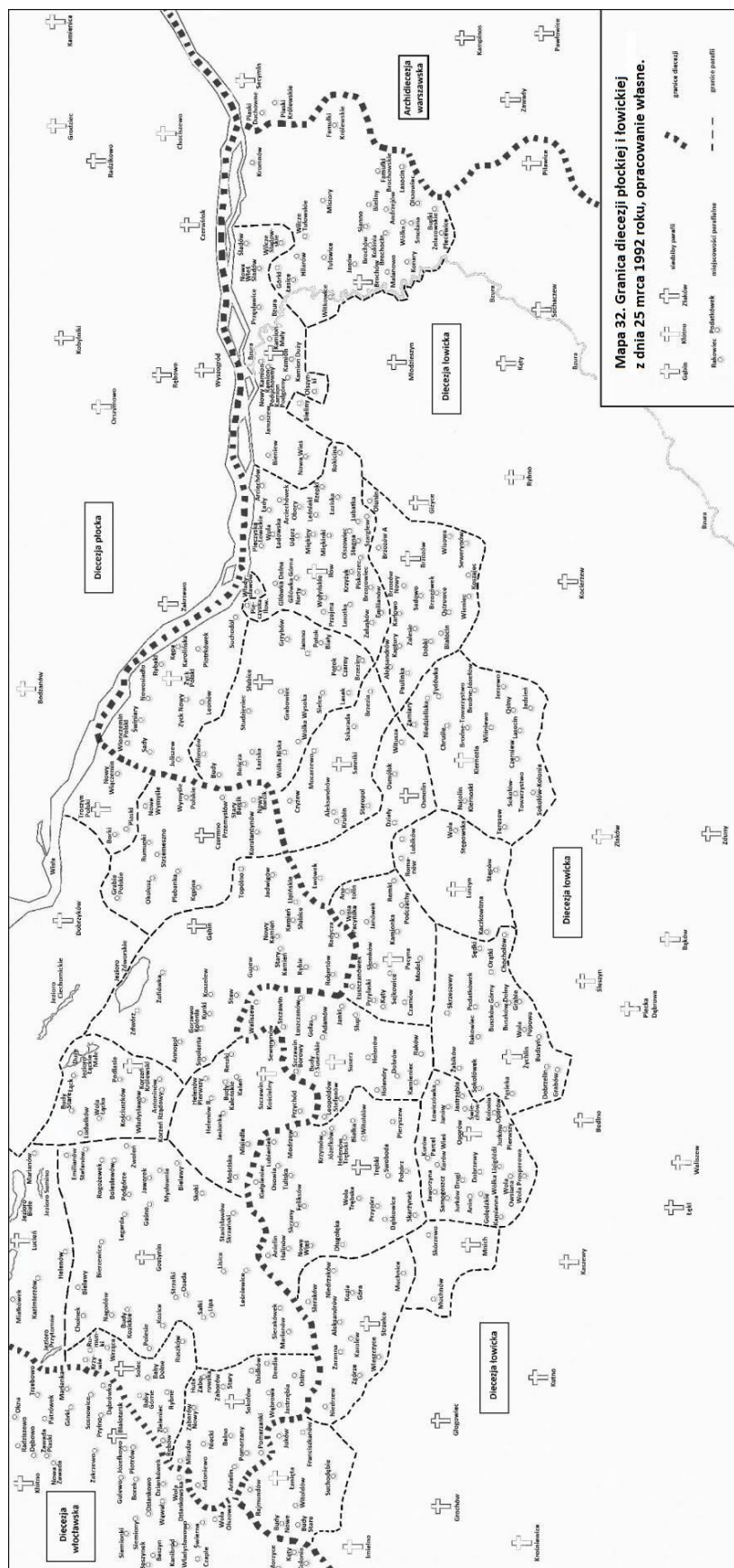
Dekanat tłuchowski	Bożewo, Ligowo, Mochowo, Miłosierdzia Bożego w Skępem, Zwiastowania N.M.P. w Skępem, Sudragi, Tłuchowo.
Dekanat wyszogrodzki	Czerwińsk, Grodziec, Kobylniki, Mała Wieś, Orszymowo, Radzikowo, Rębowo, Wyszogród, Żukowo.
Dekanat zakroczymski	Chociszewo, Kamienica, Kroczewo, św. Barbary w Nowym Dworze Mazowieckim, św. Maksymiliana Kolbego w Nowym Dworze Mazowieckim, Pomiechowo, Smoszewo, Zakroczym.
Dekanat żuromiński	Biezuń, Chamsk, Dłutowo, Kuczbork, Lubowidz, Niechłonin, Poniatowo, Sarnowo, Syberia, Zielona k. Mławy, Zieluń, Żuromin.

Aktualnie diecezja płocka sąsiaduje zatem od północy z diecezją toruńską i archidiecezją warmińską, a od wschodu z diecezją łomżyńską. Na odcinku zachodnim diecezja płocka ma za sąsiada diecezję włocławską, natomiast od strony południowej diecezja płocka graniczy z diecezją łowicką, archidiecezją warszawską oraz diecezją warszawsko-praską. Granice te zostały uwidocznione na mapie diecezji: *Diecezja Płocka, Mapa administracyjno-drogowa* (skala 1 : 170 000) oraz *Kościół Rzymskokatolicki w Polsce, Podział Administracyjny* (skala 1 : 500 000), wydanych w Katowicach przez Wydawnictwo Kartograficzne Piętka⁹⁰.

⁹⁰ Wydawnictwo Beata Piętka, 40-158 Katowice, ul. Owocowa 19, www.mapy.com.pl

Mapa 31. Granice diecezji płockiej, łomżyńskiej oraz warszawsko-praskiej po zmianach z 25 marca 1992 roku, opracowanie własne.

Mapa 32. Granica diecezji plockiej i łowickiej z dnia 25 marca 1992 roku, opracowanie własne.

Zakończenie

Wprawdzie o diecezji płockiej pisało wielu historyków, ale zawsze spotykali się oni z kłopotami płynącymi z powodu braku wystarczających źródeł historycznych. Ta trudność została jeszcze pogłębiona przez zniszczenia archiwaliów diecezjalnych płockich spowodowanych drugą wojną światową.

Historycy przygotowujący Księgę Jubileuszową dla diecezji płockiej w 1975 roku, zwrócili uwagę na potrzebę wielu szczegółowych opracowań, które przyczyniłyby się do panoramicznego opisania dziejów diecezji płockiej. Okazało się, że fragmentaryczne wiadomości zachowane w archiwach watykańskich, ocalałych archiwach innych diecezji polskich, podjęte wykopaliska, przeróżne kwerendy historyczne, stworzyły możliwość opisania granic diecezji płockiej.

Niektórzy twierdzili, że temat granic diecezji jest już wyczerpany, ale nawet niniejsza praca pokazała, że w tej kwestii można jeszcze wiele zbadać i zrealizować wiele cennych postulatów. A tymczasem aktualnie pozostało posłużyć się tym, co do tej pory napisano o parafiach i diecezji oraz ocalonymi źródłami archiwalnymi. Szczegółowo prześledzone zmiany graniczne i opisane wszelkie korektury w kontekście zmian politycznych, potrzeb duszpasterskich, sporów między biskupami oraz decyzji Stolicy Apostolskiej, zrodziły następujące spostrzeżenie. Gdyby zostały napisane opracowania o wszystkich parafiach należących, aktualnie i w przeszłości, do diecezji płockiej, problem opisanie granic zewnętrznych diecezji byłby prosty. Czy jednak taki doskonały stan badań nad wszystkimi parafiami jest możliwy do zrealizowania? Pewnie tak, ale wymagałoby to wysiłku bardzo wielu osób i pochłonęłoby mnóstwo czasu. To ogromne zadanie wymaga zaangażowania wielu osób, a parafie już opisywane przez niektórych historyków, należałoby uporządkować i sklasyfikować oraz uzupełnić w wymienionych przypadkach o dokładnie wykreślone mapy dla każdej parafii. Mamy do tej pory opracowania monograficzne zaledwie kilku parafii. Zebranie wszystkich opracowań poszczególnych parafii Kościoła płockiego mogłoby stać się przyczynkiem do utworzenia bazy danych cyfrowych oraz stworzenia atlasu z mapami dla diecezji płockiej. Można nieraz pofantazjować!

To, że zmieniały się granice diecezji polskich, a także, w najważniejszych wydarzeniach z historii Polski, granice diecezji płockiej w zasadzie wiedzieli wszyscy. Ale o mniejszych korektach granic zewnętrznych diecezji, a nawet miejscowości parafialnych, wiedzieli niektórzy tylko, a gdyby przyszło im ukazać to na mapie, byłoby jeszcze gorzej. Mając to na względzie, zrodził się pomysł niniejszej pracy. Celem więc przedstawionej dysertacji jest ukazanie, jak na przestrzeni dziejów kształtował się ustrój wewnętrzny i ustalały się dokładnie jej granice zewnętrzne.

Na marginesie spostrzeżeń podczas zbierania materiałów do niniejszej pracy należy też powiedzieć, że dał się odczuć w naszych archiwach kościelnych brak należytego uporządkowania zespołów archiwaliów tam się znajdujących, a także opracowanych repertoriów, chociażby ksiąg wizytacji kościelnych, jak to swego czasu dał przykład dla Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie i Diecezjalnego we Włocławku, ks. Stanisław Librowski.

W odniesieniu jednak do diecezji płockiej, wielką pomocą w opisywaniu granic diecezji i ich zmian, okazały się schematyzmy diecezji, teraz przybliżone badaczom przez ich opublikowanie w serii *Catalogi et elenchi universi cleri Dioecesis Plocensis*, czyli spisy parafii i duchowieństwa, przygotowane przez ks. Michała Mariana Grzybowskiego. Autor zebrał te spisy i wydał w oparciu o zbiory, które przechowywane są w Archiwum Diecezji Płockiej. Warto podkreślić zebrane przez tego historyka i wydane we współpracy z Towarzystwem Naukowym Płockim, *Materiały do dziejów Ziemi Płockiej* czyli akta wizytacyjne z lat 1775/6-1781 oraz protokoły wizytacyjne parafii diecezji płockiej z 1817 oraz 1890 roku pod tytułem *Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX w.*

Opierając się zatem tak na opracowaniach, jak i źródłach archiwalnych, praca ukazała tak rozwój wewnętrznej organizacji diecezji, jak i drobiazgowo opisanie zmian jej granic.

W pierwszym rzędzie pracy uwzględniono najwcześniejsze wzmianki o chrześcijańskiej działalności misyjnej na ziemiach, które stanowiły późniejszy tron biskupstwa płockiego. Skąpe źródła kronikarskie dały historykom podstawę do spekulacji o początkach diecezji płockiej. Brakuje, jak zaznaczono wyżej, współczesnych opracowań, dotyczących zarówno krytycznej analizy źródeł kronikarskich, jak i snutych na przestrzeni wieków przez historyków hipotez na temat genezy biskupstwa płockiego. Próbę taką podjął ks. Waldemar Graczyk, ale tylko w odniesieniu do ahistoryczności postaci pierwszych biskupów płockich. Dla ubogacenia wiedzy z zakresu historii diecezji płoc-

kiej należałoby jeszcze raz szczegółowo prześledzić i przeanalizować tok argumentacji i przemyśleń wielu znakomitych historyków co do początków biskupstwa płockiego oraz spróbować określić granice diecezji. Wyniki tych analiz należałoby opublikować.

Następnie przedstawiono proces wewnętrznej organizacji diecezji płockiej. Rozwój ten rozpoczął się od powołania do życia ośrodków duszpasterskich skupionych najpierw w grodach, a potem poza nimi, by z czasem ewoluować do współczesnej postaci parafii ujętych i zorganizowanych w określonych granicach. Uchwycenie tego momentu rozwoju wewnętrznego diecezji pomogło właściwie określić kształt granic biskupstwa płockiego. Stąd też należało zapoznać się z całym procesem kształtowania się parafii, które dla lepszego funkcjonowania połączono w dekanaty, a od strony jurysdykcji sądowej wsparto instytucją oficjalatów. Pomocą były tu źródła archiwalne z wizytacji parafii i dekanatów poczynając od XVI wieku oraz praca ks. Wojciecha Góralskiego o kształtowaniu się i zmianach zachodzących w dekanatach diecezji płockiej. Ta ostatnia praca nie ujmuje ostatnich zmian. Należałoby zatem dokonać uzupełnienia oraz pokusić się o wykreślenie map z uwzględnieniem granic między dekanatami oraz włączyć je do zbioru map diecezji płockiej.

A ponieważ powiedziano na swoim miejscu, że badania takie należą do dziedziny geografii historycznej, a tam gdzie geografia, tam i mapy, stąd nieodłącznym elementem było tak skorzystanie z już opracowanych map, jak i opracowanie nowych, tam zwłaszcza, gdzie chodziło o przedstawienie mniejszych zmian i korektur granicznych.

Na podstawie map ogólnych i szczegółowych wykreślonych dla diecezji polskich, w tym i dla płockiej, wydanych na przestrzeni lat; w oparciu o mapy sporządzone przez Kazimierza Pacuskiego w 1975 roku; przy pomocy źródeł archiwalnych udało się w niniejszej pracy wykreślić szczegółowe mapy, które uwzględniały zmianę granic między diecezją płocką a diecezjami sąsiednimi. Opracowane mapy zawierają również szczegółowe korekty graniczne z opisem nie tylko parafii, ale dokładnych miejscowości. Marzeniem i postulatem autora byłoby stworzenie w przyszłości, dla przedstawionych tu parafii granicznych, granic w oparciu o tzw. mapy wojskowe oraz stworzenie atlasu geograficzno-historycznego dla Kościoła płockiego.

Zebrana wiedza na temat wewnętrznego ustroju biskupstwa płockiego, przeanalizowanie dostępnych źródeł oraz map, dały nam możliwość poznania granic diecezji i jak się ona na przestrzeni dziejów zmieniała. Naturalnie, że nie chodziło tu tylko

o suche wymienienie zaistniałych ogólnikowych faktów, ale o pokazanie kontekstu oraz o przedstawienie przyczyn tych dyzmembracji granicznych.

Wydawałoby się, że nadrzędną zasadą wpływającą na zmiany graniczne była troska o względy duszpasterskie, jednak nic bardziej mylnego. Prześledzone tło poszczególnych korektur wskazały na ogromny wpływ i nacisk na Stolicę Apostolską oraz na biskupstwa partykularnych i politycznych interesów poszczególnych państw w różnych okresach historycznych.

Ten wpływ zaznaczył się nie tylko w historii Polski, której nie było już na mapach Europy, ale także boleśnie dał się odczuć w historii Kościoła w postaci zmian granicznych diecezji. Zapoznanie się z tymi procesami dla określenia zmian granicznych diecezji płockiej, wymagało również wiedzy z zakresu działań dyplomatycznych prowadzonych przez Stolicę Apostolską z państwami zaborczymi i innymi. Nieocenioną pomocą przy tworzeniu tej pracy były dzieła i opracowania historyków sąsiednich diecezji.

Owocem niniejszej dysertacji jest objęcie jednym spojrzeniem procesów, które wpłynęły na powstanie, rozwój i ukształtowanie się wewnętrznej struktury oraz granic zewnętrznych diecezji płockiej. To całościowe ujęcie z uwzględnieniem szczegółów było zamierzone przez autora, aby umożliwić czytelnikowi, jeżeli tego zapragnie, zapoznać się w sposób ogólny z historią diecezji na przestrzeni dziejów i szczegółami, odnoszącymi się do formowania jej granic.

Bibliografia

A. Źródła rękopiśmienne

I. Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie

1. *Protocollum actorum curiae episcopalis episcopi Lublinensis 1803-1819.*
Sygn.: AAL, Rep. 60 A 171.
2. *Protocollum variarum relationum ab episcopo Chelmensi et Lublinensi 1796-1806.*
Sygn.: AAL, Rep. 60 A 173.
3. *Protokoły konferencji i zjazdów biskupów 1915-1930.*
Sygn.: AAL, Rep. 61 B, I, 1.

II. Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie

1. *Sekretariat Prymasa Polski, Protokoły Komisji Głównej Episkopatu Polski, Protokół Komisji Głównej, Warszawa, 8 III 1966 roku.*
Sygn.: AAW, II, 4, 21.
2. *Sekretariat Prymasa Polski, Protokoły Komisji Głównej Episkopatu Polski, Protokół Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski, Warszawa, 3-4 X 1970 roku.*
Sygn.: AAW, II, 4, 250.

III. Archiwum Diecezjalne w Płocku

1. Dokumenty samoistne

1. *Ugoda pomiędzy biskupem włocławskim, Władysławem Oporowskim, a biskupem płockim, Pawłem Giżyckim, w sprawie granic parafii Białotarsk i Sokołowo (16 kwietnia 1444 roku).*
Sygn.: ADPł., Dok. 261.

2. Acta Episcopalia

1. *Acta Illustrissimi et Reverendissimi Domini Erasmi Episcopi Plocensis reparata de mandato Illustrissimi Excelentissimi ac Reverendissimi Domini Antonij Sebastiani a Dębowa Góra Dębowski Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Plocensis feliciter moderni, cura Pontlustris et Admodum Reverendi D. Francisci Włoszkiewicz V. I. D. Canonici Pultoviensis Prepositi Viscoviensis, et S. Crucis, Curia Illustrissima Celsitudinis Iudicis Surrogati, Die 20 Martis A.D. 1744.*
Sygn.: ADPł., AE 6.

2. *Acta Illustrissimi et Reverendissimi Domini Adalberti Baranowski Episcopi Plocensis ab 1591 ad 1595.* Sygn.: ADPł., AE 27.
3. *Liber Primus Actorum Curiae Excellentissimi Illustrissimi ac Reūmi Dñi Dñi Andreae Chrisostomi in Załuskie Załuski Dei & Apostolica Sedis Gratia Episcopi Plocensis Quattuor Annos Continens 1692. 1693. 1694. 1695.* Sygn.: ADPł., AE 46.
4. *Acta Actorum Andrea Christophoris Załuski Episcopi ab anno 1696 ad 1697.* Sygn.: ADPł., AE 47.
5. *Acta Postcurialia Cellmi Illrimi Excellmi et Rmi Domini Dñi Michaëli Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Abbatis Commendatarii Cervenensis, Decani Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Anno 1773, In Annum 1774.* Sygn.: ADPł., AE 69.
6. *Acta Postcurialia Cellmi Illrimi Excellmi et Rmi Domini Dñi Michaëli Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Episcopi Coadiutoris Cracoviensis, Ducis Severiensis, Abbatis Commendatarii Cervenensis, Decani Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Anno 1774, In Annum 1775.* Sygn.: ADPł., AE 70.
7. *Protocollum Actorum Postcurialium Celsissimi Illustrissimi Excellentissimi et Reverendissimi Domini Domini Michaëlis Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Episcopi Coadiutoris Cracoviensis, Ducis Severiae, Abbatis Commendatarii Cervenensis, Decani Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Anno 1775, In Annum 1776.* Sygn.: ADPł., AE 71.
8. *Acta Postcurialia Cellmi Illrimi Excellmi et Rmi Domini, Domini Michaëli Georgii Ciolek Principis Poniatowski, Episcopi Plocensis, Ducis Pultoviensis, Episcopi Coadiutoris Cracoviensis, Ducis Severiensis, abbatis commendatarii Cervenensis, Decanatum Varsaviensis, Ordinum Aquilae Albae et Sancti Stanislai Equitis, Ex Annis 1778-1780: Status ecclesiae et dioecesis Plocensis Romam mittendus z 30 VIII 1778.* Sygn.: ADPł., AE 73.
9. *Acta Actorum Onuphrii Cajetani Szembek Episcopi Plocensis, Ab anno 1799 ad 1780, Acta Gratiiosa Annorum 1799, 1800, 1801.* Sygn.: ADPł., AE 80.
10. *Acta Gratiiosa ex Annis 1802-1805.* Sygn.: ADPł., AE 81.
11. *Acta Actorum Adami Michaëlis Prażmowski Episcopi Plocensis ab anno 1818 ad 1821 inclusive (Dekret wykonawczy).* Sygn.: ADPł., AE 85.

3. Acta Capituli Plocensis

1. *Acta Capituli Plocensis (1747-1808).* Sygn.: ADPł., ACapPl 26.

4. Acta Officialia Pulthoviensia

1. *Acta Officialia Pulthoviensia 110.* Sygn.: ADPł., AOP 110.
2. *Acta Officialia Pulthoviensia 111.* Sygn.: ADPł., AOP 111.

5. Akta wizytacji biskupich i dekanalnych diecezji

1. *Acta visitationis nr 1 z 1591 roku.* Sygn.: ADPł., AV 1.
2. *Akta wizytacji dekanatów lipnowskiego, dobrzyńskiego i rypińskiego z lat 1597-1599.* Sygn.: ADPł., AV 2.
3. *Akta wizytacji generalnej dekanatów rypińskiego, mławskiego, wyszogrodzkiego, bielskiego i przasnyskiego z lat 1605-1606.* Sygn.: ADPł., AV 4.
4. *Akta wizytacji archidiaconatu plockiego z lat 1598-1599,* Sygn.: ADPł., AV 5.
5. *Akta wizytacji dekanatów plockiego, płońskiego, ciechanowskiego, lipnowskiego, dobrzyńskiego z 1609 roku.* Sygn.: ADPł., AV 6.
6. *Akta wizytacji dekanatów płońskiego, gostynińskiego i mławskiego z 1609 roku.* Sygn.: ADPł., AV 7.
7. *Akta wizytacyjne dekanatów bielskiego, plockiego, wyszogrodzkiego z lat 1609-1610.* Sygn.: ADPł., AV 8.
8. *Akta wizytacyjne dekanatów sierpeckiego, szreńskiego, zakroczymskiego, przasnyskiego z 1609 roku.* Sygn.: ADPł., AV 9.
9. *Akta wizytacji dekanatów wyszkowskiego, nurskiego, stanisławowskiego, wizeńskiego, łomżyńskiego z 1609 roku.* Sygn.: ADPł., AV 10.
10. *Akta wizytacji dekanatu pułtuskiego z lat 1609-1610.* Sygn.: ADPł., AV 11.

IV. Archiwum Diecezjalne w Siedlcach

1. Akta ogólne, Podział diecezji i metropolii, t. 1-3. Sygn.: ADS, AO, I-III.

V. Archiwum Diecezjalne we Włocławku

1. Dokumenty samoistne

1. *Dokument księcia Konrada z 1241 roku, potwierdzający dobra ziemskie biskupów włocławskich.* Sygn.: ADWł., Dok. 12.
2. *Bulla papieża Aleksandra IV z dnia 19 VI 1259 roku, potwierdzająca posiadłości biskupów włocławskich w Ziemi Dobrzyńskiej i na Kujawach.* Sygn.: ADWł., Dok. 35.

3. Wyrok z dnia 3 IX 1321 roku w sprawie sporu granicznego między biskupem wrocławskim Gerwardem a biskupem płockim Florianem. Sygn.: ADWł., Dok. 131.

4. Bulla *Ex imposita Nobis* z 30 VI 1818 roku. Sygn.: ADWł., Dok. 2782-2783.

5. Wykaz parafii diecezji kujawsko-kaliskiej z bulli *Ex imposita nobis* z dnia 30 VI 1818 roku. Sygn.: ADWł., Dok. 2784.

2. Akta wizytacyjne biskupów kujawsko-pomorskich

1. *Visitatio ecclesiarum parochialium in archidiaconatu Wladislaviensis, iussu Mathiae Lubinski, episcopi Cujaviensi et Pomeraniae, per admodum reverebdum Sebastianum Grodkowski, i. u. d., archidiaconum Wladislaviensem, in anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo nono et aliis, successive facta et expedita.*

Sygn.: ADWł., ABKP, Wiz. 13(74).

2. *Visitatio generalia decanatum Bresten[is], Radziejovien[is] et Junivladislavien[is] parochiae, sub felicitati regimine Ill[ustrissi]mi, et R[everen]d[issi]mi D[omi]ni Antonii Casimiri de Ostrowski, Dei et Ap[osto]l[ic]ae Sedes Gra[tia], Ep[iscop]i Vla[dislaviensis] et Pomeraniae, per me Ludowicum Bratoszewski, Eccle[si]ae Chat[edralis] Wladisl[aviensis] Primicerum, facta Anno Domini 1766-to, die 16 mensis maji.*

Sygn.: ADWł., ABKP, Wiz. 27(85).

3. *Visitatio Decanalis Ecclesiarum Decanatus Bobrovnicensis juxta methodum in dispositione Pastoralis datam, per Illustrem Admodum Reverendum Dominum Franciscum Machniewski, decanum Bobrovnicensem, parochum Ciechocinensem expedita, Anno Domini 1778, diebus mensis Novembris.*

Sygn.: ADWł., ABKP., Wiz. 28(86).

4. *Visitatio generalis ecclesiarum decanatus Brestensis et Radziejoviensis, ab Illustrissimo et Reverendissimo Josepho Rybiński, Episcopo Wladislaviensis et Pomeraniae, ordinum aquilae albae sancti Stanislai equite instituta, per Perillustrem Reverendissimum Josephum Gliński, ecclesiarum cathedralium Wladislaviensis cancellarium, Plocensis et Pultoviensis canonicum, ad eandem perficiendam delegatum, expedita anno domini 1779.*

Sygn.: ADWł., ABKP, Wiz. 39(89).

5. *Wizytacja dziekańska dekanatu brzeskiego kujawskiego, natenczas przez księdza Jana Wiconowskiego dziekana, z rozkazu Jaśnie Wielmożnego Józefa Rybińskiego, biskupa kujawskiego i pomorskiego, roku 1786 sprawiedliwie odprawiona.*

Sygn.: ADWł., ABKP, Wiz. 55(91).

6. *Wizytacja dziekańska brzeskiego dekanatu 1816 roku odbyta.*

Sygn.: ADWł., ABKP, Wiz. 78(385).

3. Akta Kurii Diecezjalnej we Włocławku

1. *Konkordat (1925), rozgraniczenie diecezji (1924-1926).*

Sygn.: ADWł., AKDWł., og. II, 1.

4. Akta kapituły katedralnej włocławskiej

1. *Akta posiedzeń kapitulnych (1620-1637), 9(223).*

Sygn.: ADWł., Acap., pos. 9(223).

5. Protokoły konferencji biskupów

1. *Protokół konferencji biskupów metropolii warszawskiej odbytej 18 i 19 marca 1924 roku, Korespondencja ze Stolicą Apostolską.*

Sygn.: ADWł., KDWł., og. I, 1.

B. Źródła drukowane

Acta Apostolicae Sedis, tomy: 1, 17, 64, 84.

Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438-1523; 1438-1525), t. 6, Kraków 1891.

Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Chronologia erekcji parafii diecezji płockiej*, <https://archiwumplock.pl/wp-content/uploads/2021/05/chronologia-powstawania-parafii.pdf>, dostęp: 03.09.2022.

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki i M. Plezia, Wrocław 1996.

Atlas historyczny 1815-1939, red. S. Kryciński, J. Tazbir, Warszawa 2000.

Atlas historyczny do 1815, red. S. Kryciński, J. Tazbir, Warszawa 2000.

Atlas historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku, red. Władysław Pałucki, cz. 1, mapa, plany, Warszawa 1973, s.1-4.

Atlas Historyczny Polski, red. St. Herbst, ser. A, *Mapy szczegółowe*, 2, Warszawa 1958.

Barberi A., Segreti R., Spezia A., *Bullarii Romani continuatio* (Tomi XIX), Summorum Pontificum Clementis XIII, Clementis XIV, Pii VI, Pii VII, Leonis XII, Pii VIII et Gregorii XVI constitutiones, literas in forma brevis, epistolas ad principes viros, et alios, atque alloquutiones complectens, Roma 1835-1857.

Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej, wyd. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 14(1967), s. 257-269.

Bulla Vixdum Poloniae unitas, „Ateneum Kapłańskie”, 16(1923-1925), s. 73-79.

Bulla *Vixdum Poloniae unitas*, „Wiadomości Diecezji Kalisko-Kujawskiej”, 20(1926), nr 1, s. 1-9.

Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis, Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich, Zebr., oprac. i wyd. oraz wykazami opatr. Jan Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919.

Codex diplomaticus Poloniae, ed. Rzyyszczewski, Muczkowski, Bartoszewicz, Warszawa 1847-1858.

Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands, ed. C. P. Woelky, J. M. Saage, t. 1, Mainz 1860.

Długosz J., *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, ks. 1-2, red. Jan Dąbrowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

Długosz J., *Opera Omnia*, t. 1, Cracoviae 1887.

Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w., wyd. B. Ulanowski, w: „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 4, Kraków 1888.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1. Warszawa 1816.

Dziennik Ustaw z 1921 roku.

Dziennik Ustaw z 1925 roku.

Fontes rerum Bohemicarum, t. 2, ed. J. Emler, Praha 1875.

Kadłubek W., *Kronika polska*, edycja komputerowa: www.zrodla.historyczne.prv.pl, 2002.

Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863.

Kodeks dyplomatyczny Śląska, wyd. K. Maleczyński, t. 3, Wrocław 1964.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski obejmujący dokumenta tak już drukowane, jak dotąd nie ogłoszone sięgające do roku 1400, wyd. I. Zakrzewski, t. 4, Poznań 1881.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 1, t. 3, Poznań 1877-1908.

Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską, Lwów 1925.

Kosmasa Kronika Czechów, przekład, wstęp i komentarze Maria Wojciechwska, wyd. 2, Wrocław 2006.

Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej, 1(1907), 18(1924), 19(1925), 20(1926).

Kronika Lechitów i Polaków napisana przez Godzisława Baszko, kustosa poznańskiego w drugiej połowie wieku XIII, z dawnego Rękopisma Biblioteki Wilanowskiej przetłumaczona, wyd. w Drukarni XX. Pijarów, Warszawa 1822.

Kronika Thietmara, wyd. M. Z. Jedlicki, Poznań 1953.

Kronika wielkopolska, tł. K. Abgarowicz, wstęp i komentarze B. Kürbis, Kraków 2010.

Kroniki staroruskie, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, Warszawa 1987.

List Prymasa S. Wyszyńskiego do Prezydenta B. Bieruta w sprawie organizacji kościelnej na Ziemiach Zachodnich, w: P. Raina, *Kościół w PRL, Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: lata 1945-1959, Poznań 1994, s. 284-285.

Lites ac res gestae inter Polonos ordinemque cruciferorum, wyd. 2, Poznań 1892.

Łaski J., *Liber beneficiorum archidioecesis Gnesnensis*, t. 1-2, Gniezno 1880-1881.

Łubieński S., *Opera posthuma*, Antwerpiae 1643.

Materiały do dziejów organizacji Kościoła katolickiego w królestwie Polskim 1815-1820, w: *Teki archiwalne*, t. 3, Warszawa 1954.

Materiały do dziejów Ziemi Płockiej, Z archiwaliów diecezjalnych płockich XVIII wieku, tomy 1-12, Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 1981-2011.

Miesięcznik Pasterski Płocki, 20(1925); 21(1926); 77(1922); 78(1993); 82(1997); 83(1998).

Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem, biskupa krakowskiego, *Kronika polska* przeł. A. Józefczyk i M. Studziński, wyd. A. Przeździecki, Kraków 1862.

Monumenta Germaniae Historica, t. 37, Hannover 2006.

Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis, [edidit Z. et S. Chodyński], t. 1-25, Wladislaviae 1881-1912.

Monumenta Poloniae Historica Series Nova, t. 2, Kraków 1952; t. 6, Warszawa 1962; t. 11, Kraków 1994.

Monumenta Poloniae Historica, t. 1-6, Lwów-Kraków 1864-1893.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 1: *Acta Camerae Apostolica 1207-1344*, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913.

Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2, lata 1248-1355, wyd. I. Sułowska-Kuraś, St. Kuraś, przy współ. K. Pacuskiego, H. Wajsa, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1989.

Papieżstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864, Wybór źródeł, oprac. O. Beiersdorf, Wrocław 1960.

- Poniatowski M. J., *Rozporządzenia i pisma pasterskie*, t. 4, Warszawa 1785.
- Powieść minionych lat*, tłum. i oprac. F. Sielicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1999.
- Preussen und die katholische Kirche seit 1640: nach den Acten des Geheimen Staatsarchives*, wyd. M. Lehmann, t 4 (1758-1775), Leipzig 1883.
- Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno 1198 ad annum 1304, ed. A. Potthast, vol. I, Berolini 1874-1875.
- Regestrum, in quo proventus beneficiorum curatorum et non curatorum in archidiaconatu Pultoviensi existentium (...) a. D. 1530 conscriptum*, wyd. B. Ulanowski i S. Zachorowski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 10, Kraków 1916.
- Sawicki J., *Concilia Poloniae, Źródła i studia krytyczne*, t. 6: *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952.
- Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi*, Hannoverae 1878.
- Urkundenbuch des Bistums Culm, bearb. C. Woelky, t. 1, Danzig 1885.
- Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, ed. Theiner, t. 1-2, Romae 1860.
- Volumina legum*, t. 10, *Konstytucje sejmu grodzieńskiego z 1793 roku*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952.
- Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku, Materiały wizytacyjne biskupa Michała Nowodworskiego*, zeszyty 1-2, Zebrał, do druku przygotował i wstępem opatrzył ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2006.
- Z archiwaliów diecezjalnych płockich XIX wieku*, zeszyty 1-25, Zebrał, do druku przygotował i wstępem opatrzył ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 1987-2013.
- Ziemia chełmińska w przeszłości: wybór tekstów źródłowych*, red. M. Biskup, Toruń 1961.
- Źródła do dziejów powstań śląskich*, red. K. Popiołek, t. 1, cz. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

Schematyzmy Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce

Czernicki Z. A., *Schematyzm Kościoła rzymsko-katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Kraków 1925.

Schematyzmy diecezji chełmińskiej

Diecezja chełmińska, Zarys historyczno-statystyczny, Pelplin 1928.

Schematyzmy diecezji łomżyńskiej

Elenchus cleri saecularis ac regularis dioecesis łomżensis, Łomża 1926.

Schematyzmy diecezji płockiej

Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis, T. I (1772-1830), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2010.

Catalogi et elenchi universi cleri dioecesis Plocensis, T. II (1831-1852), Zebrał i do druku przygotował ks. Michał Marian Grzybowski, Płock 2012.

Catalogus cleri Dioecesis Plocensis pro anno a mundi salute 1924, Plociae 1923.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1918, Plociae 1917.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1920, Plociae 1919.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1921, Plociae 1920.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1925, Plociae 1924.

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis, quam regularis, Dioecesis Plocensis pro Anno Domini 1926, Plociae 1925.

Diecezja Płocka 1978, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 października 1977 r., red. W. Lis, Płock 1978.

Diecezja Płocka 1988, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 stycznia 1988 r., Płock 1988.

Diecezja Płocka 1993, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 lutego 1993 r., Płock 1993.

Directorium divini officii et sacrificii [...] pro Dioecesi Plocensi auctoritate ac mandato [...] Adami Michaëlis [...] Prażmowski episcopi [...] plocensis [...] pro anno Domini MDCCCXXVII, Varsaviae 1826.

Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Plocensis pro anno Domini 1881, Varsaviae 1880.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1819, Plociae 1818.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1820, Plociae 1819.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1821, Plociae 1820.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1823, Plociae 1822.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1824, Plociae 1823.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1825, Plociae 1824.

Elenchus universi cleri Dioecesis Plocensis pro a. D. 1826, Plociae 1825.

Katalog duchowieństwa i parafii diecezji płockiej, Płock 1958.

Rocznik Diecezji Płockiej 2016/2017, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 31 października 2016 r., Płock 2016.

Rocznik Diecezji Płockiej 2017/2018, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 31 października 2017 r., Płock 2017.

Rocznik Diecezji Płockiej 2018/2019, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 18 września 2018 r., Płock 2018.

Rocznik Diecezji Płockiej 2019/2020, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 30 września 2019 r., Płock 2019.

Rocznik Diecezji Płockiej 2020/2021, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 1 września 2020 r., Płock 2020.

Rocznik Diecezji Płockiej 2021, Struktura personalno-administracyjna, Stan na dzień 1 grudnia 2021 r., Płock 2022.

Rocznik Diecezji Płockiej 2021/2022, Spis duchowieństwa i instytucji, Stan diecezji z dnia 15 września 2021 r., Płock 2021.

Schematyzm diecezjalny 1937 rok, Płock 1937.

Schematyzmy diecezji sejneńskiej

Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Sejnensis seu Augustoviensis pro anno Domini 1913.

Schematyzmy diecezji wrocławskiej

Catalogus ecclesiarum et utriusque cleri, tam saecularis quam regularis, Dioecesis Wladislaviensis seu Calissiensis pro anno Domini 1892, Wladislaviae [1891].

Elenchus universi cleri Dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae pro anno 1815, Varsaviae [1814].

Elenchus universi cleri Dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae pro anno 1816, Varsaviae [1815].

Rocznik Diecezji Wrocławskiej na rok 1931, Wrocławek 1931.

Schematyzmy diecezji warszawskiej

Elenchus cleri saecularis ac regularis Archidioecesis Varsaviensis pro anno Domini 1926, Varsaviae 1925.

C. Opracowania

Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Poznań 1962.

Arnold S., *Początki biskupstwa plockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Płocku”, 1(1929), s. 3-24.

B[liziński] Dr. J., Ch[lebowski] Br., Pal[mirski] A., *Drozdowo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 2, Warszawa 1881, s. 161-162.

Banaszak M., *Dalbor Edmund arcybiskup, kardynał*, w: Encyklopedia katolicka, t. 3, Lublin 1979, kol. 976-977.

Barańska A., *Kongres Wiedeński*, w: Encyklopedia katolicka, t. 9, Lublin 2002, kol. 618-619.

Barański M., *Poczet królów i książąt polskich*, Warszawa 1997.

Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *do połowy XV wieku*, wyd. 2, Warszawa 1964.

Bartosiewicz A., Bartosiewicz H., *Dobrzyń*, w: *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Warszawa-Pułtusk 2006, s. 54.

Bazydło J., *Gedko*, w: Encyklopedia katolicka, t. 5, Lublin 1989, kol. 926.

Białkowski M., *Dwa posoborowe projekty reorganizacji struktur kościelnych w Polsce z drugiej połowy lat sześćdziesiątych XX wieku*, „Zapiski Historyczne”, 82(2017), z. 3, s. 127-146.

Białkowski M., *Początki odnowy posoborowej w Kościele katolickim w Polsce (do 1972 r.)*, *Zarys wybranych problemów*, w: *Czas próby, Kościół katolicki w okresie PRL*, red. W. Polak, A. Czwołek, S. Galij-Skarbińska, Toruń 2017, s. 215-245.

Biały Cz., *Sieć parafialna archidiakonatu dobrzyńskiego do 1775 r.*, Lublin 1960, maszynopis.

Bieniak J., *Gerward z Ostrowa (?-1323)*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 56-58.

Bieniak J., *Michał (?-1252), biskup włocławski*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 131-133.

Bieniak J., *Państwo Mieclawa*, Warszawa 2012.

Bieniak J., *Polska elita polityczna XII wieku*, w: *Spółeczeństwo Polski średnio-wiecznej*, t. 3, Warszawa 1985, s. 11-46.

Bieniak J., *Wolimir (?-1275), biskup włocławski*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 217-218.

Bieniak J., *Zjednoczenie państwa polskiego*, w: *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 202-278.

Bigoszewski Z., *80-lecie urodzin*, pod red. R. Bartoszewskiego, Dobrzyń nad Wi-słą 2009.

Birkenmajer A., *Nowy katalog biskupów wrocławskich*, *Studia ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938.

Biskup M., *Dzieje diecezji chełmińskiej (1243-1992)*, w: *Diecezja toruńska. Histo-ria i teraźniejszość*, t. 1, Toruń 1994, s. 31-49.

Bobrowniki, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów sło-wiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1, Warszawa 1890, s. 264.

Bobrzyński M., *Dzieje Polski*, wyd. 4, Kraków – Warszawa – Lublin 1927, t. 1.

Bogdanowicz P., *Zjazd gnieźnieński w roku 1000*, „*Nasza Przyszłość*”, t. 16, Kra-ków 1962, s. 5-151.

Bogdański A., *Achilles Ratti nuncjusz w Polsce*, „*Ateneum Kapłańskie*”, 23(1929), z. 1, s. 109-120.

Boudou A., *Stolica Święta a Rosja, Stosunki dyplomatyczne między niemi w XIX stuleciu*, t. 1 (1814-1847), Kraków 1928.

Brückner A., *Encyklopedia Staropolska*, t. 1, Warszawa 1990.

Bruszeńska – Głombiowska M., *Biskup włocławski Michał, Działalność kościel-na, gospodarcza, polityczna (1220-1252)*, Warszawa 2002.

Brzozowski S., Kasabula T., *Wileńska archidiecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Lublin 2014, kol. 593-608.

Buczek K., *Pierwsze biskupstwa polskie*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 52(1938), z. 2, s. 169-209.

Budziarek M., Wrzeszcz M., *Łódzka diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 555-558.

Buliński M., *Historia Kościoła polskiego*, t. 1, Kraków 1873.

Cal[lier] E., *Rybitwy*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 10, Warszawa 1889, s. 58.

Cegielski T., Kądziela Ł., *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990.

Ch[lebowski] Br., A. Pal[mirski], *Krepa*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 4, Warszawa 1883, s. 670.

Ch[lebowski] Br., *Białaszewo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1, Warszawa 1880, s. 182.

Ch[lebowski] Br., *Bogucin*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1, Warszawa 1880, s. 280.

Ch[lebowski] Br., *Brzeźno*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1, Warszawa 1880, s. 414.

Ch[lebowski] Br., *Ciemniewko*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1, Warszawa 1880, s. 688.

Ch[lebowski] Br., *Nasiegniewo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 6, Warszawa 1885, s. 923-924.

Ch[lebowski] Br., *Nowy Dwór*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 7, Warszawa 1886, s. 293.

Ch[lebowski] Br., *Oleszno*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 7, Warszawa 1886, s. 476.

Ch[lebowski] Br., *Popowo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 8, Warszawa 1887, s. 803-804.

Ch[lebowski] Br., *Przypust*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 9, Warszawa 1888, s. 223-224.

Ch[lebowski] Br., *Radomice*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 9, Warszawa 1888, s. 420.

Ch[lebowski] Br., *Rydzewo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 10, Warszawa 1889, s. 84.

Ch[lebowski] Br., *Stanisławów*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 11, Warszawa 1890, s. 189.

Ch[lebowski] Br., *Starkowiec*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 11, Warszawa 1890, s. 244.

Ch[lebowski] Br., *Szczepankowo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 11, Warszawa 1890, s. 841.

Ch[lebowski] Br., *Szpital Dolny i Górny*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 12, Warszawa 1892, s. 30-31.

Ch[lebowski] Br., *Witkowo*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 13, Warszawa 1893, s. 669.

Ch[lebowski] Br., *Witoszyn*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 13, Warszawa 1893, s. 675.

Ch[lebowski] Br., *Zaduszniki*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 14, Warszawa 1895, s. 252.

Ch[lebowski] Br., *Zaręby*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 14, Warszawa 1895, s. 420.

Ch[lebowski] Br., *Zarzecze*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 14, Warszawa 1895, s. 430.

Ch[lebowski] Br., *Zaszków*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 14, Warszawa 1895, s. 455.

Chelmica, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 1, Warszawa 1880, s. 560.

Chodyński S., *Chelmińskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. przez M. Nowodworskiego, t. 3, Warszawa 1874, s. 229-240.

Chodyński S., *Katalog prałatów i kanoników włocławskich*. Rękopis przechowywany w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku.

Chodyński S., *Płockie biskupstwo*, w: *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, A. Zaremba, S. Biskupski, t. 19, Warszawa 1893, s. 569-622.

Cywiński P. M. A., *Druga metropolia Bolesława Chrobrego a Brunon z Kwerfurtu*, „Kwartalnik Historyczny”, 4(2001), s. 3-15.

Czaczkowska E. K., *Kardynał Wyszyński, Biografia*, Kraków 2013.

Czajka M., Kamler M., Sienkiewicz W., *Leksykon Historii Polski*, Warszawa 1995.

Czapliński W., *Stanisław Łubieński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław 1979, s. 498-501.

David P., *Gilon de Toucy, cardinal évêque de Tusculum et sa legation en Pologne*, w: *Studia ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 117-138.

Deptuła Cz., *Chrystian*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 293-294.

Deptuła Cz., *Kościół płocki w XII wieku*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 67-84.

Diecezja Płocka 1978, Struktura personalno-administracyjna, Stan z dnia 1 października 1977 r., red. W. Lis, Płock 1978, Mapa.

Diecezja Płocka, Mapa administracyjno-drogowa, skala 1 : 170 000, Wydawnictwo Kartograficzne, Katowice – Mapy Ścienne Beata Piętka, ISBN: 978-83-7345-626-6.

Długosz T., *Kościół w Polsce, Stan obecny w świetle cyfr*, „Przegląd Teologiczny”, 1(1920), z. 1, s. 39-51.

Dmowski R., *Korekty granic diecezji podlaskiej w latach 1918-1939 z innymi diecezjami rzymskokatolickimi w Polsce*, „Szkice Podlaskie”, 13(2005), s. 155-162.

Dmowski R., *Szkice z dziejów diecezji podlaskiej*, „Szkice Podlaskie”, 16(2008), s. 93-107.

Dobrzycki W., *Powstania śląskie*, Warszawa 1971.

Dola K., *Katalog arcybiskupów i biskupów rezydencjalnych metropolii i diecezji polskich obrządku rzymskokatolickiego do czasów współczesnych*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, Poznań-Warszawa 1979, s. 255-303.

Dola K., *Kościół katolicki w Polsce w latach 1944-1976*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, Poznań-Warszawa 1979.

Dowiat J., *Metryka chrztu Mieszka I i jej geneza*, Warszawa 1961.

Droga do stabilizacji polskiej administracji kościelnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych po II wojnie światowej, W 40. rocznicę wydania konstytucji apostolskiej Pawła VI „Episcoporum Poloniae coetus”, red. W. Kucharski, Wrocław 2013.

Duchniewski J., *Bracia Dobrzyńscy*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 995.

Duchniewski J., *Episcoporum Poloniae coetus*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1995, kol. 1036.

Dziki T., *Podziały administracyjne Polski w latach 1944-1998, Z badań nad ustrojem ziem polskich XIX I XX w.*, „Studia Gdańskie”, 10(2013), s. 433-443.

Fabijanki, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 2, Warszawa 1881, s. 366.

Fijałek J., *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w. XIV/XV)*, w: *Sprawozdania z czynności i posiedz. AU*, 16(1911), nr 1, s. 9-21.

Fijałek J., *Ustalenie chronologii biskupów wrocławskich*, Kraków 1894.

Filipski R., *Obecne i dawne granice diecezji wrocławskiej*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 18(1924), s.106-110.

Fischer-Wollpert R., *Leksykon papieży*, Kraków 1990.

Frątczak W., *Stanisław Kazimierz Zdzitowiecki (1854-1927)*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 226-227.

Frątczak W., *Zdzitowiecki Stanisław Kazimierz (1854-1927) ordynariusz wrocławski, opiekun robotników*, w: *Wrocławski słownik biograficzny*, t. 1, Włocławek 2004, s. 186-188.

Gębarowicz M., *Mogilno – Płock – Czerwińsk. Studia nad organizacją Kościoła na Mazowszu w XI i XII w.*, w: *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej St. Zakrzewskiego*, Lwów 1934, s. 113-174.

Glemma T., *Dzieje diecezji chełmińskiej*, w: *Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego. Ser. Balticum*, z. 2, s. 183-212.

Glemma T., *Historjografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*, Dysertacja doktorska, w: *Nova Polonia Sacra*, t. 2, Kraków 1926, s. 1-133.

Główny Urząd Statystyczny, *Historia Polski w liczbach*, Warszawa 1993.

Góralski W., *Andrzej Chryzostom Załuski, biskup płocki 1692-1698, Wkład w dzieło reformy trydenckiej*, Warszawa 1987.

Góralski W., *Erekcja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1983, kol. 1068-1069.

Góralski W., *Organizacja sieci dekanalnej w diecezji płockiej*, „*Studia Płockie*”, 42(2014), s. 147-178.

Graczyk W., *Historyczność pierwszych biskupów płockich na tle opinii o początkach diecezji*, „*Saeculum Christianum: pismo historyczne*”, 21(2014), s. 73-80.

Graczyk W., *Nowowiejski Antoni Julian, bł. arcybp*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, kol. 81-82.

Graczyk W., *Paweł Giżycki, biskup płocki (1439-1463)*, Płock 1999.

Graczyk W., *Płocka diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Lublin 2011, kol. 850-862.

Graczyk W., *Stanisław Lubieński, pasterz, polityk i pisarz (1574-1640)*, Kraków 2005.

Grochulska B., *Księstwo Warszawskie*, Warszawa 1966.

Grodecki R., *Aron (arcy)biskup krakowski (1046-1059)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 165.

Grodecki R., *Gedko biskup płocki*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 369.

Grzybowski M. M., *Rozporządzenia biskupa Adama Michała Prażmowskiego dla diecezji płockiej z 1818 roku*, „*Studia Theologica Varsaviensia*” 26(2)1988, s. 209-224.

Grzybowski M. M., *Stan diecezji płockiej na podstawie raportu biskupa Adama Prażmowskiego z 1818 roku*, „*Studia Płockie*”, 35(2007), s. 265-274.

Grzybowski M. M., Zygmunt L., *Episkopat Płocki 1075-2015. 940 lat istnienia diecezji*, Płock 2015.

- Guldon Z., *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*, Toruń 1967.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa 1974.
- Jemielity W., *Diecezja łomżyńska, Studium historyczne parafii*, Łomża 1990.
- Jemielity W., *Podział administracyjny diecezji wigierskiej, diecezji augustowskiej, czyli sejneńskiej i diecezji łomżyńskiej*, „Studia Łomżyńskie”, 2(1989), s. 163-179.
- Jemielity W., *Z dziejów diecezji łomżyńskiej w latach 1925-1945*, „Studia Łomżyńskie”, 11(2000), s. 77-88.
- Józwiak J., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997.
- Kallas M., *Organy administracji terytorialnej w Księstwie Warszawskim*, Toruń 1975.
- Kapiszewski H., *Zagadnienie metropolii słowiańskiej w Sandomierzu*, „Małopolskie Studia Historyczne”, 1(1958), s. 73-78.
- Karwasińska J., *Florian*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Kraków-Wrocław 1948-1958, s. 38-40.
- Karwasińska J., *Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie 1235-1343*, w: *Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, t. 7, z. 1, 1927, s. 1-226.
- Kelly J. N. D., *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997.
- Kętrzyński S., *Kazimierz Odnowiciel (1034-1058)*, w: *Tenże, Polska X-XI wieku*, Warszawa 1961, s. 352-592.
- Kętrzyński S., *Kilka uwag o opacie Astryku-Atanazym: Dodatek – O dwu metropoliach w Polsce za Bolesława Chrobrego*, „Przegląd Historyczny”, 1(1905), s. 36-51.
- Kętrzyński S., *O zaginionej metropolii czasów Bolesława Chrobrego*, w: *Tenże, Polska X–XI wieku*, Warszawa 1961, s. 289-351.
- Kętrzyński W., *Założenie biskupstwa plockiego*, „Przegląd Powszechny”, 27(1890), s. 363-371.
- Kętrzyński W., *Założenie i uposażenie biskupstwa plockiego*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 14(1886), s. 385-395.
- Kłoczowski J., *Biskup Jakub z Korzkwi (1396-1425) i próba restauracji kościoła plockiego*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 99-118.
- Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J., *Zarys dziejów Kościoła Katolickiego w Polsce*, Kraków 1986.

Kłoczowski J., *Zarys dziejów kościoła plockiego: uwagi wstępne*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 15-19.

Kmietowicz F., *Kiedy Kraków był „trzecim Rzymem”*, Białystok 1994.

Kolarz B., *Ustrój Litwy Środkowej w latach 1920-1922*, Gdańsk 2004.

Kopiczko A., *Jan XIII*, w: Encyklopedia katolicka, red. S. Wielgus, J. Duchniewski, M. Daniluk, t. 7, Lublin 1997, kol. 829.

Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 według źródeł archiwalnych*, t. 1, Poznań 1888.

Korytkowski J., *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej, od roku 1000, aż do dni naszych*, t. 2, Gniezno 1883.

Kosiński S., *Hlond August, kard.*, w: Encyklopedia katolicka, t. 6, Lublin 1993, kol. 1088-109.

Kościół Rzymskokatolicki w Polsce, Podział Administracyjny, skala 1 : 500 000, Wydawnictwo Kartograficzne, Katowice – Mapy Ścienne Beata Piętka, ISBN: 978-83-88611-35-3.

Kozarski M., Ch[lebowski] Br., *Płock*, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 8, Warszawa 1893, s. 285-308.

Kozłowska-Budkowa Z., *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937.

Kozłowska-Budkowa Z., *Repertorium polskich dokumentów*, z. 1, *Do końca wieku XII*, Kraków 2006.

Krajniak R., *Duchowieństwo kapituły katedralnej w Chełmży do 1466 roku, Studium prozopograficzne*, Toruń 2013.

Krajniak R., *Prepozyci krzyżackiej kapituły katedralnej w Chełmży w latach 1266-1457*, „Zapiski Historyczne”, t. 75, z. 3, Toruń 2010, s. 7-37.

Krojczyń, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 4, Warszawa 1883, s. 680.

Kucharski G., *Nadanie Ziemi Lubawskiej księcia Kazimierza Konradowica na rzecz biskupstwa chełmińskiego z 1257 roku*, „Studia Pelplińskie”, 32(2002), s. 127-136.

Kujawski W., *Diecezja kujawsko-kaliska. Opracowanie historyczno-źródłoznawcze*, Włocławek 2011.

Kujawski W., *Maciej Gołańczewski*, w: *Zasłużeni dla Włocławka*, Włocławek 1991, s. 61-63.

Kujawski W., *Nabytki terytorialne diecezji włocławskiej według bulli Vixdum Poloniae unitas z 1925 r.*, „*Studia Włocławskie*”, 14(2012), s. 564-574.

Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonat pomorski*, Włocławek 2015.

Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Archidiakonaty: kruszwicki i włocławski*, Włocławek 2014

Kujawski W., *Parafie diecezji włocławskiej. Okres kujawsko-kaliski 1818-1925*, Włocławek 2018.

Kujawski W., *Sieć parafialna diecezji włocławskiej od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, Warszawa 1971. Mnps w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku.

Kujawski W., *Straty terytorialne diecezji włocławskiej w następstwie bulli cyrumskrypcyjnej Vixdum Poloniae unitas z 1925 r.*, „*Teologia i Człowiek*”, 19(2012), s. 257-274;

Kujawski W., *Z dziejów parafii Wistka Szlachecka-Smólnik*, Smólnik 1996.

Kujawski W., *Zarys dziejów diecezji włocławskiej*, w: *Diecezja włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 15-49.

Kulin, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 4, Warszawa 1883, s. 866.

Kumor B. i in., *Kościół katolicki w Polsce pod zaborami*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 2, cz. 1 (1815-1918), Poznań-Warszawa 1979, s. 367-742.

Kumor B., *Archidiakon*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 869.

Kumor B., *Archidiakonat*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 869-873.

Kumor B., *Biskupstwo w Poznaniu. Utworzenie metropolii w Gnieźnie*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 36-44.

Kumor B., *Chelmińska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 113-123.

Kumor B., *Chryścianizacja Prusów*, w: B. Kumor, Z. Obertyński, *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 197-201.

Kumor B., *Granice diecezji płockiej*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 45-58.

Kumor B., *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, t. 13, z. 4, Włocławek 1966, s. 5-75.

Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, Nadbitka z czasopisma Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 18, Lublin 1969, s. 289-352; t. 19, Lublin 1969, s. 71-351; t. 20, Lublin 1970, s. 253-374; t. 21, Lublin 1970, s. 309-404; t. 22, Lublin 1971, s. 319-402. Dodatkiem do tej pracy są mapy opracowane dla poszczególnych okresów historycznych Kościoła w Polsce. Korzystano jednak z nadbitki: B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, Lublin 1969-1971 i map tam zamieszczonych.

Kumor B., *Kamieńska diecezja*, w: Encyklopedia katolicka, t. 8, Lublin 2000, kol. 483-484.

Kumor B., *Kościelna geografia historyczna diecezji pruskich (1243-1993)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1(1996), s. 29-43.

Kumor B., *Krakowska metropolia*, w.: Encyklopedia katolicka, t. 9, Lublin 2002, kol. 1172-1174.

Kumor B., *Początki metropolii warszawskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 15(1968), z. 4, s. 53-60.

Kumor B., *Projekty reorganizacji Kościoła polskiego w latach 1918-1925*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 8(1975), s. 155-162.

Kumor B., *Projekty zmian w organizacji metropolitalnej i diecezjalnej w Polsce*, w: *Kościół w II Rzeczypospolitej*, red. Z. Zieliński i S. Wilk, Lublin 1981, s. 53-62.

Kumor B., *Prymas Kościoła katolickiego w Polsce, Znaczenie i rola w dziejach Polski*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 16(1983), s. 158-169.

Kumor B., *Reorganizacja metropolii i nowe fundacje biskupstw*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 80-84.

Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980.

Kumor-Mielnik J., *Siedlecka diecezja*, w: Encyklopedia katolicka, t. 18, Lublin 2013, kol. 129-135.

- Kuźniewska Z. H., *Kościelne dzieje Dobrzyń nad Wisłą*, Płock 2014.
- Kuźniewska Z. H., *Sąsiedztwo diecezji płockiej i włocławskiej oraz problemy z tym związane*, „Studia Włocławskie”, 8(2005), s. 323-336.
- Kwiatkowska E., *Osadnictwo wiejskie w ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX wieku i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Toruń 1963.
- Kwiatkowski W., *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu (1433-1938)*, Warszawa 1939.
- Labuda G., Miśkiewicz B., *Wybór źródeł do historii Polski średniowiecznej (do połowy XV w.)*, t. 1, Poznań 1966.
- Labuda G., *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i Kujawach w XII i XIII wieku*, „Zapiski Historyczne”, t. 33, 1968, z. 3, s. 19-60.
- Labuda G., *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988.
- Labuda G., *Zagadka drugiej metropolii w Polsce za czasów Bolesława Chrobrego*, „Nasza Przyszłość”, t. 62, Kraków 1984, s. 7-25.
- Lanckorońska K., *Studies on The Roman-Slavonic rite in Poland*, Roma 1961.
- Latoszek P., *Papiestwo a Regnum piastowskie w latach ok. 965-973*, „Saeculum Christianum”, 24(2017), s. 54-67.
- Lelewel J., *Wybór pism historycznych*, Biblioteka Narodowa, seria I, nr 133, Wrocław 1950.
- Leporowski L. J., *De primis episcopatibus in Polonia conditis, Herbipoli et Ostrów* 1874.
- Lewicki A., *Mieszko II, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzenia Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, t. 5, Kraków 1876.
- Librowski S., *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1. *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 2, *Wizytacje w latach 1123-1421*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 10, Włocławek 1965.
- Librowski S., *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1, *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1, *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 8, Włocławek 1964.
- Liedtke A., *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przyszłość”, t. 34, Kraków 1971, s. 59-116.
- Likowski H., *Powstanie godności prymasowskiej arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Przegląd Historyczny”, t. 19, nr 1, Warszawa 1915, s. 21-44.

- Litak S., *Mapa: Diecezja płocka 1772*, „Studia Płockie” 3(1975).
- Litak S., *Parafie i ludność diecezji płockiej w drugiej połowie XVIII w.*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 227-245.
- Ludyga-Laskowski J., *Zarys historii trzech powstań śląskich 1919-1920-1921*, Warszawa-Wrocław 1973.
- Łaguna S., *Pisma*, Warszawa 1915.
- Łaguna St., *Pierwsze wieki Kościoła Polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, 5(1891), s. 549-568.
- Łochocin, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 5, Warszawa 1884, s. 674.
- Łowmiański H., *Początki Polski*, t. 4, Warszawa 1970.
- Maleczyński K., *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- Malinowski M., Kołosok B., *Zarys dziejów diecezji łuckiej oraz katedry św. Piotra i Pawła w Łucku*, Kalwaria Zebrzydowska 1993.
- Maliszewo, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 6, Warszawa 1885, s. 19.
- Małecki A., *Biskupstwa w pierwotnej epoce Polski. Z dziejów literatury*, Lwów 1886.
- Małecki A., *Kościelne stosunki pierwotnej Polski*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 3(1875), s. 297-318.
- Mandziuk J., *Kakowski Aleksander, kard.*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 346-347.
- Mandziuk J., *Z dziejów archidiecezji lwowskiej*, „Saeculum Christianum”, 2(1995), nr 2, s. 35-59.
- Martens F. F., *Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères*, t. 2, St. Petersburg 1875.
- Masalski R., *Bulla Episcoporum Poloniae coetus – geneza i konsekwencja*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), s. 145-157.
- Masalski R., *Bulla Episcoporum Poloniae coetus – geneza i konsekwencja*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), *Mapa 1. Struktury terytorialne Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w latach 1945-1972*, s. 147.

Masalski R., *Bulla Episcoporum Poloniae coetus* – geneza i konsekwencja, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), *Mapa 2. Diecezje i metropolie Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce po cyrkumskrypcji w 1972*, s. 156.

Michałowski R., *Początki arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, w: *1000 lat archidiecezji gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 29-39.

Modzelewska B., *Łucka diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, kol. 589-600.

Moskal T., *Bulla Totus tuus Poloniae populus* – geneza i konsekwencje, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), s. 159-165.

Müller W., *Diecezja płocka od drugiej połowy XVI wieku do rozbiorów*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 153-226.

Muszyński H., *Wprowadzenie do dekretu o pasterskich zadaniach biskupów w Kościele*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2002, s. 211-235.

Naruszewicz A., *Historia narodu polskiego*, t. 2, Kraków 1859.

Natanson-Leski J., *Państwo Mieszka Pierwszego. (Zagadnienia terytorialne)*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, 4(1958), s. 7-95.

Natanson-Leski J., *Rozwój terytorialny Polski do roku 1572*, Warszawa 1964.

Nitecki P., *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965–1999, Słownik biograficzny*, Warszawa 2000.

Nowacki J., *Andrzej Czarnkowski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 216-217.

Nowacki J., *De archiepiscopi Gnesnensis dignitate ac praerogativa primatiali*, „Collectanea Theologica”, 18/3-4(1937), s. 616-700.

Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, *Kościół katedralny w Poznaniu*, Poznań 1959.

Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.

Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, dodatek: *Mapa VII, Diecezja poznańska, archidiakoniat czerski X-XIII w.*

Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, dodatek: *Mapa VIII, Diecezja poznańska, archidiakoniat warszawski 1510 r.*

Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, dodatek: *Mapa IX, diecezja poznańska, archidiakonat warszawski 1603-1793 r.*

Nowak A., *Dzieje Polski*, t. 1, Kraków 2014.

Nowicki T., *Oficjalat*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, kol. 406.

Nowicki T., *Oficjał*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, kol. 406-408.

Nowowiejski A. J., *Płock, Monografia historyczna*, wyd. 2, Płock 1930.

Ostrowite, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 7, Warszawa 1886, s. 721.

Pacuski K., *Parafie diecezji płockiej od XI-XVI wieku*, „Kwartalnik Notatki Płockie”, Płock 1996, s. 3-6.

Pacuski K., *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.: komentarz do mapy*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 59-65.

Pacuski K., *Rozwój sieci parafii diecezji płockiej w XI-XVI w.: komentarz do mapy*, „Studia Płockie”, 3(1975), mapy (a)-(f).

Pacuski K., *Ziemia gostynińska od XII w. do 1462 na tle dziejów Mazowsza płockiego i rawskiego*, w: *Dzieje Gostynina i ziemi gostynińskiej*, red. M. Chudzyński, Warszawa 1990, s. 67–165.

Paszkiewicz H., *The origin of Russia*, New York 1954.

Pawluk T., *Dekanat*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1979, kol. 1114-1115.

Pawluk T., *Dziekan*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 4, Lublin 1983, kol. 586-588.

Pizuński P., *Poczet wielkich mistrzów krzyżackich*, Skarszewy 1999.

Podstola, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 8, Warszawa 1887, s. 471.

Polski przewodnik katolicki, red. A. L. Szymański, t. 1, Warszawa 1927.

Potkański K., *O założeniu i uposażeniu klasztoru w Mogilnie, Pisma pośmiertne*, t. 2, Kraków 1924.

Przybyszewski B., *Bruno z Kwerfurtu a zagadnienie drugiej metropolii polskiej za czasów Bolesława Chrobrego*, „Studia Warmińskie”, 22/23(1985/1986), s. 143-152.

Rachcin, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 9, Warszawa 1888, s. 350.

Radziwiński A., *Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i I poł. XV w.*, Toruń 1991.

Rodecki F., *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, tablice 1-4.

Roeppel R., *Dzieje Polski*, t. 2, Lwów 1879.

Rosik S., Wiszewski P., *Poczet Polskich królów i książąt. Od Mieszka I do Władysława Łaskonogiego*, Wrocław 2007.

Sawicki W., *Reakcja pogańska i działalność kościelna Kazimierza Odnowiciela*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 1, Poznań-Warszawa 1974, s. 49-52.

Schletz A., *Ks. Jan Albertrandi w latach 1731-1795*, „Nasza Przyszłość”, 10(1959), s. 177-208.

Schmid H. F., *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westlavischen Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938.

Szczaniecki M., *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 1, Warszawa 1973.

Semkowicz W., *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, Kraków 1925, mapa.

Sikorski B., *Na jubileusz dziewięciu wieków diecezji płockiej*, „Studia Płockie” 3(1975), s. 7-13.

Silnicki T., *Organizacja archidiakonatu w Polsce*, Lwów 1927.

Silnicki T., *Początki organizacji Kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego*, w: *Początki Państwa Polskiego. Księga Tysiąclecia*, t. 1, Poznań 1962, s. 319-362.

Sitarz M., *Parafia*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, kol.1324-1326.

Skarbek J., *Diecezja płocka w latach 1795-1831*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 247-287.

Skarbek J., *Królestwo Polskie, Królestwo Kongresowe, Kongresówka*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 9, Lublin 2002, kol. 1348-1356.

Skarbek J., *Mapa: Diecezja płocka w latach 1795-1831*, „Studia Płockie”, 3(1975).

Skórzno, w: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 10, Warszawa 1889, s. 708.

Sobieszczański F. M., *Dobrzyńska Ziemia*, w: *Encyklopedia Orgelbranda*, t. 7, Warszawa 1859-1868, s. 191-192.

Solarczyk M., *Wpływ instytucji Kościoła katolickiego na dzieje prawobrzeżnej Warszawy*, w: *Świątynie prawego brzegu, Kościół katolicki w dziejach prawobrzeżnej Warszawy*, red. A. Sołtan, Warszawa 2009, s. 11-26.

Stachowska K., *Gerward*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7, Warszawa 1948-1958, s. 48-49.

Stępień M., *Biskupi diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej (1818-1925) a Stolica Apostolska*, „Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne”, 7(2008), nr 2(13), s. 192-222.

Stopniak F., *Kościół na ziemiach polskich 1848-1978*, w: *Historia Kościoła*, t. 5, Warszawa 1985, s. 575-600.

Sułowski Z., *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 35-43.

Suszyce, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 11, Warszawa 1890, s. 609.

Swoboda W., *Druga metropolia w Polsce czasów Chrobrego. Rzeczywistość czy wymysł Galla Anonima?*, „Roczniki Historyczne”, (63)1997, s. 7-16.

Szacherska S. M., *Opactwo cysterskie w Szpetalu, a misja pruska*, Warszawa 1960.

Szafrański W., *Początki i rozwój grodu i ośrodka miejskiego do roku 1138*, w: „*Dzieje Płocka*”, Płock 1973, s. 27-37.

Szafrański W., *Wczesnośredniowieczna architektura kamienna w Płocku*, „*Archeologia Polski*”, 11(1966), s. 213-250;

Szelągowski A., *Polska współczesna*, Warszawa 1924.

Szymański J., *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcja*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1: Średniowiecze, Kraków 1968.

Tazbirowa J., *Jordan*, w: *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, T. Lehr-Splawiński, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 340.

Tymieniecki K., *Początki państwa Polan*, „*Przegląd Historyczny*”, 50(1959), nr 1, s. 23-50.

Ulanowski B., *O uposażeniu biskupstwa plockiego*, w: *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, 21(1888), s. 1-48.

Umiński J., *Henryk, arcybiskup gnieźnieński*, Lublin 1926.

Umiński J., *Historia Kościoła*, t. 2, Opole 1960.

Umiński J., *Obrządek słowiański w Polsce IX–X w. i zagadnienie drugiej metropolii polskiej w czasach Bolesława Chrobrego*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 4(1957), s. 1-44.

Umiński J., *Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego odeń archidiakonatu czerskiego*, Wrocław 1952.

Urban W., *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, Poznań-Warszawa 1979, s. 480-496.

Urban W., *Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 480-496.

Urban W., *Maciej Łubieński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, Wrocław 1979, s. 491-493.

Urban W., *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1918-1963)*, Rzym 1960.

Urban W., *Polityka kościelna rządu wobec Rzymu i wobec Kościoła na terenach polskich*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, s. 418-437.

Völker K., *Kirchengeschichte Polens*, Berlin-Leipzig 1930.

Walachowicz T., *Nowa organizacja Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce 1992 roku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 54(1992), z. 2, s. 49-58.

Wasilewski T., *Czescy sufragani Bolesława Chrobrego a zagadnienie jego drugiej metropolii kościelnej*, w: *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, t. 5, Warszawa 1992, s. 33-44.

Weiss A., *Biskupstwa bezpośrednio zależne od Stolicy Apostolskiej w średniowiecznej Europie*, Lublin 1992.

Weiss A., *Poznańska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Lublin 2012, kol. 170-197.

Węglewicz M., *Zabiegi prawodawcze i dyplomatyczne nad utworzeniem arcybiskupstwa warszawskiego*, Warszawa 1917.

Widajewicz J., *Prohor i Prokulf*, „Nasza Przyszłość”, t. 4, Kraków 1948, s. 17-32.

Wilk S., *Lauri Lorenzo, kard.*, w: Encyklopedia katolicka, t. 10, Lublin 2004, kol. 575.

Wilk S., Struktura administracyjna Kościoła w Polsce przed bullą *Totus tuus Poloniae populus*, „Kościół w Polsce, Dzieje i Kultura”, 12(2013), s. 129-144.

Wiśniowski E., *Diecezja płocka u progu czasów nowożytnych*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 119-152.

Wiśniowski E., *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów Reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1968, s. 235-372.

Witkowska A., *Kościół na Mazowszu Płockim w XIII i pocz. XIV w.*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 85-98.

Włodarski B., *Między Polską, Litwą a zakonem krzyżackim*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 16(1950), z. 1-4, s. 5-21.

Włodarski B., *Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku*, w: „Roczniki Towarzystwa Naukowego Toruńskiego”, t. 61, Warszawa 1958, z. 1, s. 5-34.

Wojciechowski T., *Szkice historyczne XI wieku*, wyd. 3, Warszawa 1950, (przedruk z 1904).

Wójcik W., *Fundacja*, w: Encyklopedia katolicka, t. 5, Lublin 1989, kol. 760-761.

Wyczawski H. E., *Organizacja kościelna*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 2, Poznań-Warszawa 1979, s. 22-44.

Wyczawski H. E., *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989.

Wysocki J., *Biskupstwo warszawskie. Erekcja diecezji w świetle stosunków politycznych i kościelnych na ziemiach polskich końca XVIII i początku XIX stulecia*, „Nasza Przeszłość”, 35(1971), s. 69-113.

Wysocki J., *Kościół w Księstwie Warszawskim*, w: B. Kumor, Z. Obertyński, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, cz. 1, Poznań-Warszawa 1979, s. 302-334.

Wyszczelski L., *Wojna o polskie Kresy 1918-1921*, Warszawa 2013.

Zamniewo, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 14, Warszawa 1895, s. 373.

Zieliński Z., *Kościół w Polsce 1944-2007*, Poznań 2009.

Zieliński Z., *Cesaropapizm*, w: Encyklopedia katolicka, t. 3, Lublin 1985, kol. 41-42.

Zieliński Z., *Kościół polski w okresie niewoli narodowej i w Polsce odrodzonej*, w: *Na stolicy prymasowskiej w Gnieźnie i Poznaniu*, Poznań 1982.

Zieliński Z., *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków*, cz. 1: 1775-1903, Poznań 1986.

Ziółek J., *Diecezja płocka w latach 1832-1863*, „Studia Płockie”, 3(1975), s. 289-307.

Złowody, w: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski i in., t. 14, Warszawa 1895, s. 649.

Żebrowski T., *Stolica książąt mazowieckich i plockich w latach 1138-1495*, w: *Dzieje Płocka*, Płock 1973, s. 74-125.

Żebrowski T., *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 r.*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1992, s. 132-162.

Żebrowski T., *Kościół (X-XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. 1, Pułtusk 2006, s. 161-196.

Żebrowski T., *Zarys dziejów diecezji plockiej*, Płock 1976.

Żurek R., *Kościół rzymskokatolicki w Polsce wobec Ziem Zachodnich i północnych 1945-1948*, Szczecin-Warszawa-Wrocław 2015.

Żychewicz T., *Romuald Jałbrzykowski arcybiskup wileński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962-1964, s. 400-401.

Żywczyński M., *Historia Powszechna 1789-1870*, Warszawa 1979.

Żywczyński M., *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 2(1955), s. 177-192.

Wykaz map

1. Przypuszczalne rozmieszczenie ośrodków duszpasterskich na Mazowszu Płockim w XI wieku, opracowanie własne.
2. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*, a) XI-XII wiek.
3. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*, b) do 1250.
4. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*, c) 1251-1350.
5. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*, d) 1351-1400.
6. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*, e) 1401-1500.
7. K. Pacuski, *Sieć parafialna diecezji płockiej XI—XVI w.*, f) 1501-1600.
8. Granica diecezji płockiej i chełmińskiej w XIV wieku, opracowanie własne.
9. Granice diecezji płockiej i włocławskiej na przełomie XIV i XV wieku, opracowanie własne.
10. Granica diecezji płockiej i włocławskiej określona w 1321 roku, opracowanie własne.
11. Granice parafii Białotarska i Sokołowa z 1444 roku, opracowanie własne.
12. Granice diecezji płockiej i włocławskiej w 1639 roku, opracowanie własne.
13. Spór graniczny o wioski Ruda, Dobiegniewo i Dąb z 1760 roku, opracowanie własne.
14. Granica diecezji płockiej i archidiecezji czerskiej diecezji poznańskiej na przełomie XV i XVI wieku (odcinek 1), opracowanie własne.
15. Granica diecezji płockiej i archidiecezji czerskiej diecezji poznańskiej na przełomie XV i XVI wieku (odcinek 2), opracowanie własne.
16. Granica diecezji płockiej i wileńskiej w XVI wieku, opracowanie własne.
17. Granica diecezji płockiej i łuckiej w XVI wieku, opracowanie własne.
18. W. Müller, Oficjalaty diecezji płockiej po roku 1772, opracowanie graficzne: Z. Żuchowska.
19. Wyrównanie granic parafialnych na pograniczu zaboru austriackiego w dniu 4 maja 1797 roku, opracowanie własne.
20. Granice diecezji płockiej w 1639 roku, opracowanie własne.
21. Granice diecezji płockiej w 1800 roku, opracowanie własne.

22. Granice diecezji płockiej w 1805 roku, opracowanie własne.
23. Korektura granic z 15 marca 1909 roku, opracowanie własne.
24. Granice diecezji płockiej w 1818 roku, opracowanie własne.
25. Granice diecezji płockiej w 1821 roku, opracowanie własne.
26. Granica pomiędzy diecezją płocką a włocławską w Ziemi Dobrzyńskiej ustalona w 1925 roku, opracowanie własne.
27. Granice diecezji w Ziemi Gostynińskiej po zmianach w 1925 roku, opracowanie własne.
28. Granica diecezji płockiej i archidiecezji warszawskiej w dekanacie gostynińskim po zmianach w 1925 roku, opracowanie własne.
29. Wschodnia granica diecezji płockiej po zmianach z 1925 roku, opracowanie własne.
30. Granice diecezji płockiej w 1925 roku, opracowanie własne.
31. Granice diecezji płockiej, łomżyńskiej oraz warszawsko-praskiej po zmianach z 25 marca 1992 roku, opracowanie własne.
32. Granica diecezji płockiej i łowickiej z dnia 25 marca 1992 roku, opracowanie własne.
33. Granice diecezji płockiej 24 marca 1992 roku, opracowanie własne.
34. Granice diecezji płockiej 25 marca 1992 roku, opracowanie własne.

Wykaz tabel

Tabela 1. Wykaz parafii i dekanatów diecezji płockiej w 1506 roku.

Tabela 2. Wykaz dekanatów diecezji płockiej do 1693 roku.

Tabela 3. Tabelaryczny układ parafii diecezji płockiej z 1693 roku.

Tabela 4. Ecclesiae Dioecesis Plocensis una cum Personis Anno 1785.

Tabela 5. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1801 roku.

Tabela 6. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1814 roku.

Tabela 7. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1819 roku.

Tabela 8. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1917 roku.

Tabela 9. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1924 roku.

Tabela 10. Wykaz parafii diecezji płockiej w schematyzmie z 1926 roku.

Tabela 11. Wykaz parafii diecezji płockiej na dzień 24 marca 1992 roku.

Tabela 12. Wykaz parafii diecezji płockiej w dniu 4 maja 1992 roku.

Tabela 13. Wykaz parafii diecezji płockiej na dzień 15 września 2021 roku.

Streszczenie

Tytuł niniejszej rozprawy brzmi: *Kształtowanie się ustroju wewnętrznego i granic diecezji płockiej na przestrzeni dziejów*. Celem podjętej dysertacji było ukazanie w sposób monograficzny, obejmujący jednym spojrzeniem, zewnętrznych zmian granicznych, którym podlegała diecezja płocka od początku swojego istnienia. Nie sposób było tego dokonać bez określenia na samym początku etapów kształtowania się ustroju wewnętrznego diecezji płockiej. Poszczególne rozdziały przedstawiają zatem procesy rozwoju i kształtowania się w czasie oraz w przestrzeni organizowania płockiej administracji kościelnej, tj. pierwszych ośrodków duszpasterskich, poszczególnych składowych diecezji, czyli parafii oraz większych okręgów administracyjnych, a także określają czas i przyczyny, nie tylko polityczne, ale i kościelne zaistniałych zmian granicznych.

Całościowe ukazanie procesu kształtowania się granic diecezji płockiej na przestrzeni wieków domagało się wyjaśnienia szczegółów, a tym bardziej określenia granic z zaznaczeniem, jakie dokładnie miejscowości, a nie tylko parafie, stanowiły miejscowości graniczne. Dla komplementarności obrazu zachodzących zmian granicznych przedstawiono również proces legislacyjny, który był konieczny, nie tylko w rozwiązywaniu sporów granicznych pomiędzy diecezjami, ale również wtedy, gdy zachodziła potrzeba rozmaitych korekt granicznych, nawet tych najdrobniejszych.

Pracę podzielono na sześć rozdziałów. Najpierw tytułem wprowadzenia, w pierwszych dwóch rozdziałach, z braku dokumentów erekcyjnych i fundacyjnych, a także z powodu skromnych, historycznych źródeł z czasów średniowiecza, omówiono najdawniejsze świadectwa dziejopisarzy polskich, mówiące o początkach diecezji płockiej oraz przedstawiono kształtowanie się wewnętrznej struktury organizacyjnej diecezji (sieć parafialna, archidiakonaty, dekanaty), która miała wpływ na kształt jej granic zewnętrznych. W kolejnych rozdziałach powiedziano o granicach i ich zmianach w poszczególnych okresach istnienia diecezji.

W trzecim rozdziale przedstawiono sprawy regulacji granic diecezji płockiej od momentu jej powstania do 1818 roku. Szczegółowo omówiono tu granice diecezji płockiej z diecezjami chełmińską, włocławską, poznańską, wileńską, łucką, pomezańską

oraz warmińską w kontekście uwarunkowań historycznych z uwzględnieniem sporów oraz rozmów, które toczyła diecezja płocka.

W kolejnym, czwartym rozdziale, omówiono zmiany granic diecezji płockiej po 1818 roku. Państwa zaborcze wymusiły na Stolicy Apostolskiej wprowadzenie nowego ładu granicznego w poszczególnych diecezjach. W diecezji płockiej korekty graniczne wprowadził papież Pius VII bullami *Ex imposita Nobis* z 1818 roku oraz *De salute animarum* z 1821 roku. Przedstawiono w tym rozdziale nowe granice diecezji płockiej, która sąsiadowała z diecezjami włocławską, chełmińską, warszawską, podlaską (augustowską), wileńską.

W piątym rozdziale omówiono projekty zmian granicznych po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 roku i po ustaleniu granic w 1922 roku oraz zmiany dokonane w 1925 roku na mocy bulli Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas*.

W ostatnim, szóstym rozdziale, ukazano propozycje zmian struktury Kościoła katolickiego, w tym diecezji płockiej, po II wojnie światowej, w czasach PRL oraz po odzyskaniu suwerenności w 1989 roku. Kluczowym punktem była tu bulla cyrkumskrypcyjna Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus* z 1992 roku.

Naturalnym uzupełnieniem i integralną częścią pracy były mapy ilustrujące zmiany granic. Uznano, że konieczne będzie graficzne przedstawienie granic diecezji, najstarszych i najważniejszych ośrodków parafialnych oraz dokładnej sieci parafialnej diecezji dla poszczególnych okresów. Przy opracowaniu map pominięto zaznaczanie granic wewnętrznych podziałów na archidiakonaty czy dekanaty.

W niniejszej rozprawie przedstawiono rozmaite zmiany graniczne o bardzo różnorodnym zasięgu terytorialnym, od tych wielkich, wprowadzanych bullami papieskimi, często wymuszonych okolicznościami politycznymi, do bardzo niewielkich, dotyczących poszczególnych parafii, a nawet wsi, o których też nie wszyscy autorzy pamiętali. Szczegółowo prześledzono tu zmiany graniczne i opisano wszelkie korektury w kontekście zmian politycznych, potrzeb duszpasterskich, sporów między biskupami oraz decyzji Stolicy Apostolskiej.

Ta dysertacja, zbierająca w jednym miejscu wiedzę w kwestii kształtowania się granic diecezji płockiej na przestrzeni dziejów, a poruszaną przy okazji różnych opracowań, stanowi jedną ze szczegółowych prac, która być może przyczyni się kiedyś do stworzenia monografii historycznej o diecezji płockiej.

Summary

The title of this dissertation is: *The development of the internal system and boundaries of the Diocese of Płock over the centuries*. The aim of the dissertation was to present the external border changes that the Diocese of Płock was subject to from the beginning of its existence. It was impossible to do this without specifying, at the very beginning, the stages of shaping the internal system of the Płock diocese. Individual chapters, therefore, present the processes of development and formation in time and in the space of organizing the church administration in Płock, i.e. the first pastoral centers, individual components of the diocese, i.e. parishes and larger administrative districts, and also determine the time and causes, not only political, but also ecclesiastical, of the changes of borderline.

The comprehensive presentation of the process of shaping the borders of the Płock diocese over the centuries required the clarification of details, and even more so, the definition of the boundaries, with the indication of which places, not only parishes, constituted border towns. For the complementarity of the picture of the border changes, the legislative process was also presented, which was necessary not only in resolving border disputes between dioceses, but also when there was a need for various border corrections, even the smallest ones.

The work is divided into six chapters. In the first two chapters, which can be treated as an introduction, due to the lack of crucial and erectile documents, as well as due to modest historical sources from the Middle Ages, the oldest testimonies of Polish historians about the beginnings of the diocese of Płock were discussed and the formation of the internal organizational structure of the diocese (parish network, archdeaconries, deaneries), which influenced the shape of its external borders. The following chapters describe borders and their changes in different periods of the diocese's existence.

The third chapter presents the issues of regulating the borders of the Płock diocese from its inception to 1818. The boundaries of the Płock diocese with the dioceses of Chełmno, Włocławek, Poznań, Vilnius, Łuck, Pomesania and Warmia are discussed in detail in the context of historical conditions, including disputes and talks that were held by the diocese of Płock.

The fourth chapter discusses the changes in the borders of the Płock diocese after 1818. The partitioning powers forced the Holy See to introduce a new border order in individual dioceses. In the diocese of Płock, border adjustments were introduced by Pope Pius VII with Bulls *Ex imposita Nobis* from 1818 and *De salute animarum* from 1821. This chapter presents the new borders of the Płock diocese, which was adjacent to the dioceses of Włocławek, Chełmno, Warsaw, Podlasie (Augustów), and Vilnius.

The fifth chapter discusses the projects of border changes after Poland regained independence in 1918 and after the establishment of borders in 1922, as well as the changes made in 1925 under the Bull of Pius XI *Vixdum Poloniae unitas*.

The sixth chapter presents proposals for changes in the structure of the Catholic Church, including the Diocese of Płock, after World War II, during the People's Republic of Poland and after regaining sovereignty in 1989. The key point here was the Pope John Paul II Circulation Bull *Totus Tuus Poloniae populus* from 1992.

Maps illustrating border changes were a natural supplement and an integral part of the work. It was decided that it would be necessary to graphically present the borders of the diocese, the oldest and most important parish centers and the exact parish network of the diocese for each period. When developing the maps, the borders of internal divisions into archdeaconries or deaneries were not marked.

This dissertation presents various border changes with a very diverse territorial scope, from the great ones introduced by papal bulls, often forced by political circumstances, to very small ones, concerning individual parishes and even villages, which not all authors remembered about either. Border changes are examined in detail and any corrections in the context of political changes, pastoral needs, disputes between bishops and decisions of the Holy See are described.

This dissertation that gathers in one place the knowledge about the shaping of the borders of the Płock diocese throughout history, and discussed it on the occasion of various studies, is one of the more detailed works that may one day contribute to the creation of a historical monograph on the Płock diocese.